هاجى نۇرهاجى

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە قاراخانىيلار

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە قاراخانىيلار

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

MORTOM

ISBN7 - 228 - 06389 - 9

ISBN 7-228-06389-9

9 787228 063895 >

هاجى نۇرهاجى

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە قاراخانىيلار

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

回鹘与喀喇汗王朝/阿吉·努尔阿吉著. -乌鲁木齐：新疆人民出版社，2001.4
ISBN 7-228-06389-9
Ⅰ.回 … Ⅱ.阿 … Ⅲ.回鹘 — 历史 — 维吾尔语（中国少数民族语言） Ⅳ.K289

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2001)第 21079 号

责任编辑：买买吐尔地·米尔孜艾合买提
责任校对：阿达来提·买合苏提

回鹘与喀喇汗王朝(维吾尔文)
阿吉·努尔阿吉著

新疆人民出版社出版发行
(乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮政编码 830001)
新疆各地新华书店经销
新疆漠尔通(MORTOM)印刷有限责任公司印刷
850×1168 毫米 32 开本 15.875 印张 4 插页
2009 年 4 月第 2 次印刷

ISBN7-228-06389-9/K·927 定价：23.00 元

ئاپتونوم قىسقىچە تەرجىمھالى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ كاندىدات تەنقىداتچىسى ھاجى نۇرھاجى 1929 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئۇستۇنئاتوش يېزىسىنىڭ تاقۇت كەنتىدە تۇغۇلغان. 1941 ـ 1943 ـ يىلىغىچە قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنده ئوقۇغان. 1953 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىگە مۇئاۋىن شەھەر باشلىقى بولغان. 1954 ـ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىدە مۇئاۋىن ئىشخانا مۇدىرى بولغان، 1956 ـ يىلى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى پەن ـ تەنقىدات باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، دىن تەنقىدات ئورنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. 1980 ـ يىلى «تۇركىي تىللار دىۋانى» نى نەشرگە تەييارلاشقا قاتناشقان. 1984 ـ يىلى تۇنجى ئەسىرى «قاراخانىيلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» نى يازغان. بۇ كىتاب 1986 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە پەلسەپە ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ باھالاشتا 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ژۇرناللاردا «‹قۇتادغۇبىلىك› تىكى ھەربىي ئىستراتېگىيە تاكتىكىسى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ رايونىدىكى ئىسلام دىنى تەنقىداتى ۋە مىللىي مەسىلە توغرىسىدا»، «‹تۇركىي تىللار دىۋانى› نىڭ نەشر قىلىنىشى توغرىسىدا» قاتارلىق 50 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان. لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» ۋە مۇھەممەت شەيبانىخاننىڭ «بەھرۇل ـ ھۇدا» دېگەن ئەسىرىنى نەشرگە تەييارلىغان. 1987 ـ يىلى 4 ـ ئايدا لوندوندا ئېچىلغان خەلقئارا

ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى دىنىي ۋە مىللىي مەسىلىلەر تەتقىقاتى» ناملىق ئىلمىي ماقالىسىنى ئوقۇغان. 1986 - يىلى مىرىسالىھ قەشقەرى كۆچۈرگەن «قەشقەر تارىخى» نى مۇھەممەتتۇرسۇن باھاۋىدىن بىلەن بىرلىكتە نەشرگە تەييارلىغان. 1993 - يىلى «يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق ئەسىرى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

1994 - يىلى ياپونىيىنىڭ توكيودا ئېچىلغان خەلقئارا ئونتۇرا - ئاسىيا تەتقىقات يىغىنىدا «شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى تەتقىقاتى» ناملىق ئىلمىي ماقالىسىنى ئوقۇغان. 1995 - يىلى، چىڭ گوگالڭ بىلەن بىرلىكتە يېزىپ چىققان «شىنجاڭ ئىسلام تارىخى» ناملىق ئەسىرى بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. 1998 - يىلى «سۇتۇق بۇغراخان مازىرى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسى «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان. مەزكۇر كىتاب ئاپتورنىڭ كۆپ ئىزدىنىپ يازغان ھەجمى خېلى چوڭ ئەسىرى. ھاجى نۇرھاجى پىنسىيىگە چىققاندىن كېيىن يەنىلا تارىخ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە.

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1

بىرىنچى بۆلۈم، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇرلار

بىرىنچى باب، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى 2
ئىككىنچى باب، ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى 30
1. ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى 30
2. ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى 33
3. ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت قۇرۇلمىسى ... 42
4. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى 45
5. قەدىمكى «مەڭگۈ تاش» يادىكارلىقى توغرىسىدا ... 71
1) قەدىمكى «مەڭگۈ تاش» يادىكارلىقىنىڭ مەزمۇنى... 72
2) بىلگە تۇنيۇقۇق قاغان ئابىدىسى 74
3) بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى..... 78
4) كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى..... 81
6. ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدىكى شامانىزم..... 86
1) شامان (قامان) دىنىدىكى ھېيىت ـ ئايەم 98
7. مانى دىنى ۋە ئۇنىڭ ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدىكى تەسىرى 101
8. ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدىكى بۇددىزم مەدەنىيىتى 112
9. ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخى 121
ئۇچىنچى باب، ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ

يەمىرىلىشى..... 123
1. ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى 129
تۆتىنچى باب، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى..... 147
1. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى 147
2. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەدەنىيىتى..... 159

ئىككىنچى بۆلۈم، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇرلار

بىرىنچى باب، ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا 174
1. ئەرەب ئىستىلاسى 174
2. ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى تەسىرى چوڭ دىنلار 180
1) بۇددىزم 180
2) خرىستىئانچىلىق 183
3) مانى دىنى 184
ئىككىنچى باب، سامانىيلار خانىدانلىقى..... 201
1. سامانىيلار خانىدانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى 201
2. سامانىيلار خانىدانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى..... 209
3. سامانىيلار خانىدانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت 214

ئۈچىنچى بۆلۈم، قاراخانىيلار

بىرىنچى باب، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ... 222
1. قاراخانىيلارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى 233
2. قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش يولىدىكى كۈرەشلەر 244
3. شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسى 269
4. غەربىي قاراخانىيلار سۇلالىسى 277

ئىككىنچى باب، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت
تۈزۈمى ۋە شەكلى..... 287
1. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت
تۈزۈلمىسى 298
2. ئوردا ۋەزىرىنىڭ ۋەزىپىسى..... 300
3. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئوردا ساريىدىكى
دىۋانلار 305
4. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئەدلىيە مەھكىمىلىرى ... 310
ئۈچىنچى باب، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ھەربىي
قوشۇن 314
1. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەربىي قوماندانى
ۋە ھەربىي ئىستراتېگىيىسى 321
2. قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ھەربىي قوشۇننىڭ
تەرتىپ ـ ئىنتىزامى 323
3. قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ھەربىي قىسىملارنىڭ
ئۇنۋانلىرى 340
4. قاراخانىيلارنىڭ قورال ـ ياراغلىرى 342
تۆتىنچى باب، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ جەمئىيەت
ئىقتىسادى 360
1. قاراخانىيلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىكى..... 360
1) يېزا ئىگىلىكى..... 367
2) قول ھۈنەرۋەنچىلىك 370
3) بىناكارلىق ۋە نەققاشلىق 372
بەشىنچى باب، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت..... 377
1. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت توغرىسىدا
ئومۇمىي بايان 377
2. «قۇتادغۇبلىك» توغرىسىدا..... 411
1) يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتى 414

2) «قۇتادغۇبلىك» نىڭ نامى ۋە بىرقانچە نۇسخىلىرى 421
3. «تۈركىي تىللار دىۋانى» توغرىسىدا 430
1) مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ھاياتى ۋە ئۇنىڭ ئەسىرى توغرىسىدا 432
2) مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يازغان ۋاقتى 443
3) مەھمۇد قەشقەرىنىڭ باغدادقا بېرىشى توغرىسىدا 444
4. «ئەتەبەتۇل ـ ھەقايىق» توغرىسىدا 448
ئالتىنچى باب، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ يىمىرىلىشى 451
1. قاراقىتانلارنىڭ بېسىپ كىرىشى 453
2. قاراقىتانلارنىڭ زۇلمى 457
3. چىڭگىزخاننىڭ ئىستېلاسى 464

قوشۇمچە I
زور ۋەقەلەر يىلنامىسى 470
1. قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى مۇھىم ۋەقەلەر يىلنامىسى 470
2. قاراخانىيلار سۇلالىسى تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى 472
1) شەرقىي قاراخانىيلارغا دائىر زور ۋەقەلەر يىلنامىسى 478
2) غەربىي قاراخانىيلارغا دائىر زور ۋەقەلەر يىلنامىسى 482

قوشۇمچە II
پايدىلانغان مەنبەلەر 488

كىرىش سۆز

مىلادىيە 744 ـــ 840 ـ يىللىرىغچە بولغان دەۋردە ۋە 9 ـ، 11 ـ ئەسىرلەردە بىزنىڭ ھازىرقى بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزدە بىرقانچە ھاكىمىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. جۇڭگودا قۇرۇلغان مەركىزىي ھاكىمىيەتلەر ئىچىدە خەنزۇلار قۇرغان ھاكىمىيەتلەرمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر قۇرغان يەرلىك ھاكىمىيەتلەرمۇ بار ئىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە موڭغۇل دالىسىدا قارابالاساغۇننى پايتەخت قىلغان ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ھاكىمىيىتى (774 ـــ 840)، شىمالىي جۇڭگودا قىتانلار ھاكىمىيىتى، جەنۇبىي جۇڭگودا سۇڭ سۇلالىسى، غەربىي شىمال ئېگىزلىكىنىڭ بىر قىسمىدا تاڭغۇتلار ھاكىمىيىتى، خېشى كارىدورىدا گەنجو ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى، تۇرپان ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىرقىسىم جايلاردا قۇجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى، كۇچارنىڭ غەربىدىن تارتىپ بۇخاراغىچە ۋە شىمالدا ئىسسىق كۆلدىن تارتىپ جەنۇبتا خوتەنگىچە بولغان كەڭ زېمىندا ياغمىلار ۋە ئۇيغۇرلار قۇرغان قاراخانىيلار سۇلالىسى ھاكىمىيىتى قۇرۇلدى. دەسلەپ بالاساغۇن شەھىرىنى، كېيىن ئوردۇكەنتنى پايتەخت قىلغان قاراخانىيلار سۇلالىسى جۇڭگو تارىخى ۋە ئۇيغۇر تارىخى ۋە تۇركىي تىللاردا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ تارىخىدا جەمئىيەت تەرەققىياتى، مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يۇكسەكلىكى، ۋاقتىنىڭ ئۇزاقلىقى (300 يىلدىن ئارتۇق) جەھەتلەردە ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدىن ھەم قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىدىغان چوڭ، قۇدرەتلىك ھاكىمىيەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قاراخانىيلار سۇلالىسى بولۇپمۇ 11 ـ ئەسىرلەردە زور گۈللىنىش دەۋرىگە

كىرگەن. ئۇ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئۆز زامانىسىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە كۆتۈرۈلگەن. بۇ دەۋردە يېزا ـ ئىگىلىكى، قول ـ سانائىتى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن ئولتۇراقلىشىش ۋە شەھەرلىشىش ئومۇملاشقانىدى. ئىقتىسادىي مەركەزلەردىن بولغان چوڭ شەھەرلەر مەيدانغا كەلگەنىدى. مەسىلەن، قەشقەر، بارچۇق (مارالبېشى)، بالاساغۇن، ئوتتۇرار، فاراب، سەمەرقەنت، بۇخارا قاتارلىق يىرىك ئىقتىساد، سودا ـ مەدەنىيەت مەركەزلىرى مەيدانغا كەلگەن. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قەدىمكى مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئاساسىدا چوڭ شەھەرلەردە مۇكەممەل شىپاخانىلار، قەشقەر، ئاتۇشتا ئۇنىۋېرسال ئالىي بىلىم يۇرتلىرى، مەسىلەن، ئاتۇشتا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇستازى ئەبۇ نەسىر سامانىي ئاچقان بىلىم يۇرتى، قەشقەر ساجىيە، مەھمۇدىيە مەدرىسلىرى، جامە، كارۋان سودا سارايلىرى مەيدانغا كەلدى. قەشقەر، سەمەرقەند، بۇخارا قاتارلىق جايلاردا كۆركەم ھەشەمەتلىك مەدرىسە بىنالىرى بارلىققا كەلدى. بەزىلىرى زامانىمىزغىچە ساقلىنىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن ئۆلىما ـ ئالىملار، ئەدىب ـ شائىرلار، تىلشۇناسلار، پەيلاسوپلار، قانۇنشۇناسلار، تارىخشۇناسلار، يېزا ـ ئىگىلىك مۇتەخەسسىسلىرى، تېۋىپلار، ھەربىي ئالىملار مەيدانغا كەلدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئالتۇن دەۋر يارىتىلدى. ئەنە شۇ چاغلاردا قاراخانىيلار خانلىقى تەۋەسىدە ئەبۇ ئابباس پەرغانى، ئەبۇ نەسىر فارابى، ئەبۇ رەيھان بىرونى، ئەبۇ نەسىر سامانىي، مەھمۇد قەشقىرىنىڭ ئۇستازى ـــ شەيخ ئىمام زاھىد ھۈسەين ئىبىن خەلەف قەشقىرى، جامال قارشى، جامالىددىن قەشقىرى، ئىمادىددىن قەشقىرى، ئەبۇلفۇتۇھ ئابدۇلغەپۇر ھۈسەين ئەلمايى («قەشقەر تارىخى» نىڭ ئاپتورى، 1084 ـ يىلى ۋاپات بولغان)، مۇھەممەد

ئىبنى رەشىد ئىبىن ئەلى قەشقىرى (1083 ـ يىلى ۋاپات بولغان) قاتارلىق ئالىملار مەيدانغا كەلدى. ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئەڭ شەۋكەتلىك ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتنى يارانقان يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىپتىخارىدۇر. دانىشمەن تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرى، ئەھمەد يۈكنەكنىڭ «ھىببەتۇل ھەقايىق» ئەسىرى مۇشۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن. شەرقتىكى بوددا‌چى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئىچىدىن سىڭقۇسەلى توتوق، ئارغۇن سالى، بويان بوغا تېكىن، ئاپسىرىنچۇرتېكىن، سىلىخ تېكىن قاتارلىق بۇيۇك ئالىم ۋە تەرجىمانلار يېتىشىپ چىقتى. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ئۆز تەپەككۇرىنىڭ ئۇستۇنلۇكى، بەدىئىي جەھەتتىكى يۇكسەكلىكى، مەزمۇنىنىڭ موللۇقى، ئۇسلۇبىنىڭ مۇكەممەللىكى بىلەن جاھان ئەھلىگە مەشھۇردۇر.

قاراخانىيلار سۇلالىسى مەملىكىتىمىز تارىخىدا، جۇملىدىن ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. شۇڭا بۇ خانلىقنى دۇنيا ۋە ئېلىمىز ئالىملىرى تەتقىق قىلىپ كەلمەكتە. مەن 1983 ـ يىلىدىن ئىلگىرى بىرقانچە يىل ماتېرىيال توپلاپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق بار ماتېرىياللاردىن ئەستايىدىل پايدىلىنىپ «قاراخانىيلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق ئەسەرنى يېزىپ، ئۇنى ئۆزۇمنىڭ دەسلەپكى تەتقىقات مېۋىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويغانىدىم. بۇنىڭغا 17 يىل بولۇپتۇ. بۇ توغرىدا نۇرغۇن ئالىملار، تەتقىقاتچىلار ئۆز ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلدى. ئەمما شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى (كېلىپ چىقىشى) نى تېما قىلغان ئىلمىي ماقالىلىرىدە بەزى ناتوغرا قاراشلارمۇ ئوتتۇرىغا چىقىپ قالدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا مەن يەنمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىش، ئەتراپلىق ئىزدىنىشلار ئاساسىدا، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئېلان قىلىنغان بىر قىسىم ئەسەر ۋە

ئارخېلوگىيىلىك ماتېرىياللار بولۇپمۇ گېرمانىيىلىك تارىخ ئالىمى پرىتساكنىڭ «قاراخانىيلار» ناملىق ئەسىرىنىڭ تۈركچە تەرجىمىسى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ يېرىك تارىخچىسى ۋە قاراخانىيلارنىڭ تارىخى جەھەتتە ئىنتايىن قىممەتلىك مەلۇمات بەرگەن ئىبنول ئەسىرنىڭ «تارىخي كامىل» نىڭ 7 ـ، 8 ـ، 9 ـ، 10 ـ تومىلىرىدىن ۋە جامال قارشىنىڭ «سوراھقا يازغان ئىلاۋە» سى قاتارلىق ئەسەرلەردىن پايدىلىنىپ، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تارىخى مەنبەلىرىنى تارىخقا ئىلمىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن مۇئامىلە قىلىش پرىنسىپى بويىچە سىستېمىلىق بايان قىلدىم.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى دەۋرىنى يورۇتۇپ بېرىش ناھايىتى زور ئەمگەك تەلەپ قىلىدۇ. سەۋىيەم چەكلىك بولغانلىقتىن، ئەسەردە يېتىشسىزلىكلەرنىڭ بولۇشى تەبىئىي. كىتابخانىلارنىڭ كېيىنكى نەشرىدە يېتىشسىزلىكلەرنى تۈزىتىشىم ئۈچۈن يارەمم قولىنى سۇنۇشىنى سورايمەن. بۇ ئەسەرنى يېزىشتا پىشقەدەم ئالىملارنىڭ ۋە يولداشلارنىڭ بەرگەن قىزغىن يارەملىرىگە تەشەككۈر ئېيتىمەن، مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن.

بىرىنچى بۆلۈم

ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇرلار

بىرىنچى باب
ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى

ئۇيغۇرلار مىلادىدىن بۇرۇنقى III ئەسىرلەردىن بۇرۇنلا تەكرىتاغ ۋادىلىرى، كوئىنلۇن، قارا قۇرۇم تاغلىرى، تارىم ئويمانلىقى، جۇڭغار ئويمانلىقى، ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشاپ، ئۆزىنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىنى، ئۇزاق تارىخىنى يارانقان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى پائالىيەت ماكانى (بۆشۈكى) بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھازىرقى شىنجاڭ رايونى كونا تاش قورال دەۋرىدىن تارتىپ ئىنسانلار ياشىغان ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئەڭ بالدۇر مەيدانغا كەلگەن جايلارنىڭ بىرى ئىدى.

يېقىنقى زامان ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تىلى 2 مىڭ يىلدىن ئارتۇق① تارىخقا ئىگە. ئۇيغۇرلار ئۇزاق مۇددەتلىك ۋە مۇرەككەپ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ قەدىمىي تۈرك يېزىقى (بۇ يېزىق ئورخۇن ـ يېنىسەي يېزىقى ياكى تۈرك ـ رۇنىك يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، بىراخما يېزىقى (قەدىمىي قارا شەھەر، قەدىمىي كۇچار يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ). ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەۋرلەردە بولسا ئەرەب يېزىقى قاتارلىق بىرنەچچە خىل يېزىقلارنى قوللىنىپ ئۆزىنىڭ شانلىق مەدەنىيىتىنى، تارىخىنى خاتىرىلەپ كەلگەن.

---

① «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىل.

ئارخېئولوگىيە ئالىملىرىدىن جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى قەدىمكى ئومۇرتقىلىق ھايۋانلار ۋە قەدىمكى ئىنسانلار تەتقىقات ئورنىنىڭ مۇتەخەسسىسى جاڭ سىنشۇي ئەپەندى ۋە شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى ۋە ئارخېئولوگىيە ئورنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئېدرىس ئەپەندى قاتارلىق خادىملارنىڭ قەدىمكى تۇرپان يارغۇل شەھىرىنىڭ غەربىدىكى غولىنىڭ شىمالىدىكى تۆپلىكتىن بۇندىن 10 مىڭ يىل ئىلگىرى كونا تاش قوراللار دەۋرىدىكى ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت ئىزاسلىرىنى قېزىۋېلىپ، شىنجاڭنىڭ كونا تاش قورال دەۋرىگە خاس مەدەنىيەت بۇيۇملىرى بولماسلىقىدەك ئەھۋالغا خاتىمە بېرىپ، تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئىنسانلارنىڭ پائالىيەت تارىخىنى 15 مىڭ يىللاردىن 20 مىڭ يىللارغىچە ئىلگىرى سۈرگەن. ئالىملارنىڭ تەكشۈرۈشى ئارقىلىق تۇرپان ئويمانلىقىدىكى يارغۇلدىن ياپراقلىق تاشلار، قېزىش ئەسۋابلىرى قاتارلىقلاردىن 580 پارچىدىن ئارتۇق تېپىلغان. بۇلارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ، نىسبىتى ئەڭ زور، مەدەنىيەتلىك خاراكتېرى ئەڭ كۆپ بۇيۇملاردىن ئىبارەت. بۇ بايقالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا قارىتا جاڭ سىنشۇي ئەپەندىكى «بۇ تاش قوراللار كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە مەنسۇپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدۇر» دەپ قارىغان①.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى، ئەڭ دەسلەپكى ماكانى ھەققىدە ئېلىمىز ۋە چەت ئەل ئالىملىرى كۆپ ئىزدەندى.

ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەر شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەرەققىيات جەريانى ئۇزۇن ۋە مۇرەككەپ تارىخىي جەريان.

---

① ئىنسانلارنىڭ تۇرپاندىكى پائالىيەت تارىخى 20 يىلغا يېقىنلىشىدۇ. «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 2000 - يىل 22 - فېۋرالدىكى سانىغا بېسىلغان ماقالە. ياسىن ئەيسا تەرجىمىسى.

خەنزۇچە مەنبەلەردە «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ نامى ئالدىنقى چىن، غەربىي، شەرقىي خەن دەۋرلىرىدە «دىڭلىڭ» (丁零)، دىڭلىڭ (丁灵) ياكى «دىلى» (狄历) دەپمۇ ئاتىلىدىغان بولدى. مىلادىي Ⅲ ئەسىردىن كېيىن يەنە «چىلى» ۋە «تېلى» دەپ ئاتالدى. تېلى دېگەن نام چېلى ۋە دىڭلىڭ دېگەن نامىلارغا ئوخشاش «Turk» سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى.

«دىڭلىڭ» قەبىلىلىرى قەدىمىي خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا ئەڭ دەسلەپ «دىلى» (狄历) دەپ ئاتالغان. مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇن تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن «دىڭلىڭ» لەرنى ئىلىم ساھەسىدىكىلەر قەدىمىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى دەپ تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرگەن.

«تارىخىي خاتىرىلەر» قاتارلىق كىتابلاردىكى خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشچە، دىڭلىڭلار ئۆز دەۋرىدىلا شەرقتە بايقال كۆلى، غەربتە بالقاش كۆلى ۋادىلىرىغچە بولغان يايلاقلاردا، ئالتاي تېغى بىلەن بالقاش كۆلى ئارىلىقىدىكى جايلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىاتتى. دىڭلىڭلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئورۇن، جايلارغا قاراپ «شەرقىي تېلىلار»، «غەربىي تېلىلار» دەپ ئاتالغان.

«دىڭلىڭ» لار كېيىنكى دەۋرلەردە «قاڭقىل» دەپ ئاتالدى. Ⅵ ئەسىردە تېلى قەبىلىلىرىدىن ئۇيغۇر بۆكۈ، توڭرا، بايىرقۇ قەبىلىلىرى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ باشچىلىقىدا ئىتتىپاق تۈزدى. ئۇيغۇر قەبىلىسى شۇ دەۋرلەردە ئەڭ كۈچلۈك قەبىلە ئىدى. كېيىن بۇ ئىتتىپاق نامى خەنزۇچە مەنبەلەردە «خۇيخې» (回纥) دەپ ئاتالدى. «خۇيخې» دېگىنىمىز دەل ئۇيغۇرلار ئىدى.

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە يازما مەنبەلەردىن قارىغاندا دىلار، ھۇنلار، دىڭلىڭلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمىي ئەجدادلىرى ۋە ئاتا - بوۋىلىرى ئىدى.

ھۇنلار مىلادىدىن 2000 يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتتىن تارتىپلا

جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدا، «غەربىي قىسمىدا ياشاپ كەلگەن»[1] . مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە تەڭرىتاغ رايونى ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ دائىرىسىدە بولۇپ كەلدى. ھۇنلار مەملىكىتىمىزنىڭ كەڭ زېمىنىنى ئېچىش ۋە ئۇزاق تارىخىنى، پارلاق مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىش جەھەتلەردە غايەت زور تۆھپىلەرنى قوشقانىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 2000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان بۇ رايوندا ھۇن، تۇرك، ئۇيغۇر قاتارلىق تۇركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر مۇتلەق ئاساسىي ئاھالە بولۇپ ياشاپ كەلدى.

شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتىنىڭ 70 - يىللاردىكى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىكى تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللاردىن بۇيانقى ئۇزاق تارىخ جەريانىدا تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغان ئاھالىلەر بۇ رايونلارغا كۆچۈپ كېلىش، غەربكە يۆتكىلىشتەك مۇرەككەپ ھالەتنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن. شۇ دەۋرلەردە بۇ رايونلارغا كەلگەن ساك، سوغدى، توخرى، تۇبۇت قاتارلىق مىللەتلەر ئەسلىدىكى تارىم ئويمانلىقىدىكى يەرلىك ئاھالىلەرگە ئارىلاشتى ھەمدە تەدرىجىي ھالدا سىڭىشىپ بۇ يەردىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك تەركىبىي قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتتى. بۇلار شىنجاڭدا ئەسلىدە يەرلىك بولۇپ تۇرغان مىللەتلەر بىلەن ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىپ، ئۆزئارا سىڭىشىپ يەرلىك مىللەتلەرنىڭ مۇرەككەپلىك ئەھۋالىنى شەكىللەندۈرۈش بىلەن ئۇيغۇر تارىخىدا تۇركلىشىش قەدىمى باشلاندى. يەرلىك مىللەتلەرگە قوشۇلغان بۇ مىللەتلەر كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق ئېتنىك تەركىبلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ھۇنلارنىڭ شۇ قىسمىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى دەپ

---

① «تارىخىي خاتىرىلەر —— ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» 9 - جىلد، 2879 - بەت.

ئېيتىشقا ھەقلىقمىز.

ئىلىم ساھەسىدە مىلادىيە I ئەسىر قەدىمىي شىنجاڭ تېررىتورىيىسىدە ئومۇمىيۈزلۈك تۈركلىشىشىنىڭ باشلىنىش تارىخىي دەۋرى بولۇپ، بۇ ھونلارنىڭ تارىم ئويمانلىقىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك دەپ قارالماقتا[1].

يۇرتىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان ساكلار مەدەنىيىتىگە ئائىت يادىكارلىقلار، «خەننامە» قاتارلىق تارىخىي كىتابلاردىكى بايانلار بويىچە قارىغىنىمىزدا، مىلادىدىن 1000 يىل ئىلگىرى (بۇنىڭدىن 3000 يىللار ئىلگىرىلا) ئىلى دەريا ۋادىسى، كۈنەس يۇلدۇز تاكى ئالتاي قاتارلىق جايلارنىڭ كەڭ يايلاقلىرى ساكلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان.

«ساكلار كېيىنكى دەۋرلەردە تەڭرىتاغ ۋە تارىم ۋادىسىدا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئۆزئارا سىڭىشىپ كەتكەن»[2]. ئارخېئولوگىيە خادىملىرى لوپنۇر قاتارلىق جايلاردىكى تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسەن شۇ جايلارنى قەدىمىي زامانداا يەنىلا ساكلار ئورۇنلاشقان رايون دەپ ھېسابلىدى. جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرى ۋە ئارخېئولوگىيە خادىملىرىنىڭ ئىلمىي كۆز قاراشلىرىغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدىكى يەرلىك ئاھالىلەر ئىچىدە ساكلار بولغان. شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن ساكلارنىڭ بىر قىسمى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا يەرلىك خەلقلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن، ئاخىر يەرلىك مىللەتلەر بىلەن بىللە ئۇيغۇر مىللىتىنى تەشكىل قىلغان. شۇڭا، ساكلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبلىرىنىڭ بىرىدۇر.

---

① «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقات مەجمۇئەسى»، 1998 ـ يىل 1 ـ سانىدىن.

② «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمىي مەدەنىيەت» ناملىق ئەسەردىن.

ئاتاقلىق تىلشۇناس، ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى بايانلارغا قارىغاندا، «مىلادىي Ⅲ ئەسىزدە بىر قىسىم سوغدىلار بالاساغۇنغا كۆچۈپ كەلگەن ۋە تۈركى خەلقلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن. تۈركى تىلىنى ئۆگەنگەن»① . خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىيالىلارغا قارىغاندا، مىلادىي Ⅷ ئەسىردىن كېيىن ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە نۇرغۇنلىغان سوغدىلار پەيدا بولۇشقا باشلىغان. «كېيىنكى خەننامە» ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىن يۇقىرىقىلارنى بىلىشكە بولىدۇ.

مىلادىدىن بەش ئەسىر ئىلگىرىكى چاغلاردا بايقال كۆلىنىڭ غەربى، سېلىنگا دەريا ۋادىسى دېڭىزلارنىڭ پائالىيەت ئورنى ئىدى. ئۇيغۇرلار مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىردە بايقال كۆلىگە يېقىن جايلاردا ۋە خېشى كارىدورى ئەتراپىدا، مىلادىي Ⅲ ئەسىردىن باشلاپ بايقال كۆلى بىلەن تەڭرىتاغ ئارىلىقىدا، مىلادىي Ⅳ ئەسىردە تارىم بوستانلىقىدا ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئېتەكلىرىدىكى جايلاردا ياشىدى. «تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم بوستانلىقى Ⅳ ، Ⅴ ئەسىرلەردىلا ئۇيغۇرلارنىڭ ماكانى ئىدى»② . جۇڭگونىڭ ئاتاقلىق تارىخشۇناسلىرىدىن فېڭ جياشىڭ، چېڭ سۇلو، مۇ گۇاڭۇېنلەرنىڭ ئۇيغۇر تارىخىنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشى توغرىسىدىكى ماقالىسىدا «ئۇيغۇرلار چوڭ كۆچۈشتىن ئىلگىرىلا غەربىي يۇرت (شىنجاڭ) دا ئۇيغۇر، تۈركلەرنىڭ ياشاپ كەلگەنلىكى بىر تارىخىي پاكىت»③ دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. «مىلادىيە Ⅲ ئەسىرلەردە شىنجاڭغا ماكانلاشقان دېڭىزلىق (يەنى غەربىي دېڭىزلار)، مىلادىيە Ⅴ ئەسىردىن كېيىن شىنجاڭغا ماكانلاشقان تېلىلار

---

① ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، خەلق نەشرىياتى.

② «تارىخىي خاتىرىلەر —— ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دىن.

③ «فېڭ جياشىڭ، چېڭ سولۇ، مۇ گۇاڭۇېنلارنىڭ «ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشى» دىن.

ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا يەرلىك مىللەتلەر بىلەن قوشۇلۇپ كېينچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى شەكىللەندۈرگەن»[1] دەپ كۆرسەتتى.

رادلوف «ئۇيغۇرلار ئەڭ قەدىمىي تۈركى قەبىلىلەرگە مەنسۇپتۇر. شۇنداقلا ئۇيغۇرلار ئەڭ كەڭ تارقالغان تۈركى خەلقتۇر»[2] دەپ يازغانىدى.

ئىلىم ـ پەننىڭ بۈگۈنكى تەرەققىيات سەۋىيىسى ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىش ئاساسىي ۋە ماھىيىتى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلارغا مۇھىم تۈزىتىش كىرگۈزۈشنى تەلەپ قىلماقتا.

غەربىي شىمالدىكى مىللەتلەر تارىخىي تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن تارىخشۇناس گۈباۋ ئەپەندى يېڭى ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق پاكىتلارغا ئۇيغۇن يېڭى قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. «دېڭىلىك ۋە تېلىلار، قەدىمىي ئۇيغۇرلار (خۇيخىلار) ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق ئېتنىك مەنبەسى بولۇپلا قالماي، ئۇلار تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغان، ئەسلىدە جەنۇبىي شىنجاڭدا ماكانلاشقان ئىككىنچى (دېھقان) مىللەتلەردىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىنى تەشكىل قىلغان»[3]. «مىلادىيە V ئەسىردە دېڭىلىكلار يەنى قەدىمىي ئۇيغۇرلار جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ رايونىغا ئۆزۈن ھۆكۈمرانلىق قىلغان، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خېلى كۆپ جايلىرى مۇشۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلىشىپ بولغان»[4]. «مەن شۇنىڭغا قەتئىي ئىشىنىمەنكى شەرقىي تەكلىماكان ئېتەكلىرىدە ئۇيغۇرلار ناھايىتى قەدىمىي دەۋرلەردىن تارتىپلا ياشاپ كەلگەن. ئاز

---

① شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ سابىق باشلىقى گۈباۋ «شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە ئىزدىنىش» ئىلمىي ماقالىسىدىن (جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى).

② «ۋ. ۋ. رادلوف: «ئۇيغۇرلار مەسىلىسى توغرىسىدا»، 1893 ـ يىل نەشرى.

③ گۈباۋ «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە دائىر بىرقانچە مەسىلىلەر توغرىسىدا» («جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» مەجمۇئەسى 1998 ـ يىل 1 ـ سانى)

④ ۋ. ۋ. گىرىگورىيېۋ: «چىي تۈركىستان»، 1873 ـ يىل نەشرى.

دېگەندەك (خەتنامە) دە تىلغا ئېلىنغان»[1] . «مىلادىيە V ئەسىردىن ئېتىبارەن تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ياشىغان ئاھالىلەر ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈشكە باشلىغان. بىرمۇنچە خەلقلەر ۋە مىللەتلەر پەيدىنپەي ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن»[2].

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە ھەرخىل تەركىبلەرنىڭ قوشۇلۇشى ئۇزۇنغا سوزۇلغان مۇرەككەپ تەرەققىيات جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەن. بەزى قەبىلىلەر ئۇيغۇرلار تەركىبىگە كېچىكىپرەك تەركىب بولۇپ كىرگەن. بەزى قەبىلىلەر ئاساسىي يادرو بولۇپ كىرگەن.

تارىخىي يادنامىلاردا «شىنجاڭغا كىرىپ ماكانلاشقان مىللەتلەر ئىچىدە، ھۇن، ساك، توخرى، سوغدى قاتارلىق تۈركىي مىللەتلەر شىنجاڭدىكى يەرلىك مىللەتلەر بىلەن ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىپ، ئۆزئارا سىڭىشىپ شىنجاڭدىكى يەرلىك مىللەتلەرنىڭ مۇرەككەپ ئەھۋالىنى شەكىللەندۈرگەن»[3] دېگەن. بۇ خىل مۇرەككەپلىك شىنجاڭدىن تېپىلغان قەدىمىي يېزىقلار (ئالايلۇق، قارۇشتى يېزىقى، ئۇدۇن ساك تىلى، سانسكرىت يېزىقى، تىبەت يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى، توخار تىلىنىڭ B، A، f تىلى قاتارلىق) بىلەن يېزىلغان خەت ـ چەك، يەر خېتى قاتارلىق (دىنىي كلاسسىك ئەسەرلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) لاردا ئەكس ئەتكەن. بۇ يەرلىك مىللەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارغا ئاساسىمىلياتسىيە بولۇپ، ئۇلارغا قوشۇلۇپ ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئاخىر ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن.

بىز يۇقىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى بىلەن ئېتنىك

---

① خەتنامە.
② ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەنزىلەر يوسۇغىسىدا»، 260 ـ بەت.
③ گېرمانىيىلىك ئاتاقلىق تالىم گابائېن «قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۈرمۇشى».

تەركىبى ئۇستىدە توختالدۇق. ئەمدى بەزى مەسىلىلەرنىڭ ئايدىڭلاشتۇرۇشقا تۇغرا كېلىدۇ.

مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنىڭ پەرقلەندۇرۇش ئۇنىۋېرسال خاراكتېرلىك تەتقىقات بولۇپ، ئۇ تارىخىي يازما يادىكارلىقلاردىن باشقا يەنە تىلشۇناسلىق، ئانتروپولوگىيە، ئارخېئولوگىيە، ئېتنولوگىيە قاتارلىق پەنلەرنىڭ ياردىمىگە موھتاج. دۇنيادا ساپ مىللەت بولمىغىنىدەك تۈركى تىللىق مىللەتلەرمۇ ساپ مىللەت ئەمەس. شۇڭا، مىللەتنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى پەرقلەندۇرگەندە، مىللەت بىلەن دۆلەت، مىللەتنىڭ ئېتنىك مەنبەسى بىلەن مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى قاتارلىقلارنى پەرقلەندۇرۇش لازىم. بىز مۇشۇ ئاساستا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا دۆلىتىمىزدىكى ۋە دۇنيادىكى ئالىملارنىڭ خېلى بۇرۇنلا بىرەك قاراشقا، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق ئېتنىك مەنبەسى ئىككى، بىرى، مىلادىيە 840 ـ يىلى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇن تارىم بوستانلىقىنى ئەتراپىدىكى رايونلاردا قەدىمدىن بىرى ئولتۇراقلاشقان بىر قىسىم يەرلىك ئۇيغۇر مىللىتى. ئىككىنچىسى، ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخنامىلىرىدە خاتىرىلەنگەن خۇيخې (خويخۇ) لاردۇر. چۈنكى، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى بۇ قەدىمىي ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن. قەدىمىي زامانىدا ھازىرقى مۇشۇ ئىككى ئاساسلىق ئېتنىك مەنبە ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا تەدرىجىي قوشۇلۇپ تەرەققىي قىلىپ ھازىرقى زامانىدىكى ئۇيغۇرلارنى شەكىللەندۇرگەن.

«1980 ـ يىلدىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ تىزناپ يېزىسى جىرغال مەھەللىسى تەۋەسىدىن كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىغا ئائىت قەدىمىي ئىز تېپىلدى. 1981 ـ يىلى ئاۋغۇستتا ئاتۇش شەھىرىدە ئېپتىدائىي ئادەم باش

سۆڭىكىنىڭ ماڭلاي سۆڭەك، چېكە سۆڭىكى، چوققا سۆڭىكى، ئېڭەك سۆڭىكىدىن ئىبارەت تۆت پارچە تاش قاتمىسى تېپىلغانىدى. 1983 ـ يىلى ئىيولدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق موزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى بېيجىڭ تەبىئەت مۇزېي ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق گېئولوگىيە ئىدارىسى يەر قاتلاملىرىنى تەكشۈرۈش ئەترىتىدىكى ئىلمىي خادىملار بىرلىكتە بۇ جايىنى قايتا تەكشۈرۈپ، يەنە ئۈچ پارچە (سول تەرەپ چېكە سۆڭىكى، قۇلاق ئاستى سۆڭىكى قاتارلىق) تاش قاتمىنى تاپقان. بۇنىڭ بىلەن ئېپتىدائىي ئادەم باش سۆڭىكىنىڭ (تاشقا ئايلانغان) كەم قىسمى تولۇقلانغان. ئېپتىدائىي ئادەم باش سۆڭىكىنىڭ تاش قاتمىسى ئاتۇشتىن تېپىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «ئاتۇش ئادىمى» دەپ نام بېرىلگەن. «ئاتۇش ئادىمى» باش سۆڭىكىنىڭ تاش قاتمىسى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىدە تۇنجى قېتىم ئېنىقلانغان مۇھىم بايقاش بولۇپ، ئۇنىڭ شەكلى، خۇسۇسىيىتى، تاشقا ئايلىنىش دەرىجىسى ۋە يەر قاتلىمى ئانالىزلىرىغا ئاساسەن ئۇ كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى ۋە يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىغا تەئەللۇق بولغان 18 ياشلىق ئەرنىڭ باش سۆڭىكى ئىكەنلىكى بېكىتىلدى. ئۇنىڭ تەخمىنەن دەۋرى بۇنىڭدىن 10—30 مىڭ يىللار ئىلگىرى دەپ پەرەز قىلىنماقتا. ئومۇمەن «جەرغال قەدىمىي ئىزى» بىلەن «ئاتۇش ئادىمى»نىڭ تېپىلىشى يىراق قەدىمىي زامانلاردا تارىم ۋادىسىدا ياشىغان ئېپتىدائىي ئادەملەرنىڭ بەدەن قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكىنى بىلىشتە قەدىمىي ئىنسانشۇناسلىق تەتقىقاتلىرىدا قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ رايونىمىزدىكى بەزى بوستانلىقلارنىڭ تاش قوراللار مەدەنىيىتى ھەققىدە تېخىمۇ ئەتراپلىق ئىزدىنىش، ئېپتىدائىي ئادەملەر توپلىرىنىڭ تارالغان دائىرىسىنى ئېنىقلاش، شۇ دەۋرلەردىكى جۇغراپىيىلىك ئەھۋاللارنى تەتقىق قىلىش

قاتارلىق بىرمۇنچە مەسىلىلەردە بىزنى ئىنتايىن مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلىدى»[1] . «1979 ـ، 1980 ـ يىللىرى لوپنور رايونى كۆنچى دەريا‌سى بىلەن تۇمەن دەريا‌سى ئەتراپىدىكى بىر تۈركۈم ئەڭ قەدىمىي قەبرىلەرنى قېزىپ تەكشۈرگەندە، ئۇ يەردىن ياغاچ تاۋۇت ئۈستىگە يېپىلغان قوي، كالا، ئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن باشقا، ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك، چورۇق، يۇڭ پالاس، پەي قىستۇرۇلغان ئېگىز ئۇچلۇق يۇڭ توقۇلما بۆك، كىگىز قالپاق قاتارلىق يادىكارلىقلار تېپىلغانىدى. قەبرىلەردىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلەرنى كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلغانىدا ئۇنىڭ يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 3800 ـ، 4000 ـ يىللار ئىلگىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان». «قۇمۇلدىكى قارا دۆڭ قەدىمىي قەبرىستانلىقى» دىن قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلار ئىچىدىن ئاشلانغان تېرىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن تېرە ئىشتان، رەڭدار يۇڭ توقۇلمىلاردىن تىكىلگەن يۇمىلاق ياقىلىق ئۇزۇن تون ۋە ئۇزۇن قونچلۇق كۆن ئۆتۈك قاتارلىقلار بار. بۇ جايدىن تېپىلغان يۇڭ توقۇلمىلارغىمۇ رەڭدار يېپىلار بىلەن خىلمۇخىل گۈل نۇسخىلىرى توقۇپ چىقىرىلغان. بۇ يادىكارلىقلارنىڭ يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 3200 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان»[2] . قۇمۇل رايونىدىكى قارا دۆڭ قەدىمىي قەبرىلىرىدىن قېزىۋېلىنغان ئايال مېيىتىنىڭ (بۇنىڭدىن 3200 يىل بۇرۇنقى) قوش ئۆرۈمە چېچى بار، پېچان ناھىيىسىنىڭ سۇ بېشىدىكى قەدىمىي قەبرىلەرگە دەپنە قىلىنغان ئايالنىڭ قوش ئۆرۈمە چاچلىرى يۆگەلگەندىن كېيىن مەخسۇس ياسالغان چاچ تورىغا تىقىلغان.

---

① ئابدۇقېيىۇم خوجا: «چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق قەدىمىي قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان ئېسىل يادىكارلىقلار»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1998 ـ يىللىق 5 ـ 6 سان.

② ئابدۇقېيىۇم خوجا «چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ئېسىل يادىكارلىقلار»، «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى مەجمۇئەسى» دىن.

1983 ـ يىلى خوتەن ۋىلايىتى لوپ ناھىيىسىنىڭ سامبۇل يېزىسىدىكى قەدىمىي قەبرىلەرنى قېزىپ تەكشۈرگەندە قەبرىلەرگە دەپنە قىلىنغان مېيىتلارنىڭ ھەرخىل چاچ پاسونلىرى ئېنىقلانغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن كۆپ ئۆرۈمە، تاق ئۆرۈمە، قوش ئۆرۈمە، ئەشمە چاچلار بىر يۈرۈش تۆت تال، ئەڭ كۆپلىرى 16 تال بولۇپ، تاق ئۆرۈمە چاچلار ئۇچ يېشىم چاچ بىر قىلىنىپ ئۆرۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا ياسالما چاچلار ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىرىنچى خىلى، ئۇچ تۈتام چاچنى بىرىكتۈرۈپ بىر يۈرۈش قىلىپ ئۆرۈگەن. ئىككىنچى خىلى، ئالتە تۈتام چاچنى بىرىكتۈرۈپ بىر يۈرۈش قىلىپ ئۆرۈگەن.

ھازىرقى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ نويان تاغلىرى ئەتراپىدىكى قەبرىلەردىن تېپىلغان ھۇنلارغا ئائىت قەبىلىلەردىن 17 تال قىزىل يۇڭ شوينىنى قوشۇپ ئۆرۈگەن چاچ تېپىلغان»[1]. «ئىلى ۋادىسى (موڭغۇل كۆرە) كىچىك خوتتاي يايلىقىدىكى غەربىي تۈرك خانلىقى دەۋرىدە تىكىلگەن بالبال (ئەر) نىڭ كەينى تەرىپىدە ئۇششاق ئۆرۈلگەن چاچ ئۆرۈملىرى (17 تال) بالىنىڭ تۆۋىنىگە چۈشۈپ تۇرىدۇ) بار. بالبالنىڭ يۇزى كۈن چىقىشقا قاراپ تۇرىدۇ. قولىدا ھالقىسى بار.»[2]

ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادەتلىرى قەدىمىي تارىم بوستانلىقىدىكى ئاھالىلەردە ئومۇملاشقان.

ئۇلۇغ تىلشۇناس ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە «خوتۇن ـ قىزلارنىڭ ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادەتلىرى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن. مەسىلەن، Orgūq ـ ئۆرۈمە چاچ (ئۆرگۈچ) Ormesaq ئۆرۈمە چاچ (ئۆرۈمە چاچ) Oiyik ـ چوپۇر چار (ياسالما چاچ)

---

① ئا. راخمان قاتارلىقلار: «ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى» ناملىق ئەسەر 156 ـ بەت.
② ئابدۇقېيۇم خوجا: «چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ئېسىل يادنامىلىقلار»، «جۇڭگو ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتى مەجمۇئەسى» دىن.

ONIKanli ـ چاچ سالدى.»[1]

ئۆرۈمە چاچ مەسلىسىدە بىز شۇنى ئېيتىمىزكى، ئۆرۈمە چاچ تارىم بوستانلىقىدا قەدىمدىن تارتىپ ياشاپ كەلگەن ئاياللار (ئۇيغۇر ئاياللىرى) دا ئومۇملاشقان ئادەتلەر ياكى قاراخانىيلار دەۋرىدىمۇ، ھەتتا ئۇدۇن خانلىقى دەۋرىدىمۇ ئاياللار قوللىنىشتىن سىرت، يەنە ئىمتىيازلىق تەبىقىلەردە قوللىنىلغانلىقىنى كۆرىمىز. «ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سالاھىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان خاس بەلگىلىرى يوق ئىدى. مەزكۇر مىللەتنىڭ باشقا ئادەتتىكى ئەزالىرى بىلەن ئوخشاش ئىدى. ئۇلارمۇ بارلىق ئىمتىيازلىق كىشىلەرگە ئوخشاش چاچلىرىنى ئىنچىكە ئۆزۈن قىلىپ ئۆرۈۋالاتتى. ئالاھىدە ئىمتىيازلىق كىشىلەر بېشىغا ئۇچلۇق يۇمىلاق قالپاق كىيەتتى»[2]. «ھەرقانداق بىر قەدىمىي مەدەنىيەت ياكى ئۆرپ ـ ئادەتلەر بېزىق پەيدا بولۇشى بىلەن ئۇلارنىڭ تەرەققىياتىنى تەنقىد قىلغاندا شۇ خىل مەدەنىيەت ياكى ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ مەلۇم خەلق ياكى مىللەت ئىچىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئىزلىرىدىن دەلىل ئىزدەش ئىلىم ساھەسىدە بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان نۇقتا. شۇنداق ئىكەن بىز يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن ئەجدادلارنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر تاكى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى، قوجو ئۇيغۇر خانلىقى، ھەتتا قاراخانىيلار خانلىقىدىن تارتىپ ھازىرقى رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى بوستانلىقلىرىدا قەدىمىي دەۋرلەردىن تارتىپ ياشاپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر قاتارلىق يەرلىك مىللەتلەر ئارىسىدا بىر خىل ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز.

---

① مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم 129 ـ، 175 ـ، 182 ـ، 140 ـ بەتلەر.

② (گىرمانىيە) ئا. ۋ. گابايىن: «قوجو ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادى 850 ـ، 1400 ـ يىللار) نىڭ خانلىق قارشى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1997 ـ يىللىق 1 ـ سان.

1979 ـ يىلنىڭ ئاخىرى ۋە 1980 ـ يىلى لوپنۇر رايونى كۆنچى دەريا‌سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، شىمالىي قىرغاقتىكى جايلاردىكى كۆنچى دەريا‌سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ئەتراپىدىن بىر تۈركۈم ئەڭ قەدىمىي قەبرىلەر قېزىپ تەكشۈرۈلدى. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى قۇرغاق بولغاچقا قەبرىلەردىكى مېيىت ۋە ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ئاساسەن بۇزۇلماي ياخشى ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭ ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئىكەنلىكى ئۇنىڭ 40 ـ 50 ياشلار چامىسىدا بولۇپ قېنى «O» تىپلىق ئىكەنلىكى ئېنىقلاپ چىقىلغان. بۇغداي دانلىرى سېلىپ قويۇلغان. بۇ بۇغدايىنىڭ رەڭگى قارامتۇل بولۇپ چىرىماي ياخشى ساقلىنىپ قالغان.

قەبرىلەردىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلەردىن كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلغاندا ئۇنىڭ نەتىجىسى تۆۋەندىكىچە بولغان. 1 ـ قېتىم نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ تەجرىبىخانىسى ئەۋرىشكىلەردىن تەجرىبە قىلىپ بۇنىڭ بۇنىڭدىن 117+6412 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلىدىغانلىقى ئېنىقلاپ چىقىلغان. بۇ خەۋەر ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن مەملىكەت ئىچى ـ سىرتىدا زور غۇلغۇلا قوزغىدى. ئوخشىمىغان كۆز قاراشلار، ئىلمىي پەرەزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. كېيىن 2 ـ قېتىم بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئارخېئولوگىيە فاكۇلتېتىنىڭ تەجرىبىخانىسى قايتا تەجرىبە قىلىپ ئۇنىڭ بېكىتىلگەن يىل دەۋرىنى بۇنىڭدىن 3800 يىللار بۇرۇنقى دەپ ئېلان قىلدى. لوپنۇر رايونىدىكى كۆنچى دەريا بويلىرىدىن تېپىلغان بۇ قەدىمىي بۇغداي دانلىرى ھازىرغىچە «تارىم مەدەنىيىتى» گە ئائىت قەدىمىي قەبىلىلەردىن تېپىلغان دەۋرى ئەڭ ئۇزۇن بۇغداي ئەۋرىشكىلىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇغداي دۇنيا بويىچە ئەڭ بۇرۇن ئۆستۈرۈلگەن مەدەنىي ئۆسۈملۈكلەرنىڭ بىرى. بىز يۇقىرىدا «تارىخىي خاتىرىلەر»، «غەربىي يۇرت» ھەققىدە بىرئابزاس سۆزنى دېگەن. يەنە بۇ سۆزنى تەكرارلايمەن

«تارىخىي خاتىرىلەر» دە غەربىي يۇرت دەپ ئاتالغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھازىرقى شىنجاڭ رايونى كونا تاش قورال دەۋرىدىن تارتىپ ئىنسانلار ياشىغان ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بالدۇر مەيدانغا كەلگەن جايلارنىڭ بىرى ئىدى» . كۆنچى دەريا‌سى بويىدىكى قەدىمىي قەبرىلەردىن تېپىلغان بۇغداي ئۇرۇشكىسىدىن قارىغاندا ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىم بوستانلىقىدا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ۋاقتىنىڭ 3800 ـ 4000 يىلدىن ئارتۇق ئىكەنلىكىنى، تارىم بۇغداي سورتىنىڭ ئەڭ قەدىمىيلىكىدىن تاللانغان بۇغداي ئورۇش، تېرىپ ئۆستۈرۈش تارىخىنىڭ ئەڭ قەدىمىيلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ ئالەمشۇمۇل يادىكارلىقلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، تارىم ئويمانلىقىدا قەدىمدىن تارتىپ تۈركىي تىللىق خەلقلەر ياشىغانلىقىنىڭ پولاتتەك دەلىلى ــ لوپتۇر ئەتراپىدىن تېپىلغان ئايال جەسەت بىلەن يەنە يۇڭ، كەندىر، يىپەكنىڭ ئارىلاشمىسىدىن توقۇلغان مەشۇتمۇ بىللە كۆمۈلگەن. بۇ جەسەت ئەينى زامانىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى، تارىم بوستانلىقىدا جايلاشقان خەلقلەرنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، يىپەك ـ كەندىر، يۇڭ توقۇمىچىلىق ئىشلىرىنى ۋە ھۈنەر ـ سەنئەتلىرىنى تەنقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ئۇيغۇر تارىخىي مەدەنىيىتىنى تەنقىق قىلىشتا ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىغا قوشۇلغان چوڭ تۆھپىلەر بولۇپلا قالماستىن، مەشھۇر مەدەنىيەتنى يارىتقان تارىم بوستانلىقىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان ئۇلۇغ تۆھپىسى، شۇنداقلا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پۈتكۈل ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقىنىڭ نامايەندىسى.

تارىم بوستانلىقى قەدىمدىن تارتىپلا سۇغۇرۇلىدىغان جايلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ۋادىدا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ يېزا ئېگىلىكى قەدىمىي زامانلاردىن باشلاپ تەرەققىي قىلغان.

ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، قەدىمكى ئاشلىق تۇرلىرىدىن «تېرىق» قەدىمكى زامان ئاشلىق زىرائەتلىرى ئىچىدە تېرىلىش دائىرىسى كەڭ، ئىستېمال مىقدارى كۆپ بولۇپ تېرىقنىڭ ئەڭ بالدۇرقى زىرائەت ئەۋرىشكىسى مۇندىن تەخمىنەن 3000 يىل بۇرۇن قومۇل قارا دۆۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان.

«زىغىر» تەڭرىتاغنىڭ ئالغۇي جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى «زىغىر» دانلىرى تېپىلغان.

خوتەن ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قەبرىلەر (بۇنىڭدىن 2000 يىل، 3000 يىل بۇرۇنقى قەبرىلەر) دىن «ماش» دانلىرى، «قارا پۇرچاق» دانلىرى تېپىلغان. «خوتەندە قەدىمدىن بۇيان ياشاپ كېلىۋاتقان ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا ئۇزۇمچىلىك بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىپ كەلگەن بولۇپ، شاپتۇل ئۇرۇقلىرى، ئۆرۈك 2000 يىللار ئىلگىرىكى ۋاقىتتا، ياڭاق، ئەينۇلا مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ، ئالما، ئامۇت، تەكلىماكاندا بۇنىڭدىن 2000 يىل ئىلگىرى قۇمۇلغا كۆچۈرۈلۈپ كەلگەن. نىيە خارابىسىدە كۆمۈلگەن چىلان، جىگدە، ئۇجمە قاتارلىق مېۋىلەر مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىرگە تەئەللۇق ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان.»① «1994 ـ يىلى 10 ـ ئايدا جۇڭگو ـ ياپونىيە ئالىملىرى قەدىمكى نىيە خارابىسىنى تەكشۈرگەندە بۇ خارابىنىڭ مەركىزىدىكى بۇددا مۇنارىنىڭ شىمالىغا بەش كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى تۇرالغۇ ئۆيى خارابىسىنىڭ شەرقىگە 100 نەچچە مېتىر كېلىدىغان جايدىن ئۇزۇملۇك (تەكلىك) ئورنىنى ئۇچرىتقان»② «شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تارىخى، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: خوتەندە كەندىر، بۇغداي،

---

① شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتى، 1998 ـ يىل 3 ـ سانىدىن.
② «خوتەننىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، «خوتەن تەزكىرىچىلىكى» دىن.

شال، تۇرلۇك مېۋە - چېۋە ۋە باغۇ بوستانلىقى كۆپ[1] دېيىلگەن. ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلارغا قارىغاندا ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ قەدىمىي مۇنبەت زېمىندا مىلادىدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرىلا ھەرخىل مېۋە - چېۋىلەرنى كەڭ دائىرىدە ئۆستۈرۈپ، باغۋەنچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار بۇ مۇنبەت تارىم بوستانلىقىدا بۇغداي، شال، زىغىر، نوقۇت (پۇرچاق) قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىيتتى. ئۇزۇم، نەشپۈت، ئانار، ئەنجۇر، تاۋۇز، ئۆرۈك قاتارلىقلارنى ئۆستۈرگەن. ئۇزۇم 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە. ئۇلار ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي دەۋرلەردىن تارتىپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ۋادىسىدا ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرى تاغلىرى ئارىسىدىكى ھازىرقى، جۇڭغارىيىدە، ئېلى ۋادىسىدا، ئېرتىش دەرياسىدىن تارتىپ بالقاش كۆلىنىڭ بويلىرىدا، تاشقى موڭغۇلىيىدىكى سىلىنگا، ئۇرخۇن دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا ياشىغان.

ئۇيغۇرلار مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر ئىلگىرىلا دىڭلىڭلار، (تېلېلار) دېگەن نام بىلەن شەرقىي ۋە غەربىي قىسىمغا بۆلۈندى. شەرقتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيىتى ئېلىپ بارغان رايونلىرى سىبىرىيىدىكى بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا بولغان بولسا، غەربتىكى ئۇيغۇرلار ئېرتىش دەرياسى بىلەن بالقاش كۆلىنىڭ ئارىلىقىدا پائالىيەت ئېلىپ باردى.

مىلادىيە 4 - ئەسىردىن ئىلگىرى ئۇيغۇرلار خەنزۇ مەنبەلىرىدە «تىلى» نامى بىلەن يېزىلغان بولسىمۇ، «تىلى» يەنىلا ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتەتتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەنبەلەردە شەرقتىكى «تېلېلار»، «ئون ئوغۇز»، «غوز» دەپ ئاتالسا، غەربتىكى تېلېلار ئۇيغۇر نامى بىلەن ئاتالدى. 6 -

---

① «خوتەنىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، «خوتەن تەزكىرىچىلىكى» دىن.

ئەسىردىكى خەنزۇ مەنبەلىرىدە رەسمىي ئۇيغۇر نامى بىلەن قەيت قىلىنىدى.

يۇقىرىقى پاكىتلاردىن قارىغاندا شۇ نەرسە ئايانكى، بۇگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ نامى مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىرلەردە خەنزۇچە مەنبەلەردە قەيت قىلىنغان.

ئۇيغۇرلار مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇن ھۇنلارنىڭ شىمالى ۋە غەربىدە ياشىغان قاڭقىللار (تولوسلار) نىڭ كېيىنكىسى ئەۋلادى. تۆلۈسلەر ئەڭ دەسلەپتىلا ئۇيغۇر، قوغۇرسۇر، جۇبە، ئوغۇز، ئىجىكىندىن ئىبارەت ئالتە قەبىلە ئىچىدىكى بىر ئۇرۇق ئىدى. تولوسلار ئۆزۈن تارىخىي جەريانىدا شىنجاڭدا ياشاپ كەلگەن مىللەتلەرنىڭ قوشۇلغان بىرلىكى بولۇپ كېيىنكىسى تارىخىي دەۋرلەردە ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بەزى ئالىملار ئۇيغۇرلارنىڭ تولوس دەپ ئاتالغان ئەجدادىدىن ئىلگىرىكى ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ھۇنلار بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلار قەدىمدىلا ھونلار ئىتتىپاقىنىڭ ئەزاسى دېگەن تارىخى پاكىتلارغا تامامەن ئۇيغۇن. چۈنكى، «ھونلار تەركىبىدە ئون ئۇيغۇرلار، داراقورلار، ئونخورلار دېگەن قەبىلىلەر بولغان»① ئۇيغۇرلار توغرىسىدا ئاتاقلىق تىلشۇناس ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى بولغان «تۈركى تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق بايان قىلىدۇ:

ئۇيغۇر ـــ بىر ئەلنىڭ ئىسمى، ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار. بۇ شەھەرلەرنى زۇلقەرنەين تۈرك خاقانى بىلەن پۈتۈم تۈزگەندىن كېيىن سالدۇرغانىكەن.

ماڭا مۇھەممەد جاقىر توڭغاخان ئوغلى نىزامىدىن ئىسرافىل توغان تېكىن ئۆز ئاتىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ، مۇنداق دېگەنىدى: زولقەرنەين ئۇيغۇر ئىلىگە يېقىنلاشقاندا تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى تۆت مىڭ ئادەم ئەۋەتكەنىدى. ئۇلارنىڭ

① «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كونا تارىخى» دىن. «كونا تاڭ نامە»؟

قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن. ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زولقەرنەين بۇلارغا ھەيران قاپتۇ. « inan huz hurend » بۇلار باشقىلارغا موھتاج بولماي ئۆز ئۆزۈڭنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن. بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. قاچان خالىسا شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ ئەل «huz hur» دەپ ئاتىلىپتۇ، كېيىن «خ - h» ھەرپى «1 - ئىلىف» قا ئالماشقان. بۇنداق بوغوز ھەرپلىرىنىڭ بىر - بىرىگە ئالمىشىشى بولۇپمۇ «ا - ئېلىپ» نىڭ «خ - h» غا ۋە «خ - h» نىڭ «ا - ئېلىپ» قا ئالمىشىشى كۆپ ئۇچرايدىغان ھادىسە»①.

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا نەقىل كەلتۈرگەن مەنبەنى تارىخىي رىۋايەت دەپ قارىغاندىمۇ ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ تۈركلەر بىلەن بولغان جېڭى ئۇرۇنىنىڭ «ئاخمانىلار»② سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىغا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭدەك ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ ئۇيغۇرلارنى مىلادىدىن 2—3 ئەسىر ئىلگىرىلا ئۇيغۇر دەپ ئاتىغانلىقىنى مەھمۇد قەشقىرىمۇ تىلغا ئالغان.

ئۇيغۇر ئەسلىدە بىر مىللەتنىڭ نامى ئەمەس. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئېتنىك مەنبەسىنىڭ تەرەققىيات جەريانى، ئۇيغۇر دېگەن نامنىڭ پەيدا بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىش ئەھۋالى، ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىش تارىخىي تەرەققىياتى قاتارلىقلاردىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلار بىرنەچچە قەبىلە ئىتتىپاقىدىن تەشكىل تاپقان قۇدرەتلىك كۈچ. مىلادىيە 1250 - يىلى خۇراسانلىق ئالائىددىن ئاتا مۇلىك بىننى باھا ئىدىن مۇھەممەت جوۋەينى

---

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى نەشرى 1 - توم، 151 - 152 - بەتلەر.

② ئاخمانىلار سۇلالىسى مىلادىدىن 550 - يىل ئىلگىرى ئىراندىكى ئاخمىنەن قەبىلىسىدىن بولغان داريئوس I تەرىپىدىن قۇرۇلغان پارس دۆلىتى بولۇپ، بۇ سولالە مىلادىدىن ئىلگىرى 336 - 330 - يىللىرى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين تەرىپىدىن يوقىتىلغانىدى.

(مىلادىيە 1258 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخي جاھانكۈشاي» ناملىق كىتاب ۋە ئۇنىڭ تارىخچىسى رەشىددىدىن فەزلۇللا بىننى ئەبۇلخەيرى ھەمدۇللا (1318 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن يېزىلغان «جامىئۇتتەۋارىخ» ناملىق ئەسەر، ئەبۇلغازى مۇھەممەت باھادىر خان تەرىپىدىن يېزىلغان «شەجەرەئى تۈرك» قاتارلىق ئەسەرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىشىدىكى تارىخي مەنبەلەرنى يىغىنچاقلىغاندا، «ئۇيغۇر» دېگەن سۆز «ئۇيۇشماق»، «ئۇيۇشۇش»، «ئىتتىپاقلىشىش»، «بىرلىشىش» دېگەن مەنىلەرگە ئىگە.

خەنزۇچە تارىخي خاتىرىلەردە مۇنداق كۆرسىتىلگەن: يۈەنخې (元和) نىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 809 ـ يىلى) ئاي تەڭرى بولمىش قاموغ بىلىگە خاقان (ئاي ئىلاھىدىن تۆرەلگەن، ھەممىگە ئىقتىدارلىق خاقان) مۇندىن كېيىن مىللەتنىڭ نامىنى «شۇڭقاردەك پەرۋاز قىلىدىغان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «回鶻» (ئۇيغۇر) دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئاتاشنى ئۇقتۇرغان①.

بىز يۇقىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ماكانى، پائالىيىتى ۋە ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى تەرەققىيات تارىخىغا دائىر تارىخي مەنبەلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق.

XIII ئەسىردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان «ئوغۇزنامە» داستانى ئۇيغۇر خەلقى ئىچىگە ئەڭ كەڭ تارقالغان ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قەھرىمانلىق ھەققىدىكى تارىخي داستان بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىكى رىۋايەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەھرىمانلىق ئېپوسى. ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە دائىر نۇرغۇن تارىخي ۋەقەلەرنى خەلق

① «كونا تاڭنامە»نىڭ 195 ـ جىلىدكە قارالسۇن.

داستانلىرىغا خاس بەدىئىي ئۇسۇل بىلەن تەسۋىرلىگەن. بولۇپمۇ شۇ زاماندىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، دىنىي ئېتىقادى، ئەڭ مۇھىمى تۈركى خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا دائىر تارىخىي رىۋايەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«ئوغۇزنامە» داستانىدا ئوغۇزخانىنىڭ ئوزۇنغا سوزۇلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىنى بايان قىلىپ قاراخان تەنتەنىلىك مۇراسىم ئۆتكۈزىدۇ. ئەلنىڭ يىغىلىشى توغرىسىدا خەۋەر قىلىنغاندىن كېيىن ئەلنىڭ كۆپ قىسمى قېلىپ قاراخان تەرەپكە بارىدۇ. ئاز قىسمى ئوغۇزخان تەرەپتە تۇرىدۇ. قاراخانىنىڭ ئوغۇللىرى كۆپ بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسىلا ئوغۇزخانىنىڭ يېنىغا كەلگەن. ئوغۇزخان ئۇلارغا «ئۈيغۇر» دەپ ئات قويىدى. ئۈيغۇر دېگەن سۆز «يىپىشقۇچى، ئۈيۈشقۇچى» دېگەن مەنىدە ئىدى.

تارىخشۇناس ئەبۇلغازى باھادىرخان (مىلادىيە 1606 ـ 1663 ـ يىللاردا ياشىغان) يازغان «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە «ئۈيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى yapisgur (يىپىشماق ياكى چاپلاشماق) بولىدۇ»[1] دېگەنىدى.

ئاتاقلىق ئۈيغۇر تارىخچى ئالىمى موللا مۇسا سايرامى (1836 ـ 1917) ئۆزىنىڭ «تارىخى ھەمىدىي» دېگەن ئەسىرىدە «ئوغۇزخان 24 قەبىلىنى تەشكىل قىلىپ ھەربىرىنى ئۈيغۇر ... دېگەنگە ئوخشاش ئايرىم ـ ئايرىم نام بىلەن ئاتىدى»[2] دېيىلگەن.

ئۈيغۇرلارنىڭ يىراق ئەجدادى توغرىسىدا ئالاھىدىن ئەتامەلىك بىننى باھائىددىن مۇھەممەد جۇۋەينى تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخىي جاھانكۈشاي» (جاھاننى ئىستىلا قىلغۇچىلار تارىخى) ناملىق ئەسەردە مۇنداق رىۋايەتلەر يېزىلغان: «ئۈيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئۇرخۇن دەريا ۋادىلىرىدا ياشاپ

---

① ئەبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈرك» ئەسىرىدىن.
② موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدىي» ناملىق ئەسەر، 55 ـ بەت.

كەلگەن بولۇپ، بۇ دەريا قارا قۇرۇم دەپ ئاتىلىدىغان تاغدىن باشلىنىدۇ. قاغان بىنا قىلغان شەھەر مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. بۇ دەريا نۇرغۇن ئېقىنلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن پەيدا بولغان بولۇپ، ھەربىر ئېقىنىنىڭ بويىدا بىردىن ئۇرۇق ئولتۇراقلاشقان. ئۇرخۇن دەريا ۋادىسىدا ياشايدىغان ئۇيغۇلار ئىككى قەبىلىگە بۆلۈنگەن بولۇپ، قەبىلىلەر ئىچىدىن بىرنى باشلىق قىلىپ سايلاشتى. ئۇلار 500 يىلنى شۇ تەرقىدە ئۆتكۈزگەندىن كېيىن بۆكۈخان دېگەن بۇ باشلىق ئونتۇرىغا چىققان.

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا بۇ قاغان ئاپراسىياپ ئىكەن. قارا قۇرۇم تاغنىڭ ئىچىدە بىر كونا خەندەك بار ئىكەن. ئەينى زاماندا قارا قۇرۇمدا ئىككى دەريا بار ئىكەن. بۇ دەريالارنىڭ بىرى تۇغلا دەريا سى دەپ ئاتىلىدىكەن. يەنە بىرى سېلىنگا دەپ ئاتىلىپ كەلگەنىكەن. ئىككى دەريا قوملانچۇ دېگەن يەردە بىر - بىرىگە قوشۇلىدىكەن. بۇ جايدىكى دەريالارنىڭ ئارىلىقىدا بىر - بىرىگە ياندىشىپ ئۆسكەن ئىككى تۇپ دەرەخ بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ بىرىنى «ستوك[1]» دەيدىكەن. يېز كۈنلىرى كۆكىرىپ يېشىل تۇرىدىكەن. ئۇرۇقىنىڭ رەڭگىمۇ خۇددى قارىغاي ئۇرۇقىنىڭ رەڭگىگە ئوخشايدىكەن. يەنە بىرىنى «توز» دەپ ئاتايدىكەن. بۇ ئىككى دەرەخنىڭ ئونتۇرىسىدا بىر كىچىك دۆڭ بولۇپ بۇ دۆڭگە قۇياش نۇرى چۈشكەنسېرى بارغانسېرى ئېگىزلەپ تۇرىدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىدە بىر نۇر كۆرۈنۈپ تۇرىدىكەن. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بۇ مۆجىزىنى كۆرۈپ ھەيران قېلىپ دەرھال بۇ جاينى خاسىيەتلىك دەپ تاۋاپ قىلغاندا بۇ جايدىن ناخشا ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇرىدىكەن. بۇنداق مۆجىزىلىك ئەھۋالدا ھەر كۈنى كەچتە بىر پارچە نۇر شۇ دۆڭنىڭ ئونتۇز قەدەم چۆرىسىگە چۈشۈپ تۇرىدىكەن. دۆڭ ھەر كۈنى دېگۈدەك

---

① قامان - يەنى شامان دىنىنىڭ باخشىسى.

ئېگىزلەپ تۇرىدىكەن. ھەر كۈنى ئېگىزلەۋېرىپ ئۇنىڭدىن ئۇشتۇمتۇت بىر ئىشىك ئېچىلىپتۇ. ئىشىكتىكى ئىچىدە چىدىرغا ئوخشايدىغان بەش ئېغىزلىق ئۆي تۇرۇپتۇ. ھەربىر ئۆيدە بىردىن ئوغۇل بالا ئولتۇرغۇدەك. بۇ بالىلارنىڭ ئېغىزىغا بىردىن ئېمىزگە سېلىنغانكەن. ھەربىر ئۆينىڭ ئوستىگە ئۆيگە بېسىلغان كۈموش تور بار ئىكەن. قەبىلە باشلىقلىرى بۇ ئىشقا ھەيران بولۇپ، بۇ بىر ئىلاھ دەپ، نۇر چىققان ئۆيگە تەزىم قىلىپ چوقۇنۇپتۇ. بىردىنلا غۇر - غۇر شامال چىقىپ بولۇپتۇ - دە، بالىلار ئورنىدىن تۇرۇپ تالاغا چىقىپ مېڭىشقا باشلاپتۇ. ئۇيغۇرلار بۇ بالىلارنى خوتۇنلىرىغا ئەمدۇرۇپ چوڭ قىلىپتۇ. بۇلار گەپ قىلىشقا باشلاپ ئاتا - ئانىلىرىنى ئىزدەشكە كىرىشىپتۇ. ئۆزىنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى ئۇلاردىن سوراپتۇ. ئۇلار دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ، كىشىلەرنى ھېلىقى ئىككى تۇپ دەرەخنىڭ قېشىغا باشلاپ بېرىپتۇ. ئۇلار كىشىلەرنى تاۋاپ قىلدۇرۇپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئىككى تۇپ دەرەختىن زۇۋان چىقىپ، ئەي بالىلار سىزلەر بۇ يەرگە كېلىپ، بىزنى يوقلاپ تۇرۇڭلار. بىز سىلەرگە ئۇزۇن ئۆمۇر، مەڭگۈ شان - شەرەپ تىلەيمىز، دېگەن ساداكېلىپتۇ. شۇ رايوندا ياشاۋاتقان قەبىلە باشلىقلىرى بۇ بەش بالىنى خۇددى شاھزادىلەردەك كۆرۈپ، ھۆرمەت، ئىززەتلەپتۇ. ئۇلار قايتىش ۋاقتىدا بۇ بەش بالىنىڭ ئىچىدىن ئەڭ چوڭىغا شۇڭقار تېكىن، ئىككىنچىسىگە قۇت تېكىن، ئۈچىنچىسىگە توقلا تېكىن، تۆتىنچىسىگە ئورتېكىن، بەشىنچىسىگە بۇقار تېكىن دەپ ئىسىم قويۇپتۇ. ئۇيغۇرلار بۇ تېكىنلەرنى تەڭرى ئاتا قىلغان تېكىنلەر دەپ قاراپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرىنى سايلىماقچى بولۇپتۇ. بۇقا تېكىننىڭ ئەقىل - پاراسەتلىك، تەمكىن، باشقا بالىلاردىن ئېشىپ چۈشىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ھەممە ئەلنىڭ تىلىنى بىلىدىغانلىقىنى بايقاپتۇ. ئۇنى ئۇيغۇرلارغا قاغان قىلىپ

سايلاپتۇ. كۆچمىلىك تەنتەنىلىك مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ ئۇنى تەختكە چىقىرىپتۇ»[1]

«بۇقا تېكىن قاغان بولغاندىن كېيىن ئەل ياخشىلىنىپ خەلق خاتىرجەملىكتە ياشاپ نوپۇسىمۇ كۆپەيىپتۇ. بۇقا تېكىن ئاق تاغ دەپ ئاتىلىدىغان بۇ يەردە بىر پەرىزات بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇنىڭ بىلەن مۇڭدىشىپ يەتتە يىل ئالتە ئاي 20 كۈن بىللە بولۇپتۇ. ئاخىرقى قېتىمدا پەرىزات بۇقا تېكىن بىلەن خوشلىشىپ ئۇنىڭغا كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسى سىزگە قارايدۇ. سىز بۇ جايلارنى ئىدارە قىلىپ خەلقنى ياخشى باشقۇرۇڭ، دەپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇقا تېكىن قېرىنداشلىرىنى باشقا ئەللەرنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار يىراق ئەللەرنى ئىگىلەپ، ئولقا ئېلىپ ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ بويىدا ۋە تۇركىستاندا بىر شەھەر بىنا قىلىپتۇ. شەھەرگە ئوردا بالىق (ئوردا شەھەر) دەپ نام قويۇپتۇ. بۇ ۋاقىتتا كۈنچىقىش تەرەپتىكى جايلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا ئەل بولۇپتۇ.

بۇقا تېكىن بىر كۈنى چۈش كۆرۈپتۇ. ئۇ كۆرگەن چۈشىدە قولىغا ھاسا تۇتقان ۋە ئاق چاپان كىيگەن بىر بوۋاي كېلىپ بىر پارچە مەرمەر تاشنى ئۇنىڭغا بېرىپ، سەن بۇ تاشنى ئۆزۈڭدىن مەڭگۈ ئاجراتماي، ئوبدان ساقلا دەپتۇ. بۇقا قاغان بۇ كۆرگەن چۈشىنى ۋەزىرلىرىگە سۆزلەپ بېرىپتۇ. ئەتىسى بۇقا قاغان زور قوشۇن تەشكىللەپ كۈنپېتىش تەرەپكە يۈرۈش قىلىپتۇ. ئۇنىڭ زور قوشۇنى تۇركلەرنىڭ ماكانىغا كەپتۇ. بۇ جاي بۇلاق سۇيى ئېقىپ تۇرىدىغان خۇش پۇراق، ھاۋالىق جاي ئىكەن. بۇقا قاغان بۇ ھاۋاسى ياخشى جايدا تۇرۇشنى قارار قىلىپتۇ. بۇ جايدا «بالا ساغۇن» دېگەن بىر شەھەرنى بىنا قىلىپتۇ. ئاندىن قوشۇنلارنى ئەتراپلارغا ئەۋەتىپ ئەللەرنى ئىدارە قىلىپتۇ».

---

① جۇۋەينىڭ «تارىخىي جاھانكۈشاي» ناملىق كەسىرىدىن (خەنزۇچە نەشرى).

«بۇقا قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرى تەختكە ۋارسلىق قىلىپ تەختكە چىقىپتۇ. بۇ ۋاقىتتا شۇ جايدىكى جىمى قۇشلار، ياۋايى ھايۋانلار ھەتتاكى بوۋاق بالىلاردىن چوڭلارغىچە ھەممىسىنىڭ ئاغزىدا كۆچ - كۆچ دېگەن ئاۋاز چىقىپتۇ. بۇ ئاۋاز بىلەن ئۇيغۇرلار كۆچۈشكە باشلاپتۇ. كۆچۈش جەريانىدا ھېلىقى كۆچ دېگەن ئاۋاز توختاپتۇ. ئۇلار تىنچىپ بۇ جايدا توختاپتۇ. بۇ جايدا بەش شەھەر بىنا قىلىپتۇ. بۇ شەھەرنىڭ نامىنى «بەشبالىق» دەپ ئاتاپتۇ. ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ بۇقا قاغان ئەۋلادى ئەلگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپتۇ. بۇ جايدىكى خەلقلەرنىڭ باشلىقى «ئېدىقۇت» دەپ ئاتىلىدىكەن».

«جامىئۇتتەۋارىخ» ناملىق ئەسەردىكى بايانلارغا قارىغاندا «قەدىمكى زامانىدا ئۇيغۇر ۋىلايەتلىرىدە ئىككى چوڭ تاغ بولۇپ ئۇنىڭ بىرىنى بوقراتۇ بوزلىق، يەنە بىرىنى ئۇچقۇنلۇق تەڭرىم دەپ ئاتىغان. بۇ ئىككى تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدا «قارا قۇرۇم» دېگەن بىر تاغ بار. ئوكتايقاغاننىڭ ئوردىسى ئەنە شۇ تاغنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. يۇقىرىدىكى ئىككى تاغنىڭ يېنىدا يەنە «قۇتتاغ» دېگەن بىر تاغ بار. بۇ تاغنىڭ بىرىدىن ئون دەريا، يەنە بىرىدىن توققۇز دەريا ئېقىپ چۈشىدىكەن. قەدىمكى زامانىدا ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئەنە شۇ دەريا ۋادىلىرىدىكى تاغ ۋە تۈزلەڭلىكلىرىدە ياشاپ كەلگەنىكەن. ئون دەريا ۋادىسىدا ياشايدىغانلار «ئون ئۇيغۇر»، توققۇز دەريا ۋادىسىدا ياشايدىغانلار «توققۇز ئۇيغۇر» دەپ ئاتىلىدىكەن. زامانلار ئۆتۈپتۇ، دەۋرلەر ئۆتۈپتۇ، ئۇرۇشمۇ بوپتۇ. ئەمما، ئەللەرنىڭ ھەممىسىگە بىر باشلىق پېشۋاسى بولمىغانىكەن. بۇ ئەلگە بىر باشلىق بولمىسا زادى بولمايدىكەن دەپ قارار قىلىشىپ قۇرۇلتاي ئېچىپتۇ. ئاخىردا قۇرلتايغا قاتناشقانلار ئىشكول قەبىلىسىدىن مەنگۈتاي دېگەن دانا، ئەقىللىق ئادەمنى داھى قىلىپ تاللاپ، ئۆزلىرىگە باشلىق سايلاپ ئۇنىڭغا

«ئىلتەبىر» دېگەن نام بېرىپتۇ. ئۇلار يەنە ئاز قۇندۇز قەبىلىسىنىڭ قابىلىيەتلىك ئادىمىنى باشلىق قىلىپ ئۇنىڭغا «ئېزكىن» دەپ نام بېرىپتۇ. بۇنىڭغا سايلانغان ئىككى باشلىق ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ خانى بولۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئەۋلادى بىر يۈز يىلغىچە ھۆكۈم سۈرۈپتۇ. ھازىر ئۇيغۇرلار ئۇ خاننى «ئېدىقۇت» (بەخت ئىگىسى) دەپ ئاتايدۇ»①.

«جامىئۇتتەۋارىخ» نامىلىق ئەسەردە يەنە بىر مۇھىم رىۋايەت بايان قىلىنىدۇ. «تالاس ۋە قارا قۇرۇم ئەتراپىدا بىر قەبىلە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، بۇ قەبىلىنىڭ باشلىقىنىڭ ئىسمى يافەس ئىكەن. ئۇنىڭ تۆت ئوغلى بولۇپ بىرىنىڭ ئىسمى قاراخان، بىرىنىڭ ئىسمى گورخان، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى ئورخان، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى كۆكخان ئىكەن. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. بۇ تۆت ئوغۇلدىن قاراخان ئاتىسىنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپتۇ. ئوغۇزخان چوڭ بولغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپتۇ ھەمدە ئاتىسى، تاغىلىرى بىلەن جەڭ قىلىپتۇ. ئاتىسى ئۇرۇشتا ئالەمدىن ئۆتۈپ، تاغىسى ۋە تۇغقانلىرى ئۇنىڭغا تەسلىم بوپتۇ. بەزىلەر شەرق تەرەپكە قېچىپتۇ. ئوغۇزخان ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن تەنتەنىلىك مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ئۇنىڭغا ئەل بولغان پۈقرالارغا «ئۇيغۇر» دېگەن نامنى ئىنئام قىلىپتۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى بىز بىلەن بىرلەشتى، بىزگە يارەملەشتى دېگەن بولىدىكەن. كېيىنكى زامانلاردا بۇ سۆز ۋاقىت، زاماننىڭ ئۆتۈشى بىلەن شۇ كىشىلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ مىللەت نامى بولۇپ قاپتۇ. رەشىددىدىن تىلغا ئالغان بۇ رىۋايەت زاماننىڭ ئۆتۈشى بىلەن نۇرغۇن كىشىلەر تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ، ئۆز ئەسەرلىرىدە نەقىل كەلتۈرۈلۈپ كەلدى. راشىددىدىن بىلەن جۇۋەينى نەقىل

① راشىددىن: «جامۇئتتەۋارىخ»، خەنزۇچە نەشرى.

كەلتۇرگەن بۇ رىۋايەتلەر «ئېدىقۇت خانلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشى» 1331 ـ يىلى (يۇدەن ژېنيزۇڭنىڭ جىشۇن 2 ـ يىلى تىكلەنگەن) ناملىق ئابىدىدىمۇ خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ھەققىدە خاتىرىلەر بار. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرى خوڭ ژېنبىي گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ژۇيې دېگەن يېرىدىن تاش ئابىدىنىڭ بىرىنى تاپقان. كېيىن ئۇنىڭ دەلىللىشى ئارقىلىق بۇ ئابىدىنىڭ تولۇق تېكىستىنى قولغا كەلتۈرۈلدى① . بۇ ئابىدىدە يېزىلىشىچە قۇجۇخانغا قاراشلىق ئۇيغۇرلار يۇرتىدا قارا قۇرۇم تېغى دەيدىغان بىر تاغ بولۇپ تاغنىڭ يېنىدا تۇغلا دەريا② ، سېلىگا دەريا دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى دەريا بار ئىكەن. بىر كۈنى ئۇشتۇمتۇتلا ئىككى دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدا دەرەخنىڭ ئۇستىگە شولا چۈشكەنىكەن. دەرەختە ھامىلە پەيدا بولۇپتۇ. ئاردىدىن تۇققۇز ئاي ئون كۈن ئۆتكەندىن كېيىن دەرەخ يېرىلىپتۇ ـ دە، بەش بالا تۇغۇلۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئەڭ كىچىكىنىڭ ئىسمى «ئىسەن بۇقا قاغان» ئىكەن. ئىسەن بۇقا قاغان چوڭ بولغاندىن كېيىن، ئۆز ئېلىگە پادىشاھ بولۇپتۇ. قىرىق نەچچە ئەۋلاد جەمئىي 520 يىل ھۆكۈم سۈرۈپتۇ. «ئالپ ېلگە ئىدىقۇت قاغان» دېگەن يەنە بىر خان ئۆتكەن بولۇپ بۇ قاغانىنىڭ ئوغلى كۆلتېكىن ئىكەن. بۇ «قارا قۇرۇمدىكى بىلىل تاغ دېگەن يەردە تۇرىدىكەن» ، «تەڭرىتاغ دەپ ئاتىلىدىغان يەنەبىر تاغ بار ئىكەن. بۇ تاغنىڭ جەنۇب تەرىپىدە قۇتتاغ دەپ ئاتىلىدىغا يەنە بىر تاغ بار ئىكەن»③

ئابىدىدىكى بۇ جۈملىلەرنى جۇڭەينىنىڭ «تارىخى جاھانكۈشاي» دېگەن ئەسىرىدە كەلتۈرگەن رىۋايەتلەرگە سېلىشتۇرساق شۇنى بىلگىلى بولىدۇكى، بۇ يەردىكى «بىلىل تاغ» دەل جۇڭەينىنىڭ

---

① «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ، 1964 ـ يىللىق 2 ـ سان.
② «تۇغلا دەريا» دېگەن سۆز دەل «توققۇز دەريا» دېگەن مەنىدە.
③ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

ئەسىرىدىكى «بۇقراتۇ بۇزلۇق تاغ» دېگەن تاغنىڭ دەل ئۆزى شۇ. «تەڭرىخان تېغى» دەل «ئۇچقۇنلۇق تەڭرىم» دېگەن تاغنىڭ ئۆزى. «قۇتتاغ»، «قۇتلۇق تاغ» نىڭ دەل ئۆزى. ئۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەنزۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە ۋە ياشىغان جايلىرىغا دائىر رىۋايەتلەر توغرىسىدا خاتىرىلەر ئەينى زامانىدىكى پارس تارىخشۇناسلىرىنىڭ خاتىرىسى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ خىل رىۋايەتلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى چۈشىنىشىمىز ئۈچۈن ئەڭ قىممەتلىك مەنبە بولۇپ، زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى، شەكىللىنىشى، كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا يۇقىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تارىخىي مەنبەلەرنى يىغىنچاقلىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىشى كۆپىيىشى باشقا نۇرغۇن مىللەتلەرگە ئوخشاش ئېتنىك تەرەققىيات جەريانى ناھايىتى مۇرەككەپ ۋە داۋالغۇش جەريانلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ تارىختا نەچچە ئەسىرلەر داۋاملاشقان بىرقانچە ئۇرۇق قەبىلىلەرنىڭ بىرىكىش، تارقىلىش، قوشۇلۇش، ئايرىلىش ئاخىرقى ھېسابتا چوڭ قوشۇلۇشىدا يۇغۇرۇلۇش جەريانىنى بېسىپ، ئۇيغۇر تارىخىنىڭ شانلىق مەدەنىيىتىنى يارىتىش بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ پارلاق مەدەنىيەت بۆشۈكى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆزىنىڭ پائالىيەت مەركىزى، بۆشۈك ماكانى قىلىپ، بىر تېررىتورىيىدىكى خەلقلەرنىڭ ئېتنىك مەدەنىيەت رايونى بولغان بىر ماكاندا گوبى چۆللىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ يايلاق دالىلىرىدىن تاكى تارىم بوستانلىقىدىكى قەدىمىي مىللەتلەر بىلەن سىڭىشىش جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئېسىل ئەنئەنە ۋە مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ شەكىللەنگەنىدى.

1. ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

ئۇيغۇرلار دەپ ئاتالغان قەدىمىي قەبىلىلەر ياغلىقار باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر ئىتتىپاقىغا قاتناشقان بىرنەچچە قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ئورتاق نامى بولۇپ، بۇ خاسىيەتلىك نام پەقەت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشىدا ئورتاق نام سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنىپ 7 ـ، 8 ـ ئەسىرلەرگە كەلگەندە مۇستەقىل، قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچكە ئىگە مىللەت سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. «تۈركپاندىكى تۈرك (توققۇز ئوغۇزلار) 727 ـ يىلى موڭغۇلىيىگە قايتا كۆچۈپ بېرىپ، 744 ـ يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان خانلارنىڭ نامىلىرىنى ئۇنتۇپ قالمىغانىدى①.

ئۇيغۇرلار كۆكتۈرك خانلىقى (552 ـ 743 ـ يىللار) نىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۇرەشتىن پايدىلىنىپ، ئۆز ئىتتىپاقدىشى باسمىل قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ كۆكتۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى.

---

① قۇجۇدىن تېپىلغان تېكىستلەرنىڭ بىرىدە كۆل بىلگە ئىلىنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغاندىن كېيىن بورۇس سورىغىنىڭ كىشى بوگۇ قاغاندۇر دەپ كۆرسىتىلگەن. سىلىنگىدىكى ئابىدىدە خانلىققا ئاساس سالغان كىشى بىلگە قاغان دېيىلگەن. بۇ ئىككى مەلۇماتنىڭ بۇتۇنلەي ئوخشاش بولۇشى تاسادىپىي بولمىسا كېرەك. دېمەك، بوگو قاغانىنىڭ ئوغلى ئىلى ئەگەس ئۆلزۈك بەگ بوۋىسى ئورناتقان خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپلا بىلكى غەربىي يۇرتتىكى شەھەرلەر بىلەن ئورناتقان ئىلاھىدە مۇناسىۋەتلەرگىمۇ ۋارىسلىق قىلغان.

ئۇيغۇر خانلىقى 744 ـ يىلىدىن 854 ـ يىلغىچە گوبىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ جايلارغا ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ـ شىمالىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى. «بىر مەزگىل قۇجۇنى ئىدارە قىلغان»[1]. كۆل بىلگە موڭغۇل ئېگىزلىكىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئۇيغۇر خانلىقىنى تۇنجى قېتىم قۇرغۇچى كىشى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنى «قۇتلۇق بىلگە كۆل قاغان» دەپ ئاتىدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەركىزى ئوردىسى «قارا بالغاسۇن ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇ خانلىق شەھىرى (ئوردا بالىق بىر دېيىلىپ ئۇرخۇن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ھۇن تەڭرىقۇت بىلەن تۈرك خانلىقىنىڭ قەدىمكى زامان بارگاھى ئەتراپىنى ئاستانە قىلغان»[2].

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ زېمىنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ شەرقتە شىڭگەنلىكى تاغلىرىدىن تارتىپ، غەربتە ئالتاي تاغلىرى ۋە تارىم ۋادىسىغا قەدەر، شىمالدا بايقال كۆلىگە قەدەر يېتىپ بارالتتى. جەنۇبىي تەرەپتە سەددىچىننى پاسىل قىلالاتتى.

ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەسلىدىكى كۆكتۈرك ھۆكۈمرانلىقىدىكى بىرمۇنچە مىللەتلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ تەركىبىگە قوشۇۋالدى. ئۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خانلىقىغا بولغان يۇزلىنىش ئاساسەن شەكىللەندى. ئۇنىڭ ئالامەتلىرى بىرىنچىدىن، موڭغۇل دالاسىدىكى تورا قەبىلىلىرى سىرتقا قارىتا ئۆز قەبىلىلىرىنىڭ نامىنى ئاتىماي بىر تۇتاش ھالدا ئۇيغۇر دېگەن ئىسىمنى قوللىنىدىغان بولدى. ئىككىنچىدىن، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى تارقىلىپ ئېقىپ يۈرىدىغان ھالىتى نىسبىي ھالدا مەركەزلىشىپ مۇقىم بىر ھالەتكە ئۆزگىرىپ، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ پۈتۈن قۇملۇقنىڭ

---

① ئا. ۋ. گاباۋىن: «قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى».
② ياڭ شۇڭمىن «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

شمالىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خانلىققا مەركەزلەشتى»[1] . بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مىللىي تەركىبىگە نۇرغۇن خەلقلەر قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شانلىق نامىنى نامايان قىلىدىغان تارىخ مەيدانغا كەلدى. «كونا تاڭنامە» ، «يېڭى تاڭنامە» ، «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» قاتارلىق خەنزۇچە مەلۇماتلارغا ئاساسەن «ئۇيغۇرلار تارىختا توققۇز ئۇيغۇر» دەپ ئاتالدى. «توققۇز ئۇيغۇر» ، «ئىچكى توققۇز ئۇيغۇر» ، «تاشقى توققۇز ئۇيغۇر» دەپ ئىككى چوڭ تارماققا بۆلۈنگەن.

ئىچكى توققۇز ئۇيغۇرلار: ياغلاقار، ئوتۇرقار، تۇرلەمۇر، بوقاسقىر، ئاۋۇچاق، قوغۇرسۇ، بوقتار، ئاياۋۇز، ياغما؛ تاشقى توققۇز ئۇيغۇرلار: ئۇيغۇر، بۆكە، بايىرقۇ، توڭرا، ئىزگۈل، قىئار، باسمىل، قارلۇق، ئارناغۇت. تارىختا ئىچكى توققۇز ئۇرۇق: «توققۇز ئۇيغۇر» ، «ئون ئۇيغۇر» دەپ ئاتالغان. تاشقى توققۇز قوۋۇم: «توققۇز ئوغۇز»[2] دەپ ئاتالغان. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇرلار تېخىمۇ گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. ئون ئۇيغۇرلار ناھايىتى كۆپ ئۇرۇقلاردىن تەشكىل قىلىنغان بولۇپ ياغلاقار قەبىلىسى ئۇنىڭ يادروسى ئىدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى ياغلاقاردىن چىققان بولۇپ ئۇنىڭ سىياسىي جەھەتتە ئورنى يۇقىرى ئىدى. ياغلاقاردىن كېلىپ چىققان كۆل بىلگە قاغان تۇنجى ئۇيغۇر خانى بولدى. ئۇيغۇر خانلىقىغا يەنە بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى خانلار، بايقال كۆلىنىڭ غەربىدىكى قورتقا، يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قىرغىزلار، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ساكلار تەڭرىتاغنىڭ قارا قۇرۇم ئەتراپىدىكى تاڭغۇتلار، ھىنگان تاغلىرى ۋە ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى قىتانلار تەۋە ئىدى.

---

① فرانسىيىلىك گىرۇسسېنىڭ «يايلاق ئىمپېرىيىسى» ناملىق ئەسىرىنىڭ شەرقىي تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ يۈتكىلىشى، ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ باشلىنىشى» دىن.

② «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، خەلق نەشرىياتى نەشرى.

2. ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت تەشكىلىي قۇرۇلمىسى ھەققىدە قالدۇرۇلغان «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»، «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى»، «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» قاتارلىق ئېپتىخارلىنىشقا ئەرزىيدىغان يازما يادىكارلىقلار ۋە رۇنىك يېزىقىدىكى ۋە قەدىمكى تۈرك ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي دۆلەت تەشكىلاتى ئۈستىدە قالدۇرۇلغان تارىخىي مەلۇمات مەنبەلەردە خاتىرىلىنىشچە: ئۇيغۇرلار قەدىمكى كۆكتۈرك دۆلىتى ۋە ھۇنلارنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش سىستېمىسىغا ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىجابىي راۋاجلاندۇرۇلغان ھاكىمىيەت دۆلەت تەشكىلىي ئاپپاراتلىرىنى تۈرغۇزۇپ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا ئۆز تېررىتورىيىسىگە قاراشلىق رايونلارغا كۈچلۈك ھۆكۈمرانلىقنى ئورناتتى. شۇنداقلا قەدىمكى تۈرك ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ ھاكىمىيەت كۆز قارىشىنى ئىپادىلىدى. شۇ نەرسە ئايدىڭكى، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تەڭرى ئاتا قىلغان سۈپەتلەر مەۋجۇت دېگەن كۆز قاراش ئالاھىدە ئەكس ئەتكەنلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»دا ئۇچرايدىغان: «تەڭرىم كۈچ - قۇۋۋەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، تۈرك خەلقى غەلىبە قىلدى»، «تەڭرىم ئاتا قىلغانلىقىدىن مەن قاغان بولدۇم» دېگەن جۈملىلەردىن مەلۇمكى، «قاغانلار تەڭرىنىڭ ئوغلى» دەپ قارالغان. شۇنداقلا قاغانلارنى يەر، سۇ ئىلاھىغا ئوخشاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھۆكۈمرانلارغا بېرىلگەن ھوقۇق تەڭرى تەرىپىدىن بېرىلگەن ئىلتىپات دېگەن كۆز قاراش، چۈشەنچىلەرنى مەڭگۈ تاشلارغا ئابىدە شەكلى ئارقىلىق مەڭگۈ يادىكارلىق سۈپىتىدە قالدۇرغان.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت تەشكىلاتىدىكى ئۇنۋان، مەرتىۋە

تۇزۇمى ۋە ئاتالغۇلىرى «ھۆكۈمرانلارنىڭ نامى سۈپىتىدە مىلادىيە II ئەسىردىلا موڭغۇللار دىيارىدىكى سىياسىيلار تەرىپىدىن قوللىنىلغاندىن كېيىن تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقىمۇ قوللىنىدىغان بولغان»① . ئۇيغۇر خانلىقىدىكى پادىشاھلار قاغان نامى بىلەن ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولغان. تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا روشەنكى «بۇ نام جورجان (ئاۋار) ۋە تۈركلەردىن كەلگەن. بىراق، تۈركلەردە چوڭ قاغان، كىچىك قاغان دەپ ئايرىلىدۇ. ئۇيغۇر خانلىقىدا بولسا باشتىن ـ ئاخىر «قاغان» دېگەن ئۇنۋان بىرلا بولۇپ، ئوخشاش ئۇنۋانلاردا ئىككى كىشىنىڭ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويۇلمىغان. بۇ دۆلەت تەشكىلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تۈركلەردىن پەرقلىنىدىغان روشەن ئالاھىدىلىكى② . ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە خاقانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئون ئۇيغۇر ئىچىدىكى ياغلاقار ئۇرۇقىدىكىلەردىن ۋارىسلىق قىلىش يولى بىلەن بارلىققا كېلىپ تۇرغانىدى. قاغانلىققا ۋارىسلىق قىلىش تۇزۇمىدە دادىسى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن بالىسى ۋارىسلىق قىلىش، ئوغلى بولمىسا ئۇنىڭ ئاسراندى ئوغلى سۈپىتىدە تەخت ۋارىسى تۇزۇمى قوللىنىلدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئاكىسى ئالەمدىن ئۆتسە ئىنىسى ئورۇندا ئولتۇرۇش تۇزۇمى يولغا قويۇلدى.

خاتون ـــ «katun» ئافراسىياپ قىزلىرىغا خاس نام بولۇپ قوللىنىلغان③ . خاقانلارنىڭ خوتۇنى تۈرك خاتون نامى بىلەن ئاتىلاتتى. بۇ تۈركلەردىن كەلگەن نام. لېكىن تۈركلەردە قاغان نەق چوڭ خانىشىملا خاتۇن دەپ ئاتايتتى. كىچىك خانىشلارنى «خېنىم» دەپ ئاتايتتى. كىچىك خاتوننى قاغان نەق كىچىك خانىش دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭ ئورنى خاتۇننىڭ مەرتىۋىسىدىن

---

① ئا. ۋ. گاباۋىن: «قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى (850 ـ 1250 ـ يىللار)»
② شۇزۇڭجىڭ: «شىمالىي جۇڭگوكتىكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى»، «ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى.
③ مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 533 ـ بەت.

تۆۋەنرەك ئىدى. شۇنىمۇ ئېيتىش لازىمكى، تاك سۇلالىسى پادىشاھىدىن ئۇيغۇرلارغا ياتلىق بولغانلارنىڭكى مەلىكە، تەيفى قاتارلىقلارنى مەلىكە نامى بىلەن ئاتايتتى. قاغانلارنىڭ چوك خاتۇنلىرىنىڭ ئورنى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ تەختتە قاغان بىلەن تەڭ ئولتۇرۇپ ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ سالاملىرىنى قوبۇل قىلاتتى. ھەتتا، ھەربىي سىياسىي ئىشلارغا قاتنىشىش ھوقۇقىمۇ بار ئىدى. خاتۇنلارنىڭ ئايرىم چېدىر ئوردىسى، ئۆز ئالدىغا بىر يۇرۇش مەھكىمە ئەمەلدارلىرى ۋە مۇلازىملىرى بولاتتى. ئۇلاردا بەزى چاغلاردا ۋەزىر ئېھتىياجى بىلەن بۇيرۇق چۈشۈرۈش ھوقۇقىمۇ بار ئىدى. قاغانلىقتا خاتۇنلار قەلئەسىنىڭ بولغانلىقى ئۇلارنىڭ ھوقۇقىنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرسەتتى.

تۈركىي تىللىق خەلقلەردە تاكى ھۇنلار زامانىسىدىن بىرى ئېتىراپ قىلىپ كەلگەن خاتۇن ئاتالغۇسىنى قاراخانىيلار دەۋرىدىمۇ مۇشۇ تەلەپپۇزدا قوللىنىلدى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە بۇ سۆز ھەققىدە توختىلىپ، «خاتۇن ئەپراسىياب قىزىدىن بولغانلارنىڭ ئىسمىدۇر» دېگەن ئىزاھقا قارىغاندا، بۇ دەۋرلەردىمۇ ھۆكۈمرانلارنىڭ «خاتۇن» لىرىنىڭ باشقا خاندانغا مەنسۇپ خانىكالارغىمۇ خاتۇن دەپ ئاتىغانلىقى قەيت قىلىنغان.

قەدىمكى كۆكتۈرك ۋە ئۇيغۇر خەلقلەر ۋەزىرنى «ئايغۇچى»، باش ۋەزىرنى «ئۇلۇغ ئايغۇچى» دەپ ئاتايتتى. بۇنداق ئۇنۋاندىكى ۋەزىرلەردە دۆلەت ئىچىدە دۆلەت ئىشلىرىنى ئىجرا قىلغۇچى نامى بىلەن ھۆكۈمەت باشقۇرىدۇ. ۋاقتى كەلگەندە زور ھەربىي ئىشلارغا قوماندانلىق قىلىشىمۇ مۇمكىن. دۆلەتنىڭ مەمۇرىي، ھەربىي چوڭ ھوقۇقلىرى ئۇنىڭ قولىغا مەركەزلەشكەن بولىدۇ. ئۇ دۆلەتكە مەسئۇلچىلىك رولىنى ئويناپدۇ. «ئۇيغۇر خانلىقىدا ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى ئوچ نەپەر، تاشقى ئىشلار ۋەزىرى ئالتە نەپەر جەمئىي توققۇز نەپەر

ۆەزىر تۇزۇمى بېكىتىلگەن» . («تاڭنامە» دىن) ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى ئون ئۇيغۇرلار ئىچىدىن ياغلاقار ئۇرۇقىدىن تەيىنلىنەتتى. ئالتە نەپەر تاشقى ئىشلار ۋەزىرى تاشقى توققۇز قەبىلىدىن قويۇلاتتى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى دىنى شامان دىنى ئىدى. ئۇيغۇرلاردا، جۈملىدىن ئەڭ قەدىمىي تۇرالار ئىچىدە توققۇزغا چوقۇنۇش قارىشى مەۋجۇت ئىدى. شامان دىنىمۇ ئاسمان توققۇز قەۋەت بولىدۇ دەپ قارايتتى.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دا: «ئۆلكە، رايونلارنىڭ چوڭ - كىچىك بولۇشىدىن، ئابرۇيى، ئىناۋەتىنىڭ قانچىلىك يۇقىرى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ تۇغى ئۇنىڭ توققۇزدىن ئارتۇق بولۇپ كېتىشىگە يول قويۇلمايتتى. چۈنكى، توققۇز دېگەن بۇ سان بەخت - سائادەتتىن دېرەك بېرەتتى»① دەپ يېزىلغانىدى. كېيىنكى ئۇيغۇر خانلىقىدىمۇ ئىزچىل رەۋىشتە توققۇزدىن ۋەزىر تەيىنلەندى. «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولغان ئۇيغۇرلارمۇ توققۇزغا باش قويىاتتى. ساناقتا توققۇزنى بىرلىك قىلاتتى. بىر توققۇز، ئىككى توققۇز، ئۈچ توققۇز دەپ ساناش قائىدە - يوسۇنلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ياخشىسى»② ئىدى. كېيىنكى دەۋرلەردە توققۇزنى سانلار ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ ھەم ئەڭ خاسىيەتلىك سان③ دەپ قاراپ ئۆزلىرىنى «توققۇز ئوغۇز» ، «توققۇز ئۇرۇق» دەپ ئاتىدى.

ئۇيغۇر خانلىقىدا خاتونلارنىڭ ئورنىنى ئېلىش، ۋارىسلىق قىلىشىدىكى تەنتەنىلىك مۇراسىملارنى توققۇز ۋەزىر رىياسەتچى بولۇپ باشقۇراتتى. ۋەزىر يەنە ئۆلچەملىك كىيىنەتتى. بۇنىڭدىن

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۇركىي تىللار دىۋانى» ، 3 - توم.
② «كونا تاڭنامە» .
③ توققۇز سانلار ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم، ئەڭ خاسىيەتلىك بايلىقنىڭ سىمۋولى. شۇڭا توققۇز قېتىم سەجدە قىلىش ئەڭ ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرگەنلىك بولىدۇ. توققۇز ئىل تارتۇقمۇ ئەڭ چوڭ تارتۇق ھېسابلىنىدۇ. قاراخانىيلاردا توققۇز قېتىم جىنايەت ئۆتكۈزسىمۇ جازالىماسلىق ئەڭ چوڭ شاپائەت قىلغانلىق بولىدۇ» «موڭغۇلارنىڭ مەخپىي تارىخى» .

كۆرۈشكه بولىدۇكى، ئۇيغۇر خانلىقىدىكى باش ۋەزىرنىڭ هوقۇق دائىرىسى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، هەتتا خانلارمۇ چوڭ ۋەزىر، يەنى باش ۋەزىرلەردىن سايلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يۇسۇپ خاس هاجىپ ئۆزىنىڭ نادىر ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك» دە ۋەزىرلەر هەققىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەنىدى. «بەگكە ئىشەنچلىك ۋەزىر كېرەكتۇر. ۋەزىر ياخشى بولسا خان تىنچ ئۇخلايدۇ. ۋەزىر بەگلەرنىڭ يۇكىنى كۆتۈرۈپ يۇرگۈچى هەم خانلىقى، ئەلنى مۇستەهكەملىگۈچىدۇر. ۋەزىرلىك ئۇلۇغ ئىش، ئۇنىڭغا مۇكەممەل، پىتىشكەن، خۇش پېئىل، سەرخىل كىشى قويۇلۇشى كېرەك»[1] دېگەن. ئۇيغۇر خانلىقى ئۆزىنىڭ هاكىمىيەت تەشكىلىدە قابىل، بىلىملىك، ئىقتىدارلىق كىشىلەردىن ۋەزىرلىككە قويۇلاتتى. «ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە مەشهۇر كۆكتۈرك ۋەزىرى تۇنيۇقۇق ئەينى زاماندا كۆكتۈرك خاقانىدا خىزمەت قىلغان پېشقەدەم ۋەزىر بىلگە قاغانغا: بۇددىزمنىڭ خەۋپىدىن بېشارەت بەرگەن ۋە ئەڭ ئالدىن كۆرەرلىك بىلەن «بۇددا دىنى تۈركلەرنىڭ باتۇرلۇق روهىغا كۆپ يامان تەسىر يەتكۈزىدۇ دەپ، ئۇنى بۇ خەتەرلىك ئوي ـ خىيالدىن ۋاز كېچىشكە دەۋەت قىلغان»[2].

يابغۇ (yabgu) بۇخىل نام ئۇيغۇر خانلىقىدا تۈركان خاتۇندىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان شۆهرەتلىك ئۇنۋان بولۇپ، بۇ نامۇ تۈركلەردىن كەلگەن. قەدىمكى تۈرك سەردارلىرىنىڭ ئۇنۋانىدىمۇ قوللىنىلغان. كۆكتۈرك دەۋرىدە ئۇيغۇرلار زامانىدىن بېرى تۈرك قوۋملىرىنىڭ باشلىقلىرىغا بېرىلىپ كەلگەن «يابغۇ» ئاددىي خەلقلەردىن يۇقىرى بولۇپ، خاقاندىن ئىككى دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان كىشىگە بېرىلىدىغان

---

① يۇسۇپجان ئىلى ئىسلامى: «قۇتادغۇبىلىك» ۋە قانۇن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

② دوكتۇر زەكەريا كىتابچى: «تۈركىستاندا ئىسلامىيەت ۋە تۈركلەر».

ئۇنۇڭان. ئۇيغۇر خانلىقىدىكى يابغۇلارنىڭ ئۆزى يۇقىرى بولغىنى بىلەن خاراكتېر جەھەتتە تۇرك يابغۇلىرىغا ئوخشايتتى. يابغۇلار ئادەتتە ۋەلى ئەھمەدلىرىدىن ياكى قاغانىنىڭ ئوغۇللىرى ۋە قاغان جەمەتىدىكى ئەڭ يېقىن تۇغقانلاردىن بولاتتى. بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا يابغۇنى قاغانىنىڭ نايىپى دەپمۇ كۆرسىتىلەنىدى.

شاد[1] ، بۇ ناممۇ تۇركلەردىن كەلگەن. تۇركلەرنىڭ مەرتىۋە سىستېمىسىدا شادنىڭ ئورنى يابغۇدىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى. شاد ھەربىي جەھەتتىن ئەمەلىي ھوقۇق بىلەن تەمىنلەنگەن. ئوڭ شاد، سول شاد دەپ ئاتىلاتتى. شادقا قاغانلارغا يېقىن تارماقتىكى كىشىلەردىن سايلىنىشى شەرت قىلىناتتى. شادنىڭ ئورنى يۇقىرى بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا قاغانلارنىڭ قارارگاھىدىن يىراق جايلاردا ۋەزىپە ئۆتەيتتى.

تۇتۇق، بۇ نام تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن كەلگەن. ۋالىي دەرىجىلىك ئەمەلىي ھوقۇققا ئىگە. ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ نام ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى توققۇز ئۇرۇق ئىچىدىكى چوڭراق قەبىلە ئاقساقاللارنىڭ ۋارىسلىق قىلىدىغان مەرتىۋە نامى بولۇپ، خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدا چوڭ قەبىلىلەردە ھەربىر قەبىلىلەرگە بىردىن ۋالىي قويۇلۇپ ئىدارە قىلىناتتى. دېمەك، تۇتۇق يېڭى قەبىلىلەرگە نازارەتچىلىك قىلىش، باشچىلىق قىلىدىغان ئاساسىي قاتلامدىكى ۋارىسلىق قىلىنىدىغان مەرتىۋە نامى بولۇپ قالغان.

سانغۇن ـــ (سەنگۇن ـ خەنزۇ تىلىدا جياڭجۇن) سانغۇن ئۇنۇۋانى تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىپ، «قارلۇق ئىلىنىڭ چوڭلىرىغا بېرىلگەن ئۇنۇۋان»[2] بولۇپ ئۇيغۇر خانلىقى ۋاقتىدا سانغۇن ئۇنۇۋانى قوللىنىلغان. مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۇركىي

---

① «شاد ـ بۇ سۆزنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ سۈغا ئىككىلەنمەي كىرگۈچى» دېگەن مەنىسى بار. بۇ تۇركلەرنىڭ ئەمەل نامى.

② مەھمۇد قەشقەرى: «تۇركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ توم، 523 ـ بەت.

تىللار دىۋانى» دېگەن ئەسىرىدە: «قارلۇقلارنىڭ قوۋۇم باشلىقى سانغۇن دەپ ئاتالغان» دېگەن. ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە سانغۇن ھەربىي قوشۇنغا قوماندانلىق قىلاتتى. بەزىدە چەت ئەللەرگە ئەلچى بولۇپ دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى بېجىرەتتى. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر خانلىقىدىكى سانغۇنلار ئەلەم (ھەربىي) نىمۇ قەلەم (مەمۇرىي ئىشلار) نىمۇ ئۆز ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، سانغۇن دېگەن نام مەرتىۋە نامى بولماستىن، ئەمەل نامى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان.

تارخان (hanrTa) «ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن»، «بەگ مەنسەپكى بىر مەنسەپ نامى»[1] بۇ نام خەنزۇچىدە داگۇەن (چوڭ ئەمەلدار) دېگەن نامنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇشى مۇمكىن. تارىخىي مەنبەلەردە مۇشۇ قاراشنى ياپونىيە ئالىمى يۇي تىيەنخېڭ تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغان. تارخانلارنىڭ ئورنى خېلى يۇقىرى بولغان. ئۇ سانغۇن بىلەن تەڭ ياكى ئۇنىڭدىن ئۈستۈن بولۇپ، تارخانلاردا مەلۇم دەرىجىدە ھەربىي ھوقۇقمۇ بولىدۇ. شۇنداقلا دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ. سانغۇن بىلەن ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، تارخانلارنى ئۇيغۇرلاردىن ۋە تاشقى توققۇز قوۋمدىن كېلىپ چىققانلارنى قوياتتى. بۇ نۇقتىدىن تۈرك تارخانلار بىلەن ئوخشاش ئىدى. ئۇلار ئوردا ئىچىدە كاتىبات خىزمىتى، تاشقى جەھەتتە ئەلچى بولۇپ، دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى بېجىرەتتى. بۇنىڭدىن مەلۇمكى تارخان ۋەزىپىسىگە ئىقتىدارلىق، بىلىملىك كىشىلەر تاللاپ قويۇلغان. بۇ ۋەزىپە مەرتىۋە نامى بولماستىن، ئەمەل نامى ئىدى. تارخان ئەۋلادلىرىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشىغا يول قويۇلمايتتى. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «تارخان ‹Tarhan› نىڭ مەنىسى ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى بەگ ـ مەنسىدىكى بىر مەنسەپ نامى»[2]

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 568 ـ بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 568 ـ بەت.

دېيىلگەنىدى.

بىر ۇق ـــ خانىمىڭ يېنىدا چوڭلارنى جاي ـ جايىـــدا ئولتۇرغۇزىدىغان كىشى. پەرمانچى[1] بۇ بىر ۇق ـــ بۇ ناممۇ تۇركىلەردىن كەلگەن. ئەسلى مەنىسى: خانلىقنىڭ ئەمىـــر ـ پەرمانلىرىنى يەتكۇزگۇچى، يەنى پەرمانچى. ئوردا ئەمەلدارى، خانلىق ئىچىدە مەسلىھەتچىلەر ھېسابلىنىاتتى. تارخان قاتارلىق ئوردا[2] ئەمەلدارلارنىڭ ئولتۇرۇش رەتلىرىنى تۇرغۇزاتتى.

تېكىن ـــ tigin «خاقان ئوغۇللىرىنىڭ ئۇنۋانى بولۇپ قوللىنىلغان»[3] تېكىن دېگەن ئەمەلگە قاغانلارنىڭ ئوغۇللىرى ۋە قاغان جەمەتىدىكىلەردىن قويۇلاتتى. بۇ بىر ئەمەل نامى. مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا تېكىن سۆزىنى خاندان ئەزاسى بولۇپ يېتىلگەن ئەركەك ئەۋلادلىرىنى كۆرسىتىدىغانلىقى قەيت قىلغانىدى. تېكىن تۇركىلەردە تۇركىلەرنىڭ مەرتىـــۋە سىستېمىسىدا تېكىننىڭ ئورنى شاد بىلەن باراۋەر ئىدى. ئۇيغۇر خانلىقىدىكى تېكىنلەرنىڭ ئورنى شاددىن يۇقىرى بولۇپ كەلدى. تېكىنلەر ئىچىدىنمۇ قاغانلىق ئورنىغا چىـــققانلارمۇ بولغان. تېكىنلەردە خانلىق تەختكە ۋارسلىق قىلىش ھوقۇقى بولىدۇ.

قۇنچۇي ـــ (يەنى مەلىكە) تاڭ سۇلالىسى خاتىرىلىرىدە «قۇنچۇي» دېگەن نام ئەسلى قاغان (پادىشاھنىڭ) پۇشتىدىن بولغان قىزلارنى كۆرسىتەتتى. ئۇيغۇر خانلىـــقىـــدا بولسا «قۇنچۇي» دېگەن نامنىڭ دائىرىسى بىرقەدەر كەڭ قوللىنىلغان بولۇپ قاغاننىڭ قىـــزلىـــرىدىنلا ئەمەس، بەزىدە يەنە خاتۇن جەمەتىنىڭ قىزلىرىنىمۇ كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، قۇتلۇق بىلگە قۇنچۇي ياكى يابغۇ قۇنچۇي دېگەنگە ئوخشاش.

ئېركىن ـــ بۇ ناممۇ تۇركىلەردىن كەلگەن بولۇپ ئەسلىدە

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۇركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 490 ـ بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۇركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 490 ـ بەت.
③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۇركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 461 ـ بەت.

كىچىكرەك تەبىقە ئاقساقالى ئېركىن دەپ ئاتىلاتتى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلۇش دەۋرىدە ئېركىن دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلە ئاقساقاللىق تۈزۈمى ئورنىتىلغان. كېيىنكى دەۋرلەردە بۇ نام ئۆزگىرىپ ئىچكى ۋە تاشقى توققۇز ئۇرۇق قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ كۆپىنى ئېركىن دەپ ئاتايدىغان بولدى. كېيىن ئېركىن دېگەن نامنىڭ ئورنىنى تۈتۈق بېگى، ئايماق بېگى دېگەن نامىلار ئالدى. ئۇيغۇر خانلىقى ۋاقتىدا «ئېركىن» دېگەن نام قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ئوغۇللىرىغا بېرىلەتتى.

ئىلتەبىر — بۇ نام قەدىمكى تۈركلەردىن كەلگەن بولۇپ ئۇنىڭ مەرتىۋىسى «ئېركىن» دىن يۇقىرى بولۇپ، قەدىمىي تۈركلەردە توققۇز تېلىلارنىڭ ئاقساقاللىرى مۇشۇ خىل مەرتىۋە نامىنى قوللانغانىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمىي باش كۆتۈرۈپ چىققان دەۋرلەردە سەردارلار مۇشۇ نامنى قوللانغانىدى. ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن بېقىندى قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىقىغا پەقەت ئىلتەبىر دېگەن ئەمەلنىلا بەرگەنىدى.

چۆر — بۇ نام تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى ئېركىن دېگەن نامدىن يۇقىرى، ئەمما ھوقۇق دائىرىسى تەڭ كېلىدۇ. بۇ نامنى ئەسلى كۆكتۈرك ئاقساقاللىرىغا ئەڭ بۇرۇن بەيئەت قىلغان توققۇز ئۇرۇق قەبىلە ئاقساقاللىرى ئۆزلىرىنىڭ مەرتىۋە نامى قىلىپ بۇ نامنى قوللانغان. چۆرلەر قاغانىنىڭ قارارگاھى ئەتراپىدا قوشۇن باشقۇرىدىغان ۋەزىپىنى ئۆتەيتتى. ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ مەرتىۋە نامىلار مەۋجۇت بولۇپ كېيىنكى كۇنلەردە شاھزادىلەرگە قارىتا قوللىنىلغان بولۇپ، بۇ تېكىن دېگەن مەرتىۋىگە يېقىنراق كېلەتتى.

نازارەتچى بەگ — بۇ نام تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى تۈتۈق (تودون) دېگەن نامنىڭ ئۆزگەرتىلگەن ئاتىلىشى. نازارەتچى بەگنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى: قاغان بۇيرۇقى بويىچە خانلىق

تەۋەسىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەرگە بېرىپ، ئۇلارغا نازارەتچىلىك قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى چوڭ بولۇپ، خانلىق تەۋەسىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ھەربىي قىسىملىرىنى يۆتكەش ھوقۇقى بېرىلىدۇ①.

تامغاچى — ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۆھۈرداری، تامغا تۇتىدىغان ئەمەلدارى، خانلىقنىڭ خەت - ئالاقىلىرى، قاغان يارلىقى قاتارلىقلارغا تامغىچى مۆھۈر باسىدۇ.

3. ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقنىڭ دۆلەت قۇرۇلمىسى

ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقنىڭ دۆلەت تەشكىلى ھەققىدىكى مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن مەلۇماتلارنى ئوتتۇرىغا قويۇش يالغۇز بۇ دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىش جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى قەدىمىي ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ دۆلەتلەردىكى بەزى ھاكىمىيەت تەشكىلىنىڭ مەنبەلىرىنى چۈشەندۈرۈش جەھەتتىن پايدىلىق دەپ قارىلىدۇ.

ئۇرخۇن ئۇيغۇر دۆلىتى مىلادىيە 744 - يىلى قۇرۇلغان كۈندىن ئېتىبارەن كۆل بىلگە قاغان مۇكەممەل، سىستېمىلىق ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرىنى تىكلەشتە، قەدىمكى تۈرك خەلقلىرىدىكى دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئەنئەنىسى بويىچە دۆلەت قۇرۇلمىسى قۇرۇپ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا، ئۇرخۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ خەلقى ياشىغان تارىخىي شارائىت ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىتنى ئاساس قىلىپ، ئۇيغۇر خانلىقىغا قاراشلىق قەبىلىلەرنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ، دۆلەت قۇرۇلمىسى ۋە ھاكىمىيەت تەشكىلىي ئاپپاراتلىرىنىڭ مەرتىۋە

① شۇ رۇجنىڭ «شىمالىي جۇللۇكتىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ئېتىقادى» دېگەن ماقالىسىدىن.

ئەمەللىرىنىڭ زور كۆپچىلىكى كۆكتۇرك خانلىقى زامانىسىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئەھۋالىغا ئوخشاش قاغان نامىدا ئىدارە قىلىنغان.

ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت قۇرۇلمىسىدىكى ھاكىمىيەت تەشكىلى ھوقۇقنى مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھاكىمىيەت بولماستىن، بەلكى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى دائىرىسىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەر تۇرغان رايونلارنى قاتلاممۇ قاتلام باشقۇرۇش تۈزۈمى بويىچە، ئاخىر يەنىلا قاغان دۆلەتنىڭ بارلىق سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي ھوقۇقلىرىنى ئۆز قولىغا مەركەزلەشتۈرگەنىدى.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانلىرى بۇرۇنقى تۈغلار توققۇز ئۇيغۇر خانلىقىغا ئوخشاشلا ياغلارقار ئۇرۇقىدىن بېكىتىلگەنىدەك، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇھىم تەشكىلىي ئاپپاراتىغا ئىچكى قىسىمدىن ئۇچ كىشى، تاشقى قىسىمدىن (خان جەمەتىدىن باشقا قەبىلىلەر) ئالتە نەپەر جەمئىي توققۇز نەپەر كىشىدىن تەركىب تاپقانىدى.

ئۇيغۇر خانلىقىدا خانلىقنىڭ مەركىزىي ئورگىنى ۋە ئۇنىڭغا بىۋاستە قارايدىغان رايون دەپ ئىككى چوڭ سىستېمىغا ئايرىپ ئىدارە قىلىش تۈزۈمى ئورنىتىلغانىدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دۆلەت تەشكىلىي ئاپپاراتىدىكى مەركىزىي ئورگان دېگىنىمىزدە بۇنىڭغا خاتۇن، يابغۇ (ۋەزىر)، چور، تېكىن، تارخان، سانغۇن قاتارلىق مۇھىم مەنسەپ نامى ئالغانلاردىن تەركىب تاپقانىدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسىمدىكى مەركىزىي ئورگان ۋە ئاساسلىق ۋەزىر قاغانلىقىنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىغا بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزەتتى.

ئۇيغۇر خانلىقىغا بىۋاستە قارايدىغان رايونلار ئاساسلىقى ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان ئۇرخۇن دەرياسىدىن تاكى سىلىنگاھ دەرياسىغىچە بولغان جايلار خانلىقنىڭ مەركىزىي رايونلىرى ھېسابلىناتتى. ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئۆز

هۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزۈشتە، خانلىققا قاراشلىق شەرق ۋە غەرب تەرەپتىكى جايلارنى ئىدارە قىلىشتا سول شاد ۋە ئوڭ شاد دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىلغان. خانلىققا قاراشلىق قارارگاھنىڭ شەرق تەرەپتىكى قەبىلىلەرنى سول شاد ئىدارە قىلاتتى. خانلىقنىڭ قارارگاھنىڭ غەرب تەرەپتىكى قەبىلىلەرنى ئوڭ شار ئىدارە قىلاتتى. بۇ خىل ئىدارە قىلىش تۈزۈمى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دائىر بىسىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئەھۋالىدا ئۇلارنىڭ ئورۇنلاشقان جايلىرىنىڭ تولىمۇ كەڭ بولۇشتەك ئەھۋالىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئىدارە قىلىشقا باب كېلىش شەكلىنى يولغا قويغان بولۇپ، بۇ خىل باشقۇرۇش دائىر بىسىدە ئۇرۇق - قەبىلىلەر چارۋىچىلارنى بىرلىك قىلىپ جايلارنى ئۇلارغا بۆلۈپ بېرىش، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قالدۇرۇشتىن ئىبارەت ئەمەل مەرتىۋە تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى.

بۇنىڭدىن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، سول شاد، ئوڭ شاددىكى ئەمەلدارلارنىڭ هوقۇقى ئارمىيە بىلەن هاكىمىيەتنى بىرلەشتۇرۇپ ئىدارە قىلىش خاراكتېرىدە ئىدى.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەركىزىي ئورگىنىدىكى خانلىق بۇيرۇقى پەقەت قاغان بىۋاستە باشقۇرۇۋاتقان رايونلار ئىچىدە يۈرگۈزۈلەتتى. سول شاد ۋە ئوڭ شادلارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى رايونلارغا بارغاندا قاغان ئۆزى بىۋاستە ئۇلارغا قوماندانلىق قىلاتتى. ئۇيغۇر خانلىقىغا قاراشلىق بېقىندى رايونلارنى ئىدارە قىلىشتا نازارەتچى بەگلەرنى ئەۋەتىش ئارقىلىق باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى.

ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ هاكىمىيەت تەشكىللىدە ۋاربىسلىق تۈزۈمى، ئۇرۇق - قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرىگە سۇيۇرغاللىق ئاتا قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، خانلىقنىڭ ئالىي هۆكۈمران گۇرۇھى يايلاقلارنى ئۆز جەمەتلىرىگە ۋە باشقا قەبىلە باشلىقلىرىغا تەقسىم قىلىپ بېرەتتى.

ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ھەرقايسى ئاساسىي قانۇنلىرىغا ۋە قەبىلىلەرگە بېۋاستە ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزۈش بىلەن بىللە خانلىقنىڭ خەزىنىسىگە تاپشۇرۇلىدىغان باجنى چىڭ تۇتاتتى. ھەممە ساھەنىڭ قەرەللىك ھالدا باج تاپشۇرۇش مەسئۇلىيىتى بار ئىدى.

ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى باشقا دۆلەتلەرگە ئۇرۇش ئېلان قىلغان چاغلاردا، سول شاد ۋە ئوڭ شادلاردىن ھەربىي قوشۇن چىقىرىشتىن باشقا، بېقىندى قەبىلىلەرمۇ قاغانلىق ئۇچۇن جەڭگە تەييارلىناتتى. بۇ ھەقتىكى مەجبۇرىيەتلەرنى ئۆز ۋاقتىدا ئۆتەيتتى.

ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى دەۋرلەردە بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى روبانلار، بايقال كۆلىنىڭ غەربىدە ئورۇنلاشقان يەنسەي دەريا ۋادىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قىرغىزلار، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى سارتلار، قاراقۇرۇم ئەتراپىدىكى تاڭغۇتلار، ھىنگان تاغلىرى ۋە ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى شىرۋي، تاتابى، قىتان قاتارلىق چوڭ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇلارنىڭ تەۋەلىكىگە كىرگەنىدى. «تارىخى جاھانكۇشاي» نامىلىق ئەسەردە: «ئۇيغۇر خانلىقى قۇدرەت تاپقان مەزگىللىرىدە ئۆزىنىڭ كۈچىنى تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى چو دەريا ۋادىلىرىغىچە يەتكۈزگەن»[1] دېگەنىدى.

4. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى

كۆل بىلگە قاغان (744 ـ 747 ـ يىللار) ئىلگىرىكى خانلىقلارغا قارىغاندا خېلى تەرەققىي قىلغان، ئىقتىساد گۈللەپ

① جۇۋەينىڭ: «تارىخى جاھانكۇشاي» نامىڭ خەنزۇچە نەشرىدىن.

ياشىنىغان مەدەنىيەتكە ئىگە ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى. ئۇ نۇرغۇن قەبىلىلەرنى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ بايرىقى ئاستىغا ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ئىچكى جەھەتتىن تىنچ گۈللەنگەن شانلىق ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە قەدەم قويدى. ئۇزۇن يىللاپ ئىچكى ئۇرۇش ئازابىنى تارتقان خەلقلەر تىنچلىققا تەشنا بولۇپ تۇراتتى. شۇڭا بۇ خانلىقنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن ھەرقايسى قەبىلە خەلقلىرى كۆل بىلگە قاغانىنىڭ خاقانلىقىنى قوللىدى. ئۇ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىش بىلەنلا ئىچكى ئۇرۇشنىڭ ئېغىر جاراھەتلىرىنى مۇڭەپپەقىيەتلىك ھالدا ساقايتىش ئۈچۈن، ئىقتىسادىي خىزمەتنى دۆلەتنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك خىزمىتى قاتارىدا تۇتتى.

كۆل بىلگە قاغان، ئەلئەتمىش بىلگە قاغان ئۇيغۇر تارىخىي تەرەققىياتىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكۈچى تالانت ۋە ئىقتىدارى بىلەن ئىقتىسادىي خىزمەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، قاقاسلىق، يايلاق ھاياتىدىكى مۇنبەت زېمىننى ئۆزگەرتىپ، دۇنياغا تەسىر كۆرسىتىش پائالىيىتى بىلەن گۈزەل يايلاق ئىگىلىكى ۋە ئىقتىسادىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتا چارۋىچىلىق ئىگىلىكى قۇرۇلۇشىنى باشلىغانىدى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ زېمىنى كەڭ، پايانسىز موڭغۇل دالاسىدىكى ئۆتۈكەن تېغىنىڭ شىمالى، يەنى سېلىنگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى ئېقىنلىرى، توغلا دەرياسىنىڭ شىمالى ۋە يولىن تېغىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبى قاتارلىق رايونلارغا ئورۇنلاشقان نۇرغۇن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۇزۇن يىللار ئۇرۇش ئازابىدىن يايلاقلىرى ۋەيران بولۇپ خاراپلىككە ئايلانغانىدى. خاقان بۇ رايونلارغا ئورۇنلاشقان قەبىلىلەر ئايماقلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، بۇ مۇنبەت زېمىندا بىرلىك ۋە مۇقىملىقنى ئورناتتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ئاساسى قەبىلىلەر

ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىن بولغان قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى مۇنبەت يايلاقتا يۈز يىلغا يېقىن تىنچ مۇھىتنىڭ بارلىققا كېلىشىدەك ياخشى ۋەزىيەتنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى چارۋىچىلىق ئىقتىسادى راۋاجلىنىپ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى. خەلقنىڭ تۇرمۇشى ياخشىلاندى.

ئۇيغۇر خاقانلىقى چارۋىچىلىقىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن بىرقانچە تەدبىرلەرنى يولغا قويدى. ئالدى بىلەن چارۋىچىلار زىچ ئولتۇراقلاشقان ئورخۇن دەرياسى بىلەن سىلىنگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنىدا بۇگۈنكى تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ جەنۇبىدىكى خانگاھ، زابوخان، بايان ھونگۇر قاتارلىق رايونلاردىكى چارۋىچىلار كۆپ ئورۇنلاشقان رايوندىكى چارۋىچىلارنى يايلاققا قاراپ تەڭشەش ئارقىلىق مۇڭاپىق ئورۇنلاشتۇردى. چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ سوغۇقتىن مۇداپىئەلىنىش ئەسلىھەلىرى ئېغىل، قوتان، تاملارنى سالدۇرۇپ چارۋىچىلارنىڭ قىشتىن ئامان - ئېسەن چىقىپ، تۆل ئېلىشىنى ياخشىلىدى. بۇنىڭ بىلەن چارۋىچىلىق تەرەققىي قىلدى. يايلاقلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ چارۋىلارنى تۇرلىرى بويىچە مۇڭاپىق ئورۇنلاشتۇردى. چۆلرەك رايونلارنى تۆگە بېقىشقا مۇڭاپىق دەپ قاراپ تۆگىلەرنى ئورۇنلاشتۇردى. سومۇل يايلىقى كەڭ جايلارغا كالا، قوي قاتارلىق چارۋىلارنى، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ غەربىدىكى ئالتاي تاغ رايونلىرىغا قوي، ئۆچكە قاتارلىق چارۋىلارنى ئورۇنلاشتۇردى، ئاتلارنىمۇ بۇ جايدىكى يايلاق ئەھۋالىغا قاراپ ئورۇنلاشتۇردى.

ئۇيغۇر خاقانلىقى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرشتا ئات بېقىش، ئات نەسلىنى ياخشىلاشنى مۇھىم ئورۇنغا قويدى. داڭلىق ئات چىقىدىغان ئورخۇن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى تۆۋەن ئېقىنى تۇغلا دەرياسى بىلەن كورلۇن دەريا ۋادىلىرىدىكى جايلارنى ئات بېقىش ماكانى قىلىپ ئاتنىڭ سۈپىتى ۋە نەسلىنى

ياخشىلىغاندى. ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە قوينىڭ سانى ئەڭ كۆپ ئىدى. ئەمما ئەڭ ئەتىۋارلىقى ئات ھېسابلىناتتى.

ئات تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى يىپەك سودىسىدا مۇھىم ئورۇننى تۇتقانلىقتىن ئۇيغۇر خاقانلىقى بارلىق چارە ـ تەدبىرلەر بىلەن ئاتنىڭ نەسلىنى ياخشىلاپ، سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بىلەن قارايتتى. خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردە كۆرسىتىلىشىچە ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئاتلارنىڭ تۈرلىرى بېسىلغان تامغىلار، بېقىلىدىغان ئورۇن ـ يايلاق نامى قاتارلىقلار توغرىسىدا خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاتلىرىغا ئايرىم ـ ئايرىم بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان تامغىلارنى باسقانلىقىنى، ئات تۈرلىرىنىڭ بىر ـ بىرىگە ئارىلىشىپ كەتسە بېسىلغان تامغىغا قاراپ تونۇۋالىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

«تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» قاتارلىق كىتابلاردا شۇ چاغدىكى 40 تىن ئارتۇق قەبىلىلەرنىڭ ئاتلىرىنىڭ ئەھۋالى تولۇق تەپسىلىي يېزىپ قالدۇرۇلغانىدى. مۇشۇ خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ھەربىر قەبىلىدىكى ئاتنىڭ سۈپىتىگە قاراپ ئەڭ ئېگىز بويلۇق، قاۋۇل ئات، ئوتتۇراھال ھەمدە كىچىك ئاتلار دەپ تۇرلەرگە بۆلگەن. بۇنىڭ بىلەن قىرغىز، باسمىل، قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئاتلىرى ئەينى زامانداا سۈپىتى يۇقىرى نەسىلىك ئات تىپىگە مەنسۇپ بولۇپ، بۇ خىل ئاتلار موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالى ۋە غەربىي جەنۇبى سىبىرىيە رايونلىرىدا نۇقتىلىق بېقىلاتتى.

ئوتتۇراھال ئاتلار تىپىگە تۈرك ـ ئۇيغۇر ئېتى دەپ نامى چىققان ئاتلار تىپىدىكى ئاتلار بولۇپ، بۇ خىل ئاتنىڭ ئارتۇقچىلىقى ئىنتايىن چەبدەس، ئۇستىخان تۈزۈلۈشى گۈزەل ھەم ئۇزۇنغا يۈگۈرەلەيدىغان، جەڭ مەيدانلىرىدا تېز ئالدىغا

بۆسۈپ كىرەلەيدىغان ئاتلار ئىدى. بۇ خىل ئاتلار ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ جەنۇبى ۋە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى يايلاقلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى.

يۇقىرىقى ئاتلار تېپىدىن تۈرك ئاتلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئاتلىرى دەپ نامى چىققان ئاتلار باشقا قەبىلىلەرنىڭ ئاتلىرىغا نىسبەتەن جەڭ قىلىشقا چەبدەسلىك بىلەن ماھارەت كۆرسىتىدىغان ئاتلار بولغاچقا، تاڭ سۇلالىسىنى قىزىقتۇرغانلىقتىن ئۆزىدىكى ئاتلارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش ئۈچۈن زور مىقداردا تۈرك، ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئاتلىرىنى ئاساس قىلىپ كۆپەيتكەنىدى. بۇخىل ئاتلارنى كۆپلەپ بېقىش بىلەن ئۇلار ئاتىنىڭ مۇشۇ خىلدىكى ياخشى سورتىنى يېتىشتۇرۇشىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن.

ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى ياخشى ئاتلار ئۈستىدە توختىلىپ «ارقن arkun ئارغۇن، شالغۇت، ياۋا ئايغىر بىلەن ئۆي بايتالىدىن تۇغۇلغان ئات. بەيگىدە كۆپىنچە مۇشۇنداق ئاتلار ئۈزۈپ چىقىدۇ»① . ئۇيغۇر خاقانلىقىدا ئات نەسلىنىڭ ياخشىلىنىشى ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنىنىڭ ئۇرۇشتا غەلىبە قازىنىشىدىكى ئالدىنقى شەرت بولۇپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئاتنى ئىنتايىن قىممەتلىك تىلتۇمار بايلىق ھېسابلاپ، ئات نەسلىنى ياخشىلاپ، سۈپەتلىك ئېسىل ئاتلارنى يېتىشتۇرۇشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. بولۇپمۇ ئاتنىڭ نەسلىنى ياخشىلاشتا دۆلدۈل ۋە تۈلپار ئاتلارمۇ ئۇيغۇر خانلىقىدا داڭ چىقارغانىدى. ئۇلار ياخشى، ئېسىل نەسىللىك ئاتلارنى ئۆزىنىڭ جېنىدەك قەدىرلەپ، ئاتلارغا ھەر خىل ناملارنى بەرگەن. ئۇيغۇرلار ئاتنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش دەۋرىدىكى مەزگىللىرىگە قاراپ تايچاق قولۇن، تاي ئات دەپ

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 146 ـ بەت.

ئاتىغان بولسا، ئاتنىڭ رەڭگىگە قاراپ ئاق بوز ئات، چىپار ئات، چىلان تورۇق ئات، جەرەن ئات، قاشقا ئات دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈپ ئاتىغان. ھەر خىل ئاتنىڭ يول يۈرۈشىگە قاراپ بوز يورغا، دۆلدۈل، تۈلپار دېگەن نام بىلەن ئاتىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىرى «مىلادىيە 713 ـ يىلدىن 756 ـ يىلغىچە بولغان دەۋرلەردە تىلغا ئېلىنىپ چاڭئەن، لۇياڭ قاتارلىق شەھەرلەردە ئۇيغۇرلىشىش تازا ئەۋجىگە چىققانىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىنى مىنىش، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى كىيىش شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، تاڭ گاۋزۇڭنىڭ شاھزادىسى لى شيەنيىنىڭ قەبىلە تاملىرىغا غەربىي (ئۇيغۇر) كىشىلەرنىڭ ئات ئويۇنى رەسىملىرىنى سىزدۇرغان، خەنزۇ خەلقىنىڭ ئاتاقلىق شائىرى دۇفۇ (مىلادىيە 712 ـــ 770 ـ يىللار) ئەمەلدارلارنىڭ ئېتى دېگەن شېئىرىدا «مەركەزدىكى ھەممە كىشىلەر چىلان تورۇق ئات مىنىدۇ»[1] دەپ يازغانىدى. بۇ يەردە كۆزدە تۇتقىنى ئۇيغۇر ئېتى ئىدى. تاڭ دەۋرىدە «ئۇيغۇر ئاتلىرى» ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا ناھايىتى ئەتىۋارلانغان. تۆۋەنكى شېئىرنى كۆرۈپ باقايلى:

شاھىمىز چىقماقچى چولگە ـــ نەزىر ـ ئايىم قىلغىلى،
بىللە چىقماقچى خېنىملار بەلگىلەندى ئاۋۇلى،
مىنگىنى ئۇيغۇر ئېتى، ئۇيغۇر لىباسى كىيگىنى،
بۇ لىباستا جىلۋىلەندى تال چۈنقىتەك بەللىرى»[2]

شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇكى، تاڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە پادىشاھلارنىڭ باشچىلىقىدا ئۇيغۇر ئېتىنى مىنىش بىر مەزگىل ئەۋج ئالغان. ئۇيغۇرلار ئاتنى دېھقانچىلىقتا قوشقا

① «شىنجاڭ تەزكىرىسى» 1994 ـ يىل 1 ـ سان، ئابدۇرېھىم راخمان ئىلمىي ماقالىسىدىن.
② «شىنجاڭ تەزكىرىسى» 1994 ـ يىل 1 ـ سان، ئابدۇرېھىم راخمان ماقالىسىدىن.

قېتىش بىلەن يەر ھەيدەشتىن باشقا قاتناش ۋاستىسى ئارقىلىق پايدىلىنىپ ئۇرۇش - جەڭلەردە ھارۋىلارغا قانقان. ئاتلار نۇرغۇن ئۇرۇش قورال، ئەسلىھەلىرىنى توشۇش قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ھارۋا كەسپى تارىخىغا نەزەر سالغىنىمىزدا خەنزۇ تارىخىي مەنبەلىرىدە: «قەدىمكى زامانلاردا تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادىنى مىلادىدىن نەچچە مىڭ يىل بۇرۇنلا «ھارۋا ئۇستازلىرى» دەپ ئاتىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. ھەتتا «ھارۋا ئۇستازلىرى» دېگەن سۆز خېلى بىر زامانلارغىچە مىللەت نامى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. «يېڭى تاڭنامە - ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ھونلار. ئۇلار ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردا يۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنى ئېگىز ھارۋىلىقلار دەپ ئاتىغان»[1] دېيىلگەن. قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ھارۋىنى «قانغا» دەپ ئاتايتتى. شۇڭا، ئۇيغۇرلارنى «ئېگىز ھارۋىلىقلار»، «گاۋچېلار»، «قانقىللار» دەپ ئاتىغان. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، ھارۋا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ بىر كەشپىياتى بولۇپ، تاكى ھازىرغىچە قاتناش قورالىغا ئاساس سالغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئۇيغۇر خاقانلىقى ئۇرۇش قىلىشتا ۋە ئۇرۇش ئەسلىھەلىرىنى توشۇشتا يەنىلا ئاتنى قاتناش ۋاستىسى قىلغان. ئامېرىكىلىق ساك ئاسلوۋ «قاتناش ئىنقىلابى» نامىلىق ئىلمىي ماقالىسىدە «ئاتنىن قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىش مىلادىدىن 2000 يىللار ئىلگىرىلا ئوتتۇرا ئاسىيادا بولۇپمۇ شىنجاڭدا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، 4000 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن

① «ھارۋىنىڭ كەشپ قىلىنىشى» ئابلىز مۇھەممەت سايرامنىڭ ئىلمىي ماقالىسىدىن.

بېرى ئات قۇرۇقلۇقتىكى ئاساسىي قاتناش قورالى بولۇپ كەلدى»[1] دەپ يازغان. ھەقىقەتەنمۇ ئاتنىڭ قەدىمكى زاماندىن تاكى ھازىرقى زامانغىچە رول ئويناپ كەلگەن قاتناش قورالى ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئات ھازىرمۇ كىشلىتىلىۋاتقان قاتناش قورالى.

ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋردە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا تۇتقان ئورنىغا سەل قاراشقا بولمايدىغان دەرىجىدە پاكىتلار شۇنى كۆرسەتتىكى، چارۋىچىلىق جەھەتتە مىسلىسىز گۈللەپ ياشنىغان ۋەزىيەت بارلىققا كەلگەن. چارۋىنىڭ سانى بولۇپمۇ، ئاتنىڭ سانى ھەيران قالدىغان دەرىجىدە كۆپ ئىدى. يالغۇز باسمىل قەبىلىسىدىلا 300 مىڭ تۇياق ئات بار ئىدى»[2].

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ سودا تىجارت ئىشلىرى راۋاجلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن خانلىقنىڭ مالىيە مەنبەسىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلغانىدى. ئۇيغۇر چارۋىچىلىرى سودا ئىشلىرىغا ماھىر بولغاچقا، سودا تەرەققىي قىلغانىدى. ئۇيغۇر سودىگەرلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىنىگە ئېلىپ بارىدىغان يىپەك ماللار سوغدىلارنىڭ قولى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا ئېلىپ بېرىپ ھەسسىلەپ پايدىغا ئېرىشكەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقى ئۇچۇن زور مالىيە مەنبەسى ئېچىلغان.

ئۇيغۇر خاقانلىقى زور كۇچى بىلەن قاتناش ـ ترانسپورت ئورۇنلىرىنى، سودا سارايلىرىنى قۇرۇپ، سودىنى تەرەققىي قىلدۇرغان. شۇ دەۋردە ياسالغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە بارىدىغان ئۇيغۇر يولى تەڭرى قاغان يولى دەپ ئاتالغان. سودىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۇرۇش ئۇچۇن، ئوتتۇرا

---

① «ئۇيغۇرلاردا ئاتچىلىق» توغرىسىدا، ئابدۇرېھىم راخمان يازغان، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1994 ـ يىل 1 ـ سانىدىن.

② «قانۇنلار قامۇسى، باسمىلار ھەققىدە قىسسە»، «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» دېگەن ئەسەردىن.

ئاسیاغا باربدىغان پايلاق يوللىرىنى راۋانلاشتۇرۇپ، يول بويى ئۆتەڭ (قونالغۇ ئۆيلەرنى) پوچتا لىنىيەلىرىنى يولغا قويغان. كارۋانلارنىڭ قونۇپ ئۆتىدىغان ئۆتەڭلىرىدە قۇدۇق قېزىپ سۇنى ياخشىلىغان. «شۇ زامانلاردا ئۇيغۇر خاقانلىقى چەت ئەللەر بىلەن بولغان سودىنى راۋاجلاندۇرغان. ئەرەب ئەلچىلىرى ماۋەرا ئۇننەھىردىن چىقىپ ئۇيغۇرلار زېمىنىغا باربدىغان غول قاتناش لىنىيىسىنى ئاچقان. خىشى رايونىغا باربدىغان، قىرغىزلارغا باربدىغان جىيەنچى يولى، غەربىي يۇرتقا باربدىغان «بەشبالىق» تۇرپان قاتارلىق يوللارنى راۋانلاشتۇرغان. بۇ خىل يول لىنىيىلىرىدە ئەسلىھەلەر مەۋجۇت ئىدى. بۇ ئەسلىھەلەر ھەربىي ئىشلار ئۈچۈن ئىشلىتىلگەندىن سىرت سودا ئىشلىرىدا زور قىممەتكە ئىگە ئىدى. شۇنى ئېيتىش لازىمكى، سودا ئىشلىرى خەلقئارالاشقان ھالەتتە تەرەققىي قىلغان»[1].

سەل قاراشقا بولمايدىغان پاكىتلار شۇنى كۆرسەتتىكى، تاشقى سودا چارۋا مەھسۇلاتلىرى ھەممىنى جەلپ قىلىش بىلەن بىللە ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تاشقى سىياسىي پائالىيەتلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغانىدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونى بىلەن باردى ـ كەلدى قىلغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئىقتىسادى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. بۇ سودا ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ قۇدرەتلىك ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلدى.

تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى ئات، يىپەك سودىسى ھەر ئىككى تەرەپنى مەنپەئەتكە ئىگە قىلدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خاقانلىقى بۇ سودىدا غايەت زور مەنپەئەتكە ئىگە بولدى. شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئۆكلۈك ـ سۈيگىن توپىلىڭىدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي كۈچىنىڭ ناھايىتى زور

---

① شۇ زوڭچىڭ: «شىمالىي چوللۇكتىكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە دىنىي ئېتىقاد مەسىلىسى» دېگەن ئىلمىي ماقالىدىن.

دەربجىدە ئاجىز ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى، مۇھىمى، مۇشۇ مەزگىللەردە تىبەتلەر خېشى رايونىنى بېسىۋالغانلىقى ئۈچۈن، تاكا سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى رايونلار بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قېلىپ، ئۇيغۇر خانلىقى ئارقىلىق ئالاقە قىلىش دەربجىسىگە چۈشۈپ قالغانىدى. تاكا سۇلالىسىنىڭ ئاجىزلىشىپ، ئۆز كۈچىنىڭ شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنى ئۇيغۇر خاقانلىقى ئارقىلىق قىلىدىغان مۇھىم قاتناش تۈگۈنى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى سودىنى ئۇيغۇرلار ئۆز ئىلكىگە ئالدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى شۇ يەردىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنلىرى بولغان جايلارنى قولغا كەلتۈرۈش بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىن ئالىدىغان يىپەكلەردىن باشقا قول سانائەت بۇيۇملىرى ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشقا لازىمەتلىك چاي قار فۇر قاچىلارنى سېتىۋېلىپ، سودىنى تېخىمۇ كېڭەيتتى. بۇنىڭ بىلەن بۇ خىل يىپەك مال ۋە قول سانائەت بۇيۇملىرىنى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى رايونلارغا كېڭەيتىپ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى بىلەن بولغان سودىنى ئاچتى. بۇنىڭ بىلەن خانلىق ئىقتىسادىنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە كۈتۈرۈلۈشى بىلەن خانلىقنىڭ سىياسىي ئورنىنى يۇقىرى كۈتۈردى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەركىزى بالغاسۇن بۇ دەۋرلەردە خانلىقنىڭ سىياسىي، سودا مەركىزى بولۇپلا قالماستىن، ئىقتىساد، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭمۇ مەركىزى ئىدى.

ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تاكا سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا بولغان سودا ئالاقىسى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن (بۇ خىل سودىدا مال ئالماشتۇرۇلاتتى) تاكا سۇلالىسى ھەر دائىم دېگۈدەك ئۇيغۇر خانلىقىغا قەرزدار بولۇپ قالىدىغانلىقى، ئەكسىچە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بىر قېتىممۇ تاكا سۇلالىسىگە باج تۆلىمىگەنلىكى

خاتىرىلەنگەن. فىلك جياشىك ئەپەندى مۇشۇ ھەقتە توختىلىپ «ئۇيغۇرلار بىلەن تاك سۇلالىسى ئانقا يىپەك مەھسۇلاتلىرىنى ئالماشتۇرۇش توختامنامىسى تۈزگەن. بۇ خىل ئالماشتۇرۇشتا ئۇيغۇرلار دائىم دېگۈدەك قەرز ئىگىسى، تاك سۇلالىسى دائىم دېگۈدەك قەرزدار بولۇپ قالاتتى. بۇ خىل ئەھۋال ئۇزۇنغا قەدەر داۋاملاشقان»① مىلادىيە 762 - يىلى تاك تەيزۇك تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۇيغۇرلار بىلەن تاك سۇلالىسىنىڭ سودا ئالاقىسى تېخىمۇ كۆپىيىپ ھەر يىلى 100 مىڭ ئات ئەۋەتىپ بۇنىڭغا 4 مىليون توپ يىپەك تېگىشىپ كېتەتتى»② . تاك سۇلالىسى پادىشاھى بۇ ئەھۋالغا چىدىماي، ئۇيغۇر سودىگەرلىرىگە ئېغىر باج قويىدىغان بولدى. مەسىلەن، چېچەن دېگەن بىر ئۇيغۇر سودىگىرى چاڭئەن شەھىرىگە بىر قېتىمدا 10 مىڭ ئات ھەيدەپ كېلىپ سودا قىلماقچى بولغاندا خاقان تاك تەيزۇك ئاتنىڭ باھاسىغا قاراپ باج ئېلىش، بۇ يەردىكى پۇقرالارنى قاقشاتماسلىق، باجنى پەقەت خەزىنىگە تاپشۇرۇش، 10 مىڭ ئاتتىن پەقەت 6 مىڭ ئاتنىلا بازاردا سېتىشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ»③ دەپ يارلىق چىقارغان. ئۇزاق ئۆتمەي بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولغان ئالپېتكىن بوقا قاغان(خاقان) تاك تەيزۇڭغا ئادەم ئەۋەتىپ: «بىزنىڭ ئېلىمىزدىكىلەر سېنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا پەقەت مەنلا ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسىدىم ... سىلەر بىزنىڭ ئات سودىمىزغا بىر مىليون 800 مىڭ توپ يىپەككە قەرزدار، ئۇنى دەرھال قايتۇرۇڭلار» دەپ خەت يازغان. تاك سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى سودىگەر چېچەننى ئىزدەپ ئۇنىڭدىن باج ھېسابىدا ئېلىۋالغان 100 مىڭ توپ يىپەك مال، 100 مىڭ سەر ئالتۇن - كۈمۈشنى ئۇنىڭغا ئېلىپ بەرگەن»④.

---

① فىلك جياشىك: «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى».
② «كونا تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
③ «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» دىن.
④ «كونا تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئات، يىپەك سودىسىدىن كەلگەن پايدا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ئاساسلىق تۈۋرۈكىگە ئايلانىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خانلىقى كارۋان يوللىرىغا بولغان باشقۇرۇشنى ۋە قوغداشنى كۈچەيتتى. خانلىقنىڭ ئەترايىدىكى رايونلار ئارا تەرەپ - تەرەپكە تۇتىشىدىغان قاتناش تورىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ قاتناش تورىنىڭ ئەسلىگە كېلىپ ياخشىلىنىشىنى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ گۈللىنىشىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش چوڭ لىنىيىسىدە بولغانلىقتىن شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى بىرىپ - كېلىشكە غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن خېشى كارىدورى بىلەن تارىم ئويمانلىقىدىكى يىپەك يولى ئۇرۇش تۈپەيلىدىن ئۇزۇلۇپ قالغانلىقتىن، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش لىنىيىسى شىمالغا يۆتكىلىپ جۇڭغارىيە ئويمانلىقى بىلەن موڭغۇل دالاسىدىن ئۆتىدىغان بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن بۇ يوللار تاشلىنىپ قالغان. بۇ لىنىيە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن قاتناش راۋانلاشتۇرۇلدى. تارىختا بۇ يايلاقتىكى يول مەشھۇر ئۇيغۇر يولى نامى بىلەن قايتا ئېچىلىپ ئۇيغۇر خانلىقىغا بەخت - سائادەت ئېلىپ كېلىپ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھايات يوللىرىغا ئايلاندى. ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئات - يىپەك سودىسى تېز راۋاجلىنىپ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىنى يۇكسەك دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈردى. ئۇيغۇرلار ئات سودىسىدا ئىنتايىن كۆپ پايدىغا ئىگە بولدى. بۇنىڭ بىلەن چارۋىچىلىق كەسپىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۇيغۇر خاقانلىقى ئات سودىسىدا كۆپرەك پايدىغا ئىگە بولۇش بىلەن ئىلگىرىكىگە نىسبەتەن ئات سودىسىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتتى. جەنۇب تەرەپتىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە

كېلىدىغان ئاتلارنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمىدى. بۇنىڭغا تاڭ سۇلالىسىنىڭ مالىيىسى بەرداشلىق بېرەلمەي، ئۇلار ئىقتىسادىي جەھەتتىن يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۇيغۇرلار «ھەر يىلى 100 مىڭ تۇياق ئات ئېلىپ كېلەتتى»[1]. «بىر تۇياق ئاتقا 40 توپ يىپەك تېگىشەتتى»[2] دەپ يېزىلغان. ئەگەر ھەر يىلى 100 مىڭ تۇياق ئات ئېلىپ كېلىنسە، ئۇنىڭغا 4 مىليون توپ يىپەك تېگىشكىلى بولاتتى. بۇ بەك يۇقىرى سان بولۇپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇدرىتى يەتمەيتتى. ھەر يىلى 20 مىڭ تۇياق ئاتنىڭ پۇلىنى تۆلەشمۇ تەسكە توختىغاچقا، تاڭ سۇلالىسى دائىم دېگۈدەك قەرزدار بولۇپ قالاتتى. ئۇيغۇرلار ئات، يىپەك سودىسىدا كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرغۇدەك دەرىجىدە پايدا تاپتى. 80 يىل ئىچىدە ئۇيغۇر قاغانلىقى تاڭ سۇلالىسىگە بىر مىليوندىن ئارتۇق ئات ساتتى دېگەندىمۇ 20 مىليون توپ يىپەك مالغا ئىگە بولغان بولىدۇ.

«ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىدىن ئانقا ئالماشتۇرغان يىپەك مالنىڭ كۆپ قىسمىنى غەربتىكى ئەرەب ئەللىرى ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا ئېلىپ بېرىپ ساتاتتى. ھەتتا ئايلىنىپ رىمغىچە باردى. بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ يىپەكلىرى ئۇيغۇر سودىگەرلەرنىڭ قولى بىلەن رىم بازىرىدا ئالتۇن بىلەن تەڭ باھادا سېتىلاتتى. شۇ دەۋردە بىر سەر ئالتۇنغا بىر سەر يىپەك كېلەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە ئاپىرىدىغان بۇيۇملىرى ئىچىدە كۆپىنچە ئاق ماتا، جۇڭا بولاتتى. ئاق ماتا غەربىي يۇرتتىن چىقاتتى. ئەرەب ئىمپېرىيىسىدىن چىقىدىغان پارس دۇردۇنى قاتارلىق بۇيۇملارمۇ يايلاققا ئېلىپ بېرىلاتتى»[3]. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاساسلىق سودا ئوبيېكتى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بولۇپ، تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا،

---

① «تاڭنامە، ئۇزۇق ـ تۆلۈك، مال ـ مۇلۇك تەزكىرىسى».
② «كونا تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
③ «يېڭى تاڭنامە، قىرغىزلار تەزكىرىسى» دىن.

ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن ئۇيغۇرلارغا كىرگۈزۈلىدىغان توپ ماللار ئاساسلىقى يىپەك، ئاشلىق، تۆمۈر قورال ـ سايمان، چاي، ئالتۇن، كۈموشتىن سوقۇلغان بۇيۇملار بار ئىدى. ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كىلىدىغان ماللار ئات، كالا، قوي، تۆگە، سۆسەر تېرىسى قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئاساس قىلاتتى. بۇ خىل سودىنىڭ يۈرگۈزۈلۈشى بىلەن ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىنى سودا ئىشلىرىدا پاسسىپ ۋە زىيان تارتقىدىغان ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويغانىدى. ئۇيغۇرلار سودىدا ئۈستۈن ماھارەت بىلەن سودا قىلغانلىقتىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى ھەرقايسى جايلارغا بېرىپ پايدا ئالدى. ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ چاڭئەنگە يىغىلغانلىرىنىڭ ئۆزىلا نەچچە مىڭ ئادەمدىن ئارتۇق ئىدى. ئۇيغۇر سودىگەرلىرى شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىلىك سودىنى ئۆزى مونوپول قىلدى. ئۇيغۇر سودىگەرلىرى غەربىي يۇرتتىن چىقىدىغان قاشتېشى، دورا ـ دەرمەك، ئاق ماتا، كاھىش، سۆسەر قاتارلىق ماللارنى توشۇپ تازا بېيىدى. ئۇلار چاڭئەن قاتارلىق چوڭ مەركىزىي شەھەرلەردە مەبلەغ كۆپەيتىپ، مېھمانخانىلارنى كۆپلەپ ئاچتى. دۇكانلارنى كۆپەيتىپ سالدى. پايدا ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ چۆنتىكىگە چۈشەتتى. ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىدە سودىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك راۋاجلانغانىدى. بولۇپمۇ قول ھۈنەر سەنئىتىدە ئىپسىل ئىگەر ـ توقۇم، يۈگەن، قامچا، قاتارلىقلارنى ياسايدىغان مەخسۇس ھۈنەر كەسىپ تەرەققىي قىلغانىدى. قول سانائىتى ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە ئەينى دەۋردىكى قول ـ سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۇرلىرىدىن سىرتقا توشۇلىدىغان ماتا، دورا ـ دەرمەك، خەنزۇلارنىڭ يىپەك مالليرى، ئات ئۈزەڭگىسى، ئىگەر ـ جابدۇق، كەمەر، تۆمۈر ئەسۋابلار، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىدىن ئاق سۆسەر تېرىسى، قارا بۇلغۇن تېرىسى، تېرە تۇماق، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن كالا تېرىسى، تۆمۈر ساۋۇت قاتارلىقلار بار ئىدى.

قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئۆز نۆۋىتىدە

ئىچكى ـ تاشقى سودىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ مەزگىلدە چارۋىچىلىق رايونلىرى بىلەن شەھەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇيغۇر خاقانلىقى ئىچىدىن چىقىدىغان قول ھۈنەر سەنئەت بۇيۇملىرىنى ئۆز جايىدا سېتىپلا قالماستىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىغا قوشۇلۇپ سېتىلغان. بولۇپمۇ مېتال بۇيۇملارنى ياساش، پىششىقلاپ ئىشلەش، كۆن ـ خۇرۇم ئىشلەش، يۈڭ توقۇمىچىلىق، ھەرخىل نەپىس بۇيۇملارنى ئىشلەش، تەرەققىي قىلغان كۆنچىلىك، ياغاچچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھەرخىل كەسىپ بارلىققا كەلگەن.

ئۇيغۇر خانلىقىدا دېھقانچىلىق ئىگىلىكىمۇ راۋاجلانغانىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگلىرى ئۇرخۇن، تۇغلادىن ئىبارەت ئىككى دەريا ۋادىلىرىدا بۇغداي، ئارپا، پۇرچاق، تېرىق قاتارلىق زىرائەتلەرنىڭ تېرىلغانلىقىنى مەددىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلىغان بولۇپ، قارا بالغاسۇن ئەتراپىدا ئېنىق دەۋرلەردە قۇرۇلغان سۇ ئىنشائاتى، سۇغۇرۇش سىستېمىسى، يېزا ـ كەنتلەردە دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىدىغان ساپان، ساپان چىش، قول تۇغىنى قاتارلىق دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى تاپقان. بۇ ئەمەلىي پاكىتلار شۇنى كۆرسەتتىكى، ئۆز زامانىسىدا شۇ رايونلاردا تېرىقچىلىق ئىشلىرى بارلىققا كەلگەن. ئۆز ۋاقتىدا ئۇرۇش ـ جەڭلەردە ئەسىرگە ئېلىنغانلارنى دېھقانچىلىق ئىشلىرىدا ئىشلىتەتتى. شۇ ئارقىلىق ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئاشلىققا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇراتتى.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە بىلەن «ئۆتۈكەن»[1] تېغىنىڭ ئەتراپى ئۇرخۇن دەرياسى ئارلىقىدا كۆلىمى زور كۆلەملىك ھەشەمەتلىك كۆركەم قۇرۇلۇشنى باشلاپ بەكمۇ گۈزەل ئوردۇبالىق (قارارگاھى) شەھىرىنى بىنا قىلغان.

---

① ئۆتۈكەن ـ atukan. ئۆتۈگەن ـ تاتار، مۇڭغۇل دالاسىدىكى بىر يەر نامى. ئۇيغۇر ئىلىگە يېقىن. «تۈركىي تىللار دىۋانى» I ـ توم، 186 ـ بەت.

بۇ شەھەرنى خاقانلىقنىڭ پايتەختى قىلدى. بۇ پايتەخت مەركىزي شەھىرى قەدىمكى شەھەر شەكلىدە تۆت چاسا ياسالغان بولۇپ، ھەربىر بۇرجىكىگە سۇپىلار ئورنىتىلغان. چوڭ كۆزنىتىش مۇنارى بىنا قىلىنغان شەھەرنىڭ ھەممە تەرىپى سېپىلغا ئېلىنغان. سېپىلنىڭ تۆۋەن قىسمى سىلىقلانغان قورام تاشلاردىن قوپۇرۇلغان. ئۈستىگە پىشىق خىش بېسىلغان. ئوردۇبالىق ھويلىسىدا ھەشەمەتلىك كىچىك ئۆيلەر خىش بىلەن سېلىنغان. ئۆيلىرىنى ئوراپ تۇرغان تاملىرى بولغان. سەييياھلار «ئوردا قورۇسى ھەرخىل رەڭدىكى كۆركەم، گۈزەل كۆرۈنۈشلەر بىلەن ناھايىتى رەتلىك بېزەلگەن. كۆرگەن ئادەمنىڭ ھەرگىزمۇ كەتكۈسى كەلمەيدۇ»[1] دەپ يازغان. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئوردا شەھىرىنىڭ ئەينى زامانىدىكى قۇرۇلۇشلىرى ئەڭ گۈزەل، ھەشەمەتلىك، كۆركەم قىلىپ سېلىنغان. «پايتەخت 12 تۆمۈر دەرۋازىلىق چوڭ سېپىل بىلەن ئورالغان. ئوردا شەھىرى ئىچكى شەھەر ۋە تاشقى شەھەر قىلىپ پىلانلىق سېلىنغان بولۇپ، ئىچكى شەھەرگە شەھەر ئاھالىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرغان ۋە بازار، مەھەللە رەتلىك ئايرىلغان. شەھەر ئىچىدە خىلمۇخىل ئەسلىھەلەر، ئاددىي ئاشخانا، دۇكانلار جايلاشتۇرۇلغان. ساراي، ئىبادەتخانىلار بولۇپ، بازارلار ئاۋات ئىدى، ھەرخىل سودا ـ سېتىق بولۇپ تۇراتتى. تاشقى شەھەر ئەتراپىدا، دېھقانچىلىق رايونىدا ياشايدىغان ئاھالىلەر ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى»[2] . 1949 ـ يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى موڭغۇل يايلاقلىرىدىن كۆلىمى ناھايىتى زور بىر قەدىمىي شەھەر

---

① رۇسىيىلىك پىركوۋسكى، سىبىرىيىلىك كازاك ئۇۋان فىرىيىرنىڭ 1618 ـ يىلى موڭغۇلىيە بىلەن جۇڭگودىكى ساياھىتى رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى رۇس تىلى بۆلۈمى تۇزگەن. سان پېتىر بۇرىگ 1913 ـ يىل.

② چۇسكى: «ئوتتۇرا ئەسىر تۈركلىرى، ئىرانلار ۋە ئابغازلىقلار» ، 1978 ـ يىل لوندون نەشرى.

خارابسىنى قېزىپ تەكشۈرگەن. بۇ قەدىمكى شەھەر ئۇرخۇن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ سول قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 25 كۈادرات كىلومېتىر ئىكەن. پۈتۈن شەھەر ئىچكى تاشقى ئۈە قاغان ئوردىسىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنگەن. ئىچكى شەھەر بىر كۈادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئەتراپى سېپىل بىلەن ئورالغان. ئوردا شەھەرنىڭ كۆلىمى بىر كۈادرات كىلومېتىر كېلەتتى. ئەينى زاماندا قۇرۇلغان سېپىل خارابىسىنىڭ ئېگىزلىكى ھېلىھەم ئون مېتىرغا يېتەتتى»[1] ئوردا شەھەرنىڭ ئىچكى مۇداپىئە ئىستېھكامى ئەسلىھەلىرىنىڭ ئېگىزلىكىمۇ ئون مېتىردىن ئاشاتتى. ئوردا شەھەرنىڭ مەركىزى خۇددى يايلاققا نەزەر سالغاندەك چوقچىيىپ تۇرغان «لەشكەرگاھى تۆپىلىك»، يەنى كۆزىتىش مۇنارىنىڭ ئېگىزلىكى 14 مېتىر كېلەتتى. ئارخېئولوگلار بۇ شەھەرنىڭ ئىچىدىن ئوردا خارابىسىنىمۇ تاپقان. بۇ قۇرۇلۇشنىڭ ھەممە جايى نەپىس، گۈزەل ھەيكەل كاھىشىدىن ياسالغانىدى. ئوردا شەھەرنىڭ شەرق، جەنۇب بۇرجىكىگە جايلاشقان قاراۋۇل مۇنارىنىڭ ئەڭ ئۈستۈنكى قەۋىتىنى قىزىش ۋە تىزىش ئارقىلىق بۇ يەردە كۆپ قەۋەتلىك بىنالارنىڭ بولغانلىقى بۇ بىنالاردا ئىسسىنىش ئەسلىھەلىرىنىڭ مۇكەممەل ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى، تاملارنىڭ سىپتا سۇۋالغانلىقى ھەمدە ئىنچىكىلىك بىلەن سۇپەتلىك بېزەلگەن ئىشكىلەرنىڭ بارلىقى، ساپال تۇرۇبىلار ۋە مەرمەردىن ياسالغان قاپارتما ھەيكەللەرنىڭ بولغانلىقى بايقالغان. بۇ قۇرۇلۇشقا ئىشلەتكەن كاھىشلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىدىكى كاھىشلارغا ئوخشاپ قالماي، بەلكى ئىشىك، دېرىزىلەرنىڭ بېزىلىشىدىكى ئوخشاشلىقىمۇ تاڭ دەۋرىدىكىدىن ئالاھىدە پەرقلىق، ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئىگە ئىكەنلىكى ئېيتىلغان. ئوردا

---

① گېشلوپ: «مۇڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى شەھەرلەر»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» نىڭ 1957 - يىل، 2 - سانى.

شەھەرنىڭ جەنۇب تەرىپىدە بۇتخانىلار ئورۇنلاشتۇرۇلغان. سوۋېت ئارخېئولوگلىرى بۇلار ئېھتىمال مەخسۇس يوسۇندا ھۆكۈمەت تەبىقىسىنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن، سېلىنغان بۇتخانا بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلغانىدى. ئىچكى شەھەر بىلەن ئوردا شەھىرى ئەتراپىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ھويلا ـ ئاراملار، مۇڭاپىق پىلانلانغان كوچا ـ رەستىلىرى بار ئىدى.

«شەھەر سېپىلىنىڭ سىرتىدا كەڭ كەتكەن ئېتىز ـ ئېرىق ۋە يېزا ـ مەھەللىلىرى كۆزگە چۈشەتتى. مەھەللىدە ھەممە ئۆيدە دېگۈدەك ئاشلىقنى ياما قىلىشتا لازىم بولىدىغان ياغۇنچاق (ئۇن تارتىدىغان قول تۇگمىنى) بار ئىدى. ياغۇنچاقنىڭ تېپىلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ نوقۇل چارۋىچىلىق بىلەنلا شۇغۇللىنىدىغان مىللەت ئەمەسلىكى، چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىقنى بىر گەۋدە قىلىپ ئېلىپ بارغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شەھەر ئەتراپىدىكى ئېتىز ـ ئېرىقلارنىڭ باش ـ ئايىغى كۆرۈنمەيتتى. سۇ ئىنشائاتى، سۇغىرىش سىستېمىسى، يېزا ـ كەنتلەردە سان ـ ساناقسىز چىغىر يوللار ھەددى ـ ھېسابسىز ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر، بىر ـ بىرىگە يېقىن كەنت، مەھەللىلەر بار ئىدى»[1]

شەھەر ئىچىدىكى كوچىلاردىن ئادەتتىكى تۇرالغۇ ئۆيلۈ ۋە ھەرخىل ماناپاكتور (قول ھۇنەرۋەنچىلىك قىلىدىغان دۇكان) خارابىسىنى قېزىپ تاپقانىدى. خارابىلىقتىن ساپال ۋە مېتالدىن ياسالغان بۇيۇملارنىڭ پارچىلىرى، قول ھۇنەر سايمانلىرى بىلەن تۇرمۇش بۇيۇملىرى قاتارلىق يادىكارلىقلار بايقالغان. خارابىلىكتىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا قەدىمكى شەھەر ئورنى كېيىن كىشىلەر تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغانلىقى مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى. قىدىرىپ تەكشۈرۈلگەن ھەممە بۇلۇڭ، پۇشقاقلارنى، ئالايلۇق، قەلئە، قاراۋۇل مۇنارلىرى، بۇتخانا ۋە باشقا شەھەر

---

① چۇسكى: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركلەر، ئىرانلىقلار ۋە ئابغازلىقلار» لوندون 1978 ـ يىل نەشرى.

رايونلىرىدا ئوتتا كۆيگەن يەر پوستى، كۆيۈك ئىزلىرىنىڭ چىلىقتۇرغىلى بولىدۇ. كىشىنىڭ تېخىمۇ دىققىتىنى قوزغايدىغان ئەھۋال شۇكى، مەيلى شەھەر ئىچى ياكى شەھەر سىرتىدىكى تېرىقچىلىق رايونلىرىدا بولسۇن ھەممە ياغۇنچاقلار، غەرب ۋە شەرق تەرەپتىكى قورام تاشلاردىن ياسالغان نەزىر - چىراغ سۇپىسى قاتارلىقلارنىڭ بىرىمۇ قالماي بۇزۇۋېتىلگەن. قەبرىستانلىقىدىكى تاش قەبرىلەرمۇ ئۆرۈۋېتىلگەن ۋە چېقىۋېتىلگەنىدى. قەدىمىي شەھەردىن قېزىۋېلىنغان قەدىمىي مىس يارماقلار ئىچىدىن ئەڭ كېيىنكى دەۋرلەردە قۇيۇلغىنى مىلادىيە 840 - يىلى، يەنى تاڭ ۋېنزۇڭ كەيچىنىڭ 5 - يىلى قۇيۇلغانىدى. بۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەرگە ئائىت نەرسىلەردىن بىرىمۇ بايقالمىغان»[1]. شۇ نەرسە ئايانكى، قەبرە ئابىدىلەردىكى تۈرك يېزىقى، سوغدى يېزىقى ۋە خەنزۇچە يېزىقلار بىلەن يېزىلغان خەتلەردە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىنىڭ ھاياتى ۋە شانلىق ئىزلىرى، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مىللىي يادىكارلىق نەتىجىلىرى دەل ئۇنىڭ مېۋىسى سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالغان.

سوۋېت ئارخېئولوگلىرىنىڭ كۆزىتىشىدىن قارىغاندا، خاقان شەھىرىنىڭ شەرق - جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان بىر قاراۋۇل ھەربىي كۆزىتىش ئورنى خان مۇنارىنىڭ خارابىسىنى قېزىپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ مۇنارنىڭ كۆپ قەۋەتلىك ئىكەنلىكى، مۇنارغا ئىسسىنىش ئەسلىھەلىرى ئورنىتىلىپ، پاسكىنا نەرسىلەرنى چىقىرىش ئۇچۇن، ساپال تۇرۇبىلار ئورنىتىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا مۇنارنىڭ ئىچى كۇل رەڭ سېغىز بىلەن سىلىق، سىپتا سۇۋېلىپ، زىننەتلەنگەن. بۇ يەردىكى مەرمەر تاشلارغا قاپارتما نەقىشلەر ئويۇلغان.

ئارخېئولوگلار ئوردۇبالىق شەھىرىدىن نۇرغۇنلىغان

---

① گېشلوپنىڭ «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمىي شەھەرلەر»، «سوۋېت ئارخېئولوگىيەسى» نىڭ 1957 - يىللىق 2 - سانىغا بېسىلغان ماقالىسى.

ئىبادەتخاتا، قول ھۈنەرۋەن دۇكانلىرى، مۇنچا، يۇيۇنۇش ئۆيلىرىنىڭ ئىزلىرى ۋە بۇ شەھەردىن ھەرخىل ماددىي بۇيۇملارنى تاپقان. بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلار ئىچىدە ھەرخىل قوراللار: ئوقيا، قىلىچ، خەنجەر، پىچاق، پالتا، تۆمۈر قالقان؛ جابدۇقلاردىن: ئىگەر ـ توقۇم، تەڭلە، قازان، پەتنۇس، يىڭنە؛ ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرى؛ تاشئەينەك، مىس قوڭغۇراق، تاش ئويما بۇيۇملىرى قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇلار ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر بىناكارلىق قول ھۈنەر سەنئىتىنىڭ خېلى مۇكەممەللىكىنى، بىناكارلىق بىلەن گۈزەل سەنئەتنىڭ نەققاشلىق، بېزەكچىلىكىنىڭ يۇكسەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ①.

كىسلىيوف «ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى» ناملىق ئىلمىي ماقالىسىدە: «ئوردۇبالىق شەھىرىدە قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلارغا ئاساسەن، سودىگەرچىلىك ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانلارنىڭ يەرلىك ئاھالىلەر ئىچىدە زور سالماقنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى، شۇنداقلا سودا بىلەن قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ دېھقانچىلىقتىن ئايرىلىپ چىققانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇ»② دەپ يازغانىدى.

ئىگىلىكنىڭ گۈللەپ ياشنىشى بىلەن مەدەنىيەت جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشقا تۇرتكە بولدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ كامالىتىگە يەتكەن مۇشۇ مەزگىللەردە مەدەنىيەت ئىشلىرى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. بۇ ئەھۋال ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شەھەر قۇرۇلۇشىنىڭ چوڭلۇقى، سېلىنىش ئۇسلۇبىنىڭ يېڭىلىنىشىدا جەھەتتە نامايەندە بولدى. تۇرك يېزىقىدىكى بايانچور خاقان مەڭگۈ تېشى بۇ ھەقتە: «يولۋاس يىلى (750 ـ يىلى) مەن ئادەملەرگە رەڭلىك ئوردا ياساشنى بۇيرۇدۇم. ئۆمرۇمنىڭ ئاخىرىدا (751 ـ يىلى) مەن ئادەملەرگە

---

① ئا. گ. مالياۋكىن: «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى».
② كىسلىيوف: «ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى» ناملىق ئىلمىي ماقالىسى.

ئوردا سالدۇردۇم. ئۇلارغا تاش ئابىدىلەرنى ياساتتىم (757 ـ يىلى). مەن سوغدىلارغا ۋە تاڭ زېمىنىدىن كەلگەن ئادەملەرگە سىلىنگا دەرياسىنىڭ يېنىدا بەش بالىق شەھىرىنى ياساشنى تاپىلىدىم» دېگەنلەرنى خاتىرە قالدۇرغان.

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قاغانى بايانچۇر قاغان 757 ـ يىلى سىلىنگا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا كۆلمى زور، ھەشەمەتلىك بەشبالىق شەھىرىنى سالدۇرغان[1]. ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قاغانى بايانچۇر قاغان قۇرغان بۇ شەھەر خانلىقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى ھېسابلانغان. مىلادىيە 759 ـ يىلى ئورنىتىلغان بايانچۇر مەڭگۈ تېشىدا: «توخۇ يىلى (757 ـ يىلى) سىلىنگا دەرياسى بويىدا بەش بالىقنى سالدۇردۇم ...» دەپ ئويۇلغان.

بايانچۇر مەڭگۈ تېشىدا پۈتۈلۈشىچە: «ئۇرخۇن ۋە بايقال دەريالىرىنىڭ قوشۇلۇش جايىدا ئەل ئۆيى (خان ئوردىسى) سالدۇردۇم. بۇ ئوردىنى سالدۇرۇشتىن ئىلگىرى، يەنى ئەجدىھا يىلى (752 ـ يىلى) ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا سىڭور باسقان دېگەن مۇقەددەس چوققىنىڭ غەربىدە بايان ۋە تۇتۇش قىلىدىغان جايدا يازلىدىم. بۇ يەردە ئوردا سالدۇردۇم. ئوردا تېمىنى ياساتتىم. مەن مىڭ يىللىق تۇمەن كۈنلۈك پۈتۈكىدە بەلگىسىنى تاشقا يازدۇردۇم. مۇستەھكەم تاشقا ئويدۇردۇم. يەنە يولۋاس يىلى (750 ـ يىلى) ئۆتۈكەن تېغىنىڭ غەربىي ئۇچىدا تەز بېشىدا قاسار قوردان ئوردىسىنى ياساتتىم. ئوردا تېمىنى ياساتتىم. شۇ يەردە يازلىدىم. زېمىنىنىڭ چېگرالىرىنى بەلگىلەپ چىقتىم. بۇ يەردە بەلگەمنى، پۈتۈكۈمنى ئويدۇردۇم»[2] دېيىلگەن. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، كۆل بىلگە قاغانىنىڭ ئوغلى بايانچۇر قاغان دەۋرىدە ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن

---

① جۇڭگو يۇيۇك تېنىسكلوپىدىيىسى «ئارخېئولوگىيە قىسمى».
② «شىنجاڭ تەزكىرىسى» 1988 ـ يىلى 3 ـ سانىدىن.

گۈزەل، ھەشەمەتلىك بىنالارنى سالدۇرغان. بۇ سېلىنغان بىنالار ئۇيغۇر خانلىقى قارارگاھى ۋە ئىلىم - پەن، مەدەنىيەتنىڭ مەركىزى بولۇپ قالغان. «بايانچور يەتتە سۇ بىلەن ئىسسىقكۆل بويىدا بارىسخان، بارمان، بالغاسۇن شەھىرىنى بىنا قىلغان. كېيىنكى چاغلاردا بايانچۇر قاغانلىقىنىڭ ئوغلى بۆكە قاغان زامانىسىدىمۇ (759 — 780 - يىللار) ئۇرخۇن دەرياسى ۋادىسىدا تېخىمۇ زور كۆلەملىك شەھەر ۋە ئوردا سارايلارنى بىنا قىلدى»[1].

تونباغا قاغان (780 — 789 - يىللار) ۋاقتىدا خاتۇنبالىق شەھىرىنى بىنا قىلغان. تونباغا قاغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ قىزى شىيەنيۇگە ئۆيلەندى. شۇ يىلى ئۆزىنىڭ بۇ خانىشىغا ئاتاپ ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىدىكى ئىجنا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىندا سالدۇرغان خاتۇنبالىق (قىزبالىق شەھىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) شەھىرىمۇ خۇددى ئوردۇ بالىق شەھىرىگە ئوخشاشلا مۇھىم ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلانغانىدى. ئۇيغۇر قاغانلىرى بۇ چاغدا قىش پەسلىنى بۇ شەھەردە ئۆتكۈزەتتى. بەزى ۋاقىتلاردا يازلىق دەم ئېلىش ئورنى شۇنداقلا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي يۇرت بىلەن بولغان ئالاقىلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان ئورنى ئىدى. خاتۇنبالىق شەھىرى مۇھىم ھەربىي بازار ۋە چەت ئەللەر بىلەن ئالاقە قىلىش ئۆتكىلى رولىنىمۇ ئويناپتتى. شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانلىرى بايانچۇر ۋە بۆكۈ قاغانلار باشتىن - ئاخىر تاڭ سۇلالىسىگە دوستانە مۇئامىلە قىلىپ كەلگەن. مەسىلەن، مىلادىيە 755 - يىللىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئەنلوشەن چىقىش بىلەن تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنى ئىنتايىن ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى. تاڭ دۆلىتىنى

---

① قىلىچ چىڭجۇن «موڭغۇل تارىخى» دىن.

مۇنقەرز قىلىشقا تاسلا قالدى. بۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلاردىن ياردەم تەلەپ قىلدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى بايانچۇر قاغان ئۆز ئوغلى يانچۇ تېكىن (بۆكۈ قاغان) نى 4000 قوشۇنغا قوماندان قىلىپ، ياردەمگە ئەۋەتتى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قوشۇنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە شەرققە يۈرۈش قىلىپ، چاڭئەننىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى شياڭجىسى دېگەن جايدا ئەن چىڭشۇينى قاتتىق مەغلۇب قىلدى ۋە چاڭئەن بىلەن لوياڭنى قايتۇرۇۋېلىپ، تاڭ سۇلالىسىنى ھالاكەتلىك تەقدىردىن قۇتقۇزۇۋالغانىدى. 758 ـ يىلى (تاڭ سوزۇڭنىڭ جىدى 3 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسى بۆكۈ قاغانغا «دانىشمەن باتۇر كۆل بىلگە قاغان» دېگەن نامنى ئىنئام قىلدى. تاڭ سۇلالىسى ئۆزىنىڭ كەنجى قىزى مەلىكە نىڭگۇنى ئۇيغۇر قاغانىنىڭ ئوغلىغا ئېلىپ بېرىپ قۇدا باجىلىق مۇناسىۋىتى ئورناتتى. جەڭگە قاتناشقان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قوشۇن، سەركەردە، باتۇرلىرىغا نۇرغۇن مۇكاپات ۋە ھەرخىل ماددىي بۇيۇملارنى بەردى. تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى دۆلەت مۇناسىۋىتى تېخىمۇ قويۇقلاشتى.

شۇ نەرسىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇكى، بايانچۇر قاغان ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ۋە ئىنسانىيەت تەرەققىياتىغا زور تۆھپە قوشقانىدى. «ئۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن يىللاردا قارلۇقلار بىلەن تۈركلەر، تىبەتلەرنىڭ تۇتاش ئايمىقىدا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش تۇگۇنى بەشبالىقتا ھۇجۇم قىلغاندا تەڭرى قاغان ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى ئىل ئۆگەننى لەشكەر بىلەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىغا ئەۋەتىپ تاڭ سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۈرتنىڭ قاتناش تۇگۇنى بولغان جايلارنى قوغداپ زور خىزمەت

① «يېڭى تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە.

كۆرسەتكەن»[1].

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوردۇبالىق، بەشبالىق شەھەرلىرى 744 ـ يىللىرىدىن 840 ـ يىللارغىچە پۈتۈن موڭغۇل يايلىقى جەنۇبىي سىبىرىيە، جۇڭغارىيە ئويمانلىقى، غەربتە يەتتە سۇ ۋادىسىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاستانىسى شۇنداقلا كەڭ رايونلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. بۇ جايدىن تەرەپ ـ تەرەپكە كەتكەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، ئوتتۇرا ئاسىياغا، سىبىرىيىگە، ھىندى تاغلىرىنىڭ شەرقىگە بارىدىغان راۋان يوللار بار ئىدى. يول بويلاپ چوڭ، كىچىك شەھەر، بازار، ئۆتەڭ، لەڭگەرلەر بار ئىدى. بۇ شەھەرلەرگە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كارۋان، راھىبلار، ساياھەتچىلەر ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇراتتى. «شەھەر ئىچىدە ھەيۋەتلىك ئوردا، بۇتخانا، رەتلىك جايلاشقان كوچا، ھەر خىل قول ھۈنەر دۇكانلىرى ۋە قەسىرلەر بار ئىدى. ئەتراپىدا ياپيېشىل ئېكىنزارلىق، گىرەلىشىپ كەتكەن يوللار، تارام ـ تارام سۇلار بىر ـ بىرىگە تارتىشىپ تۇرغان مەھەللە بار ئىدى»[1].

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى «بۆگۈ»[2] قاغان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن يىللاردا (757 ـــ 779 ـ يىللار) ئۇ نۇرغۇن ئوردا ـ ساراي، ھەشەمەتلىك شەھەرلەرنى سالدۇرغان. ئۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 3 ـ ئەۋلاد قاغانى بولۇپ تۇرغان مەزگىللىرىدە شەرقىي تەڭرىتاغدىكى رايونلارنى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دائىرىسىدە تۇتۇپ كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يەردە خەنزۇلارنىڭ ياشىشىغا، ئۇ يەرلەردىكى قارام ئەللەر ۋە كۆچمەنلەرنىڭ ئۆز ـ

---

① پېرگوۋسكى: «سىبىرىيىلىك كازاك ئۆژەن پىتىرنىڭ 1618 ـ يىل موڭغۇلىيىدە جۇڭگوغا قىلغان سياھىتى» رۇسىيە ئاكادېمىيىسى تىل ـ يېزىق بۆلۈمى تۈزگەن پىتېربۇرگ 1913 ـ يىل نەشرى.

② مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ سۆزگە بەرگەن تەبىرى مۇنداق: «بۆگۈ ـ ئالىم، دانىشمەن، ئەقىللىق».

ئۆزىنى ئىدارە قىلىشقا يول قويغان. تۇرپاندىن تېپىلغان تۇركچە مانى ۋە بۇددىزىم مەزمۇنىدىكى تېكىستلاردا كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. قۇجۇدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىدىن تېپىلغان، ياغاچقا ئويۇپ يېزىلغان ئىككى تېكىستىنىڭ بىرسىدە كۆرسىتىلىشچە: «بىزنىڭ تەڭرى بۆگۈ تەڭرىقۇت، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ بۆگۈ قاغانى يۇرت سوراشقا باشلىغان ئىككىنچى يىلى» قۇجۇ شەھىرىنىڭ بېگى (baligbugi) ئالىپ ئۆگەن دېگەن ئادەم بولغانىكەن. ئۇ ئادەم بۆگۈ قاغانىنى ئۆزىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى دەپ ھېسابلىغان. مۇشۇ تېكىستتىكى مەزمۇنغا قارىغاندا بۆگۈ قاغانىنىڭ 2 ـ يىلى، يەنى 760 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

بۆگۈ قاغانىنىڭ ئەمەل ناملىرى تېخىمۇ تولۇق يېزىلغان ئىككىنچى بىر تېكىستتە «767 ـ يىللاردىمۇ ئالىپ تۇتۇق ئۆگەنىنىڭ يەنىلا قوجۇنىڭ بېگى ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان»[1].

ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شەرقىي تەڭرىتاغ رايونلىرى، يەنى تۇرپان قاتارلىق جايلارنى ھاكىمىيەت ئاستىغا ئېلىپ ئىدارە قىلىپ كەلگەنلىكىنى مۇنۇ تارىخىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ. مانى دىنى مەزمۇنىدىكى تۇركچە تېكىستتە (TM ـ 301 ـ نومۇرلۇق) كۆرسىتىلىشچە: «قۇجۇنىڭ سىرتىدىكى يەرلەرنى، يەنى يايلاقلارنى ئەل تۇتمىش ئۇلۇغ بىلگە تەڭرى (قاغان)، يەنى بۆگۈ قاغان ئىدارە قىلغان. بۆگۈ قاغانىڭ «ئەتىۋارلىق ئوغلى» ئىل ئۆگەسى تۇزلۇت بەگە «قۇجۇ شەھىرىنىڭ بېگى» بولغانىكەن». ھازىر تۇيۇقتىكى بىر ئىبادەتخانا تېمىغا يېزىلغان بۇددىزىم مەزمۇنىدىكى بېغىشلىما ئېلان قىلىنغان. مۇشۇ ئېلان قىلغان تېكىستنى يازغۇچىلار ئۆز ھىمايىچىلىرىغا «بىزنىڭ ئىلاھ بۆگۈ تەڭرى قاغاندۇر،

① «غەربىي يۇرتتىكى تۇركىي تىللىق خەلقلەر تارىخى».

قۇجۇبالىق بېگى تۇزلۇت بەگدۇر» دەپ كۆرسەتكەن. بۇ بېغىشلىما 767 ــ 780 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا يېزىلغان»[1] . «بۆكۈ قاغان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن يىللار (757 ــ 779 ـ يىللار) دا شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدا تۇرپان ۋادىسىدىكى قۇجۇنىڭ سىرتىدىكى يەرلەر، يەنى يايلاقلارنى بۆكۈ قاغانىڭ ئىمارە قىلىپ كەلگەنلىكىنى، كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ئىل ئۆگىسى تۇزلۇت بەگ 767 ـ يىل قۇجۇ شەھىرىنىڭ بېگى بولۇپ ئىمارە قىلىپ كەلگەنلىكىدىكى» تارىخىي پاكىتلار ئارقىلىق كۆرسىتىلدى. خۇددى كېيىنكى ياغاچقا پۈتۈلگەن تېكىستتە كۆرسىتىلگىنىدەك: «بۆكۈ قاغانىڭ ھاكىمىيىتى» شەرقتە ساجىد (دۇنخۇاڭ) دىن باشلاپ غەربتە ئۇچ بارىسقانغىچە يەتكەن»[2] . دۇنخۇاڭ ۋە تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ يەتتەسۇ (ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى يەرلەر) نىڭ ھەممىسى بۆكۈ قاغانىڭ ئىدارىسى ئاستىدا بولغان. خۇددى تارىخشۇناس جۇڭەينىنىڭ «تارىخى جاھانكۆشاي» ناملىق ئەسىرىدە «ئۇيغۇر خانلىقى قۇدرەت تاپقان مەزگىللىرىدە ئۆزىنىڭ كۈچىنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى چۆل ـ يايلاقلىرىغىچە يەتكۈزگەنىدى»[3] دېگەن تارىخىي ھۆكۈمنىمۇ بۇنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئەينى چاغدا، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختىگە بېرىپ ساياھەت قىلغان قاسىم ئىننى بەھرال مۇنتاۋى ئۆزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە مۇنداق كۆرسەتكەنىدى: «مەن پەقەت قويلار توپى بىلەن ئوتلاقلار بولغان چۆل ـ جەزىرىدە 20 كۈن يول ماڭغاندىن كېيىن زىچ ئورۇنلاشتۇرۇلغان يېزا ـ قىشلاق ۋە ئېتىز ـ ئېرىقلاردا 20 كۈن ساياھەت قىلدىم. ئىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ

---

① س. گ. كىلىياشتورنى: «غەربىي يۇرتتىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر تارىخى».
② س. گ. كىلىياشتورنى: «غەربىي يۇرتتىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر تارىخى».
③ جۇڭەينى: «جاھانكۆشاي» دىن.

پادىشاھ قەلئەسىگە يېتىپ باردىم» . قاسىم سەپەر خاتىرىسىدە يەنە مۇنداق دېگەن: «مەن ‹قاغانلىق› قەلئەسىگە بەش پەرسەخ① كېلىدىغان يەردە قاغانغا تەئەللۇق بىر چېدىرنى ئۇچرانتىم. بۇ چېدىر پۈتۈنلەي ئالتۇندىن ھەشەمەتلىك قىلىپ ياسالغانىدى. بۇ چېدىر قەلئەنىڭ ئۆگزىسىگە ياسالغان بولۇپ يۇز ئادەم بەھۇزۇر سىغاتتى. بۇ چوڭ شەھەرنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى مول، ئەترابىدا گۈزەل مەنزىرىلەر، چىرايلىق تۈس ئالغان ئېتىز ـ ئېرىقلار، بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن يېزا ـ قىشلاقلار ئاھالىسى ئورۇنلاشقانكەن. شەھەر قەلئەسىدە غايەت يوغان 12 تۆمۈر دەرۋازا بولۇپ، شەھەر ئاھالىسى كۆپ، شەھەر ئىنتايىن ئاۋات، دۇكان ـ سارايلار جايلاشقان. ھەممە يېزىلاردا قاينام تاشقىنلىق ھالەتتىكى قىزىق بازارلار بولۇپ، بازاردا سېتىلىدىغان ھەرخىل مالالار تۈرلەر بىلەن توپلانغان. شەھەر ئاھالىسى شۇ ۋاقىتتا مانى دىنىغا چوقۇنىدۇ دەپ دوكالات قىلدىم»② . قاسىمنىڭ سايياھەت خاتىرىسىدىكى تونۇشتۇرۇلغان ئەھۋاللاردىن ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختىنىڭ تولىمۇ گۈزەل، ھەيۋەتلىك، گۈللەنگەن، شانلىق مەدەنىيەت گۈلزارلىرى بىلەن تولغان شەھەر ئىكەنلىكىنى بىلىمىز.

5. قەدىمكى «مەڭگۈ تاش» يادىكارلىقى توغرىسىدا

«بىزگە مەلۇمكى، تۈرك ئۇيغۇر خاقانلىرى دەۋرىدە مەڭگۈلۈك خاتىرە تېشى ئورنىتىش ئادىتى بولغان. خاتىرە تاشقا ئويغۇچىنىڭ ئىسمى، تەخەللۇسى، خىزمەت ئورنى، يېشى

---

① بىر پەرسەخ ـ تەخمىنەن يەتتە كىلومېتىر چامىسىدا كېلىدۇ.
② قاسىم بىنىنى بەھرەل مۇنتاۋى: «قاسىمنىڭ ئۇيغۇر يۇرتىدىكى سايياھەتلىرى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلار».

ئويۇلغان بولاتتى»[1].

قەدىمكى ئۇيغۇر مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ئۆزىنىڭ ئەڭ قەدىمىيلىكى بىلەن مەشھۇر بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم خەزىنىلىرىدىن بىرى. ئۇ ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ شانلىق مەدەنىيىتىنىڭ گۈلتاجى سۈپىتىدە ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ رېئال تارىخىي ھاياتىدىكى پۈتۈن پائالىيەتلىرىدىن گۈۋاھلىق بەرگۈچى قىممەتلىك تارىخىي ھۆججەت. ئۇ ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم يادىكارلىق. شۇنداقلا ئۇيغۇر تارىخى خەزىنىسىدىكى بىباھا بايلىق بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن بىزگە ئەۋلادلارغا قالدۇرۇلغان تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئەڭ قىممەتلىك يادىكارلىق، شۇنداقلا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق نامايەندىسى، جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىغا قوشقان زور تۆھپىسى ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى گىگانت ئابىدە.

1) قەدىمكى «مەڭگۈ تاش» يادىكارلىقىنىڭ مەزمۇنى

قەدىمكى «مەڭگۈ تاش» يادىكارلىقىنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن مول، ناھايىتى مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇرخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقىنى قۇرۇش دەۋرىدىكى ھەربىي يۈرۈشلەر دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ بايرىقى ئاستىغا بارلىققا قەبىلىلەر، قوۋملەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، تىنچ ھاياتقا تولغان قۇدرەتلىك فېئوداللىق دۆلەت قۇرۇش ئىدىيىلىرى ئىلگىرى سۈرۈلگەنىدى. بۇخىل ئىدىيە ۋە قاراشنىڭ بۇندىن 1200 يىل ئىلگىرىكى تارىخىي شارائىتتا ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى ئىنتايىن زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

---

① ئا. ۋ. گابائىن: «قارا قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادىيە 850 ـ 1250 ـ يىللار)».

1. «تۇنيۇقۇق مەكتىۋى تېشى» ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ شانۇ شەۋكەتلىك دەۋرىنى يورۇتۇشتا ئەڭ قىممەتلىك يادىكارلىق بولۇپ، ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان يادىكارلىقلارنىڭ بىرى. ئۇ مىلادىيە 712 ـ، 716 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا قەدىمكى تۈرك يېزىقى بىلەن ئىككى پارچە چوڭ مەرمەر تاشقا 62 قۇر خەت ئويۇپ يېزىلىپ، بىلگە تۇنيۇقۇقنىڭ قەبرىسى ئالدىغا ئورنىتىلغان.

بۇ مەكتىۋى تاش 1897 ـ يىلى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئولانباتور شەھىرىدىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى بايىن چوقتۇ دېگەن جايدىن تېپىلغان. ئۇ ھازىرمۇ ئۆز ئورنىدا ساقلانماقتا. «تۇنيۇقۇق مەكتىۋى تېشى» تېپىلغاندىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە ئۇ مەكتىۋى تاشنىڭ ئەسلى تېكىستى ھەر خىل تىللاردا تەرجىمە قىلىندى. دۇنيادىكى تىلشۇناس، تەرجىمەشۇناس، ئارخېئولوگ ئالىملار كۆپلىگەن ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. قەدىمكى تۈرك (ئۇرخۇن) يېزىقىدا ئويۇپ يېزىلغان مەكتىۋى تاشلاردىن ھەجمى بىرقەدەر چوڭ تارىخىي قىممىتى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان قەدىمكى مەكتىۋى تاشلاردىن ھېسابلىنىدۇ.

2. «چورۇن مەكتىۋى تېشى» ئۇ 1971 ـ يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى پايتاختى ئولانباتورنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى جەرىن دېگەن جايدىن تېپىلغان. بۇ مەكتىۋى تاش مىلادىيىنىڭ 636 ـ 687 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا ئورنىتىلغان.

3. «كۆل تېگىن مەكتىۋى تېشى» 1889 ـ يىلى ئۇرخۇن دەريا ۋادىسىدىكى خوشۇشۇ سايدام دېگەن جايدىن تېپىلغان بولۇپ، بۇ مەكتىۋى تاش مىلادىيىنىڭ 732 ـ يىلى ئورنىتىلغان.

4. «بىلگە قاغان مەكتىۋى تېشى» ـــ بۇ كۆل تېگىن مەكتىۋى تېشى بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ جايدىن تېپىلغان. مىلادىيىنىڭ 735 ـ يىلى ئورنىتىلغان.

5. «بايانچۇر I مەڭگۈ تېشى» 1909 ـ يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى سىلىنگا دەرياسى بىلەن شىنە ـ ئۇسو كولى ئارلىقىدىكى جايدىن تېپىلغان. بۇ مەڭگۈ تاش تەخمىنەن مىلادىيىنىڭ 759 ـ يىلى ئورنىتىلغان.

6. «بايانچۇر II مەڭگۈ تېشى» 1957 ـ يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تالياتتى دېگەن جايدىن تېپىلغان.

7. «توققۇز ئۇيغۇر خاقان مەڭگۈ تېشى» 1890 ـ يىلى ئۇرخۇن دەرياسى بويىدىكى قەدىمكى قارا بالغاسۇن (ئوردۇبالىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دىن تېپىلغان.

8. «سۇجى مەڭگۈ تېشى» 1909 ـ يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمالىدىكى سوجى داۋان يېزىدىكى جايدىن تېپىلغان (بۇلاردىن باشقا يەنە يېقىنقى يىللارغىچە موڭغۇلىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان بىرقانچە مەڭگۈ تاشلار بار).

9. «ئېرىق بېيتگ» (پالنامە، جەمئىي 104 بەت) ئەنگلىيە ئارخېئولوگى سىتەيىن دۇڭخۇاڭ جىڭ ئۆيلىرىدىن تاپقان.①

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش ۋە يادىكارلىقلار ئۇيغۇر تارىخى، مەدەنىيىتىنى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

2) بىلگە تۇنيۇقۇق قاغان ئابىدىسى

بىلگە تۇنيۇقۇق 648 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 725 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن بولۇپ 77 يىل ئۆمۈر كۆرگەن. بىلگە تۇنيۇقۇق ناھايىتى ئەقىللىق، دانىشمەن ۋە تالانتلىق ھەربىي ئىستراتېگىنىچى ئىدى. ئۇ مىلادىيە 682 ـ يىلدىن 691 ـ يىلىغىچە ئىلتەرىش قۇتلۇق خاقان بىلەن قاپاغان خاقانلارنىڭ

① «قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلاردىن تاللانما» دىن.

دەۋرىدە «يېگىرمە يەتتە ياش ۋاقتىمىدە»[1] 682 ـ يىلدىن 716 ـ يىلىغىچە شەرق تۈرك قوشۇنلىرىغا 25 يىل باش قوماندان بولغان.

بىلگە تۇنيۇقۇق مىلادىيە 707 ـ يىلدىن 725 ـ يىلىغىچە قاپاغان خاقان بىلەن بىلگە خاقانغا 18 يىل باش ۋەزىر بولغان.

بىلگە تۇنيۇقۇق مەشھۇر سىياسىيئون، ھەربىي ئالىم بولۇپلا قالماستىن، ئۇ ئۆتكۈر پاراسەت ئىگىسى. شۇڭا، ئىلتەرىش خاقان، بۆكۈ قاغان، بىلگە خاقان، قاپاغان خاقانلار يېنىدا 7 ياش ۋاقتىدىن تارتىپ خاقانلار خىزمىتىدە بولغان. «جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىياسىي ئىشلاردىن ھەمىشە تولۇق خەۋەردار بولۇپ تۇرغان».

بىلگە تۇنيۇقۇق ئىلتەرىش خاقانغا تەكلىپ بېرىپ، مۇنداق دېگەن: «تاپغاچ، ئوغۇز، قىتان ئوچىسى تېپىشۇالسا بىز تايانچىسىز قالىمىز، ئىنچىكە نەرسىنى ئېگىش ئاسان، ئىنچىكە نەرسىنى سۇندۇرۇشمۇ ئوڭاي. يوپقا قېلىن بولسا ئۇنى ئېگىش ئاسان ئەمەس، ئىنچىكە ‹نەرسە› يوغان بولۇپ كەتسە ‹ئۇنى› سۇندۇرۇش ئاسان بولمايدۇ»[2] دەپ دۆلەت مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش، قوشۇننىڭ ساپاسىنى ۋە ھوشيارلىقىنى ئۆستۈرۈش تەكلىپىنى بەرگەن. «بۇيۇك تۈرك خاقانى بىلگە قاغان، بۇددىزمىنى ئۆز تەۋسىدە رەسمىي دىن بولۇپ قېلىشىنى خالايدىغان دەرىجىگە يەتكەن». لېكىن، بىلگە خاقان يېنىدا تەجرىبىگە باي، تۈرك خەلقىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ياخشى بىلىدىغان ئەقىللىق دۆلەت ئەربابى تۇنيۇقۇق بىلگە خاقانغا بۇددىزمىنىڭ خەۋپىدىن بېشارەت بەرگەن. ئۇ بەك ئالدىن كۆرەرلىك بىلەن: «بۇددا دىنى تۈركلەرنىڭ باتۇرلۇق روھىغا

---

① «قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلاردىن تاللانما» دىن.
② «بىلگە تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» نىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى 12 ـ، 14 ـ قۇرلىرى.

كۆپ يامان تەسىر يەتكۈزىدۇ»[1] دەپ خاقانىنى بۇ خەتەرلىك ئوي - خىيالدىن ۋاز كەچتۇرۇشكە مۇۋەپپەق بولغان.

ئۇلۇغ ئەرەب ئالىمى جاھىزى بۇددىستلار ئۈستىدە توختىلىپ، بۇددىست تۈركلەرنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى (جەڭگىۋارلىقى، باتۇرلۇقى، چاققانلىقى ۋە باشقىلار)، قانداق يوق قىلىنغانلىقىغا دائىر كىشىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدىغان ئىسپاتلارنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ ۋە ۋىزانتىيەلىكلەر بىلەن ساسانىلار ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار ئۈستىدە توختالغاندا، بۇ ئۇرۇشلاردا ۋىزانتىيەلىكلەرنىڭ يېڭىلىپ قېلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب رومىلارنىڭ رايىشلىقى، ئۆچ ئالماسلىقنى تەرغىب قىلىدىغان خىرىستىئان دىنىگە كىرگەنلىكىدىن دەپ قارايدۇ. دەل شۇنداق دەرد - ھەسرەتلىك ئاقۇۋەتكە قالغان تۈركلەرگە ھېسداشلىق قىلغان جاھىزى مۇنداق دەيدۇ: «تۈركلەر بۇددا دىنىغا كىرگەندىن كېيىن، سوقۇشلاردا مەغلۇب بولۇشقا باشلىدى. تۈركلەرنىڭ ئەڭ قەھرىمان قەبىلىلەردىن بولغان «توققۇز ئۇيغۇر» قەبىلىسى بۇنىڭ مىسالىدۇر. ھالبۇكى، «توققۇز ئۇيغۇر» لار قارلۇق تۈركلەردىن سان جەھەتتە نەچچە ھەسسە ئاز بولسىمۇ ئۇرۇشلاردا دائىم ئۈستۈن تۇراتتى. بۇددا دىنى ئىنسانغا تەركىدۇنياچىلىق ۋە رايىشلىقنى سىڭدۈرگەن خىرىستىئان دىنىدىن بەكرەك يامان تەسىر بېرىدۇ. ئۇلار قاچان شۇ دىنغا كىردى شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىق روھى ۋە جاسارىتى سۇنۇشقا باشلىدى ۋە جۇرئەتسىز بولۇپ قالدى»[2].

تۇنيۇقۇق قاغاننىڭ ىلگە خاقانغا ئېيتقان بىر ئابزاس سۆزى خاتىرىلەنگەن. ئۇ مۇنداق دېگەن: «تۈركلەرنىڭ كۈچى تاڭ

---

① دوكتۇر زەكەريا كىتابچىنىڭ «تۈركستاندا ئىسلامىيەت ۋە تۈركلەر» دېگەن ئەسىرىدىن.

② پروفېسسور دوكتۇر زەكەريا كىتابچى: «تۈركستاندا ئىسلامىيەت ۋە تۈركلەر» ناملىق ئەسىرىدىن.

سۇلالىسىنىڭ يۇزبدىن بىرىگىمۇ يەتمەيدۇ. ئەمما، تۇركلەرنىڭ ئاساسلىق ئۇستۇنلۇكى شۇ يەردىكى، بۇ ئۇلارغا شۇنداق تاقابىل تۇرالىدىكى، بىز مۇقىم ئولتۇراقلاشماستىن ئوتلاق بويلاپ ئەۋجىلىق ۋە ھەربىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئادەتلەنگەنمىز. بىز كۆچەيگەن چاغدا ھۇجۇم قىلدۇق. ئاجىزلىغاندا چېكىنىپ يوشۇرۇندۇق. شۇڭا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى قانچە كۆپ بولغىنى بىلەن كارغا كەلمىدى»① . دانىشمەن تۇنيۇقۇق بىلگە خاقانىنىڭ قېينانىسى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسەتلىك تەجرىبىلىرى بىلەن بىلگە خاقان ۋە كۆلتېكىنلەرنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش ئىشلىرىغا زور يارەملەردە بولغان. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، تۇنيۇقۇق ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئىستىقبالى ئۈچۈن نۇرغۇن تۆھپىلەرنى يارانقانلىقىدىن ئۇنىڭ ھاياتى ئەڭ قىممەتلىك تۆھپە بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر تارىخىدىن ئورۇن ئالغان.

تۇنيۇقۇق ناھايىتى ئەقىللىق ۋە تالانتلىق ھەربىي ئىستراتېگىيىچى ئىدى. ھەربىي يۇرۇشتە شەرقىي تۇركلەرنىڭ ئونتۇرا ئاسىياغا قوشۇن ئەۋەتكەنلىكى توغرىسىدا تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇنچە دەريادىن ئۆتۈپ تاكى تۆمۇر تاپقىنىچە باردۇق - دە، شۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان ئاسۇق باشچىلىقىدىكى سوغداق خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ئەل بولدى».

«ئۇنچە دەريادىن» — سىر دەريادىن بولۇپ، «تۆمۇر قاپىغ» ھازىرقى سەمەرقەنت بىلەن ئافغانىستان چېگرىسىنىڭ بەلىخ ئارىسىدىكى بوز تالا تېغىنىڭ ئەتراپىدىكى مۇھىم تاغ ئۆتكىلى بولۇپ، تۇركلەر ئۇنى «تۆمۇر قاپىغ» (تۆمۇر دەرۋازا) دەپ ئاتىغان. «يېڭى ئۇرخۇن ئابىدىلىرىدە بۇيۇك تۇرك يۇرتىنىڭ ناھايىتى كەڭلىكى، چېگرىسى ئومۇمەن غەربتە «تۆمۇر دەرۋازا

① «تۇركلەرنىڭ دەسلەپكى دەۋردىكى تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش» شۇزۇڭچىڭ: «ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى پەن تەتقىقات ژۇرنىلى» 83 - يىل.

دېيىلىدىغان جەمھۇن قىرغاقلىرىغچە بارىدىغانلىقى مەلۇم»[1]. «كۆكتۈرك قوشۇنلىرى جەمھۇن دەرياسىغچە بېسىپ بارغانلىقى ھەتتا سوغداق قوۋمىنى نۇرغۇن قېتىم ئۆزىگە تارتىۋالغانلىقى مەلۇم»[2].

«بىلگە خاقان تۈركلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ئۇرخۇن دەرياسى ۋادىسىدا جۇڭگوچە سېپىلى بولغان بىر ئاستانە قۇرماقچى ۋە بۇددا خانىلىرى بىلەن تەرەققىياتچىلىك بۇدخانىسىنى قۇرماقچى بولغان. تۇنيۇقۇق خاقانغا: «بۇ يەنە بىر تۈرلۈك خاتالىق. تۈركلەرنىڭ ئاساسلىق ئۇستۇنلۇكى شۇ يەردىكى كۆچمەن چارۋىچىلار ھەرىكەتچان كېلىدۇ. بۇ ئەھۋال ئۇلارغا پايدىلىق پۇرسەت تېپىلغاندا ھۇجۇم قىلىشقا تۈرتكە بولىدۇ. مەغلۇب بولغان چاغدا بولسا قورشۇۋلىنمايدۇ[3]» دەپ مەسلىھەت بەرگەن.

3) بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى (684 ـ 734)

بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى مىلادىيە 735 ـ يىلى ئورنىتىلغان. بۇ ئورخۇن يادىكارلىقلىرى ئىچىدە بۈيۈك ئىلمىي ئابىدە بولۇپ، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ بېسىپ ئۆتكەن شانلىق ھاياتى. ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا قالدۇرغان ئۇلۇغ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە سەرگۈزەشتىلىرى، ئىنسانىي پەزىلىتى پۈتۈلگەن ئابىدە بولۇپ، تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇ ئابىدىدە كېيىنكى ئەۋلادلارغا قالدۇرۇلغان نەسىھەتنامىلەردىن ئىبارەت، كىشىلەرگە مەڭگۈلۈك بەخت ـ سائادەت يولى كورسىتىپ بېرىلگەن ھەقىقىي ھايانقا باشلايدىغان يولىورۇق ۋە تەكلىپ، تىلەك، ئارزۇ، غايىلەر ئويۇپ

---

① م. ئەرگىن: «ئۇيغۇر ئابىدىلىرى»، ئىستامبۇل، 1970 ـ يىل.
② زەكەريا كىتابچى: «تۈركىستاندا ئىسلامىيەت ۋە تۈركلەر» دېگەن ئەسەردىن.
③ گىروسسىنىڭ: «يايلاق ئىمپېرىيىلىرى» ناملىق ئەسىرىدىن.

قالدۇرۇلغان. مانا بۇ بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشىنىڭ قىممەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى.

بىلگە خاقان ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ھاكىمىيەتنى باشقۇرۇشىدىكى دۆلەت ئاپپاراتلىرىنىڭ ۋەزىپىسى قىلىپ بۇنى قانۇنغا كىرگۈزۈپ، خاقان، خاتون، ۋەزىر، يابغۇ، شاد، تۇتۇق، سانغۇن، تارخان، تېكىن، ئېركىن، ئىلتەبىر قاتارلىق خادىملارنىڭ ۋەزىپىسى، قانۇنىي ھوقۇقى، سىياسەت پرىنسىپلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەت قانۇنى دەستۇرىنى شەكىللەندۇرگەن.

ناھايىتى ئېنىقكى، بۇنىڭدا دۆلەت تەشكىلىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى، نېمىلەرگە رىئايە قىلىش لازىملىقى قانۇن - تۈزۈملەر بىلەن كاپالەتلەندۇرۇلگەن.

بولۇپمۇ دۆلەت خادىملىرىنىڭ ھەممە ئىشتا ياشلامچى بولۇپ خەلقنى بايايات قىلىش يولىدا جان پىدالىق بىلەن ئىشلىشى لازىملىقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەكىتلىگەن.

ئەمدى بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشىغا قاراپ باقايلى: ئۇنىڭ شەرق يۈزى 3 - قۇردا «بودكە ئۇزۇم ئولدۇرۇپ بونجا ئاغىر تۇردىم، تۆت بۆلۈڭدانى، بۇدون ئوجون ئەتتىدىم» (تەرجىمىسى: «ئۆزۈم تەختكە ئولتۇرۇپ تۆت ئەتراپىدىكى خەلقلەر ئۈچۈن نۇرغۇن مۇھىم قانۇن - تۈزۈملەرنى ئورنىتىپ بەردىم.»[1]).

شەرق يۈزى 36 - قۇردا: «ئېلىگ توروگ يەڭدى قازغاندىم». (تەرجىمىسى: مەن دۆلەتنى قانۇن - تۈزۈملەر بىلەن ياخشى باشقۇرۇشقا تىرىشتىم)[2] دېيىلگەن. بۇ خىل مەڭگۈ تاش — ئۆتۈكەن كۆكتۈركلەرنىڭ ئۇرخۇن ۋادىسىدىكى مۇقەددەس ئانا ۋەتىنىگە بىنا قىلىنغان.

---

① «قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلاردىن تاللانما» دىن.
② «قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلاردىن تاللانما» دىن.

بىلگە خاقان ئۇيغۇر خاقانلىقىنى قانۇن بىلەن باشقۇرۇشنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ يەتكەن. دۆلەتنى قانۇن بىلەن باشقۇرغاندىلا دۆلەتنىڭ تەرەققىي قىلىپ ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرەلەيدىغانلىقىنى تونۇپ، دۆلەتنى ئادىل قانۇن ئارقىلىق باشقۇرۇشنىڭ مۇھىملىقىنى بايان قىلغان.

دۆلەتتە قانۇن بولمىغاندا دۆلەت قالايمىقانلىشىدۇ. ئاخىرقى ھېسابتا خارابلىشىدۇ. قانۇن بولمىغاندا، توغرا بىلەن خاتانى، ھەق بىلەن ناھەقنى پەرقلەندۈرگىلى بولمايدۇ. قانۇننىڭ بولمىغانلىقى مۇقەررەر ھالدا خەلق ۋە دۆلەتكە بەختسىزلىك كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دەپ، قەدىمكى خاقانلار دۆلەت باشقۇرۇشتىكى تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، ئادىل قانۇن بويىچە ئىش قىلىشنىڭ لازىملىقىنى كۆرسەتكەن.

ئۇ دۆلەت خادىملىرىنىڭ ئەخلاق، ئادەتلىرىنىڭ دۆلەت قانۇنىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا ياكى بۇزۇلۇشىغا، خاراب بولۇشىغا بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ مۇھىملىقىنى، بۇنىڭ ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئامىل ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن.

قانۇن دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتىكى بىلىمنىڭ مەسۇلى، ئەلۋەتتە.

بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشىدا دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىشنى مۇھىم ئورۇنغا قويغان. بۇنىڭدا خەلقنى ياخشىلىققا ئىگە قىلىش، خەلق پايدىسىنى كۆزلەش، دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇشنى مەقسەت قىلغان. ئۇيغۇر خاقانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ يۇز يىللاپ داۋام قىلىۋاتقان ئالەمشۇمۇل نەتىجىلىرىنى ساقلاپ قېلىشنى نەزەردە تۇتقان.

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قانۇن بىلەن دۆلەتنى باشقۇرۇشنىڭ كۆكتۈرك دۆلىتىدىن ھېسابلىغاندىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى يازما خاتىرىلەردىكى قانۇنلار بىلەن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ.

كۆكتۇركلەرنىڭ يازما قانۇنلىرىدا ھەرقايسى سا ەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قانۇن ئىلگىرىكى زامانلاردا تۇزۇلۇپ ئىجرا قىلىنغان.

شۇ نەرسە ھەممىگە ئايانكى، ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن تارتىپ ئاتنى قەدىرلەپ، «ئات ـــ دۆلەتنىڭ تۇۋرۇكى، ئات ـــ ئەسكەرنىڭ دەسمايىسى. بىر ئاتلىق ئەسكەر سەككىز پىيادە ئەسكەرگە تېتىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزلەر جامائەت ئىچىگە تارالغان.

كۆكتۇرك زامانىسىدىكى يازما قانۇنلاردا: «ئات ئوغرىلىغانلار بىلەن خائىنلىق قىلغانلارغا، قاتىللىق جىنايىتىنى قىلغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ» دەپ بېكىتىلگەن.

يەنە: «باشقىلارنى ئۇرۇپ زەخمىلەندۇرگەنلەرگە ئات تۆلەپ بېرىش»، «باشقىلارنىڭ ئايالىرىغا باسقۇنچىلىق قىلغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىش»، «پاھىشە قىلغۇچىلارنىڭ تاناسىل ئەزاسىنى كېسىپ تاشلاش» قاتارلىقلارنى قانۇنغا كىرگۈزۈپ، ئۇنى ئىجرا قىلغان.

بىلگە خاقان ئۇيغۇر خاقانى بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش، خانلىقنىڭ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، دۆلەت مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش، خانلىقنىڭ خەلقئارالىق ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش بىلەن خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش جەھەتلەردە ئۆچمەس تۆھپە قوشقان، بىلگە خاقان ئۇيغۇر تارىخىدا مەشھۇر دۆلەت ئەربابى، ھەربىي، سىياسىي ئالىم، بۇيۇك ئەقىل ـ پاراسەت ئىگىسى سۈپىتىدە مەڭگۈ ئەسلىنىدۇ.

4) كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى (685 ـ 731)

كۆل تېگىن مىلادىيە 731 ـ يىلى 46 ياشتا ئالەمدىن ئۆتكەن. بۇ مەڭگۈ تاش مىلادىيە 732 ـ يىلى كۆل تېگىننىڭ

جىيەنى يوللۇغ تېكىن تەرىپىدىن تىكلەنگەن. بۇ مەڭگۈ تاش 1889 - يىلى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ كۆكشىن ئۇرخۇن دېگەن دەريا ۋادىسىدىكى خوشۇ - سايدام [Hoxosaydam] دىن تېپىلغان. بۇ مەڭگۈ تاش چوڭ - كىچىك ئىككى پارچە مەرمەر تاشقا ئويۇلۇپ تىكلەنگەن. قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى تېكىست قىسمى جەمئىي 66 قۇر، كىچىك مەرمەر تاشنىڭ بىر تەرىپىگە 13 قۇر ئويۇلغان بولۇپ، بۇ مەڭگۈ تاش تېكىستىنىڭ باشلىنىش قىسمى. قالغانلار چوڭ مەرمەر تاشنىڭ ئالدى تەرىپى ۋە يان تەرىپىگە ئويۇلغان. بۇنىڭدىن باشقا چوڭ مەرمەر تاشنىڭ ئارقا يۈزىگە تاڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنزۇڭ خانى مىلادىيە 732 - يىلى ئۆز قولى بىلەن يېزىپ بەرگەن تەزىيەنامىسى سۆزىنىڭ خەنزۇچىسىنى ئويغۇزۇپ ئۇنى ئىككى پادىشاھلىق ئارىسىدىكى دوستلۇقنىڭ ئىسپاتى قىلغان»[1] (خەنزۇچە 12 قۇر) بولۇپ خان نامىدا تىكلەنگەن. مەڭگۈ تاش يېنىدا تاۋاپخانا سېلىنغان. تاۋاپخانىنىڭ تۆت تېمىغا تاش ھەيكەل تىكلىنىپ بۇنىڭغا كۆل تېكىنىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلەردىكى پۈتۈن پائالىيىتى تەسۋىرلەنگەن سۈرەتلىرى ئويدۇرۇلغان.

«كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى»نىڭ شەرق تەرىپى 1 - قۇردا مۇنداق دېيىلگەن: «ئولدوبان تۈرك بودۇنىڭ ئىلىن تورسىن قوتۇ بومىس ئىتى بىرمىس (تەرجىمىسى: ئۇلار تەختتە ئولتۇرۇپ تۈرك خەلقىنىڭ ئېلىنى قۇرۇپتۇ ۋە ئۇنىڭ قانۇن تۈزۈمىنى تۈزۈپ بېرىپتۇ)». مەزكۇر ئابىدىنىڭ شەرق تەرىپى 3 - قۇردا مۇنداق دېگەن: «ئانى ئۈچۈن ئىلگە ئانجا توتمىس ئەرىنچ، ئىلىگ تۈتېپ تۈرەگە ئەتمىس (تەرجىمىسى: ئۇلار دۆلەتكە ئەنە شۇنداق ھۆكۈمرانلىق قىلىپتۇ، ئەلنى باشقۇرۇشنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرىنى ئورنىتىپتۇ)». بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز

---

① رىنىي گروسسېنىڭ «ياپلاق ئېرسىيىسى» ناملىق ئەسىرىدىن.

ئۇيغۇر خاقانلىقىنى ئىداره قىلىشتا قانۇن - تۈزۈملەر ئارقىلىق دۆلەت باشقۇرۇپ بىزگە ئۇلگە تىكلەپ بەرگەن، دۆلەتتىكى تۈزۈلگەن قانۇن - نىزاملارنى يولغا قويۇپ، دۆلەتنى قانۇن بىلەن باشقۇرۇپ قۇدرەت تاپقۇزۇش مۇھىم دەپ قارىغان.

كۆل تېكىن مۇندىن 1200 يىل بۇرۇن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىداره قىلىشنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ، ئۆزى هاكىمىيەت بېشىدىكى مەزگىللەردە دۆلەتنى تۈزەشته قانۇن ئاساسىي ئۆلچەم قىلغان، قانۇن بولمىغاندا دۆلەتنىڭ بۇزۇلۇشقا قاراپ ماڭىدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن.

كۆل تېكىن ئابىدىسىده مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇستىمىزدىكى كۆك ئاسمان بىلەن ئاستىمىزدىكى قوڭۇر تۇپراق يارىتىلغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىنسان بالىسى يارىلىپتۇ، يېتىلىپتۇ. ئىنسان بالىسى ئۇستىده ئاتا - بوۋام بومىن خاقان، ئىستەمى خاقان ئولتۇرۇپتۇ. ئۇلار تەختته ئولتۇرۇپ، تۈرك خەلقىنىڭ ئېلىنى قۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ قانۇن - تۈزۈمىنى تۈزۈپ بېرىپتۇ. (بۇ چاغدا) تۆت ئەتراپىدىكىلەرنىڭ هەممىسى ئۇلارنىڭ دۈشمىنى ئىكەن. قوشۇن چىقىرىپ تۆت ئەتراپىدىكى خەلقنىڭ هەممىسىنى قولغا كەلتۈرۈپتۇ. ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپتۇ. بېشى بارلارنى باش ئەگدۈرۈپتۇ. تىزى بارلارنى تىزلاندۇرۇپتۇ. ئۇلارنى شەرقتىن تاكى قادىرقان[1] تاغلىرى، غەربتىن تا تۆمۈر قاپىقىغچە قوشۇن تارتتۇق»[2] دېگەن. بۇنىڭدىن شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى، كۆل تېكىننىڭ هاكىمىيەت چۈشەنچىسىده ئەرنىچ بىرلىككە كەلگەن هاكىمىيەت قۇرۇش ئىستىكى پەيدا قىلغان.

هەقىقەتەنمۇ كۆكتۈرك خاقانلىقىنىڭ تۆمەن خاقان ۋە ئىستەمى خاقانلارنىڭ ۋارىسلىرى موقان خاقان، ساۋارلىد خاقان قاتارلىقلارنىڭ هاكىمىيەت دۆلەتلىرىده ئەڭ قۇدرەت تاپقان

---

① «قادىرقان تېغى - هازىرقى شىنجاڭنىڭ (هىنگان تېغى)نى كۆرسىتىدۇ».
② «قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلاردىن تاللانما» دىن.

بولۇپ، ئۇلۇغ تۈرك خاقانلىقىنىڭ چېگرالىسى تىنچ ئوكيانىنىڭ غەربىي چېگرالىسىدىن قارا دېڭىز بويلىرىغىچە سوزۇلغانىدى.

شۇ مەزگىللەردە شەرقىي تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كەلگەن ئەرەبلەرنى ئىشغال قىلغان زېمىنىدىن ھەيدەپ چىقىرىش ئۈچۈن، مىلادىيىنىڭ 709 ـ يىلىدىن مىلادىيە 712 ـ يىللار بولۇپ ئىككى قېتىم ئوتتۇرا ئاسىياغا قوشۇن ماڭدۇرغانىدى.

«ئەرەبلەرنىڭ قوماندانى قۇتەيبە (705 ـــ 714 ـ يىللار، مىلادىيىنىڭ 708 ـ يىلى چوڭ قوشۇن تارتىپ بۇخاراغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئەرەبلەرنىڭ ئۇدۇل بۇخاراغا قوشۇن تارتىپ، بۇخاراغا قاراپ ئىلگىرىلەۋاتقاندىن خەۋەر تاپقان بۇخارا يەرلىك ھۆكۈمىتىنىڭ مەلىكىسى ۋەدان خىزاھ ئەرەبلەرنىڭ بۇ جەددىي تەھدىتىنى توسۇش ئۈچۈن ئەتراپىدىكى سوغدىلاردىن بولۇپمۇ تۈركلەردىن ياردەم سورىدى»[1]. تۈركلەر قوشۇنىغا قوماندان قىلىپ كۆل تېكىننى ماڭدۇرغان. كۆل تېكىننىڭ قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم بىلەن ئۇرۇشقان ۋاقتى مىلادىيىنىڭ 712 ـ يىللىرى ئىدى.

«قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم زەم شەھىرى ئەتراپىدا دەريادىن ئۆتۈپ ئىلگىرىلەشكە باشلايدۇ. سوغدى ۋە تۈرك قوشۇنلىرى بىلەن قاتتىق ئېلىشىدۇ. بولۇپمۇ قۇتەيبە بىلەن تۈرك قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا شىددەتلىك سوقۇش بولۇپ، تۈرك قوشۇنلىرى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولىدۇ»[2] دېيىلگەن. يەنە بىر خىل مەنبەلەردە: «كۆل تېكىن قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىمنى مەغلۇپ قىلىپ، ئامۇ دەريادىن ئۆتۈپ ئىلگىرىلەۋاتقاندا، قاپاغان خاقاندىن ئۇشتۇمتۇت خەۋەر كېلىپ، كۆل تېكىن ئوتتۇرا ئاسىيادىن قايتقان» دېيىلگەن.

---

① پروفېسسور، دوكتور زەكەريا كىتابچى: «تۈركستاندا ئىسلامىيەت ۋە تۈركلەر» دېگەن ئەسىرىدىن.

② «تارىخى تەبەري».

يەنە كۆل تېكىن ئابدىسىدە مۇنداق دېيىلگەن: «داڭلىق خاقانلار بولغانكەن. ئاندىن كېيىن ئىستىلەي خان بوپتۇ. ئوغۇللىرى خاقان بوپتۇ. كېيىن ئىنىسى ئاكىسىنى دورىماپتۇ. ئوغلى ئاتىسىنى دورىماپتۇ. بىلىمسىز خاقان تەختتە ئولتۇرۇپتۇ. بۇزۇق خاقان تەختتە ئولتۇرۇپتۇ. بۇيرۇقلىرىمۇ ئېھتىمال بىلىمسىزلەردىن، بۇزۇقلاردىن بولسا كېرەك. بەگلەردە خەلققە ساداقەت بولمىغانلىقى ئۈچۈن ... ئىنىسى بىلەن ئاكىسىنى ئۆچمەنلەشتۇرۇپ قويغانلىقى ئۈچۈن، بەگلەر بىلەن خەلق ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، تۈرك خەلقى يېڭىلىپ، دۆلەتتىن مەھرۇم بولۇپتۇ».

كۆل تېكىن ئابدىسىدە كۆكتۈرك خاقانلىقىنىڭ ھەرخىل سەۋەبلەر بىلەن بۆلۈنۈپ كېتىپ، ئاخىرىدا ئېچىنىشلىق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىغا چوڭقۇر قايغۇرۇپ، ئەلەم بىلەن قايتقانلىقى، كېيىنكى خاقانلارنىڭ بۇزۇلۇشىغا باشلىغانلىقى، دۆلەتنىڭ ھالاكەتكە قاراپ مېڭىشى دەل خاقانىنىڭ بىلىمسىزلىكىدىن بولغانلىقىنى، ئاداالەتنىڭ ئاساسى قانۇن ئىكەنلىكىنى، دۆلەتكە سائادەت بىلىمدىن كېلىدىغانلىقىنى خانىنىڭ تونۇپ يەتمىگەنلىكىدىن بولغان ئىللەت دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ھاكىمىيەتنى تۈتۈپ مۇستەھكەملەشتە ھۆكۈمدارنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى: خەلققە راھەت بېغىشلاش، خەلقنى خۇشال ـ خۇرام ياشاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش، بۇنىڭ ئۈچۈن دۆلەتنىڭ خاقانىنىڭ بىلىملىك، دانىشمەنلەردىن بولۇشىنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرسەتكەن. كۆل تېكىن ئابدىسىگە قارىغاندا، شۇ نەرسە ناھايىتى ئېنىقكى، كۆل تېكىن ئوڭۇشسىزلىق ۋە قىينچىلىقلارغا باش ئەگمىگەن، ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندا زارلانماي، تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى قىبلىنامە قىلىپ، تالانتىنى يېتىشتۇرگەن. ئۇ قانۇن ئارقىلىق ئەلنى ئىدارە قىلىپ، خەلقنى خاتىرجەم قىلىشنى مۇھىم ئورۇنغا

قويغان.

كۆل تېكىن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ دۆلەت ئەربابى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىلى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇتەپەككۇر ھەربىي ئالىمى، بىز ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلار ئۈچۈن مەڭگۈ تاشقا يېزىپ قالدۇرغان ئۇلۇغ تۆھپە ۋە ئىش ئىزلىرى بىلەن پەخىرلىنىمىز. ئۇ مىللىتىمىز، ۋەتىنىمىزنىڭ ئىپتىخارىدۇر.

ئۇنىڭ نامىغا ئورنىتىلغان مەڭگۈ تاش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جاھان مەدەنىيىتىگە قوشقان بۈيۈك تۆھپىسىدۇر.

كۆل تېكىننىڭ مەيدانغا كېلىشى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلى.

كۆل تېكىن ئابدىسىنىڭ تارىخىي قىممىتى شۇ يەردىكى، مەدەنىيەت تارىخىمىزنى يورۇتۇشتا، 1200 يىلدىن ئىلگىرىكى قىممەتلىك تارىخنى ئېچىپ بېرىشتە، ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئىنتوگراپىيىسى، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ئىشلىرى، دىنىي ئېتىقاد ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، جۇغراپىيىلىك نام ـ ئورۇنلىرى قاتارلىق مۇھىم مەسىلىلەرنى تەنقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

6. ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدىكى شامانىزم

ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەڭ قەدىمكى، ئەڭ كەڭ تارقالغان ئېتىقاد شەكلى شامانىزمدىن ئىبارەت. شامان دىنىنىڭ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقى ئارىسىغا تارقىلىشى ھەققىدە تارىخىي مەنبەلەردە خېلى مۇھىم مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان. قەدىمكى تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دىنى شامان دىنى بولۇپ، شامان ئەڭ بۇرۇنقى دىن نامى دەپ قارىلىپ كەلمەكتە.

مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» ناملىق نادىر

ئەسىرىدە قەدىمكى ئىپتىدائىي دىن «قام»، «كاھىن قام»[1] دەپىلگەن. تۈركلەرنىڭ تىلىدا «قامان» دەپىلىدۇ. بۇ قامان دىنىنىڭ ئەسلى ئىسمى «تويىن» دىنى ئىدى (مەنىسى ـــ يول باشلىغۇچى ئادەم).

«تويىن» «toyin» ئىسلام دىنىدا بولمىغانلارنىڭ دىنىي باشلىقى، بۇ بىزدىكى ئىمام مۇپتىلارغا ئوخشايدۇ. تويىن ھەر ۋاقىت بۇت ئالدىدا تۇرۇپ، ھۆكۈملەرنى ئوقۇيدۇ،[2] دەپ قەيت قىلىنغان. بۇنىڭدىن ھازىر «شامان دىنى دەپىلىپ كەلگەن. بۇ دىنىنىڭ ئەسلى تۈرك ـ ئۇيغۇرلار تەرەپتىن «تويىن» دەپ ئاتالغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ پېشۋالىرى (دىن باشلىقلىرى) مۇ «تويىن» دەپ ئاتالغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

«تۈركى تىللار دىۋانى» نىڭ 3 ـ تۇم 530 ـ بېتىدە يەنە «تىيىڭدىكەن ‹ikanɣtevu›» تەڭرىگە ئىبادەت قىلىدىغان ئالىم. روھانىي، زاھىت كاپىر (مۇسۇلمان بولمىغان، تۈركلەرنى دەيتتى) دەپ خاتىرىلەنگەن. يۇقىرىقى مەنىلەردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «تويىن» لار يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار «تويىن تەلىماتى» نى تارقىتىشتا ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئالىملار ئىدى، دىنىي جەھەتتە دەرىجىسى ئالىي دىنىي رەھبەر دەپ، ئەڭ يۇقىرى ئورۇنغا قويۇلاتتى. ئۇلارغا دىن تارقاتقۇچى سۈپىتى بىلەن خانلىق تەرەپتىن تەڭرىگە ئىبادەت قىلىدىغان ئالىم، يەنى تەڭرىگە مەنسۇپ ئالىم دېگەن مەنىدىكى «تويىن» دېگەن ئۇنۋان بېرىلگەن.

«تويىن» دىنىنىڭ ماھىيىتى ۋە ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، قەدىمكى ئىپتىدائى تويىن دىنى ئەڭ ئاۋۋال تۈركلەردىن چىققان تەڭرىگە ئىبادەت قىلغۇچىسى پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋاستىسى ۋە ئىلھامى بىلەن بارلىققا كەلگەن.

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە، 3 ـ تۇم.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە، 3 ـ تۇم.

ئۇزۇن زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن پەيغەمبەرلەر توغرىسىدىكى ئىشەنچلىك رىۋايەتلەر ئازلاپ كەتكەن. تويىن دىنىنىڭ تارقىلىشىغا دائىر مەلۇماتلار ئانچە كۆپ ئەمەس. بۇ ھەقتە ئىسلام كىتابلىرىدا قىسقىچە مەلۇمات بولۇپ، 20 دىن ئارتۇق تۈرك پەيغەمبەرنىڭ ئىسمى ئاتاپ ئۆتۈلگەن. تەزكىرىتا بولسا بۇ تۈرك پەيغەمبەرلىرى بايان قىلىنغان. كېيىنكى دەۋرلەردە «تويىن» دىنىنىڭ ئەسلى قاراشلىرىدا، تۈرلۈك ئەقىدە ـ رەسمىيەتلىرىدە كۆپ ئۆزگىرىشلەر بولدى. ئاساسلىق ئۆزگىرىشلەردىن بىرى تويىن پېشۋالىرى ئىككىگە ئايرىلدى. يەنى بىر قىسمى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغاندەك تويىن شۇ دىن ساھەسىدىكى مۇتەخەسسىس دېيىلەتتى. يەنە بىر قىسمى، سېھىرگەرلىك، جادۇگەرلىك قىلىدىغان بولۇپ، بۇلار «قام» «kam» (مۇتەخەسسىس مەنىسىدە) دېيىلەتتى. دېمەك، قەدىمكى تۈركلەرنىڭ دىنى «تويىن» دىنى، «قام» (قامان) دىنى دەپ ئىككى مەزھەپكە ئايرىلدى.

قەدىمكى تۈركلەرنىڭ «تويىن» دىنىدا دەسلەپكى چاغلاردا بارلىق مەخلۇقلارنىڭ يارانقۇچىسى ئاسمان، يەردە پۈتۈن مەۋجۇدىيەتكە قۇدرەتلىك كۈچ ۋە ھۆكمى ئۆتىدىغان بىر تەڭرىگە ئىشىنىش ۋە ئۇنىڭغا شەك كەلتۈرمەسلىك ئەقىدىلىرى راۋاج تاپقان بولسا، كېيىنكى چاغلاردا تەڭرىنىڭ ئەمرى ئاستىدا كۆك ئاسمانىنى ئىدارە قىلىدىغان بىر زات[1] ۋە يەرنى ئىدارە قىلىدىغان بىر زاتنىڭ بارلىقىغا ئىشىنىش ۋە ئۇلارنى تۈرك تىلىدا «تەڭرى» دەپ ئاتاش بارلىققا كېلىپ، تەڭرىنىڭ بارلىقىغا ئىشىنىشتەك ئەقىدىلەر راۋاج تېپىشقا باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن كېيىنكى دەۋرلەردە كۆپ تەڭرىلىك ئەقىدىلەر ئوتتۇرىغا چىقتى.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئۇ زامانلاردا دىنىنىڭ ھەممە

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى» 3 ـ توم.

يېرىدە راۋاجلىنىشقا باشلىغان كۆپ خۇداغا چوقۇنۇش ئەقىدىسى تۈركىلەرنىڭ «تويىن» دىنىغىمۇ ئاراىلاشتى. كېيىنكى دەۋرلەردە خىيالى خۇداغا ھەربىرىگە بىردىن بۇت (ھەيكەل) ياساپ ئۇنىڭغا چوقۇنۇش ئادىتى پەيدا بولدى.

تۈركىلەردە كۆپ خۇداغا ئىشىنىش ئەقىدىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى «قام» (قامان) تەرەپتىن پەيدا بولۇپ، كېيىن «تويىن» لارمۇ ئۇنى قوبۇل قىلغىنى ئۈچۈن، «تويىن» لارنىڭ تەسىرى ۋە ئابرۇيىدىن «قام» (قامان) لارنىڭ تەسىرى بىلەن ئابرۇيى چوڭىيىپ ئىلگىرى «تويىن» دىنى دېيىلىدىغان تۈرك دىنى «قام» (قامان) دېگەن نامدا ئاتالدى ۋە ھەممە شەكىللەردە «قامان» دىنى دېيىلدى.

«شامان» (قامان) «يامان روھلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىنىش، ياخشى روھلارنىڭ ياخشىلىقىنى جەلپ قىلىشتىن ئىبارەت تەلىمات ئېتىقادىنى ئاساس قىلغان»[1]. «تەڭرى كان» (تەڭرىگە ئىبادەت قىلىدىغان ئالىم)[2] باخشى دېيىلگەن. پېرىخون دەۋرىدە بىر «شامان» (قامان) نى كۆزدە تۇتقان. بۇ خىل ئىلاھ بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدا ئالاقىلەشكۈچى «تويىن» دىنى سېھىرگەرلىك، باخشىلىقنى ئاساسىي بەلگە قىلغان بولۇپ، ئاسىيا قىتئەسىنىڭ شىمالىي ۋە ئوتتۇرا قىسمىغا تارالغان. ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى توڭگۇس قاتارلىق مىللەتلەر تاكى ھازىرغىچە ئۇنىڭ قەدىمكى شەكلىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

شامان دىنىنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرى بويىچە قىلىدىغان ئىبادەتلىرى بار ئىدى. ئۇ بولسىمۇ كىشىلەر ھەر يىلى بىر قېتىم ئىبادەتخانىغا توپلىشىپ، دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزەتتى. مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن ئەسىرىدە: «تۈركىلەر ھەر يىلى بىر كۈن بۇ يەرگە كېلىپ ئاتا ـ بوۋىلىرى

---

① «تۈرك ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» 1 ـ توم.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە 3 ـ توم.

ئۆلگەن جايدا يىغىلىشىدۇ. قۇربانلىق قىلىپ قېنىنى قەبرىسىگە ئېقىتىدۇ. بۇنداق قىلىش ئۇلارنىڭ ئادىتى بولۇپ قالغان» دەيىلگەن. يەنە ئۇلازنىڭ ئادىتىدە قەدىمكى تۈركلەر «شەرققە قاراپ يۈكۈنۈپ تاۋاپ قىلغاندىلا ئاندىن تەڭرىنىڭ نۇرلۇق جامالىنى كۆرگىلى ۋە تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشكىلى بولىدۇ دەپ قارىغان. شۇڭا، تۈركلەرنىڭ ئولتۇراق جايلىرى ۋە يەرلىكى دائىم ئېگىز جايغا سېلىنىتتى. تۈزلەڭ دالىدا نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزگەندىمۇ ئادەم كۆچى بىلەن ئېگىز توپا قوپۇرانتتى. كېيىنكى تۈرك خانلىقى دەۋرىدە جەنۈبىي چۆللۈك رايونىدىكى فۇيۈن ئىبادەتخانىسى» ئەنە شۇ خىلدىكى قۇرۇلۇش ئىدى[1] بۇ خىل ئىبادەتخانىلاردا «شامان»، باخشى، ئالىم، موللىلارنىڭ تەلىماتى بويىچە قۇربانلىق قىلىناتتى.

شامان باخشىلىرى دائىم ئىبادەتخانىدا ئولتۇرۇپ دىنىي تەلىمات ئۆگىنىشكە رىياسەتچىلىك قىلاتتى. باخشىلار بىلەن پېرىخونلار ئۇيغۇر يېزىقى، سوغدى يېزىقىنى پىششىق بىلىدىغان ئۆز زامانىسىدىكى بىلىمى چوڭقۇر، شۆھرەتلىك دانىشمەنلەردىن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئەمرى ئارقىلىق دىنىي ئېتىقادچىلىرى ئۇستىدىن توغرا ـ ناتوغرا، ياخشى ـ يامان دېگەندەك ھۆكۈملەر چىقىرىلاتتى.

شامان دىنىدىكىلەرنىڭ چوقۇنۇش ئادىتىنى تۆۋەندىكىدەك بىرنەچچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1. تەڭرى قۇياشقا چوقۇنۇش. «تۈركلەرنىڭ يادرو قەبىلىلىرى بولغان ئاشىن ئۇرۇقى ئەسلىدە قۇياش ئىلاھىغا چوقۇنغان. يەنە بىر قەبىلىسى ئاشىنا ئۇرۇقى بولسا تەڭرىگە چوقۇنغان. بۇ ئىككى قەبىلە ئەۋلادمۇئەۋلاد ئۆزئارا قۇدىلىشىش ئارقىلىق، تۈرك مىللىتى بولۇپ شەكىللەنگەندىن كېيىن تەڭرى

---

① شۇ زۇڭجىڭ: «تۈرك تارىخى».

بىلەن قۇياش بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئىككى خىل ئېتىقاد بىر - بىرىگە قوشۇۋېتىلگەن»[1]. بۇنىڭ بىلەن قۇياش ئىلاھىنىڭ قىياپىتى تەڭرى ئىلاھىنىڭ نامى قىلىنغان. تۈركىي تىللىق مىللەتلەر باشقا دىنلارنى قوبۇل قىلغاندا ئالدى بىلەن قوبۇل قىلماقچى بولغان دىنىنىڭ ئىلاھىنىڭ نامىنى ئۆزلىرى ئەزەلدىن ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن ۋە ئاتاپ ئادەتلەنگەن ئىپتىدائىي قامان (ھازىرقى شامان دىنى) دىنىنىڭ تەڭرىسى بىلەن ئاتىغان.

ئىلاھ (پارسچە: خۇدا) تۈركى تىللاردا تەڭرى دەپ ئاتىلىدۇ. تۈرك ئۇرخۇن ئۇيغۇر ئابىدىلىرىدىمۇ «تەڭرى» دەپىلگەن. تەڭرى تۈركىلەرنىڭ باش پاناھى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئۇ ئەقىل - پاراسەتلىك ھەممىگە قادىر بولۇپ ھاشقا ئىلاھلاردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. لىينى گېللىرمۇ ئۆزىنىڭ «شەرقىي تۈرك خاقانلىقىغا دائىر مەڭگۈ تاشلار ئۈستىدىكى تەتقىقاتقا ئىزاھ» دېگەن ئەسەردە بۇ ھەقتە توختىلىپ تەڭرى (قۇياش ئىلاھ) نى تۈركىلەر ئۆزلىرىنىڭ يارلىقۇچىسى ۋە باش پاناھى دەپ قارايدۇ دېگەن.

سى ماچىيەننىڭ «تارىخنامە» دېگەن ئەسىرىدە «مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ ئەجدادى بولغان ھۇنلار ئاسمان - تۈپراقتا جىن، ئەرۋاھلارغا نەزىر - چىراغ قىلىدۇ. سەھەردە ئورنىدىن تۇرۇپ قۇياشنىڭ چىقىشىغا تەزىم قىلىدۇ. كېچىسى ئايغا تەزىم قىلىدۇ. ئاي ئوچۇق بولسا جەڭگە ئاتلىنىدۇ. ئاي تۈتۈلغان بولسا قوشۇنلارنى چېكىنىدۇرىدۇ»[2] دەپ خاتىرىلەنگەن.

شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى چەرچەننىڭ زاغونلۇق دېگەن يېرىدە تاپقان قەبرىلەرنىڭ شەكلىدە نۇر چاقناپ تۇرغان قۇياش ئىپادىلەنگەن. بولۇپمۇ ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ

---

① شۇ زۇڭجىنىڭ: «تۈرك تارىخى» ئەسىرىدىن.
② سى ماچىيەن: «تارىخنامە - ھۇنلار ھەققىدە قىسسە».

كۆكتوقاي ناهيىسسگه جايلاشقان تاغبالىق غاربدىكى بېزەكلىك رەسىمنىڭ يۇقىرى تەرىپىگه ئىككىى دۇگىىلەك كۆرۈنۈش سىزىلغان. ئۇنىڭ بىرى قۇياش، يەنه بىرى ئايغا سىموۋول قىلىنغان. رەسىمنىڭ چۆرىسىگه بۇلۇتنىڭ سۈرىتى، ئاستى تەرىپىگه غەلىتە ئادەمنىڭ بېشى سىزىلغان. يەنه قۇياشنىڭ نۇر چېچىپ تۇرغان شەكلىنى ئىپادىلايدىغان قاتار ـ قاتار قۇرلار، كۇنگه سىمۇول قىلىنغان دۇگىلەك رەسىملەر سىزىلغان. بۇلاردىن قەدىمكى ھۇنلارنىڭ قۇياش ۋە ئايغا چوقۇنغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

2. ئەجدادلارمۇ قەدىمدىن تارتىپ ئادەم تۇپراقتىن يارالغان دېگەن ئەقىدە ـ ئېتىقاد بولغانلىقتىن، ئۇلار يەنه ئۆلگەن ئاتا ئومىاي ئىلاھىغا چوقۇنغان. دۇنيادىكى بارلىق مىللەتلەرگه ئوخشاش تۇرك، ئۇيغۇرلارمۇ تارىختا ناھايىتى ئۇزاققىچه ئايالىلار ھوقۇقدارلىق دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈرگەن. «تۇنيۇقۇق مەڭگۇ تېشى» نىڭ 38 ـ قۇردىكى «تەڭرى مۇقەددەس يەر، سۇ بىزگه مەدەت بېرىدۇ، بىز (يەنه) نېمىشقا ئېزىپ كېتىمىز»[1] دېگەن جۇملە، «كۆل تېكىن مەڭگۇ تېشى» دىكى «ئومايدەك ئانام خانىشىنىڭ دۆلىتىدە ئىنىم كۆل تېكىن ئەر ئاتالدى»[2] دېگەن جۇملە (شەرقى يۇزى 31 ـ قۇر) ۋە مەھمۇت قەشقىرىنىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى» دېگەن ئەسەردىكى «ئومايغا تاپىنسا ئوغۇل بولۇر»[3] دېگەن جۇملىلەردىن كۆرۈشكه بولىدۇكى، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئومىاي ئىلاھىغا چوقۇنۇشى شامان دىنىنى ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى، قەدىمكى ئاشىن ئۇرۇقىنىڭ ئەجدادى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە ئومىاي شىمالىي دېڭىز ئىلاھى بولۇپ تۇركلەرنىڭ ئەجدادى ئىكەنلىكى تىلغا

---

① «قەدىمكى ئۇيغۇرچه يازما يادىكارلىقلاردىن تاللانما» دىن.
② «قەدىمكى ئۇيغۇرچه يازما يادىكارلىقلاردىن تاللانما» دىن.
③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۇركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچه 1 ـ توم 167 ـ بەت.

ئېلىنغان. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئاشىن ئۇرۇقى بولسا تۇركىلەرنىڭ ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى خوتۇنلاردىن ئاپىرىدە بولغان. شۇڭا، ئۇماي يەنە پەرزەنت تۇغقۇچى ئىلاھ بوپ ھېسابلىنىدۇ»[1]. ئۇرخۇن ـ رونىك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلاردا ئەكىس ئەتتۇرۇلگەن شاھىتلىق (گۇۋاھلىق) خەتلىرىدىن قارىغاندا شەرقىي تۇرك خانلىقى دەۋرىدە كۆكتۇرك ئېسىلزادىلىرى ئۆز ئىسىملىرىنىڭ مەڭگۈ ياد ئېتىلىشىنى نەزەردە تۇتۇپ مەڭگۈ تاشلارغا خاتىرە قالدۇرغان. مەسىلەن، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» نىڭ 30 ـ قۇردا «تەڭرى بىلەن ئۇماي ھەرخىل تۇپراق (يەر) ئىلاھى، ئوت ئىلاھى بىرلىشىپ كەتكەن»[2] دېيىلگەن.

3. يەر، سۇ، ئونقا چوقۇنۇش. قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ يەر، سۇ، ئوت قاتارلىقلارنى قۇدرەتلىك ئىلاھ ھېسابلاپ، ئۇنىڭغا چوقۇنغانلىقىغا دائىر ئەھۋاللار تارىخىي مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن. بولۇپمۇ تۈركى تىللىق قەبىلىلەر ۋەتەن تۇپرىقىنى مۇقەددەس ھېسابلاپ ئۇنىڭغا چوقۇنغان. چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرى ياشايدىغان يەرلەردە تاغ ئۆڭكۈرلىرى، بىرمۇنچە روھ ئىلاھلىرى ياشايدۇ، دەپ قارىغان. قەدىمكى تۈركى تىللىق مىللەتلەر تاغ، دەريا، كۆللەرنى ئۆزلىرىنىڭ مۇئەككىلى دەپ قارىغان. مەسىلەن، ئالتاي ۋادىلىرىدىكى تاغ ـ دەريا، كۆللەر شۇلارنىڭ مۇئەككىلى بولغان ۋە بۇ تاغ ـ دەريا كۆللەر روھ ئىلاھلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە» دە ئوغۇزخاننىڭ سۇ ئىلاھىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان بىر ئوغلىغا «دېڭىز» دەپ ئات قويغانلىقى خاتىرىلەنگەن»[3].

---

① شۇ زۇڭجىنىڭ: «تۈرك تارىخى» دىن.
② «قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلاردىن تاللانما» دىن.
③ ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللام «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى» دېگەن ئەسەردىن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

شۇڭلاشقا تۈركى تىللىق مىللەتلەر دەريا، كۆل، دېڭىزلارغا ئالاھىدە ئېھتىرام بىلەن قاراپ ئۇلارنى مۇقەددەس ئىلاھ ھېسابلىغان. بولۇپمۇ ئوتنى مۇقەددەس ۋە پاك دەپ بىلىپ، ئۇنى ياخشىلىق ئېلىپ كېلىدىغان يامانلىقنى قوغدىيدىغان، پاكلاندۇرۇش رولىغا ئىگە دەپ قارىغان.

تارىخىي كىتابلاردا رىۋايەت قىلىنىشىچە، «تۈركلەرنىڭ ئەجدادى ئېگىل نىشاچۇرنىڭ تۆت ئوغلى بولۇپ، چوڭ ئوغلىنىڭ قەبىلىسى ئېگىز تاغدا تۇرىدىكەن. بۇ جاي سوغۇق ۋە نەم بولغاچقا، چوڭ ئوغلى ئوت يېقىش ئارقىلىق قەبىلىدىكى ئادەملەرنى ئىسسىندۇرۇپ باققان. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، تۈركلەر ئوتنى ئۆزلىرىنى قاتتىق سوغۇقتىن قوتۇلدۇرۇپ قەبىلىلەرگە كەلگەن يات جىن - شەيتانلارنى قاچۇرالايدۇ»① دەپ قارىغان.

ئارخېئولوگىيە ئالىملىرىنىڭ تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، تەڭرىتاغنىڭ ھەممە يېرىدىن دېگۈدەك ھايۋانات سۈمۈل قىلىنغان تاش سىزما رەسىملەر تېپىلغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغىنى كالا، ئات، قوي، تۆگە، ئىت، بۆرە، قۇش قاتارلىقلارنىڭ رەسىملىرىدۇر. بەزى ھايۋانلار قەدىمكى كىشىلەرنىڭ چوقۇنۇش ئىلاھىغا ئايلانغان. ئۇ چاغدا كىشىلەر تەبىئەتنىڭ قۇدرىتىنى چۈشىنىشكە قادىر بولالمايدىغان ئەھۋالدا ھايۋانلارنى ئىلاھ دەپ قارىغان. مەسىلەن، ھۇن، ساك، تۈرك، جورجان، ۋە ئۇيغۇرلار بۆرىگە چوقۇناتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە» دىمۇ ئوغۇزخانغا بۆرىنىڭ يول باشلاپ مېڭىشىغا دائىر ئەھۋاللار بايان قىلىنغان. تۈركى تىللىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى بۆرىگە باغلايدۇ. «تۈركلەر ئۆزىنى بۆرىدىن كېلىپ چىققان دەپ

① «جوناما - تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

قارايدۇ. شۇڭا، بۆره سۈرىتى توتېم سۈپىتىده تۈركلەرنىڭ بايرىقىغا كەشتىلەپ چۈشۈرۈلگەن»① ھەمدە قاغانلار تەختكە چىقىشتىمۇ ئالدى بىلەن بۆره باشلىق بايراقنى تەزىم قىلىپ، ئاندىن تەختكە ئولتۇرۇش ئادەتكە ئايلانغان. تۈركى تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر بۆره ۋە شىرنى توتېم قىلغان. ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىمۇ توتېم نامى بىلەن ئاتالغان. ھەتتا ئىسلام دىنى قوبۇل قىلىنغان قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ خاقان ـ سەردارلىرىنى «بۈغراخان» ، «ئارسلانخان»② دېگەندەكلا توتېملارنىڭ نامى بىلەن ئاتاش ئادىتىدىكى قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسىي، ھەربىي ساھەلىرىگىچە سىڭىپ كىرگەن. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىكى پاكىتلاردىن قارىغىنىمىزدا چەرچەن زاغۇنلۇقتىن تېپىلغان بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرلەرگە ئائىت قەبرىدىن ئاخىرەتلىك نەرسىلەر قاتارىدا ئوۋ ئوۋلاپ قوغلاپ كېتىۋاتقان بۆره سۈرىتى چىققان. بۇنىڭدىن باشقا موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان «مۇيۇنچۇر قاغان» تەرىپىدىن ئورنىتىلغان ئابىدىگە بالا ئېمىتىۋاتقان بۆره سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن.

شامان دىنى ئەقىدىلىرىدە بۆرىنى مۇقەددەس بىلىپ، ئۇنىڭغا چوقۇنغان، ئۇنىڭغا قۇربانلىق قىلىدىغان، بايراق ئۈچىغا بوز بۆرىنىڭ كاللىسىنى بېكىتىپ قويىدىغان ئادەتلەر داۋاملىشىپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانىي «ئوغۇزنامە» دە كۆك ياللىلىق چوڭ بىر بۆرىنىڭ ئوغۇزخانغا يول باشلاپ ماڭغانلىقى ھەققىدە مۇنداق رىۋايەت يېزىلمىدۇ.

139. ئۇ يۇرۇق ئىچىدىن كۆك

140. تۈكلۈك كۆك ياللىلىق چوڭ

---

① «جۇنامە، تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دىن.

② مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرى، 2 ـ توم.

141. بىر ئەركەك كۆك بۆرە چىقتى، بۇ بۆرە ئوغۇز
142. خاقانغا مۇنداق دېدى:
143. «ھەي ئوغۇز، سەن
144. ئۇدۇنغا ئەسكەر چىقارساڭ
145. مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭمەن».
146. شۇندىن كېيىن ئوغۇزخان
147. چېدىرلىرىنى يىغىپ ئاتلاندى.
148. قارىسا لەشكەرلەرنىڭ ئالدىدا
149. كۆك تۇكلۇك، كۆك يايلىلىق
150. چوڭ بىر ئەركەك بۆرە
151. يول باشلاپ مېڭىۋاتقان. بۇنىڭ بىلەن
152. ئۇلار بۆرىنىڭ كەينىدىن
153. ئەگىشىپ ئىلگىرىلىدى.①

يۇقىرىقى پاكىتلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ھايۋانلارنى مۇقەددەس بىلىپ ئۇنىڭغا چوقۇنغان. «شامان دىنىدىكى ئەم (ماددىي داۋالاش)، ئىرىم (روھىي داۋالاش) قەدىمكى ئوتتۇرا مەركىزىي ئاسىيا خەلقىنىڭ تېببىي تەجرىبىلىرىگە ئاساسلىنىپ، ئۇنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرغان. ئوت ـ ئىسرىق، دۇتلاش، ھورداش، گۈڭگۈرتتىن ئەملەش، چېچەك سېلىش (ئەملەش)، داغماللاش، ئەقىدە ئىشلەش، قان ئېلىش، ئىلغا ئېلىش، تېرىگە ئېلىپ تەرلىتىش، ئىچىنى سۇرۇش، پېرە ئوينىتىش، ئۇچۇقداش، تۇتۇش، تېڭىش ھەتتا كىچىك ئوپېراتسىيە قىلىش قاتارلىق شامان ئېتىقادىدا ئېلىپ بېرىلغان تېبابەتچىلىك ئەمەلىيىتى بولۇپ قالغانىدى»②.

شامان ئىلاھىيەتچىلىكى دۇنيا ياخشى ـ يامان روھلار بىلەن

---

① «ئوغۇزنامە» 49 ـ، 45 ـ بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 ـ يىل نەشرى.
② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى (ئومۇمىي بايان)»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

تولغان دەپ قارايدۇ. روھلار بىلەن ئالاقىلەشكۈچى يەنى تەڭرى بىلەن ئادەمنى باغلىغۇچى، كىشىلەرنىڭ يامان روھنىڭ زىيانكەشلىكلىرىدىن ساقلايدىغان، تەڭرىگە ئىبادەت قىلدۇرغان دىن پېشۋالىرىغا قاغان تەرەپتىن «تەڭرىگان» دېگەن (ئاللاغا مەنسۇپ ئالىم مەنسىدە) ئۇنۋان بېرىلەتتى.

بۇ تەڭرىگان ئۇنۋان نامى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا پاخشى (ئاتاقلىق ئالىم) نامى بىلەن ئاتالغان. شامانلارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلارنىڭ مۇقەددەس ۋەزىپىسى كۆرسىتىپ بېرىلگەن. 1) شامانلار بارلىق روھلار بىلەن ئۆزئارا ئالمىشىپ روھلار ئارىسىدا ۋاستىچىلىك قىلاتتى. 2) بىر يىلغىچە دائىم ئىبادەتخانىدا ئولتۇرۇپ ئىبادەت قىلاتتى ھەمدە خەلققە دىنىي تەلىماتى ۋە ئەقىدە ئەھكاملىرىدىن ئۆگىتەتتى. توختىماي ئايلىنىپ پىرقىراپ دۇئا قىلىپ ئۆلگۈچىنىڭ روھىنى ئۇ دۇنياغا يوللايتتى. 3) ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ماكانسىز قېلىپ ئېزىپ يۈرگەن روھلارنى تەسەۋۋۇردىكى ئۆز جايىغا ماكانلاشتۇراتتى. 4) ئۇۋغا چىقىش ۋاقتىدا مۇۋەپپەقىيەتلىك بولىدىغان كۈنلەرنى، ئۆي - ئوچاقلىق بولۇشتا بەخت - سائادەتلىك بولىدىغان ئايلارنى بەلگىلەيتتى. 5) ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولغانلارغا شىپالىق تىلەيتتى ۋە كېسەلنى داۋالايتتى. ئېغىر كېسەل بىلەن ۋۇجۇددىن ئايرىلغان روھنى يامان روھنىڭ خىرىس قىلىشىدىن پەيدا بولىدۇ دەپ قاراپ، خىرىسكە ئۇچرىغان روھنى ئۆز ۋۇجۇدىغا قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن دۇرۇت - ئەفسۇن ئوقۇيتتى. 6) ئەجدادلارنىڭ روھىغا ئاتاپ نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈشتە قائىدە - يوسۇنلارغا رىياسەتچىلىك قىلاتتى. ئۇلۇغ قەبىلىلەرگە ۋاكالىتەن ئىلاھتىن ئۇلارغا مول ھوسۇل ئاتا قىلىشتى، ئادەملەرنى ۋە ئۇلارنىڭ چارۋا - ماللىرىنى كۆپەيتىپ بېرىشنى تىلەيتتى. 7) پەرزەنت كۆرۈشنى تەلەپ قىلغۇچىلارغا پەرزەنت ئاتا قىلىشنى تىلەيتتى. 8) ھارام - ھالال، توغرا -

ناتوغرا، ياخشىلىق ـ ياماناتلىق ئۇستىدىن تەلەي سىناپ ھۆكۈم چىقىراتتى. 9) ئۇرۇق ـ قەبىلە ۋە ئەلنىڭ ئۇرۇشقا، جەڭگە قاتنىشىش پەيتىدە پال سېلىپ ئۇنىڭغا تەبىر بېرىپ ئاخىرقى ھۆكۈم چىقىراتتى. 10) خاقان مەڭگۈ تېشىنى ئورنىتىش مۇراسىمى، بايرام مۇراسىملىرى، ئۆيلىنىش مۇراسىمى (توي)، تۇغۇت مۇراسىمى، ماتەم مۇراسىمى ۋە قۇربانلىق مۇراسىمى قاتارلىقلارغا رىياسەتچىلىك قىلاتتى.

1) شامان (قامان) دىنىدىكى ھېيت ـ ئايەم

ھۇنلار، تۈركىي تىللىق خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ بايرام يوسۇنلىرى ئۆزگىچە ئىدى. ئۇلارنىڭ مۇھىم مىللىي، دىنىي ھېيت ـ ئايەملىرى باش باھار ۋە كۈز پەسلىدە ئۆتكۈزۈلەتتى.

باش باھاردىكى بايراملىرى «ئۇرۇش سارا»، كۈز پەسلىدىكى بايراملىرى «ساغان سارا» دەپ ئاتىلاتتى[1]. بۇنداق بايراملاردا ھۇنلار، تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار ئاتا ـ بوۋىلىرىغا ئاتاپ نەزىر ـ چىراغ قېلىشاتتى. بولۇپمۇ كۈز پەسلىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان بايراملاردا ئەل بويىچە خەلقنىڭ نوپۇسى ۋە چارۋا ـ مالىلىرىنىڭ سانىنى ئېنىقلاپ چىقاتتى.

ئۆيلىنىش مۇراسىمى (توي)

ئۇيغۇرلار يىراق ئەجدادلىرىدىن تارتىپ ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە توي مۇراسىملارنى ئۆتكۈزۈپ كەلگەن. توي مۇراسىمىدا ئۆيلىنىدىغان يىگىتلەر ئاتلارغا مىنىشىپ مەلۇم بىر جايغا توپلىناتتى. شامان (قامان) شۇ يەرگە كېلىپ ئەتراپقا قىمىز چېچىپ ئاخىرىدا ئۇلارغا بەخت ـ سائادەت ۋە مۇۋەپپەقىيەت تىلەپ، دۇئا قىلىش بىلەن توي مۇراسىمىنى ئاخىرلاشتۇراتتى.

---

① «تۈرك ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» 1 ـ توم.

تۇغۇت مۇراسىمى

قەدىمكى تۈرك، ئۇيغۇرلار شامان (قامان) تەلىماتى بويىچە «تەڭرىدىن ئوغۇل بالا تەلەپ قىلىپ، گۈزەللىك ۋە شان ـ شەرەپ تەڭرىسى (ئايزىت) گە سېغىنىپ دۇئا تەلەپ قىلىپ قۇربانلىق بېرەتتى»[1] . ئۇلار تۇغۇت مەزگىلىدە ئايال كىشى ئىزتىراپ چەكسە ئۇنىڭغا يامان روھلار ئولاشتى دەپ ھېسابلاپ «ئالۋاستى» ياكى «ئالقارىسى» دەپ ئاتىلىدىغان يامان روھلارنى قوغلاش ئۈچۈن ئايرىم مۇراسىم ئۆتكۈزەتتى.

ماتەم مۇراسىمى

تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇمكى، تۈركىي تىللىق خەلقلەر «ئۆلگۈچىنىڭ جەسىتىنى چېدىر ئىچىگە قويۇاتتى. ئۇنىڭ بالا ـ چاقىلىرى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى، بارلىق كىشىلەر قوي ئۆلتۈرۈپ چېدىر ئالدىدا نەزىر قىلاتتى. ئۇلار چېدىرنى ئاتلىق يەتتە قېتىم ئايلىنىپ چېدىر ئىشىكىگە كەلگەندە پىچاق بىلەن يۈزىنى تىلىپ يىغلىشاتتى. ئۇلارنىڭ يۈز ـ كۆزىدىن ياش بىلەن قان ئاقاتتى. يەتتە قېتىم شۇنداق قىلىپ ئاندىن توختايتتى»[2] . بەزىدە ئۆتكەن كىشىنىڭ بۇ دۇنيادا ئىشلەتكەن ئېتى ۋە باشقا نەرسىلىرىنىمۇ جەسەت بىلەن بىللە كۆيدۈرۈپ كۆمۈلەتتى. بۇ ئادەت ئۆلگەندىمۇ مادىي نەرسىلەر كېرەك بولىدۇ دېگەن ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان[3] . «سۇينامە» نىڭ «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دېگەن بابىدا: «ئۆلگەن كىشى دەپنە قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن قەبرىگە تاش، بەلگە قويۇلىدۇ ھەمدە نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزۈپ قەبرىگە يەنە ئاتلارنىڭ بېشى ئېسىپ قويۇلىدۇ»

---

① «تۈرك ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» 1 ـ توم.
② «تۈرك ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» 1 ـ توم.
③ «شىنجاڭ تارىخىئولوگىيە تەتقىقاتى ئورنى تۈزگەن» ، «تارىخىئولوگىيە تەتقىقاتىنىڭ 30 يىللىقى» دېگەن كىتابتىن.

دەيىلگەن.

قۇربانلىق قىلىش مۇراسىمى

شامان (قامان) دىنىنىڭ ئەقىدىسى بويىچە بايراملاردا قۇربانلىق قىلىش مۇھىم مەزمۇنلارنىڭ بىرى ئىدى. تۈركىي تىللىق خەلقلەر، سۇت، ماي، قىمىزغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن نەزىر قىلغاندىن باشقا، نەزىردە يەنە ئات، قوي، كالىغا ئوخشاش چارۋىلاردىن سويۇپ قۇربانلىق قىلاتتى.

يۇقىرىقىدىن باشقا يەنە ئۇلار تاغ چوققىلاردا، ئۆڭكۇرلەردە ياشىغۇچى روھلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ئەمىن تېپىش ئۈچۈن بۇنىڭغا ئاتاپ قۇربانلىق قىلاتتى. تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ چوڭلىرى ئۆلسە ئۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئۇنىڭ مېيىدىن ياخشىسىنى تاللىۋېلىپ خاقانغا تەقدىم قىلىناتتى. بۇنى «تۈركى تىللار دىۋانى» دا «خمارو»، «humaeu» يادىما دەپ ئاتىغان①.

شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتى ئورنىنىڭ خادىملىرى تۇرپاننىڭ ئاستانە دېگەن يېرىدىن جويجەن ئېدىقۇتنىڭ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 535 ـ يىلى) غا ئائىت بۇ يازما يادىكارلىقنى تاپقان. ئۇنىڭدا شامان ئىلاھى، دېھقانچىلىق ئىلاھى، دەريا ئىلاھى ۋە تاش ئىلاھى قاتارلىق ئىلاھلارغا ئاتاپ قۇربانلىق قىلىنىپ نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزگەنلىكى يېزىلغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەردىن قارىغاندا، بۇ دىننى قەدىمكى تاش قورال دەۋرىدىن ئىلگىرى، يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرى، يەنى پاتىئارخالىق جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە پەيدا بولغان دېيىشكە بولىدۇ. شامان دىنىنىڭ باشقا رايونلاردا ۋە ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر ئارىسىدا تارقىلىشىدا شامان دىنى تەرغىباتچىلىرىنىڭ رولى مۇھىم ئورۇندا

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە 3 ـ توم.

تۇرىدۇ. ئۇلار قەبىلىمۇ قەبىلە، ئايماقمۇ ئايماق يول يۇرۇپ زېرىكمەستىن دىنىي تەرغىبات ئېلىپ بارغان. شۇڭا، شامان دىنىنىڭ ئۇزاق، مۇرەككەپ تارىخىي شارائىتىدا شۇنچە كەڭ زېمىندا ئومۇملىشىشىنى ئۇلاردىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

بىلگە قاغان بۇددا دىنىنىڭ ئۆز تەۋەسىدە رەسمىي دىن بولۇپ قېلىشىنى خالايدىغان دەرىجىگە يەتكەندە، ئۇنىڭ يېنىدا تەجرىبىگە باي، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ياخشى بىلىدىغان ئەقىللىق دۆلەت ئەربابى تۇنيۇقۇق خان بار ئىدى. شۇ زاماندا كۆكتۈرك خاقانىغا خىزمەت قىلىۋاتقان بۇ پىشقەدەم ۋەزىر بىلگە خاقانغا بۇددىزمنىڭ خەۋپىدىن بېشارەت بەرگەن ۋە بەك ئالدىن كۆرەرلىك بىلەن: «بۇددا دىنى تۈركلەرنىڭ باتۇرلۇق روھىغا كۆپ يامان تەسىر يەتكۈزىدۇ» دەپ، خاقانىنى بۇ خەتەرلىك ئۇيۇ ـ خىيالدىن ۋاز كەچتۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولغان①.

7. مانى دىنى ۋە ئۇنىڭ ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدىكى تەسىرى

ئۇيغۇر خانلىقىغا تارقالغان چوڭ دىنلاردىن بىرى سودىگەرلەر دىنى دەپ قارالغان مانىزمدۇر②.

بۇ دىن ئۇيغۇر خانلىقىغا تېز تارقالغان ۋە كۈچلۈك مۇخلىسلەرگە ئىگە بولغان ئىلاھىيەتچىلىك ئىدىئولوگىيىسىدىن ئىبارەت. ئۇ ساسانىيلار زامانىسىدا ئىراندا بەزى دىنلار بىلەن بىر ۋاقىتتا مەيدانغا كەلگەن. مانىزم③ مىلادىيە 3 ـ ئەسىرنىڭ

---

① بۇ شامان دىنىنىڭ تۈرك ۋە ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىدە ھۆكۈمران دىن ئىكەنلىكىنى ۋە خانلىق تەۋەسىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ قاغانلار تەرىپىدىن دۆلەت دىنى سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

② ئۈگەل باھائىددىن: «ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى تۈرك تارىخى»، ئەنقەرە نەشرى.

③ ناسرەل ھۈسەين: «مەلۇم بولمىغان ئەچكى ئاسىيا».

باشلىرىدا ياشىغان مانى (مىلادىيە 216 ـ 277 ـ يىللار) تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان بولۇپ، ئۇ بۇ دىننى قەدىمكى بابىلىيە دىنى ئاساسىدا يارىتقان. كېيىنكى دەۋرلەردە مانى دىنىغا بۇددا ۋە خرىستىئان دىنلىرىنىڭ قىسمەن تەسىرى سىڭگەنىدى. بۇ دىن ئوتتۇرا شەرقتىن تاكى ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ قىرغاقلىرىغىچە ھەمدە يىراق شەرقتىن تاكى تىنچ ئوكيانىنىڭ كەڭ رايونلىرىغىچە تارقىلىپ، تەسىرى مىڭ يىلدىن ئۇزاقراق داۋام قىلغان①.

مانى دىنىنىڭ ئاساسلىق دىنىي ئەقىدىسى ئالەمنىڭ مەنبەسى يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقتىن ئىبارەت ئىككى قارىمۇقارشى قۇتۇپ ئارقىلىق ئىزاھلاپ چۈشەندۈردى. مانى دىنى يورۇقلۇق قاراڭغۇلۇقنىڭ زىددىيەت كۈرەشلىرىنى ئەخلاقىي ئۇقۇمغا يېغىندا قىلىپ كۆرسەتتى.

مانى دىنى يورۇقلۇق ئىلاھىنى، ئۇنىڭ كارامىتىنى، ئۇنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى ئىززەتلەشتىن ئىبارەت تۆت زات تەلىماتىنى تەشەببۇس قىلدى.

مانى دىنى ئۆز تەلىماتىنى مۇرتلار ئارا كېڭەيتىشتە ھاراق ئىچمەسلىك، گۆش يېمەسلىك، يالغان سۆزلىمەسلىك، يوشۇرۇن يامان ئىش قىلماسلىق، دۇنيا ھەۋىسى قىلماسلىقنى تەلەپ قىلسا، مۇرتلارنىڭ ئەمەل قىلىشىنى ئۇچۇن، ئونقا چوقۇنماسلىق، يالغان سۆزلىمەسلىك، پارا ئالماسلىق، ئادەم ئۆلتۈرمەسلىك، پاھىشە قىلماسلىق، ئوغرىلىق قىلماسلىق، ئالدامچىلىق قىلماسلىق، سېھىرگەرلىك قىلماسلىق، ئالا نىيەت بولماسلىق، ھۇرۇنلۇق قىلماسلىق قاتارلىقلارنى مۇرتلارنىڭ پاكلاشتۇرۇشنىڭ ئۆلچىمى قىلىپ تەكىتلەنگەنىدى.

«مانى مىلادىيە 216 ـ يىلى تېگىر دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى مارونيۇدا تۇغۇلۇپ 242 ـ يىلدىن باشلاپ بابىلدا ئۆز دىنىنى

① «ئىسانلار جەمئىيىتىدىكى يۇز مەشھۇر كىشى».

تارقاتتى. ئۇ شاپور پادىشاھ تەرەپتىن تەكلىپ قىلىنىپ ھىندىستانغا كەلگەن. بەھرام زامانىسىدا مانى ئازابلاپ دارغا ئېسىلدى. 277 ـ يىلى ئۇنىڭ تېرىسى سويۇلدى»[1]. ئۇ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ مۇرتلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا باش پاناھ تىلەپ كېلىشتى. ئۇ يەردە دىنىي پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇدى[2]. «بۇ رايوندا 3 ـ ئەسىردىن باشلاپ كۆرۈنەرلىك ھالدا دىن تارقىتىشقا باشلىغان مانىزمچىلار[3] داۋاملىق مانىزم بىلەن شۇغۇللىناتتى. بۇ چاغلاردا مانىزمچىلار خرىستىئانلارغا ئوخشاش سەمەرقەنتنى ئۆزلىرىنىڭ مەركىزى قىلىشتى»[4]. كېيىنكى چاغلاردا سوغدىلىق سودىگەرلەرنىڭ كارۋانلىرى بىللەن بىللە يۇرۇپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ يىراق چەت رايونلىرىغا بېرىپ پائالىيەت دائىرىسىنى تەدرىجىي ھالدا كېڭەيتتى[5]. بۇ دەۋرلەر بۇددىزم ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىغا ئەمدىلا يىلتىز تارتقان ۋاقىت ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا تەدرىجىي راۋاج تاپقان مانىزم بىر تۈركۈم بۇددىستلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تېخىمۇ كۈچەيدى. بۇ ھەقتە بارتولد شۇنداق زامانىسىدا مانىزمنى سەيھۇن بىلەن چۇ دەرياسى ئارىسىدىكى كەڭ دائىرىنىڭ بىردىنبىر ھاكىمىيەت دىنى دەپ قارايدىغانلىقىنى يازغانىدى. ئەرەب ساياھەتچىسى ئەل مەسئۇدى (مىلادىيە 956 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن): «توققۇز ئوغۇزلار غەربتە خوراساندىن شەرقتە كۈسەنگىچە بولۇپ، پادىشاھى ئىلىك خاندىن ئىبارەت. تۈركلەر ئىچىدە پەقەت شۇلارلا مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى دەپ يازغان»[6]. ئىسلامىيەت ئوتتۇرا ئاسىيادا

---

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى (ئومۇمىي بايان)» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.
② ئىبنى نەدىم: «تۈركلەرنىڭ دۇنياۋى ھاكىمىيەت، ئىدىيە تارىخى».
③ بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى».
④ ئىمىن ئەھمەد: «تۈرك ئىسلام تارىخى».
⑤ ئوگەل باھائىددىن: «ئىسلامىيەتنىن ئىلگىرىكى تۈرك تارىخى».
⑥ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى (ئومۇمىي بايان)».

مانی، خرىستىئان دىنلىرى ئۇستىدىن غالىب كېلىپ، ئۆزلىشىۋاتقان شەرقتە ئۇيغۇرلار مانى دىنىغا كىرىۋاتقان بۇددىزم ۋە خرىستىئان دىنى تۈركلەر ئارىسىدا كۆپلەپ مۇرىتلارنى قولغا كەلتۈرۈۋاتقانىدى.

«توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، مانى دىنىنىڭ ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا مىلادىيە 763 ـ يىلى تارقىلىپ كىرگەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ. دەل شۇ مەزگىللەردە مانى دىنى ئۇيغۇر خانلىقىغا تارقىلىپ كېڭىيىشكە باشلىغان. ئۇلار ئۇيغۇر خاقانلىقىغا مانى دىنى ۋە يېزىقنى ئېلىپ كەلگەن: «ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مانى دىنىنى تارقاتقان ئادەم بۆگۈ قاغان» دەپ يازما خاتىرىلەر بار①.

«بۆگۈ قاغان زامانىسىدا مىلادىيە 762 ـ يىلى ئۇيغۇر ۋە تۈركلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تېخىمۇ كۈچەيگەن مانىزم»② ئىسلام دىنىغا قارشى تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە شەھەرلەشكەن تۈركلەرمۇ ئىسلام دىنىغا قارشى چىقىپ كەسكىن كۈرەشلەرنى ئېلىپ باردى.

ھەتتا خەلىپە موقتەدىر زامانىسىدا (908 ـ 932)، يەنى ئابباسىيلار دەۋرىدە خۇراسان ۋالىيسى باشقۇرىدىغان سەمەرمەنتتىكى مانىزمچىلارنىڭ 500 گە يېتىغانلىقى مۆلچەرلەنگەن.

تاڭ سۇلالىسى زېمىنىدا ئۆڭلۈك توپىلىڭى يۈز بەردى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ خانى تاڭ تەيزۇڭ ئۇيغۇر خانلىقىغا مۇراجىئەت قىلىپ، قوشۇن تەلەپ قىلىپ، ئۆڭلۈك توپىلىڭىنى باستۇرماقچى بولىدۇ. 762 ـ يىلى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى تەڭرى قاغان بۆگۈ تېكىن تەكلىپكە بىنائەن ئۆز قوشۇنىغا

---

① تۇرپاندىن تېپىلغان تۈركچە مانى يادىكارلىقتا بۆگۈ قاغان «ئۇلۇغ قاغان»، «ئۇيغۇرلارنىڭ دانىشمەن قاغانى»، «مانى دىنىنى چوشەندۈرگۈچى» دەپ ئاملار بىلەن تەرىپلەنگەن.

② ئوگەل باھائىددىن: «ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى تۈرك تارىخى».

قوماندانلىق قىلىپ يارده‌مگه كېلىپ، شه‌رقىي ئاستانه لوياڭ شه‌هىرىنى قايتۇرۇپ ئالىدۇ. توپىلاڭچىلارنىڭ ئىشغالىيىتى دىن خۇبى ئۆلكىسىنى تارتىۋالىدۇ. مىلادىيه 763 ـ يىلىنى توپىلاڭچىلارنى ته‌لتۆكۈس تازىلىغاندىن كېيىن توپىلاڭچىلار ئىچكى قىسمىدىن بۆلۈنۈپ، تاڭ سۇلالىسىگه ته‌سلىم بولۇپ، توپىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى سجاۋۇي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن توپىلىڭى تامامەن تىنچىيدۇ. ده‌ل مۇشۇ ۋاقىتتا ته‌ڭرى قاغان بۆكۈ تېكىن لوياڭ شه‌هىرىده مانى مۇخلىسلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلار بىلەن مانى دىنىنىڭ ئه‌هكام ئه‌قىدىلىرى هه‌ققىده سۆزلىشىپ، مانى دىنىنىڭ ته‌لىماتىغا قايىل بولۇپ، قايتىش سه‌پىرىده ئۆز دىنىنى مانى دىنغا ئۆزگه‌رتتى. «توققۇز ئوغۇز قاغانى مانىلار»[1] نىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلغان. ئه‌مما ئۇنىڭ شه‌هىرىده خرىستىئان مۇرىتلىرى، زارو ئاستىر مۇرىتلىرى ۋه بۇددا مۇرىتلىرى بار[2] ئىدى، ئۇلارنى مانى دىنىغا ئۆزگه‌رتتى. ئۇ يه‌نه بۇ تۆت نه‌په‌ر كىشىنى قۇمۇلنىڭ شىمالىغا ئېلىپ بېرىپ ته‌رەپكه دىن تارقاتقۇزدى. بۇنىڭ بىلەن مانىزمنىڭ شه‌رقىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىش ئىمكانىيىتىنى ياراتتى. بۇ ئه‌هۋال ئۇيغۇر ئاقسۆڭه‌كلىرىنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىدى. بۇ ده‌ۋرلەردە ئۇرخۇن ئۇيغۇرلىرى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇلار مانى دىنىدىكى ئۆلىمالار بىلەن مۇنازىرىلىشىپ ئاخىر مۇنازىرىده مانى ئۆلىمالىرى يېڭىپ چىققان. بۇنىڭ بىلەن ته‌ڭرى قاغان بۆكۈ تېكىن چوڭ يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ مانى دىنىغا ئاشكارا كىرگه‌نلىكىنىنى جاكارلاپ، ئاخىرىدا مانى دىنىنى دۆلە‌ت دىنى قىلىپ بېكىتكه‌نىدى[3]. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مانى دىنى

---

① «توققۇز ئۇيغۇر بىلگه قاغان ئابىدىسى».
② گه‌ردىزى: «زەينۇل ئه‌خبار».
③ گاباۋىن قاتارلىقلارنىڭ «تۈركچه تۇرپان تېكىستلىرى 2 ـ قىسىم».

ئۇيغۇرلار ئىچىگە كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشقا باشلىدى»[1] . «توققۇز ئوغۇز» قاغانى دىنىياۋىرلارنىڭ[2] يېپەك يولىدا قاتناۋاتقان سوغدىلارنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى بىلەن، يېپەك يولىدىكى سوغدى كارۋانلىرى ئۇزۇلمەي كېلىشى بىلەن يېپەك سودىسى تېخىمۇ راۋاجلاندى. ئۇلار كۆپ پايدىغا ئېرىشتى. مانى دىنىنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقىدىن تاكى سۇلالىسىگە تارقىلىشى غەرب بىلەن شەرقنىڭ سودا مەدەنىيىتىگە هەسسە قوشتى. خۇددى فەن ۋېنلەن كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «بۆگۈ تېكىنىنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىغا بىردىنبىر سەۋەب بولغان نەرسە ئاساسلىقى، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تاكى سۇلالىسى بىلەن قىلغان سودىغا تەڭ ئىمكانىيەت يارىتىپ، ئۇلارنىڭ باي بولۇشىغا كۈچ چىقارغانلىقى، ئۆزئارا سودا جەھەتتىكى پۇل ۋە مەنپەئەتتە سەممىيەتچىل بولغانلىقىدىن ئىبارەت»[3] . بۆگۈ تېكىن دەل ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇ دىنغا كىرگەن هەم ئۇنى دۆلەت دىنى قىلغان. ئۇيغۇر خانلىقى مانى دىنىنى قوبۇل قىلىشتا بۇ مەقسەتتىن باشقا، ئەينى زامان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى يېڭى ئىدىئولوگىيە تەسىرىدە ئىسلاھ قىلىشنى كۆچەيتىشنى نىشان قىلغانىدى[4] . ئۇيغۇر قاغانلىقى مانى دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن چاڭئەندە مىلادىيىنىڭ 768 ـ يىللىرىدا مانى ئىبادەتخانىلىرىمۇ بارلىققا كەلگەن» . خەلىپە مۇقتەدىر زامانىسىدا (908 ـــ 932 ـ يىللار) خۇراسان ۋالىيسى توققۇز ئوغۇز هۆكۈمرانى، مۇسۇلمان ۋالىغا قاتتىق باستۇرىدىغانلىقى توغرىسىدا تەھدىت سېلىپ خەت ئەۋەتكەن. ئۇ خەتتە: «مېنىڭ ئۆلكەمدىكى مۇسۇلمانلار سېنىڭ ئۆلكەڭدىكى دىنداشلىرىمدىن

---

① گەردىزى: «زەينۇل ـ ئەخبار» .
② دىنىياۋىر ـ مانى دىنىدىكى مەزھەپلەرنىڭ بىرى.
③ فەن ۋېنلەن: «جەنگۈ ئۇيغۇر تارىخى» 4 ـ قىسمىدىن.
④ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى (ئۇيغۇر بايان)» .

‹مانىزمچىلارنى مەقسەتلىك شۇنداق دېگەن› نەچچە ھەسسە كۆپ ئىكەنلىكى شۇبھىسىز» دېگەن ۋە ئۇلاردىن بىرەرى ئۆلتۈرۈلگەن تەقدىردە ئۆز ئۆلكىسىدىكى مۇسۇلمانلارنى قىلىچتىن ئۆتكۈزدىغانلىقى، مەسچىتلەرنى بۇزۇپ تاشلايدىغانلىقى ۋە باشقا ئۆلكىلەردىكى مۇسۇلمانلارنى چۆچۈتۈپ قويىدىغانلىقى، ھەتتا ئۇلارنى ئۆلتۈرىدىغانلىقى ھەققىدە قەسەم ئىچكەن① . بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دىنلار ئوتتۇرىسىدا قاتتىق كۈرەشلەر ئەينى زاماندىلا باشلانغان.

بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى»دا ئۇيغۇر قاغانلىقى مانى دىنىنى قوبۇل قىلغانلىق ئەھۋالى بايان قىلىنغان. ئەمما، 17 يىل ئۆتۈپ 780 ـ يىلى ۋەزىر خانلىق تەختكە چىقىپ سوغدىلىق مانى مۇخلىسلىرىنى قانلىق باستۇرغان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مانى دىنىنىڭ تارقىلىشىنى توسۇپ قالالمىدى.

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋاڭ يەندې (938 ـ 1006 ـ يىللار) «ئىدىقۇتتا ئەلچىلىك خاتىرىسى» ناملىق سايامەتنامىسىدە، ئىدىقۇتتا مانى دىنىنىڭ كۆچلۈك تەسىرىنى تىلغا ئېلىپ: «مانى ئىبادەتخانىسى بار ئىكەن. بۇددا نومىدا ‹بەد مەزھەپ› دەپ ئاتىلىدىغان پارس راھىبلىرى ئۆز كىتابلارنى تۇتۇپ تۇرىدۇ»② دەپ يازغانىدى.

شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە ئالىملىرىنىڭ تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىشىچە: «شىنجاڭ دائىرىسىدىن مانى دىنىغا ئائىت تام سۈرەتلىرىمۇ كۆپلەپ تېپىلغان. مەسىلەن، تۇرپاندىكى مانى ئىبادەتخانىسى خارابىسىدىن تېپىلغان تام سۈرەتلەرده ئاق كىيىملىك مانى ۋە ئۇنىڭ مۇخلىسلارنىڭ ئىستىقامەت قىلىۋاتقان

---

① ئىبنى نەدىم: «تۈركلەرنىڭ دۇنياۋى ھاكىمىيىتى ئىدىيىسى تارىخى».
② گو جىچىن: «ۋاڭ يەندې ۋە ‹قۇجۇغا ئەلچىلىك خاتىرىسى›»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1985 ـ يىللىق 4 ـ سان.

ئوبرازى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن»[1] . «قىزىل ئىباده‌تخانىسىنىڭ تام سۇره‌تلىرىنىڭ بىرىده مانى دىنى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ تەسۋىرى بېرىلگەن» . يەنە شىنجاڭدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇرخۇن[2] يېزىقى ۋە مانى يېزىقىدىكى 388 قۇر ياكى مىسرادىن تەركىب تاپقان كىچىك تېپتىكى داستاندا مانى دىنى تىرادىتسىيىسىگە ئاساسەن جۇرجان هۆكۈملىرىنى دۇشمەن سۇپىتىده، جىن ـ ئالۋاستى ئوبرازىدا بەگقۇلى باشچىلىقىدىكى ئۇلارغا قارشى كۆره‌شكەن كىشىلەرنى يورۇقلۇق نۇر ئىلاهى، ئوبرازى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۇرۇپ، يورۇقلۇقنىڭ چوقۇم قاراڭغۇلۇق، زۇلۇم ئۇستىدىن غالىب كېلىدىغانلىقى مۇقەررەرلەشتۇرۇلگەن. «بىز يۇقىرىقىلارغا ئاساسەن مانى دىنىنىڭ شىنجاڭغا، بولۇپمۇ تۇرپان رايونىغا خېلى زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى هەمده مانى دىنى ئۇسلۇبىدىكى پارلاق مەدەنىيەت يارىتىلغانلىقىنى چۈشىنەلەيمىز.

ئاتەشپەرەسلىك ئەقىدىلىرى

ئاتەشپەرەسلىك دىنى يىراق قەدىمكى زاماندا مۇكەممەل دىن سۇپىتىده ئۇيغۇر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىچىگە ئېڭ بۇرۇن تارقىلىپ كىرگەن دىن ـــ زورو ئاستىر دىنى (ئاتەشپەرەسلىك دىنى) بولغان. بۇ دىن پىرىسىيىده بارلىققا كەلگەن بولۇپ، زورو ئاستىر (تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى VII ـ VI ئەسىرده ئۆتكەن زورو ئاستىر تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. بۇ دىن پىرىسىيىنىڭ قەدىمكى دىنى كىتابى «ئاۋىستا»نى بىرىنچى مۇقەددەس كىتاب دەپ قارىغان) .

زورو ئاستىر ۋە بۇ دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋىستا» دا ياخشىلىق بىلەن يامانلىقتىن ئىبارەت ئىككى مەنبەچىلىكنى،

---

① يۇي تيەنخىك: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» .
② «IX ـ XIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى»

يەنى يورۇقلۇق مەنبەئى قۇياش بىلەن ئوتقا بولغان ئېتىقادچىلىقنى تەشەببۇس قىلغان. ئوت ئىلاھى ئاخۇرامازداغا چوقۇنىدىغان مەخسۇس ئوتقا چوقۇنۇش مۇراسىملىرى ئۆتكۈزگەنىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىدە ئوتقا چوقۇنۇش ۋە ئاتەشپەرەسلىك ئېتىقادى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئوتقا سېغىنىش ئادەتلىرىدە گۈلخان يېقىپ ئوتنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ ئوتقا ئېتىقاد قىلىش، قۇياشنى تەڭرى بىلىپ ئېتىقاد قىلىش، ئۇنىڭغا ئاتاپ ئاتلارنى قۇربانلىق قىلىش، قۇياش، ئوت، يەر، سۇنى ئىلاھ بىلىپ ئۇنى مۇقەددەس ھېسابلاش ئەسلىدە شامانىزم ئەنئەنىسى ئىكەنلىكىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق. بولۇپمۇ ئوتقا ھۆرمەت قىلىش، ئىسرىق تاشلاش، ياغ پۈرتىش، ئايەم كۈنلىرىدە قاپاق كۆيدۈرۈش، كېسەل بولۇپتۇ دەپ ئوت بىلەن ئۇچۇقداش، ئۆلۈم بولغان جايدا چىراغ يېقىپ، ئادەم قويۇپ ھۆرمەت بىلدۈرۈش ئادەتلىرى ئوخشاشلا تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىشچە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000 ـ يىللاردا ئارىئاياناللار ئارىسىدىمۇ ساقلانغانىدى. ئارىئاناللاردىكى بۇ قاراشلار كېيىنكى دەۋرلەردە بۇددا دىنىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئوتقا چوقۇنۇش ئوتتۇرا ئاسىيادا ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە.

«ئاۋېستا» نىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان «گاتا» (Gaotho) كىتابى باكتېرىيە ـــ غەربىي تۇران تىلىدا يېزىلغان① . «ئېيتىلىشىچە» ئاۋېستا ئەسلى 345 مىڭ 700 سۆتىرادىن تەشكىل تاپقان② . «ئاۋېستا» ئۇچ قىسىمدىن ئىبارەت بولۇپ، بىرىنچى قىسمى ئەڭ قەدىمكى باكتېرىيە تىلىدا يېزىلغان «گاتا» كىتابلىرىدىن ئىبارەت. بۇ شېئىرىي ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى بولۇپ، ئۇنى شەخسەن زورو ئاستىر نەسىپ قىلغان دەپ

① ②③: ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى (ئومۇمىي بايان)»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

قارالماقتا. ئۇنىڭ 2 ـ، 3 ـ قىسىملىرى نەسرىي ئەسەر بولۇپ، ئاخمانىيلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە فارفىيە ئارشاك سۇلالىسى دەۋرىدە ساسانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە تۇزۇلگەن. 2 ـ قىسىم بولغان «ياشتا» كىتابى تەڭرى ۋە قەھرىمانلار توغرىسىدىكى ئەپسانە، رىۋايەتلەر توپلىمى بولۇپ، بۇ قىسىمدا دىۋىلەر بىلەن زىيانلىق روھانىيلارغا قارشى ئەقىدە قائىدىلىرى يېزىلغان. بۇنىڭدا شامانىزم دەۋرى قاراشلىرى ئىپادىلەنگەن»[3]. زورو ئاستىر دىنى مىلادىدىن بۇرۇنقى Ⅳ ئەسىردە شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرىپ مىلادىيە X ئەسىرگە قەدەر مىڭ يىلدىن كۆپرەك تارقىلىش تارىخىنى بېسىپ ئۆتكەن. شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەدىمكى تاجىكلار خېلى بۇرۇندىن تارتىپ ئاتەشپەرەسلىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن. بۇ دىنغا ئىشەنگۈچىلەرنىڭ كۆپچىلىكى تەسىرى ۋە نوپۇزىنىڭ چوڭلۇقى سەۋەبلىك، بۇ دىن ئىسلام ئىستىلاسى دەۋرىدە ئونتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ كۈچلۈك دىنلارنىڭ بىرى بولغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسلامىيەت مەيلى ئىراندا ماۋەرائۇننەھرده بولسۇن كۆرەشنىڭ ئاساسىي نىشانى ئاتەشپەرەسلىككە، ئۇنىڭ ئىزلىرىنى يوق قىلىشقا قارىتىلاتتى.

ئاتەشپەرەسلىكنىڭ ئونتۇرا ئاسىيادا باشقا دىنلارغا قارىغاندا ئۇستۈن تۇرۇشى ئاساسەن ئۇنىڭ سانى خالىغانلىقىنىڭ رەسمىي دىنى بولغانلىقى، شۇنداقلا مەلۇم دەرىجىدە دۆلەت تەرىپىدىن ھىمايە قىلىنغانلىقىدىن ئىدى. ئونتۇرا ئاسىيا ئاتەشپەرەس راھىبلار ئۈچۈن دىنىي پائالىيەتلەر كەڭ قانات يايدۇرۇلغان بىخەتەر جاي بولۇپ قالغانىدى.

«ئىسلام ئىستىلا ھەرىكەتلىرى باشلانغان مەزگىللەردە زەردۇشتلۇق ئونتۇرا ئاسىيادا كەڭ تارقالغان كۆچلۈك بىر دىن

بولسمۇ ئۇ كۆپرەك بۇخارانى ئاساسىي مەركەز قىلغانىدى»[1] . ئاتەشپەرەسلىكنىڭ بۇخاراغا قاچانلاردا كىرگەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ. پەقەت ساسانىيلار ھۆكۈمرانلاردىن ئەفرىدۇن ئىرانىنىڭ تۇس، سىيىستانغا ئوخشاش مۇھىم شەھەرلىرى بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇخارادىمۇ «ئاتەش ئۆيى» سالدۇرغانلىقى مەلۇم. ئەفرىدون بىنا قىلدۇرغان بۇ نەرسىنىڭ ئىسمى تارىخىي مەنبەلەردە «بەردىسون» دەپىلگەن[2] . «شەھرىستان» رىۋايەتلەردە بۇخارانىڭ ئەتراپىدىكى ئاتەشپەرەس بۇتخانىلىرىدىن بىرى «قوبازان» دەپىلىدىغانلىقى سۆزلىنىدۇ[3] . جۇۋەينىنىڭ دېگەنلىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇخارا بۇرۇن ئاتەشپەرەستلەر توپلانغان مۇقەددەس شەھەر بولۇپلا قالماستىن[4] ، بەلكى شۇ زاماندا ئاتەشپەرەسلىكنىڭ ئاساسىي كۆچلۈك بولغان جاي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇددىزم تازا تەۋرىنىپ قالغانىدى. بۇخارا ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى بۇتلارنى ساتىدىغان چوڭ بازار «ماھى روز» كېيىنكى چاغلاردىن ئاتەش ئۆيى، يەنى مەجوسى ئىبادەتخانىسىمۇ قىلىنغان. ئاتەشپەرەسلىك ئوتتۇرا ئاسىيا سەمەرقەند، بايكەنت[5] ، بۇخارا»[6] ئوخشاش باشقا سودا مەركەزلىرىدە مۇھىم نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەنىدى. ئاتەشپەرەسلىك تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ جۇڭگوغىچە بولغان كەڭ زېمىنگە، غەربىي يۇرتقىچە تارقالغانىدى. قۇجۇ، كىنگېت (قارا شەھەر)، سۇلى (قەشقەر)، ئودۇن (خوتەن) قاتارلىق جايلارغىچە ئاتەشپەرەست دىنى تارقالغان. قۇجۇ ئايمىقى دەۋرى (مىلادىيە 327 ـــ 460 ـ يىللار) دا تۇرپان رايونىدا دېگەن خەتنى بەلگە قىلغان بىر تۈركۈم ئاتەشپەرەس ئاھالە بولغان، قۇجۇ خانلىقى دەۋرى (مىلادىيە 460 ـــ 640 ـ يىللار)

---

① ز. ۋ. توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، ئىستامبۇل، 1970 ـ يىل.
② «ئەش شەھرىستان» 1 ـ توم.
③ تەبەرى ئەسىرىدىن.
④ ھ. تاھىر: «تۈرك تارىخىدىكى مەزھەپلەر جەريانى»، ئىستانبۇل نەشرى.
⑤ نار شاھى: «بۇخارا تارىخى» ئەسىرىدىن.
⑥ «ئەل ئاسارول باقىيە» ئەسىرىدىن.

دا يەنە «سابو» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان ئاتەشپەرەسلىك دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەنسەپ تەسىس قىلىنغان. تۇرك خانلىقى (552 ــ 657 ـ يىللار) دا خانلىق يىمىرىلگەندە تۇركلەر مەلۇم دەرىجىدە ئاتەشپەرەسلەشكەن. شۇڭا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يازما ماقالىلەردە «تۇركلەرنىڭ ئوت ئىلاھى» دېگەن خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ.

8. ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدىكى بۇددىزم مەدەنىيىتى

بۇددا دىنى دۇنياسىدىكى ئۇچ چوڭ دىن ئىچىدە ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىچىگە ئەڭ بۇرۇن كىرگەن دىن بولۇپ، ئۇيغۇر تارىخىدا مىڭ يىللار داۋامىدا بۇددىزم غايەت چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ ئىككىنچى ماكانى سۈپىتىدە بۇددىزمنى شەرققە تارقىلىشىنىڭ مۇھىم ئۆتكىلى بولغان.

بۇددا دىنى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4 ـ، 5 ـ ئەسىرلەردە ھىندىستاندا پەيدا بولغان. بۇددا دىنىنىڭ ئاساسچىسى سىدىخارتخا (تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 563 ــ 483 ـ يىلى ئۆتكەن) بولۇپ رىۋايەت قىلىنىشچە، ئۇ ھىندىستان بىلەن نىپال چېگرا سىدىكى قەدىمكى كاپلوۋاستو (koplavastu) پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى سوددۇدانا (suddhodana) نىڭ شاھزادىسى ئىدى. ئۇ 29 يېشىدا راھىب بولۇپ تائەت ـ ئىبادەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، يەتتە يىللىق مۇشەققەتلىك دەرۋىش ھاياتىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، «قائىدىنى چۈشىنىپ كامالەتكە يېتىپ»، 35 يېشىدا بۇددا دىنى تەلىماتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن ھىندىستانىنىڭ شىمالىي ۋە ئوتتۇرا قىسمىدىكى ماگادىخا كوسالا ۋە گانگى دەريا ۋادىلىرىدا دىن تارقىتىپ ئوتتۇرا،

تۆۋەن تەبىقىدىكى خەلقلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، ئېتىقادچىلارنى كۆپەيتكەن. ئۇ بۇددىزمنى يارانقاندىن كېيىن «ساكيامونى» (ساك خەلقىنىڭ دانىشمىنى) دەپ ئاتالدى.

بۇددىزمنىڭ دىن ئەقىدىسى ئادەمنىڭ تۇغۇلۇشى، قېرىشى، كېسەل بولۇپ ئۆلۈشى بۇلارنىڭ ھەممىسى ئازاب دەپ قاراپ، ئازابنىڭ مەنبەسى تۇرلۇك ئارزۇ - ھەۋەس، ئارزۇ - ھەۋەسنى كۆزلەپ ئىش كۆرگەندە قايمۇقۇپ ئايلىنىپ يۇرۇشتىن خالى بولغىلى بولمايدۇ. بارلىق ئارزۇ - ھەۋەسنى يوقاتقاندىلا ئاندىن نىرۋانا غا، يەنى تۇغۇلۇپ، يوقىلىش بولمايدىغان مەنزىلىگە يەتكىلى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىنى پاك تۇتۇپ، تائەت - ئىبادەت قىلىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا ئاندىن نىرۋانا غا يېتىش مۇرادى ئەملگە ئېشىپ، ھەقىقىي نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ، دېگەندىن ئىبارەت.

بۇددا دىنىنىڭ تەلىماتى چوڭقۇر ۋە مۇرەككەپ بولۇپ، ئاساسلىق نېگىزلىك تەلىماتى «تۆت ھەقىقەت» ئەقىدىسى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. بۇ «تۆت ھەقىقەت» رېئال دۇنيانىڭ ئازابلىق بولىدىغانلىقى بەر ھەقىقەت، ئازابنىڭ ئون ئىككى سەۋەبتىن بولىدىغانلىقى بەر ھەقىقەت، ئازابتىن قۇتۇلۇش مۇمكىنلىكى بەر ھەقىقەت، ئازابتىن قۇتۇلۇش يوللىرى ۋە ئۇسۇللىرى بەر ھەقىقەت دېگەندىن ئىبارەت ئىدى.

بۇددىزمنىڭ «ئون ئىككى سەۋەب» دىن ئىبارەت ئەقىدىسى بۇددا دىنى رېئال دۇنيا جاپالىقتۇر، جەبىر - جاپا پايانسىزدۇر، ئىنسان ھاياتىدا سەككىز تۇرلۇك مۇشەققەت بولىدۇ. مۇشەققەتنى بولسا بىلىمسىزلىك قاتارلىق بىر - بىرىنى شەرت قىلىدىغان ياكى سەۋەب - نەتىجە باغلىنىشىدا بولغان ئون ئىككى ھالقا (ئون ئىككى سەۋەب) بىلەسلىك، بىلىپ قىلىش، روھىيەت، بەدەن، سەزگۈ، تەسىرلىنىش، مۇھەببەت، ئىنتىلىش، مۇھەببەت تۇغۇلماق، كېسەللىك ۋە قېرىش، ئۆلمەك قاتارلىقلارنى ئۆز

ئىچىگە ئالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇددا دىنى مۇشەققەتنى چۈشەندۈرۈپ ۋە ھەل قىلىشنىڭ ئۇسۇلىنى، ئازابنىڭ تۈرلىرىنى، ئازابنىڭ مەنبەسى، ئازابنى يوقىتىشنىڭ چارىلىرى ۋە تەربىيىلىنىشنىڭ يوللىرىدىن ئىبارەت تۆت ھەقىقەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. كىشىلەرگە رېئال دۇنيادىكى خىلمۇ خىل ئوقۇبەتلىك ھادىسىلەرنى بايان قىلىپ بەرگەن. ئازاب - ئوقۇبەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان خىلمۇ خىل سەۋەبلەرنى تەھلىل قىلىپ بەرگەن، ئازاب - ئوقۇبەت دېگىزىدىن قۇتۇلۇپ بۇددا دىنىنىڭ ئاخىرقى غايىسى بولغان، ئازاب - ئوقۇبەتسىز مەنزىل نىرۋاناغا يېتىشتە ئەمەل قىلىش زۆرۈر بولغان ۋاستە ۋە ئۇسۇللارنى كۆرسىتىپ بەرگەن.

بۇددا دىنى «سەۋەب بىلەن نەتىجىنىڭ بىر - بىرىگە مۇۋاپىق بولۇش»، «ھاياتلىق بىلەن ئۆلۈمنىڭ نۆۋەتلىشىپ كېلىشى» ۋە ئۇچ زامان (ئۆتمۈش، ھازىر، كېلەچەك) توغرىسىدىكى تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دۇنيادىكى ھاياتلىقنىڭ ھەممىسى ئۇچ دۇنيا، ئالتە جانلىق مەۋجۇدات ھارۋىنىڭ چاقىغا ئوخشاش دەۋر قىلىپ تۇرىدۇ دېگەننى تەرغىب قىلغان. ئادەم پانى دۇنيادا ياخشى ئىش قىلغان بولسا، باقى دۇنيادا غايىۋى ھايانقا ئېرىشىدۇ. ياخشى ئىش قىلمىغان بولسا باقى دۇنيادا ئاچ كۆز جىنغا، ھايۋانغا ئايلىنىدۇ. ياكى جەھەننەمگە تاشلىنىپ ئەبەدىيلىك ئازاب - ئوقۇبەت تارتىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ.

بۇددا دىنى بىرمۇنچە باقى دۇنيادىكى ئارزۇ - ھەۋەستىن ۋاز كېچىپ، ئازاب - ئوقۇبەتكە چىداپ زاھىتلىق، دەرۋىشلىك قىلىپ يامانلىقنى تەرك ئېتىپ، ياخشى ئىش بىلەن شۇغۇللانغان، خورلۇققا بەرداشلىق بەرگەن كىشىلەر، ئازاب - ئوقۇبەتتىن ئەبەدىلئەبەد خالى بولالمىدى دەپ قارايدۇ.

بۇددا دىنى ماھايانا ۋە ھىنايانادىن ئىبارەت ئىككى چوڭ مەزھەپكە بۆلۈنگەن. ھىنايانا ئېپتىدائىي بۇددا دىنىنى

كۆرستىدۇ. ماھايانا مىلادىيە 1 ـ ئەسىر ئەتراپىدا ھىندىستان كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ پادىشاھىلىقى كانىشكا دەۋرى (تەخمىنەن 78 ـــ 120 ـ يىللار) دا شەكىللەنگەن مەزھەپتۇر. بۇددىستلار ئۆزلىرىنىڭ نېرۋانىغا يېتىش يولىنى ھارۋىغا ئولتۇرۇشقا ئوخشاش دەپ قارايدىغان بولغاچقا، (ماھايانا) نىڭ مەنىسى كەڭ يول دېگەننى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ ھىنايانادىن پەرقى شۇكى، (ھىنايانا) مەزھىپى بولسا پۈتكۈل جانلىقلارغا ئالىي مېھرى ـ شەپقەت يەتكۈزۈپ، بۇددانىڭ پاك زېھنىنى بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت ئالىي نىشانغا يېتىشنى تەرغىب قىلىدۇ.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىردە ھىندىستاندىكى مادروئا خاندانلىقىنىڭ پادىشاھى ئاسىيوكا ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە بۇددا دىنى كەشمىر دۆلىتىگە تاقىلىپ كىرگەن. مىلادىدىن بۇرۇنقى 74 ـ يىلى كەشمىرلىك ۋىيدى سىرامان ۋايروچىينا (بىيەنچاۋ) ئۇدۇنغا كېلىپ دىن تارقىتىشقا باشلاپ ئۇدۇن پادىشاھىنى بۇددا دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلغان. كېيىن بۇددا دىنى قەشقەر، كۇچار، تۇرپان قاتارلىق جايلارغا تارقىلىپ كىرگەن. دەسلەپتە تارقىلىپ كىرگىنى ھىنايانا مەزھىپى بولۇپ ئۇنىڭدىن كېيىن ماخايانا مەزھىپى ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى شىنجاڭ رايونىنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىدا ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن. ئۇ چاغلاردا قەدىمكى شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستان قاتارلىق رايونلاردا بۇددا دىنى ئومۇمەن «غەربىي يۇرت بۇددا دىنى» دەپ ئاتىلاتتى.

شىنجاڭ رايونىنى ئالغاندا غەربىي يۇرت بۇددا دىنىنىڭ تەرەققىياتى ئىككى دەۋرنى بېشىدىن كەچۈرگەن. بىرىنچى دەۋرى غەربىي يۇرت شەھەر بەگلىرى دەۋرىدىكى بۇددا دىنى (مىلادىدىن بۇرۇنقى بىرىنچى ئەسىردىن مىلادىيە 9 ـ ئەسىرگىچە). ئىككىنچى دەۋرى قۇجۇ[1] ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى بۇددا دىنى

---

① «قۇجۇ» kuqu قۇجۇ ئۇيغۇر شەھەرىدىن بىرىنىڭ ئېتى. مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3 ـ توم 302 ـ بەت.

(مىلادىيە 9 ـ ئەسىردىن كېيىن). بىرىنچىسى دەۋر خەن سۇلالىسىنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 198 ـ يىل) جاڭ چيەنىنىڭ غەربىي يۇرتقا كەلگەن ۋاقتىسى بولۇپ، مۇشۇ مەزگىللەردە غەرب يۇرتىدا 36 بەگلىك بولۇپ كېيىن 50 نەچچە بەگلىككە كۆپەيگەن. مۇشۇ شەھەر بەگلىرى ئىچىدە بۇددا دىنى ئالدى بىلەن تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي بويلىرىدىكى قاتناش يوللىرىدا راۋاجلىنىپ ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن) دە، كۇسەن (ھازىرقى كۇچار) دىن ئىبارەت ئىككى چوڭ بۇددا دىنىي مەركىزى ۋۇجۇدقا كەلگەن ۋە ئۇ يەرلەردىن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى شەھەر بەگلىكلىرىگە كېڭەيگەن. كۇسەندە ماخايانا مەزھىپىدىكى ئالىي راھىب، ئېلىمىزنىڭ بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىش تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ ئەرباب كوماراجىيۇ، ھىنايانا مەزھىپىنىڭ داھىيسى، بۇددا تەلىماتى ئۆلىماسى بۇددۇسىرا ماندالار مەيدانىغا كەلگەن. ئۇدۇندا بولسا سىرامانا جىيتامى (گىيۇ)، يتۇن پىداھىسىنا (تىيەنجىي)، شىكسانانىدا قاتارلىق مەشھۇر نوم ئالىملىرى بولغان. سۇلى (قەشقەر) دە بۇددىزم تىلشۇناسى ۋە شەرھىشۇناسى پىي خۇيلىن مەيدانىغا كەلگەن. مول بۇددىزم كىتابلىرىدىن (ماخادا يېئولىيا) قاتارلىق ماخايانا نوملىرى ئۇدۇن، كۇسەندە بارلىققا كەلگەن. ئۇدۇن، سۇلى، پشامشان قاتارلىق يەر نامىلىرىمۇ (بۇددا ۋاتام ساكا) «ماخاساننىڭ پاتا سوتۇ» قاتارلىق نوملاردا كۆپرەك ئۇچرايدۇ. ئۇدۇن قاتارلىق جايلار ماخايانا نوملىرىنى تەييارلاش مەركىزى بولۇپ قالغان. «ئاھالىسى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. بۇ شەھەردە ئىككى خرىستىئان چېركاۋى بار. بىرى شەھەر ئىچىدە، يەنە بىرى شەھەر ئەتراپىدا[1]. ساڭرام ۋە سۇتۇپا (مۇنار) لارنىڭ ياسىلىشى بۇددا ئۆتكۈرلىرىدە مىڭئۆيلەرنىڭ

① گەردىزى: «زىينۇل ـ ئەخبار».

ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ مىمارچىلىق، ھەيكەلتاراشلىق، رەسساملىق ئىشلىرىمۇ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان. ھىندى، يۇنان سەنئىتىنىڭ جەۋھىرى بولغان قەدىمقى سەنئىتى[1]، غەربىي يۇرتتا بىر مەزگىل دەۋر سۈرگەن بولسىمۇ، ئۇ ئەسىرلەر ئۆتۈشىدە ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى يوقاتماي، ئۆزىگە خاس ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. ھەمدە بۇددا دىنىدىن ئىبارەت ۋاستە ئارقىلىق جەنۇبىي دەۋرىدىكى فاشىيەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شۈەنزاڭنىڭ نامايەندە قىلغان زور تۈركۈمدىكى سىرامانلارنىڭ غەربكە بېرىپ بۇددا ئىلمىنى تەھسىل قىلىشى ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلاردىن بۇددا نوملىرىدىن تەرجىمە قىلغۇچىلىرى ئۇستازلارنىڭ شەرققە كېلىپ تۇرۇشى جۇڭگو بىلەن ھىندىستان ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرگەن.

9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا غەربىي يۇرتتىكى شەھەر-بەگلىكلىرىنىڭ بۇددا دىنى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بۇددا دىنىغا ئۆتۈشكە باشلىغان. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن قۇجۇ رايونىغا كىرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى بۆگۈ تېكىن مىلادىيە 866 ـ يىلى تۇبۇتلەرنىڭ سانغۇنى كوڭشاڭرىنى مەغلۇپ قىلىپ، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دائىرىسى شەرقتە قۇمۇلدىن باشلاپ غەربتە ئاقسۇغىچە ئىدى. قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى، كۆسەن ئۇيغۇرلىرىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇيغۇرلار چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ياشىغان چاغلاردا ئاساسەن شامان دىنى ۋە مانى دىنلارغا ئېتىقاد قىلاتتى. غەربكە كۆچكەندىن كېيىن شۇ جايلاردىكى بۇددا دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، بىرمۇنچە كىشىلەر بۇددا دىنىغا كىرگەن. قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى غەربىي يۇرتنىڭ بۇددا دىنى

---

① قەدىمكى ھىندىستان خانلىقى قەندىھار (ھازىرقى پاكىستانىنىڭ پىشاۋار ئۆلكىسى ۋە ئافغانىستاننىڭ شەرقىي چېگرالىرى) نىڭ بۇددا دىنى تېما قىلىنغان ھەيكەلتاراشلىق سەنئىتى. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، قىياپىتى جانلىق. سىزىقلىرى ئېنىق ھەم ئىخچام، تەسىرچانلىقى كۈچلۈك.

مەدەنىيەتنى يېڭى گۈللىنىش باسقۇچىغا سەلجىتقان. ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا، شەرقىي قىسىمدا ئۇيغۇرلار دەۋرىدە ياسالغان ساڭراملاردا بۇددا ئۆڭكۈرلىرى ئەڭ كۆپ بولغان. تۇرپاندىكى ببزەكلىك مىڭئۆي، پىچاندىكى تۇيۇق مىڭئۆي قاتارلىقلارنىڭ كۆپچىلىكى شۇ دەۋردە بىنا قىلىنغان. بايدىكى قىزىل مىڭئۆي، دوڭخۇاڭدىكى مىڭئۆيلەر ئېلىمىزدىكى تۆت چوڭ تاش ئۆڭكۈرلەرنىڭ بىرى بولۇپ 10 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يېقىن تام سۈرەتلىرى ساقلانغان. كۇچاردىكى قۇجۇدا مىڭئۆي ئاساسەن ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن ياسالغان.

قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇددا دىنى مۇنداق ئىككى چوڭ ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى. بىرى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بۇددا دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىرمۇنچە بۇددا نوملىرى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان نوملاردىن كۆچۈرۈپ تەرجىمە قىلىنغان. يەنە بىرى، تىبەت بۇددا دىنىنىڭ ئاممىلىرىدىن قوبۇل قىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بۇددا كىتابلىرىدىن تەرجىمە قىلىپ تارقىتىش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىغان. شۇ ئارقىلىق قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بىلەن خۇاشيا مەدەنىيىتى ۋە تىبەت، موڭغۇل مەدەنىيىتىنىڭ ئالمىشىشىغا يول ئېچىلغان.

خرىستىئان دىنىنىڭ غەربىي يۇرتقا تارقىلىشى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز. خرىستىئان دىنى دۇنياۋى دىن بولۇپ مىلادىيە 1 ـ ئەسىردە پەلەستىنىدە بارلىققا كەلگەن ۋە ربم ئىمپېرىيە زېمىنىغا تارقالغانىدى. بۇ دىن دۇنيانىڭ ئاللا (خرىستىئان دىن داگو دەپ ئاتىلىدۇ) يارانقان. دۇنياغا ئاللا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ دەپ ئىشىنىدۇ. ئىنسانلار ئېپتىدائىي بوۋىسىدىن تارتىپ گۇناھ قىلغان. گۇناھ ئىچىدە ئازاب ـ ئوقۇبەت تارتىپ كەلگەن. پەقەت ئاللاغا ۋە ئۇنىڭ ئەلچىسى ئەيسا

پەيغەمبەرگە ئېتىقاد قىلغاندىلا ئاندىن خرىستوسنى قۇتۇلدۇرغىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ دىن «كونا ۋەسىيەتنامە» (يەھۇدىي دىنىنىڭ دەستۇرى) ۋە «يېڭى ۋەسىيەتنامە»نى ئۆزىنىڭ مۇقەددەس كىتابى، ئىنجىلى قىلغان ھەمدە مىلادىيە 4 ـ ئەسىردە رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلگەن. ئېلىمىزگە ئەڭ بۇرۇن تارقىلىپ كىرگىنى خرىستىئان دىنىنىڭ نىستورىيان مەزھىپى بولۇپ، ئۇنى سۈرىيىلىك نىستورى (تەخمىنەن مىلادىيە 380 ـ 451 ـ يىللار) بەرپا قىلغان. بۇ دىن خرىستوسنى ھەم ئىلاھلىق ھەم ئادەملىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل خۇسۇسىيەتكە، ئىككى سۈپەتكە ئىگە دەپ قاراپ ماريەنى ئىلاھىي ئانا دەپ ئاتاشقا قارشى چىققان. ئۇ خرىستىئان دىنىنىڭ ئورتودوكساللىقى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغانلىقتىن شەرقىي رىم پادىشاھى تەرىپىدىن «بىدئەت» دەپ ئەيىبلىنىپ، نىستورى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلىنىپ، سۈرگۈن قىلىنغان. ئۇنىڭ مۇرىتلىرى زىيانكەشلىككە ئۇچراپ قېچىپ يۈرۈش جەريانىدا بۇ دىنىنى شەرق ئېلىگە تارقاتقان. مىلادىيە 6 ـ ئەسىردە نىستورىيان مەزھىپى پېرسىيە ئىمپېرىيەسىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستانغا، ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى شىنجاڭ رايونىغا تارتىلىپ كىرگەن ھەم بۇ يەردىن ئىچكى رايونلارغا تارقالغان. مىلادىيە 550 ـ يىلى ئەتراپىدا ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىدىكى تۈركى تىللىق مىللەتلەر ئارىسىدا خرىستىئان ئېتىقادچىلىرى بارلىققا كەلگەن.

تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى تەيزۇڭنىڭ جىگۇن 9 ـ يىلى (مىلادىيە 635 ـ يىلى) دا نىستورىي راھىبى ئادوپىن چاڭئەنگە كېلىپ، ئىبادەتخانا ياسىتىپ راھىبلىق قىلغان.

ئېلىمىز قەدىمكى زامانىدا رىم ئىمپېرىيەسىنى «داكچىن» (大秦) دەپ ئاتىغاچقا نىستورى ئىبادەتخانىسىنىمۇ «داكچىن ئىبادەتخانىسى» دەپ ئاتىغان، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىيەنجۇاڭ 2 ـ

يىلى (مىلادىيە 781 ـ يىلى) چاڭئەندە مەشھۇر «داكچىن نىستوي دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىش ئابىدىسى» تۇرغۇزۇلغان. تەخمىنەن شۇ مەزگىللەردە نىستورىي دىنىنىڭ باش ئېپىسكوپى تمۇتاي ئۆزى يازغان مەكتۇپتا تۇرك خانى ئۇنىڭ پۇقرالارنىڭ نىستورى دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنى ھەمدە تۇركلەر ئىچىدە بىر نەپەر ئېپىسكوپ تەيىنلەنگەنلىكىنى تىلغا ئالغان. كېيىن دۇڭخۇاڭدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە نىستورىي راھىبلىرىنىڭ كىتابخانلىق قىلىپ، دەرس ئۆتۈۋاتقانلىقىنى تەسۋىرلىگەن نەپىس تام سۈرەتلىرى ۋە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان «داكچىن نىستورىي ئۆلىمالىرىغا مەدھىيە» دېگەن كىتابلار بار، بولۇپمۇ قۇجۇ خانلىقىنىڭ خارابىسىدىن نىستورى ئىبادەتخانىلىرىدىكى تام سۈرەتلىرىنىڭ پارچىلىرى تېپىلدى. ئۇنىڭدا پالما شاخلىرىنى كۆتۈرۈپ خاتىرە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش ئەھۋالى تەسۋىرلەنگەن.

«قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نىستورىيان دىنى يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ پارچىسى»[1] قۇجۇ رايونىدىن نەيە 10 ـ ئەسىردە سوغدى يېزىقى ۋە سۇرىيە يېزىقىدا يېزىلغان نىستورىيان كىتابلارنىڭ پارچە بەتلىرى تېپىلدى. بۇنىڭدىن باشقا ئالمىلىق (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسى تەۋەسىدە) تېن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردىن نىستورىيان مۇرتلىرىنىڭ قەبرە تېشى (ئابىدىسى) تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ بۇرۇنقىسى مىلادىيە 858 ـ يىللىرى ئويۇلغان.

يۇقىرىقى بايانلار ئۇيغۇر خانلىقىغا ۋە غەربىي يۇرتقا ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرىشتىن ئىلگىرىكى دىنلارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيەتنى ئاساسىي جەھەتتىن ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ.

---

① «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» دىن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

9. ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخى

ئۇيغۇرلار قەدىمكى شەرق مەدەنىيىتىدە ئۆزىنىڭ يېزىق تىلى ئارقىلىق يۈكسەك مەدەنىيەتنى بەرپا قىلغان قەدىمكى مۇنەۋۋەر مىللەت. ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى تۈركى تىل ئائىلىسىنىڭ ھۇن تىلى تارمىقىغا كىرىدۇ. ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار قەدىمكى تۈرك يېزىقىنى قوللانغان.

قەدىمكى تۈرك يېزىقى ئۇرخۇن دەرياسى ۋادىسىدا تېپىلغان بولۇپ بۇ يېزىقنىڭ شەكلى قەدىمكى شىمالىي ياۋروپادىكى رونىك يېزىقىغا ئوخشاپ كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇرخۇن - رونىك يېزىقى دەپ ئاتالغان.

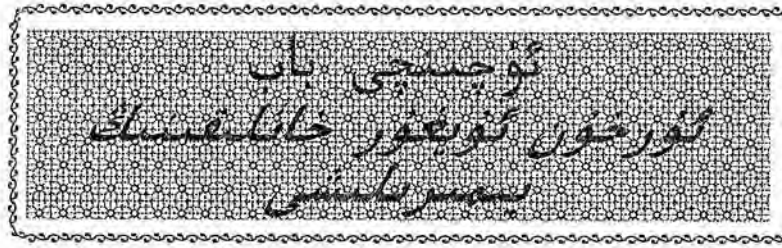
تۈرك يېزىقى ئەڭ دەسلەپتە يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا قاما دەرياسى ۋادىلىرىدا ياشىغان قىرغىزلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغانىدى. بۇ يېزىق قەدىمكى تۈرك - رونىك يېزىقى دەپ ئاتىلىپ كەلدى. شۇنداقلا بۇ يېزىقتىكى ئاساسلىق تارىخ ئابىدىلىرى موڭغۇلىيىنىڭ ئۇرخۇن دەرياسى ۋادىسىدا سىبىرىيىدىكى يەنسەي دەرياسى ۋادىلىرىدىن تېپىلغانلىقتىن كېشىلەر ئۇنى ئۇرخۇن - يەنسەي يېزىقى دەپ ئاتىدى. تۈرك يېزىقى تاۋۇش ئامىلى بىلەن بوغۇم ئارىلىشىپ كەتكەن يېزىق. بۇ يېزىقنىڭ ھەرپى 38 - 40 بولۇپ ئۇنىڭدىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇش تۆت قوشۇمچە بەلگە بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. تاۋۇش ئىچىدىكى بەزى ھەرپلەر ئوخشاش بولمىغان ئىككى يۇرۇش بەلگە بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرى خەت ئوتتۇرىسىدا قىسقارتىۋېتىپلا قالماستىن، بەلكى ھەرپ بېشىدا كېلىدىغان سوزۇق تاۋۇشمۇ كۆپ ھاللاردا يېزىلمايدۇ. تۈرك يېزىقى ئادەتتە ئوڭدىن سولغا يېزىلاتتى. ئۇنى سولدىن ئوڭغا يازىدىغانلىرىمۇ بار ئىدى. جۈملىلەر ئادەتتە قوش چېكىت (:) بەلگىسى بىلەن ئايرىلاتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخىدىن قارىغىنىمىزدا قەدىمدىن تارتىپ ھەرخىل يېزىقلاردا پۈتۈلگەن قەدىمكى تارىخىي خاتىرىلەر يېقىنقى زامان ئارخېئولوگىيە خادىملىرىنىڭ جاپالىق تەكشۈرۈشلىرى نەتىجىلىرىدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخى كەم ھېسابلىغاندا 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. مۇشۇنداق ئۇزۇن تارىخىي جەريانداا ئۇيغۇرلار (جۇملىدىن باشقا تۈركى خەلقلەر) ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قەدىمكى تۈرك يېزىقى، (بۇ يېزىقنى ئۇرخۇن - يەنسەي يېزىقى ياكى تۈرك - رونىك يېزىقى دەپمۇ ئاتايدۇ)، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، بىراخما يېزىقى (قەدىمكى قارا شەھەر ۋە قەدىمكى كۇچار يېزىقى دەپ ئاتىلىدۇ)، قەدىمكى سۇرىيە يېزىقى، سانسكرىت يېزىقى (قەدىمكى ھىندى يېزىقى)، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئەرەب يېزىقى قاتارلىق بىرنەچچە خىل يېزىقلارنى قوللىنىپ ئۆزلىرىنىڭ شانلىق تىل مەدەنىيىتىنى خاتىرىلەپ كەلگەن.

شىنجاڭدا ئىلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردىن شۇ نەرسە ئايانكى، مىلادىيە 5 - ئەسىردە تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار سوغدى ھەرپلەردىن پايدىلىنىپ تۈرك - ئۇيغۇر تىلىنى ئىپادىلەپ يازىدىغان يېزىق ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىپ، مۇۋەپپەقىيەت قازانغان.

قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان، ئېنىق مەنبەسى بار بۇ مەدەنىي يادىكارلىقلار بۇ يەكۈننى مۇنازىرىسىز ھالدا ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

جامائەتچىلىككە ئايانكى، تارىخىي مەنبەلەرنىڭ ئىسپاتلىشىچە، مىلادىيە 5 - ئەسىردىلا ئۇيغۇرلار تۇرپان ئويمانلىقىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلەتكەن. تارىخىي پاكىتلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە.

شەرقىي ئاسىيادا ئەڭ قۇدرەتلىك دۆلەت بولۇپ تارىخ سەھنىسىدىن ئورۇن ئالغان ئۇرخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن گۈللىنىشتىن زاۋاللىققا قاراپ يۈزلەنگەنىدى. ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان قەبىلىلەرنىڭ يۇقىرى قاتلىمى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرمۇ ئوچۇقتىن ئوچۇق قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشكە ئايلاندى. بۇ كۈرەش دۆلەتنى ئىچكى جەھەتتىن تەۋرىتىۋەتتى. سۇلالىلەرنىڭ ئالمىشىشى يۈز بەردى. ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار ئۇرۇقىغا مەنسۇپ خاقانى ئالەمدىن ئۆتتى. مەملىكەت تەبىئىي ئاپەتكە دۇچ كەلدى. تەبىئىي ئاپەت خەلقنى بەكمۇ خورىتىۋەتتى. دۆلەت ئىچىدىكى زىددىيەتلەر چوڭقۇرلاشتى. يېزا ئىگىلىكىدىن ھوسۇل ئالالمىدى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشى سەۋەبىدىن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ كۈچى ئاجىزلىدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خاقانلىقى تىبەت خانلىقى بىلەن نەچچە ئون يىل ئۇرۇشتى. 9 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللارغا كەلگەندە ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ كۈچى خوراپ ئۆزىنى ئوڭشاپ ئالالمىدى.

مىلادىيە 780 - يىلى تۇنباغاتارخان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۈرەشتىن پايدىلىنىپ، سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ بۆكۈ خاقاندىن باشقا ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى يېقىن مەسلىھەتچىلىرى ۋە نۇرغۇنلىغان سوغدىلىقلارنى ۋە قاغان ئەتراپىدىكى مانى دىنى تەلىماتىنى ئۆگەنگۈچى ۋە تەشۋىق

قىلغۇچىلارنى ئۆلتۈرۈپ ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئالدى. ھاكىمىيەت تۇنباغاقاغان ئەۋلادىنىڭ قولىغا ئۆتتى. ۋەقە تامامىلانغاندىن كېيىن مەزكۇر گۇرۇپپىنىڭ باشلىقى «ئالپ قۇتلۇق بىلگە قاغان» (780 ـ 789 ـ يىللار) دەپ ئېلان قىلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۆكۈمرانى بولغان ياغلاقار ئۇرۇقىدىن ھاكىمىيەت ئادىز ئۇرۇقىنىڭ قولىغا ئۆتتى. نەتىجىدە ياغلاقار ئۇرۇقى 627 ـ يىلى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقىنى قۇرغان دەۋردىن كېيىن تاكى 795 ـ يىلىدىكى قۇتلۇق تارخان دەۋرىگىچە داۋاملاشقان ھۆكۈمرانلىق تامامەن ئاياغلاشتى.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوردىسىدا يۈز بەرگەن بۇ خىل ئۆزگىرىش بولسا پۈتۈنلەي قاغان جەمەتى ئىچىدىكى ئۆزئارا نىزا ۋە تەخت، مەنپەئەت تالىشىش كۈرىشىدىن كېلىپ چىققانىدى.

مىلادىيە 780 ـ يىلى تارخان تۇنباغاقاغان ئېلتەبكىن بوقا قاغانىنىڭ ھوقۇقىنى تولىمۇ ئارتۇقچە مەركەزلەشتۈرۈشى، ئۇنىڭ ئۇيغۇر خانلىقى دائىرىسىدە ئابرۇيى ئۆلۈشى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئۆتۈلۈك ـ سۈيگىن توپىلىڭىنى باستۇرۇپ تاڭ سۇلالىسى ۋە مانى دىنىنى ئۇيغۇرلار ئىچىگە كىرگۈزۈشكە ھەرىكەت قىلىشى قاتارلىق مەسىلىلەرگە چىداپ تۇرالماي، ئۇنىڭ تاڭ سۇلالىسى چېگرا رايونلىرىغا قىلغان ھۇجۇمىنى باھانە قىلىپ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوردىسىدا سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ تەختنى تارتىۋالدى. ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇر خانلىقى يۇقىرىقى ئىشلار تۈپەيلىدىن بىرقەدەر تۇراقسىز دەۋرگە قەدەم قويدى. 789 ـ يىلى تۇنباغاقاغان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى تالاس يارغان تەختكە چىقتى. ئۇ تەختكە چىقىپ ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغۇچە ئۇنىڭ بىر تۇغقان قېرىنداشلىرى ئىچىدە ئوردىدا سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ، خانلىقنى پارچىلاشتىك ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ باردى. مىلادىيە 790 ـ يىلى تالاس يارغانىنىڭ ئوغلى ئايچۇر ئوردىدا سىياسىي ئۆزگىرىش قىلماقچى

بولغان تاغلىرىنى قىرغىن قىلىپ، تەختنى تارتىۋالدى ـ دە، قاغانلىققا ئولتۇردى.

مىلادىيە 795 ـ يىلى ئۇنۇڭ باش ۋەزىرى ۋە ئادىز ئۇرۇقىنىڭ باشلىقى قوتلۇق تارقان ئۇنۇڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ ھاكىمىيەتنى ئالدى. كېيىن قوتلۇق تارقاننىڭ ئەۋلادلىرى ئۆزئارا بىر ـ بىرى بىلەن كېلىشەلمىدى. تەخت تالىشىپ ئوردا ئىچىدە قانلىق سىياسىي ئۆزگىرىش ھەرىكىتىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

مىلادىيە 832 ـ يىلى قاغان قازار تېكىننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن مىلادىيە 839 ـ يىلى قازار تېكىننىڭ بېقىۋالغان ئوغلى قاغان قوغۇ تېكىننىڭ سىياسىي ئۆزگىرىشىدە مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلۈشى قاتارلىق بىر قاتار ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشى بىلەن ئاخىرقى ھېسابتا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يىلتىزىدىن قومۇرۇلۇش خەۋپى تۇغۇلدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى تېخىمۇ ئاجىزلىشىپ مىلادىيە 840 ـ يىلىغا كەلگەندە ئىچكى قىسىمدا پارچىلىنىشقا قاراپ يۈزلەندى. خەۋپنىڭ بۇنداق تېز كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەب: ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قاغانلىرى تەختكە چىقىشى بىلەنلا ئىلگىرى ئۇيغۇر خاقانلىقىنى تىكلەشتە زور ھەسسە قوشقان كېيىنكى دەۋرلەردە تۈرك خانلىق، سىرتادوش خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى سەپتە بىللە بولغان ۋە دادىل كۈرەش قىلغان توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ تۆھپىسىگە، ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەتتىكى ئورنىغا سەل قاراپ ھۆرمەت قىلمىدى. بولۇپمۇ كېيىنكى كۈنلەردە ئۇلارنى ھاكىمىيەتتىن چەتكە قېقىشقا ئۇرۇنۇپ، ئۇلارغا گويا كى بېقىندىغان غەيرىي قەبىلىلەر قاتارىدا مۇئامىلە قىلدى.

مىلادىيە 757 ـ، 758 ـ يىللىرى توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ ئەڭ يېقىن ئىتتىپاقداشلىرى ۋە توققۇز ئوغۇز قەبىلىلەرنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كۈچلۈك قەبىلىلەردىن بولغان

قارلۇقلار مويۇنچۇر قاغاندىن نارازى بولۇپ، ئۇيغۇر خانلىقىدىن ئايرىلىپ، ئەينى ۋاقىتتا كورولون دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا جايلاشقان توققۇز ئوغۇزلار① ئۆز ئانا ۋەتىنىنى تاشلاپ چۇ دەرياسى ۋە تالاس دەريا ۋادىلىرىغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. مىلادىيە 766 ـ يىلى ئۇيغۇر خاقانلىقى قۇرۇلۇپ ئارىلىقتا 21 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۆز ئالدىغا قارلۇق خانلىقىنى تىكلىگەنىدى.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاجىزلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان يەنە بىر سەۋەب، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاساسىي تۈۋرۈكى بولغان توققۇز ئوغۇزلار ھۆكۈمرانلىقى تارىخىدا كەتكۈزۈپ قويغان مەسىلىلەر باشقا قەبىلىلەرنى چەتكە قاقتى. ئۆز ئىچىدە قەبىلىۋازچىلىقنى ھەدەپ بازارغا سېلىپ، ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭلا ھۆكۈمرانلىقىنى تەكىتلەپ، توققۇز ئوغۇز ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدىكى باشقا ئۇرۇقتىكىلەرنى چەتكە قاقتى. ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ۋە ئالىي مەنپەئىتىنى قوغداپ باشقا ئۇرۇقلارنىڭ غەزەپ ۋە قارشىلىقىنى قوزغىدى.

مىلادىيە 795 ـ يىلى توققۇز ئوغۇز ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدىكى ئادىز قەبىلىنىڭ باشلىقى قۇتلۇق تارقان سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ، ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى. بۇ ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تەسىرىنىڭ ئاجىزلاشتۇرغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. مىلادىيە 808 ـ يىلدىن 821 ـ يىللارغىچە ھۆكۈم سۈرگەن ئادىز ئۇرۇقىدىن چىققان تەڭرى قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلەشتى، كۆچەيدى. بۇخىل ئەھۋال پۈتۈن دۆلەتنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى.

تۇبۇت ئاقسۆڭەكلىرى ئۇيغۇر خانلىقىغا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىنى كۈچەيتتى. بۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر

---

① گروسسېنىڭ: «يايلاق ئىمپېرىيىسى» ناملىق ئەسىرىدىن.

خاقانلىقىدىن ئىل ئىگىسى ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ بەشبالىقنى ئىگىلىدى. تۇبۇتلەر ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ غەربىي قوشۇنىسى بولغان يەجۇ ئوبلاستىغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇلار ئامال قىلىپ ئۇيغۇر خاقانلىقىنى ئاغدۇرۇشقا ئۇرۇندى.

مىلادىيە 790 ـ يىلى تۇبۇتلەر كۈچ توپلاپ قارلۇق، سارتلار، تۈركلەرنىڭ ئىچىدىن بىر قىسىم كۈچنى ئۆزىگە تارتىپ بەشبالىقنى ھۇجۇم قىلىپ بېسىۋالدى. دەل مۇشۇ پەيتتە قارلۇقلار ئونتۇرغا چىقىپ بۇغدا ئەتراپىنى بېسىۋالدى. مىلادىيە 791 ـ يىلى ئۇيغۇر خاقانلىقىدىن ئىل ئىگىسى خاقان 60 ـ 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن باشلاپ كېلىپ بەشبالىققا ھۇجۇم قىلغاندا تۇبۇتلەر قارلۇقلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى. 792 ـ يىلى ئىل ئىگىسى ئىككىنچى قېتىم ئەسكىرى قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىپ كېلىپ تۇبۇت ۋە قارلۇقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، بۇ جايلارنى تامامەن تاپشۇرۇپ ئالدى.

ئۇيغۇر خانلىقى 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ ئېغىر بوھرانغا ئۇچرىدى. چولۇق خاقان «ئاي تەڭرى ئۇلۇغ بولمىش ئالىپ بىلگە» دېگەن نام بىلەن 825 ـ يىلدىن 832 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇردى.

832 ـ يىلى چولۇق قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن تەخت خان جەمەتىدىن بولمىغانلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدا سىنىپىي زىددىيەتلەر تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ ماجىرا كۆپەيدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىغا تەۋە بولغان خەلقلەردە بۆلۈنۈش يۈز بەردى. مىلادىيە 836 ـ يىلى يەنسەي ۋادىسىدىكى قىرغىزلار مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىشقا ھەرىكەت قىلدى. كۈرەش تېخىمۇ ئۇلغايدۇ.

مىلادىيە 839 ـ يىلى ئۇيغۇر خانلىقىدىكى باش ۋەزىر قوزا تېكىن ئىسيان كۆتۈرۈپ ئوردىنى ئىگىلىدى. شۇ يىللىرى دۆلەت

مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەبىئىي ئاپەتكە دۇچ كەلدى. ئۇدا ئىككى يىل مەملىكەت بويىچە جۇت ئاپىتى پەيدا بولدى. بۇ تەبىئىي ئاپەت تەبىئىيكى، ئۇيغۇر خانلىقىدىكى خەلقلەرنى بەكمۇ خورىتىۋەتتى. خەلقنىڭ تەبىئىي ئاپەتكە قارشىلىق كۆرسىتىش ئىقتىدارىنى ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى. بۇ ۋاقىتدا دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا يوشۇرۇنغان ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئىچىدىكى زىددىيەتلەر ئاشكارىلىنىپ زىددىيەتلەر تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى.

«تاڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەردە، يەنى مىلادىيە 839 ـ يىلى يېزىلغان خاتىرىدە: «بىرنەچچە يىل ئۇدا جۇتچىلىق ئاپىتى نەتىجىسىدە ئۆلگەن قويلار پۈتۈن يەرنى قاپلىدى. ئېغىر دەرىجىدە ئاچارچىلىق يۈز بەردى. بۇنىڭ بىلەن يۇقۇملۇق كېسەللەر تارقالدى. داۋاملىق ياغقان قار زېمىننى قاپلىدى» دېيىلگەن.

«ئۇيغۇر خانلىقىدىكى مىسلى كۆرۈلمىگەن تەبىئىي ئاپەت يىللىرىدا خەلق بەختسىز ۋەقەلەرگە دۇچ كەلدى. يېزا ئىگىلىكىدە ئۇدا بىرنەچچە يىل ھوسۇل ئوبدان بولمىدى. ئاغرىق ـ سىلاق ئەۋج ئېلىپ كەتتى. چارۋىلار قىيىن ئەھۋالدا قالدى. قېلىن قاردا قويلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۆلۈپ كەتتى»[1] . يەنە بىر جەھەتتە 8 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قارلۇقلار بىلەن قىرغىزلار تۈبۈتلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ئۇيغۇرلارنىڭ يېپەك سودا قىلىش ئۇچۇن ئوتتۇرا ئاسىياغا بارىدىغان يېپەك يولىنى ئۇزۇپ تاشلاپ، ئۇيغۇر خاقانلىقىنى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىن قاتتىق زەربىگە ئۇچراتتى. چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى كېمىيىپ شەھەرلەر نامراتلاشقانىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي كۇچى پارچىلىنىشقا باشلىدى.

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىن.

839 ـ يىلى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ۋەزىرى ساتلارنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ، پايتەختكە ھۇجۇم قىلدى. قوزا تېكىن ئىسيان كۆتۈرۈپ ئوردىنى ئىگىلىدى.

840 ـ يىلى يەنسەي قىرغىزلىرى ئۆز خانلىقىنى قۇرۇپ ئۇلاردا زور دەرىجىدە قوشۇن تەشكىللىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى كۆل بوغا قىرغىزلارنىڭ باشلىقلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ 100 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ مەركىزىي ئوردىسىغا بېسىپ كىرىپ قوزا تېكىننى، ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىنى ئۆلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن كۆل بوغانىنىڭ يول باشچىلىقىدا ئۇرخۇن دەريا ۋادىسىدىكى ئورداباليق شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ ئوردا ۋە شەھەرگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. بىر ئەسىرگە يېقىن ياشىغان ئۇيغۇر خاقانلىقى مىلادىيە 839 ـ يىلى يىمىرىلدى. كېيىن ئۆگە خاقان دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدا زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. لېكىن، ئۇرخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى چاقماق تېزلىكىدە ئاغدۇرۇلدى.

1. ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى

ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى مىلادىيە 840 ـ يىلى قاتتىق ئىچكىي نىزا ۋە قىرغىزلارنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ زەربە بېرىشى نەتىجىسىدە پارچىلىنىپ يىمىرىلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشىدىن بۇرۇن 840 ـ يىلىدىن 866 ـ يىللاردىكى سىياسىي زىددىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇ دەۋرده تاڭ سۇلالىسىنىڭ كىرىزىسىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، سۇلالىنىڭ كەسكىن ئاجىزلاپ كېتىشى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ 907 ـ يىلى ھالاك بولۇشى، قىتانلارنىڭ خېلى دەرىجىدە قۇدرەت تېپىشى، سىياسىي سەھنىدە يېڭىدىن

تاڭغۇتلارنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيادا 9 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئىلگىرى رىقابەتلىشىپ كەلگەن ھاكىمىيەتلەرنىڭ كۈچ سىلىشتۇرمىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقتا تارىخىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولۇشى، مۇھىمى تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچىنىڭ نىسبەتەن ئاجىزلىقى بىلەن خاراكتېرلەندى.

ئۇيغۇر خانلىقى قىرغىزلارنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك ئەسكىرىي قوشۇنىنىڭ زەربىسى بىلەن ئاغدۇرۇلدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاساسىي كۈچى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرۇشتىكى شىددەتلىك جەڭدە بىر قىسمى قۇربان بولدى. ئاساسىي قىسمى زەربىدىن ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش ئىستراتېگىيىسى بويىچە ياغلاقارغا مەنسۇپ رەھبەرلەرنىڭ پىلانلىشى، يېتەكلىشى بىلەن ئىلگىرى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا باشقۇرۇلۇپ ئىدارە قىلىنىپ كەلگەن «شەرقتە ساجۇ ‹ دۇنخۇاڭ› دىن باشلاپ تارىم ئويمانلىقى يەتتە سۇ ۋە بارىسغانغىچە» بولغان جايلارغا ئەڭ بۇرۇن ماكانلاشقان قېرىنداشلىرى يېنىغا قاراپ كۆچۈش بولدى.

ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇب ۋە غەرب تەرىپىگە كۆچۈشى توغرىسىدا خەنزۇچە مەنبەلەردىكى ئاساسىي مەلۇمات تاڭ سۇلالىسى تارىخىدىكى «كونا تاڭنامە» ، «يېڭى تاڭنامە» لەردە ئوخشىمىغان ھالدا ئېنىق بولمىغان مەلۇماتلار بېرىلگەن.

بۇ خىل مەنبەلەردىكى مەلۇماتلار ئىلىم دۇنياسىنىڭ زور دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، جاھان تەتقىقات تېمىسىنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى. دۆلىتىمىزدە ۋە دۇنيا بويىچە نۇرغۇنلىغان ئالىملار بۇ تەتقىقات بىلەن شۇغۇللاندى.

ئېلىمىز ئالىملىرىدىن: ۋاڭ رىۋى، ۋاڭ يەندى، سۇڭ كەيدى، فىڭ جيا شىڭ، چىڭ سۇلو، مو گۇاڭۇېنلار؛ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۇيغۇر تارىخىنى ئۆزۈن يىللار تەتقىق قىلغان ئالىملاردىن: س. گ. كىلياشتورنى، ئا. گ ماليافكىن، ن.

ئـــى. بـــيچورىن، بوزنـــيوف، بارتولد، رادلوف، ئا. يوياكوۋسكىي. ى. ئە. كىيچاندو، ر. ئى. تىخونوف؛ ياۋروپا ئالىملىرىدىن: فرانسۇز ئالىمى ر. گاملىيۇن، ۋىنگـــرىيە ئالىمى، ك. سەگلبد. ياپون ئالىملىرىدىن كوۋاداكورو، مورى ياسۇتاكائو، خۇدزى ئىيدا ئوكىرا، ئونوگاھىدى قاتارلىق ئالىملار خېلىدىن بېرى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ باردى.

جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتىدا ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈش مەسىلىسىگە قارىتا ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراشلار مەۋجۇت بولۇپ كەلدى.

ئېلىمىز ئالىمـــى فـــاك جياشـــاك ئەپەندى يازغان «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» دېگەن ئەسەردە: «ئۇيغۇرلار 839 ـ يىلدىن كېيىن ئۇچ تارماقتا بۆلۈنۈپ غەربكە كۆچكەن. ھەربىر تارمىقى ھاكـــمـــىيەت قۇرغاندى» دېيىلگەن.

ئېلىمىز ئالىمى ژاك رىۋي: «ئۇيغۇرلار غەربكە قاراپ يول ئالغاندا ئۇلار ئۇچ ياكى تۆت قىسمىغا بۆلۈنۈپ كۆچتى. بىر قىسمى سەددىچىنغا كۆچتى. بىر قىسمى جۇڭگوغا، يەنە بىر قىسمى شىجۇغا، يەنە بىر قىسمى كوكئارت تاغلىرىنىڭ غەرب تەرىپىگە كۆچۈپ باردى»① دېگەندى.

ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈش مەسىلىسىنى دۇنيادىكى ئېلىم ئەھلىلىرىنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن تارتىپ تەتقىق قىلىش جەريانىدىكى ئىلمىي قاراشلار شۇنداق دەپ كۆرسەتتىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى تەشكىللىك ۋە پىلانلىـــق ھالدا ئۆز كۈچىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيە زېمىن دائىرىسىدە باشقۇرۇپ، ئىدارە قىلىپ كەلگەن جايلارغا ۋە

① ژاك رىۋى: «تارىخ ئىلمى» پەسىللىك ژۇرنىلى، بېيجىڭ، 1936 ـ يىلى نەشرى.

ئەڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىنىڭ بۇرۇن ماكانلاشقان ئانا ماكانىغا قاراپ كۆچكەن. بۇ توغرىدا مۇشۇ ئەسىردىكى رۇس ئۇيغۇرشۇناسلىرىنىڭ ئەڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىللىرىنىڭ بىرى س. گ. كىلياشتورنى مۇھىم قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ قەدىمكى تۈرك ۋە ئۇيغۇر مەڭگۈ تاشلىرىنى تەتقىق قىلىشقا دۇنيا تۈركلوگىيە ساھەسىدىمۇ مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە ئالىملارنىڭ بىرى.

س. گ. كىلياشتۇرنى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشىدە ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قاغانلىرى شىنجاڭ ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى رايونلارنى باشقۇرۇپ كەلگەن بولۇپ، ئۇ قاغانلارنىڭ ئۆز ئانا ماكانى، ئۆز قېرىنداشلىرى يېنىغا كۆچكەنلىكىنى مۇنۇ تارىخىي ھۆججەت بىلەن كۆرسەتتى، «ئۇرخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قاغانى بۆكۈ قاغان ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان يىللاردا (757 ــ 779 ـ يىللار) شەرقىي تەڭرىتاغدىكى[1] رايونلار ئوچۇقتىن ئوچۇق ئۇيغۇرلارنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدە ئىدى. «مانى دىنى مەزمۇنىدىكى تۇركچە تېكىستتە (TM—301 ـ نومۇرلۇق) كۆرسىتىلىشىچە: «قوجۇنىڭ سىرتىدىكى يەرلەرنى يايلاقلاردىن ئەل تۇتمىش ئۇلۇغ بىلگە تەڭرى «قاغان» يەنى بۆكۈ قاغان ئىدارە قىلغان»[2].

«بۆكۈ قاغانىنىڭ «ئەتىۋارلىق ئوغلى» ئىل ئوگىسى تۇزلۇك بەگ «قوجۇ شەھىرىنىڭ بېگى» بولغانىكەن»[3]. «ھازىرقى تويۇقدىكى بىر ئىبادەتخانا تېمىغا يېزىلغان بۇددىزم مەزمۇنىدىكى بېغىشلىما ئېلان قىلىندى. مەزكۇر تېكىستنى يازغان ۋە

---

① تەڭرىتاغدا مۇنىڭدىن 500 مىليون يىل بۇرۇن تەشكىللەنگەن تاغ تونىللىرى بولۇپ، قەدىمكى دەۋرلەردىكى خەلقلەر تەڭرىتاغنى ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىغا مەنبە بەخش قىلىپ تۇرغان تەبىئىي ئىلاھ دەپ چۈشەنگەنلىكى ۋە ئۇنىڭغا چوقۇنۇپ «تەڭرى» دەپ ئاتىغانلىقىدىن پەيدا بولغان.

② س. گ. كىلياشتورنى: «غەربىي يۇرتتىكى تۈركى خەلقلەر تارىخىدىن پارچە» ناملىق ئىلمىي ماقالىسى. شىنجاڭ تەزكىرچىلىكى، 96 ـ يىل 3 ـ سان.

③ س. گ. كىلياشتورنى: «غەربىي يۇرتتىكى تۈركى خەلقلەرى تارىخىدىن پارچە» شىنجاڭ تەزكىرىسى، 1996 ـ يىل 3 ـ سانغا بېسىلغان.

يازدۇرغۇچىلار ئۆز ھمايىچىلىرىدىن «بىزنىڭ ئىلاھ بۆكۈ تەڭرى قاغاندۇر»، «قۇجۇ بالىق بېگى تۇزلۇك بەگدۇر» دەپ كۆرستىدۇ. مەزكۇر بېغىشلىما 767 ـ 780 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا يېزىلغان»[2] دېيىلگەن.

ئۇرخۇن ئۇيغۇرلىرى بۇ قېتىم كۆچۈشتە، ئۇرخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى باشقۇرغان زېمىن دائىرىسىدىكى تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ماكانغا، قېرىنداشلىرى يېنىغا كۆچكەنلىكىنى كۆرگەن يۇقىرىقى پاكىتلار بىلەن شۇنى دېيىشكە ھەقلىقمىزكى، ئۇلار كۆچكەندە ئۆزلىرىنىڭ ئانا ماكانىغا كۆچكەنلىكىنى مۇنازىرىسىز ھالدا ئىسپاتلىدى.

ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرق قىسمىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ (توققۇز ئوغۇزلار) نىڭ 15 قەبىلىسى ياغلاقار ئۇرۇقىدىن پان تېكىن رەھبەرلىكىدە ئۆز يەرلىرىنى يەنسەي قىرغىزلىرىغا تاشلاپ بېرىپ، شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىغا كۆچۈپ كەلدى. شەرقىي تەڭرىتاغ رايونى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئەسلىدىكى چەت رايونلىرى ئىدى[1]. «پان تېكىن بىر مەزگىلدىن كېيىن» مەڭلىك ئۇنۇتۇلۇپ باش قوماندان بولۇپ تۇردى. كېيىن قاغان دەپ ئېلان قىلىنىشتى[2]. پان تېكىن قاغان ئالىي ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىش مەقسىتىدە كۇچار شەھرىنى ئىگىلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ جاي قولدىن كەتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ 3 ـ گۇرۇپپىسى بەشبالىققا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ياغلاقار بۆكۈچىنى مۇشۇ گۇرۇپپىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى قىلدى. 3 ـ قىسىم ئۇيغۇرلار يەنى سانى ئەڭ كۆپ بولغان ئۇيغۇرلار غەربتە تۇرپانغا كۆچۈپ باردى.

بۆكۈچىن 866 ـ يىلى تۇرپاننى ئىگىلىدى. بۇ يەردىكى

---

① س. گ. كىلىياشتورنى: «غەربىي يۇرتتىكى تۈركى خەلقلەر تارىخىدىن پارچە».

② رىشات گەنج: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

بارلىق قەبىلىلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى[1] . «بۇنىڭدىن بۇرۇن باشقا تۈرك قەبىلىلىرىدىن باسمالار ۋە تۈركەشلەر بۇ يەرگە ئاللىقاچان ماكانلىشىپ بولغانىدى»[2] . بۆكۈچىن جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدا ياشىغان باسمىل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ تۇبۇتلەرنىڭ كۈچىنى ئۆزۈل ـ كېسىل تارمار قىلىپ، پۈتۈن شەرقىي تەكرىتاغنىڭ ھەممىسىنى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىپ ئىدارە قىلدى.

تۈرپان رايونىغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ئەسلىدىكى ئۇيغۇر ۋە باسمىل، تۈركەش قەبىلىلىرى بىر پۈتۈن قەبىلە تەشكىلاتىنى ساقلاپ، بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ ئۇيۇشۇپ، بۇ يەرگە ناھايىتى تېزلا ئورۇنلىشىۋالدى. چۈنكى، كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار تىلى جەھەتتە تۈركى تىلى، دىن جەھەتتە تۈرپان ئويمانلىقىدىكىلەر بىلەن بىردەك بولغانلىقتىن مانى دىنىدىكى ئۇيغۇرلار بۇددا شەھەر مەدەنىيىتى ئاساسىي ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن بۇ رايوندا يېڭى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى تىكلىدى. «قۇجۇ ئۇيغۇر شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ ئېتى»[3] بۇ دۆلەتنىڭ پايتەختى دەسلەپتە كۇچار، كېيىن بەشبالىق، ئەڭ ئاخىرىدا قۇجۇ دېگەن نام بىلەن ئاتالدى.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دائىرىسى تۈرپان ئويمانلىقىنى مەركەز قىلغان ھالدا شەرقتە بارىكۆل، جۇڭغار ئويمانلىقى بولۇپ، شەرقىي گەنسۇنىڭ غەربىي قىسمى، شىمالدا تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى كەڭ زېمىنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

«مىلادىيە 679 ـ يىلى ئۇيغۇرلار گەنجۇ رايونىغا ئورۇنلىشىپ، غەربىي يۇرتتىكى بوستانلىق شەھەرلەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقانىدى»[4].

---

① س. گ. كىلىياشتورنى: «غەربىي يۇرتتىكى تۈركى خەلقلەر تارىخىدىن پارچە».
② ئا. ۋ. گاباۋىن: «قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى 850 ـ 1250 ـ يىللار».
③ مەھمۇد قەشقەرى، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ توم 302 ـ بەت.
④ س. گ. كىلىياشتورنى: «غەربىي يۇرتتىكى تۈركى خەلقلەر تارىخىدىن پارچە».

مىلادىيە 840 - يىللىرى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقىنى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇرخۇن سېلىنگىر دەريا ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۆزىنىڭ گەنجۇدىكى قېرىنداشلارنىڭ يېنىغا كۆچۈپ بېرىپ، ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەتنى قويۇقلاشتۇرغان. بۇ قېتىم گەنجۇغا كۆچۈپ بارغان بۇ گۇرۇپپىغا ياغلاقار ئۇرۇقدىكىلەر يېتەكچىلىك قىلغانىدى. دەل مۇشۇ دەۋردە تۇبۇتلەر شەرقتە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمال قىسمى، جاڭ يى شەھەر ئەتراپلىرى قاتارلىق جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى.

ياغلاقار گۇرۇپپىسى گەنجۇ رايونىغا كۆچۈپ بېرىپ، تۇبۇتلەرنىڭ، كېيىن جاڭ يېجاۋ پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى بوّلدى. ئۇيغۇرلار بۇ قەدىمكى ماكاندىكى ئىلگىرى كېلىپ ئورۇنلاشقان قېرىنداشلىرى بىلەن بىللە گەنجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جاڭ يى شەھىرى) نى ئاساسىي تايانچ بازا قىلىپ، بۇ ئورۇندا ئۆز پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇشتا كۈچ توپلاپ، تۇبۇتلەرنى ۋە جاڭ يېجاۋ پادىشاھلىقىنى ئاخىر ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلىنىپ شەرقتە گەنجۇ، دۇنخۇاڭ، يۈمىن، ئەنشىگىچە بولغان جايلارنى ئىگىلىدى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىرلەردە تارىخىي مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان ئوغۇز ياكى ئۇيغۇر (ۋوجى) دېگەن قەدىمكى قەبىلىلەرنىڭ پائالىيەت دائىرىسى يەنىلا شۇ گەنجۇ رايونىغا قەدەر يەتكەنىدى.

تارىخىي مەنبەلەردە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تولەس (قاڭقى) قەبىلىلەر ئىتتىپاقى مۇشۇ رايوننى مەركەز قىلىپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان جاي ئىدى.

گەنجۇ رايونىنىڭ تارىخىدىن قارىغاندا، قەدىمكى كۆكتۈرك خانلىقى كېيىنكى تۈرك خانلىقلىرىنىڭ ئاساسىي پائالىيەت ئورۇنلىرى بولۇپ، مۇشۇ جايدا بولۇپ كەلگەنىدى. بۇنداق

بولۇشتىكى تۈپكى سەۋەب شۇكى، گەنجۇ رايونى «قەدىمكى يىپەك يولى» نىڭ ئاساسىي ئۆتكىلى بولغانلىقتىن، بۇ رايوننى ئۇيغۇرلار مۇھىم بىلىپ ئۇيغۇر تۈركى قەبىلىلەر ئەزەلدىن قولىدا تۈتۈپ ھەربىكەت قىلغانىدى. شۇڭا، ئۇيغۇر خاقانلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ياغلاقارلار گۈرۈپپىسىدىكى بىر بۆلەك ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ قەدىمدىن بېرى ئانا ماكانىنىڭ بىرى بولغان گەنجۇ رايونىغا ئورۇنلاشقان.

شۇڭا، تارىختا «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» ياكى «خېشى ئۇيغۇرلىرى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كەلدى. بۇلار قۇرغان خانلىق «گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى» بولۇپ، ئەسلىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قاغان نامىنى قوللانغان. ئۇلارنىڭ پايتەختى گەنجۇ (جاڭيې) شەھىرى ئىدى.

مىلادىيە 1028 - يىللىرى تاڭغۇت پادىشاھلىقى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىپ گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. بۇنىڭ بىلەن 178 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان گەنجۇ خانلىقى ئاخىر پۈتۈنلەي ئاياغلاشتى. كېيىنكى دەۋرلەردە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى «تارىختا سېرىق ئۇيغۇرلار» نامى بىلەنمۇ ئاتالدى.

ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى يۇگۇ مىللىتى ئەنە شۇ گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى كېيىنكى سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاستە ئەۋلادى ھېسابلىنىدۇ.

گەنجۇ، يەنى خېشى ئۇيغۇرلىرى دەسلەپتە مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بولۇپ، كېيىن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇزىكا، ئۇسسۇل ھەم رەسساملىق، ھەيكەلتاراشلىق جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ئوخشاش.

گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسى ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ھەممىسى ھەربىي ئىشلار بىرلەشتۈرۈلگەن سىياسىي تۈزۈلمىنى يولغا قويغان.

گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ئىگىلىكىنىڭ ئىككى چوڭ تۈۋرۈكى بولۇپ، بىرى يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلىگەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى، ئىككىنچىسى، سودا ئىدى. گەنجۇ رايونى يىپەك يولىنىڭ قاتناش تۈگۈنىگە جايلاشقانلىقتىن سودا جەمئىيىتى ئىقتىسادىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەنىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە دېھقانچىلىق، ئۆۋچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك بار ئىدى.

مىلادىيە 9 ـ، 10 ـ ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ھازىرقى شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردا ياشىغان مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ تارىخى ئەھۋالى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشنى زۆرۈر دەپ قارايمىز.

مىلادىيە 8 ـ ئەسىرلەرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋەزىيىتىدە غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بولۇپ ئۆتتى. بىر تەرەپتىن ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا ئىسلام دىنىنى تارقىتىش يۈزىسىدىن كىرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن تۈبۈتلەر شىنجاڭدا باش كۆتۈردى.

ئەسلىدە يەتتە سۇ رايونىدا ئولتۇراقلاشقان غەربىي تۈركلەرنىڭ تۈركەش قەبىلىسى زاۋاللىققا يۈزلەندى. ئۇلارنىڭ ئىگىلىگەن زېمىنى كېيىنكى ۋاقىتتا (756 ـ 758 ـ يىللىرى) غەربكە كۆچكەن قارلۇقلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىندى. تۈبۈتلەر غەربىي يۈرتقا قارىتا كېڭىيىپ خېشى رايونلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. كېيىن بۇلار 787 ـ يىللىرى بەشبالىقا ھۇجۇم قىلىپ، قارلۇقلار بىلەن بىرلەشتى. ئۇيغۇر خاقانلىقى بۇ ئىككى كۈچلۈك مىللەتلەر بىلەن ئون نەچچە يىل شىددەتلىك جەڭلەرنى ئېلىپ باردى. ئاخىر جەنۇبتا تۈبۈتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ شىمالدا قارلۇقلارنى بويسۇندۇردى. بۇلارنىڭ كۈچى پامىرنىڭ غەربىگىچە يېتىپ باردى. 9 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىغا كەلگەندە ئۇيغۇر خاقانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ قەبىلە پارچىلاندى.

تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۈبۈتلەرمۇ ئاجىزلاپ كېتىشتەك

ۋەزىيەت شەكىللەندى.

قارلۇقلار بۇ دەۋرلەردە سامانيلار خاندانلىقىنىڭ زېمىنلىرىغا يېقىن جايغا جايلاشقانىدى. ئۇلارنىڭ زېمىنى ــ ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبى بىلەن ئىسپىجابدىن چۆ دەريا ۋادىلىرىنى مەركەز قىلغان، غەربىي شىمال تەرەپتە قولاندىن ئىلى ۋادىلىرىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ تەكرىتاغنىڭ ئەتراپلىرىغا ئورۇنلاشقان. ئۇيغۇرلار توققۇز ئوغۇزلار (ئۇيغۇرلار) دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنى ئىدىقۇتنى مەركەز قىلغان. غەربتە كۇسەن، شەرقتە قۇمۇل، غەربىي شىمالدا ئىلى، شىمالدا ئېرتىش دەرياسىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايوندا ياشىغان «توققۇز ئوغۇز» (ئۇيغۇرلار) دىن باشقا يەنە قىرغىز، قارلۇق، سوغدى قاتارلىق مىللەتلەرمۇ بار. «ھۇدۇدۇلئالەم» ناملىق كىتابتا: «تاتارلار توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر خىلى» دېيىلگەن. بۇ مەنبە «ۋاڭ يەندىنىڭ قۇجۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دە يېزىلغىنى بىلەن ئوخشاش.

ۋاڭ يەندى مۇنداق دېگەن: «جەنۇبىي تۈرك، شىمالىي تۈرك، چوڭ چېگىل، كىچىك چېگىل قەبىلىلىرى، ياغما، قىرغىز، مۇسۇلمان ‹قۇجۇدا ئۇيغۇرلار ئىچىدە مۇسۇلمانلار بولغان› قاتارلىق كۆپ قەبىلىلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋا مالىلىرىنى باقىدىغان توققۇز تاتارلاردىن باشقا ‹ھۇدۇدۇلئالەم› دە يەنە قەشقەردىن خوتەنگىچە بولغان جايلاردا ئاستىنئاتۇشتىمۇ ‹توققۇز ئوغۇزلار› بار».

ياغما «تۈركلەرنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ ئىسمى»[1]. بۇ قەبىلە «ھۇدۇدۇلئالەم» ناملىق كىتابتا تىلغا ئېلىنغان. «ياغلىقلار توققۇز ئوغۇزلاردىن ئىدى» دېيىلگەن. ۋاڭ يەندىنىڭ قۇجۇغا

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئىسىرى، 3 ـ توم.

ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسىدە تىلغا ئېلىنغان «ھۇدۇدۇلئالەم» دە: «ئۇلارنىڭ پادىشاھى بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پادىشاھى بىر ئۇرۇقتىن» دېيىلگەن.

تارىخىي مەنبەلەردە قەيت قىلىنىشىچە، ياغلىقار يەنە ھەقىقەتەنمۇ توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى، بىر قەبىلىسى دېگەن. يەنە تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، ياغمىلار ئاساسەن ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىدىن قەشقەرغىچە بولغان شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىدىكى جايلارغا تارقالغانلىقى كۆرسىتىلگەن. يۇقىرىقى ئەسەردە ياغمىلارنىڭ زېمىنىدىكى ئۇچ شەھەر كۆرسىتىلگەن. قەشقەر ئۇنىڭ ئەڭ چەتتىكى بىر شەھىرى ئىدى. ئاتۇش بولسا چۆشۈپ قالغان. ياغما قەبىلىنىڭ زېمىنى ناريىن دەرياسىدىن ئۆتۈپ ھازىرقى شىنجاڭنىڭ غەربىي شىمال چېتىگە تۇتىشاتتى. بۇ يەرلەردە ياغما، قارلۇق ۋە توققۇز ئوغۇزلار ئارىلاش ئولتۇراقلاشقانىدى، دەپ بايان قىلىنغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتاقلىق تىلشۇناس ئالىمى، مەھمۇد قەشقەرى ياغمىلار ئۇستىدە توختىلىپ 11 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنىڭ ئىلى ۋادىسىدا، بىر قىسمىنىڭ بولسا تىراز (تالاس) ئەتراپىدا ياشىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ[1].

چىگىل قەبىلىسى: «چىگىل ئۇچ تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. باربارىسخانىنىڭ تۆۋەن تەرىپى، تالاس شەھىرى يېنىدىكى بىر شەھەرچىسىدە ياشىغانلار چىگىل دەپ ئاتىلىدۇ»[2]. تارىخىي ماتېرىياللاردا ئەسلىدە قارلۇقلارنىڭ ئۇچ ئۇرۇقىنىڭ بىرى قىلىپ تىلغا ئېلىنغان. «ھۇدۇدۇلئالەم» دە: «قارلۇقلار ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىي شىمالىدا ياشايدۇ دەپ خاتىرىلەنگەن»[3]. گەردىزىنىڭ تارىخىي ئەسىرى «زەينۇل ئەخبار» دە:

---

① مەھمۇد قەشقەرى: ئىلى دەرياسىنى تىلغا ئالغاندا: «تۈركلەردىن ياغما ۋە توخسىلار بىلەن چىگىللارنىڭ بىر قىسمى جۇشكەن جىلغا» دەپ بايان قىلغان.

② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرى 1 ـ توم، 551 ـ بەت.

③ ۋالىخ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» 2 ـ قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

«ئىسسىقكۆلنىڭ ئەتراپىدىكى ھەممە يەرلەر چىگىللەرنىڭ» دەيدۇ[1] . بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، چېگىل، قارلۇق، ياغما ۋە توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئولتۇراقلاشقان يەرلىرى ئۆزئارا تۇتىشىپ كەتكەنىدى. بۇ قەبىلە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

تۇركەش قەبىلىسى «ھۇدۇدۇلئالەم» نامىلىق كىتابتا، بۇ قەبىلىلەرنىڭ نامىنى «توكىش» دەپ ئالغان. «تەنقىداتچىلار تۇكىشلارنى تۇركەش قەبىلىسىدىن قېپقالغان قوۋم دەپ قارايدۇ. تۇركەش قەبىلىلىرى چۇ دەرياسى ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدىن ئىلىغىچە بولغان ئارلىقتىكى جايلار، يەنى ھازىرقى ئالماتانىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە ياشىغان.

تۇركەش رايونلىرىدىمۇ سوغدىلار ئولتۇراقلاشقان كەنتلەر بولغان.

مىلادىيە 840 ـ يىللىرى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ياغما قەبىلىسى غەربكە كۆچۈپ قەشقەرگە كەلگەن. بۇ جايلارنى قارلۇقلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىپ، بۇ رايوندا ئولتۇراقلاشقان. كېيىنچە ئۇلار مىڭلاق، ئىلى ۋادىسىغا قەدەر تارقالغانىدى. يەنە بىر جەھەتتىن ياغمىلار كۈچ توپلاپ مەركەز بالاساغۇندىن (قۇز ئوردۇ، قۇز ئۇلۇس) رايونلىرىنى قوللىرىغا كىرگۈزگەن. مىلادىيە 9 ـ ئەسىرلەردە ياغما قەبىلىسى ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نارىن دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كەلگەن[2] . ياغمىلار ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەي ۋە ئۆزىنىڭ جەڭگىۋارلىقى بىلەن قارلۇق خانلىقىغا تەسىر كۆرسىتىپ ئۇنىڭ ھوقۇقلىرىنى قولىغا كىرگۈزۈۋالغان. 10 ـ ئەسىردىكى ئەرەب جۇغراپىيونلىرىنىڭ مەلۇماتىدا ياغمىلارنى قەشقەر بىلەن ئۇنىڭ غەربىي شىمالىغا يېقىن جايلارغا ھاكىم بولغان دەپ كۆرسىتىدۇ.

---

① گەردىزىنىڭ: «زەينۇل ـ ئەخبار» نامىلىق ئەسىرىدىن.
② «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 4 ـ توم، 904 ـ بەت.

پاكىتلار شۇنى كۆرسەتتىكى، ئۇرخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن غەربكە كۆچكەن يان تېكىن زەھبەرلىكىدىكى 15 قەبىلە غەربكە قاراپ يۇرۇپ قەشقەردە كۇچ توپلاپ قارلۇقلارنىڭ ئىگىلىگەن جايلىرىدىن بولغان قەشقەر، ئاتۇش، ئىلى ۋادىسى، ئىسسىقكۆل ۋە بالاساغۇن قاتارلىق رايونلارنى تارتىپ ئېلىپ قاراخانىيلار دۆلىتىنى قۇردى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغۇچى كىم؟ قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ قايسى تۈركى تىللىق خەلقلىرى تەشكىلىگە (قايسى نەسەپ) كە مەنسۇپلۇقى مەسىلىسى خېلىدىن بېرى تارىخ ئالىملىرىنىڭ تالاش ـ تارتىش تېمىسى بولۇپ كەلمەكتە. بۇ مەسىلىدە تارىخ سەھىپىسىدە قالىمۇ قالىشى بىرمۇنچە كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا چىقماقتا. بەزى تارىخىي ئەسەرلەردە قاراخانىيلار خاندانلىقى قارلۇقلاردىن كېلىپ چىققان دېسە، بەزىلەر ئۇيغۇر ياغمىلارنى ئاساس قىلغان دەيدۇ. يەنە بەزىلەر چېگىللەردىن كېلىپ چىققان دەيدۇ.

«تۈركى تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «ھۇدۇدۇلئالەم» جامال قارشىنىڭ «سۇراھ لۇغىتىگە ئىلاۋە» ناملىق ئەسەرلەردە بايان قىلىنغان پاكىتلاردىن قارىغىنىمىزدا، «ياغمىلار تۈركلەرنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ ئىسمى»[1]. شۇڭا تۈركى قوۋملىرىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مىلادىيە 742 ـ يىللىرى تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى ئۇيغۇر قارلۇق ئىتتىپاقىدىكى باسمىللارنىڭ قولىغا ئۆتتى. بىراق، باسمىللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئىنتايىن قىسقا بولدى. كېيىن ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى ئۇيغۇرلار قولىغا ئۆتتى. ياغمىلار مۇشۇ توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) ئىچىدىكى بىر قوۋم بولۇپ، 766 ـ يىلى سۇياب

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى» 3 ـ توم.

شەھىرىنى ئىگىلەپ، بۇ شەھەرنى ئۆزىگە پايتەخت قىلغانىدى. «ھۇدۇدۇلئالەم» ناملىق ئەسەردە كۆرسىتىلىشىچە: «ياغمىلار ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. ئۇلارنىڭ پادىشاھى بىلەن توققۇز ئوغۇز «ئۇيغۇرلار» لارنىڭ پادىشاھى بىر ئۇرۇقتىن ئىدى» دېيىلگەن. ياغمىلار ھەقىقەتەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى. يەنە بەزى ماتېرىياللارغا قارىغاندا: «ئۇلار ئاساسەن ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىدىن قەشقەرغىچە بولغان جايلاردا بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ غەربىي شىمالىغا يېقىن بولغان جايلارغا تارقالغان. مىلادىيە 9 - ئەسىرلەردە ياغما قەبىلىسى ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نارىن دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كەلگەن»[1]. شۇ مەنبەگە قارىغاندا، قەشقەر، ئاتۇش رايونلىرى ياغمىلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسىدە بولغان. «ھۇدۇدۇلئالەم» ناملىق ئەسەردە: «قەشقەر ئەڭ دەسلەپتە ياغمىلار قولىدا ئىدى» دېيىلگەن. «ھۇدۇدۇلئالەم» دە: «ياغمىلار كېيىن چو دەرياسى، مىڭلاق، ئىلى ۋادىسى[2] قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەپ بۇ رايونغا ھاكىم بولۇشتى» دېيىلگەن.

مەھمۇد قەشقەرى 11 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا قارلۇقلارنىڭ خېلى كۆپ بىر قىسمىنىڭ ئىلى ۋادىسىدا، بىر قىسمىنىڭ بولسا تىراز (تالاس) ئەتراپىدا ياشىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. ئەمما، سامانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغۇچىسى ئىسمائىل مىلادىيە 893 - يىللىرى ئىسلامنى ئومۇملاشتۇرۇش ھەرىكىتى بىلەن قوشۇن تارتىپ تالاسقا ھۇجۇم قىلىپ تالاسنى قارلۇقلاردىن تارتىپ ئېلىپ، قارلۇقلارنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرگەن. تالاستىكى خرىستىئان دىنى چېركاۋلىرىنى مەسچىتكە ئۆزگەرتتى ھەمدە تالان - تاراج قىلىش ئارقىلىق نۇرغۇن ئولجىلار بىلەن قايتىپ كەلدى. شۇ يىلى ئۇ يەنە سوتراشانانى ئۆزىگە

---

① «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 4 - توم.
② ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» 2 - قىسىم، شىنجاڭ نەشرىياتى نەشرى.

قوشۇۋالدى، دېيىلگەن.

«مەجمەئۇنتەۋارىخ ۋەل ـ قىسەس» ناملىق ئەسەردە ياغما ھۆكۈمرانلىرىنىڭ «بۇغراخان» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئوچۇق كۆرسەتكەن. مانا بۇلار ياغمىلارنىڭ قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىلار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان كۈچلۈك دەلىل①.

قارلۇقلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرى «يابغۇ» ئۇنۋانىنى قوللانغان. ھەتتا «ھۇدۇدۇلئالەم» دە ئېيتىلىشىچە، قارلۇق ھۆكۈمرانلىرى «يابغۇ» ئۇنۋانىنى قوللانغان.

ئەبۇ سەئىد ئەبدۇل ھەييابنىنى زەھھاك گەردىزىنىڭ غەزنە خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئابدۇرەشىد (1050 ـ 1053 ـ يىللىرى) نىڭ قىسقىغىنا ھۆكۈمرانلىق مەزگىلىدە يېزىپ چىققان «زىينۇل ـ ئەخبار» دېگەن ئەسىرىدە: «بۇ قەبىلىنى يابغۇ قارلۇق» دەپ ئاتىغان دەپ كۆرسىتىپ مۇنداق دېگەن: «قارلۇقلارنىڭ بىر ئادىمى توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇرلار) يۇرتىغا قېچىپ كەپتۇ. قاغاننىڭ قول ئاستىدىكى بىر كىشى ئۇنى ئوۋلاۋاتقان جايدا كۆرۈپ قاپتۇ. ئۇ يەر ناھايىتى سوغۇق بولغاچقا ئۇستىگە ئىككى پارچە كىگىزنى يېپىنچاقلىۋالغانكەن. قاغاننىڭ قول ئاستىدىكى ھېلىقى كىشى ئۇنى «يابغۇ» دەپ ئاتاپتۇ. كېيىن ئۇنى قاغاننىڭ يېنىغا ئېلىپ كىرىپتۇ. قاغان ئۇنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۆز ھۆكۈمرانلىق ئاستىدىكى قارلۇقلارنى چاقىرىپ بۇ «يابغۇ»نى ئۇلارغا باشلىق قىلىپ تەينىلەپتۇ. بۇ قەبىلىنى «يابغۇ قارلۇق» دەپ ئاتاشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ. قارلۇقلاردىن بىرىنچى بولۇپ تەختكە چىققان كىشىنىڭ ئىسمى ـــ ئىلمال مايسىن ئىدى دېيىلگەن.

خۇددى ئۇيغۇر تىلشۇناس ئالىمى مەھمۇد قەشقەرى «قارلۇق

---

① بارتولد: «تۈركىستان» ناملىق ئەسىرىدىن.

تۈركمەنلەرنىڭ بىر قىسمى»[1] ئىدى. 11 ـ ئەسىردە قارلۇق چوڭلىرىغا بېرىلگەن ئۇنۋان دەپ «جۇغلان» ، «ساغون» ۋە كول ئەركىنلەرنى كۆرسەتكەنىدى[2] . يۇقىرىقى تارىخىي مەنبەلەرگە قاراپ شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان ياغمىلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى بىلەن 840 ـ يىللىرى غەربكە كۆچۈپ قەشقەردە ئاتۇش[3] رايونىغا كەلگەن. بۇ جايلارنى قارلۇقلار قولىدىن تارتىپ ئېلىپ بۇ جايلاردا ئولتۇراقلاشقان. كېيىن ئۇلار مىڭلاق، ئىلى ۋادىسى قاتارلىق رايونلارنى قارلۇقلاردىن ياغمىلار تارتىۋالغان. يەنە قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەركىزى بالاساغون رايونىنى مىلادىيە 880 ـ يىلى ئىگىلىگەن.

جامال قارشى (ئەبۇل پەزل مۇھەممەد ئۇمەر ئوغلى. ئۇمەر بولسا خالىدە ئوغلى بولۇپ «تەخەللۇسى» جامال قارشى) ئۆزى ئالمىلىقتا 1230 ـ يىلى تۇغۇلغان.

مىلادىيە 1300 ـ يىلى «مۇلھاقاتوس ـ سۇراھ» نامىلىق «سۇراھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» ئىلاۋىسىنى يېزىشتا قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن قەشقەرلىك تارىخ ئالىمى ئەبۇلفۇتۇھ ئەبدۇلغەپۇر ھۇسەيىن ئەلمايى تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى كاشغەر» دىكى تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسەن مۇنداق دېگەن: مىلادىيە 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا ياغما قەبىلىسىنىڭ باشلىقى كۆل قادىرخان (سۇتۇق بۇغراخاننىڭ بوۋىسى) دېگەن ئادەمنىڭ نامى تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ مىلادىيە 880 ـ يىللىرى

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرى 2 ـ توم.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ توم.
③ قەشقەردە ئارتۇچ نامىلىق ئىككى يۇرت بار. مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرى 1 ـ توم، 151 ـ بەت.

بالاساغۇن شەھىرىدىكى قارلۇق خانلىقىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن چوڭ ئوغلى بار تېكىن (بازىزى تېكىن) نى ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي شەرەپ نامى بولغان «ئارسلانخان» دېگەن نامنى بېرىپ، بالاساغون شەھىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى تاپشۇرغان. كىچىك ئوغلى ئوغۇلچاق تېكىنگە ئەسلىدىكى «قادىرخان» دېگەن نامنىڭ ئۈستىگە يەنە ياغما ئۇرۇقنىڭ شەرەپ نامى بولغان «بۇغراخان» دېگەن نامنى بېرىپ تالاس شەھىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى تاپشۇرغان دېيىلگەن. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، «سۇراھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» دېگەن كىتابتىكى مەنبە ئەڭ ئىشەنچلىك دەپ مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىدە قاراخانىيلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئەسەردە كۆپرەك بايانلار بېرىلگەن. قاراخانىيلاردا: «خان»، «قاغان» ئۇنۋانلىرى ئۇيغۇر ياغمىلار قەدىمدىن بېرى قوللانغان ئۇنۋان ئىكەنلىكىنى ئېيتقان.

تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسەن شۇنداق دەپ ئېيتالايمىزكى، قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىش يىللىرىدا دۆلەتنىڭ قۇرغۇچىلىرى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان ئۇيغۇرلار ياغمىلارنىڭ توپلانغان رايونى قەشقەر، «ئوردۇ كەنت»① ئىكەنلىكى، دۆلەتنى قۇرغۇچىلارنىڭ تۇنجى ھۆكۈمدارىنىڭ بۇ قەشقەردە بولغانلىقى، قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ قەبرىستانلىقىمۇ دەل قەشقەر، ئانۇشتا ئىكەنلىكى، ياغمىلارغا رەھبەرلىك قىلغان ھۆكۈمدارلارنىڭ بۇرۇندىنلا ياغمىلارنىڭ

① «قەشقەر شەھىرى ئوردۇ كەنت دېيىلىدۇ». «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ تۇم 168 ـ بەت.

شەرەپ ئۇنۋانى بولغان «بۇغراخان» ئۇنۋاننى قوللانغانلىقىنى، بۇ دۆلەتلەرنى قۇرغۇچىلار ئۇيغۇر ياغمىلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمدىن بېرى ئىشلەتكەن ئۇنۋانلىرىنىڭ «خان»[1] ، «قاغان» ئىكەنلىكى ئېنىق. ھەتتا شۇ دەۋرلەردىن بىزگە يېتىپ كەلگەن ھۆججەت ۋە ھۆكۈمدارلار نامى بىلەن ياسالغان تەڭگە، ئالتۇن پۇللاردا بولسۇن بۇ ھال ئوچۇق ھالدا «خان» ، «خاقان» سۆزىنىڭ ئىشلەتكەن.

تارىخىي پاكىتلار شۇنداق ھۆكۈم قىلىدۇكى، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىلىرى ئۇيغۇر ياغمىلىرى ئىكەنلىكى ھەقىقەت.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى ئۇيغۇر ياغمىلىرى ئىكەنلىكىنى ھازىر دۆلەت ئىچىدىكى ۋە خەلقئارادىكى تارىخچىلار بىر دەك ئېتىراپ قىلىپ كەلمەكتە.

---

① «خان ـ تۈركلەرنىڭ ئەڭ چوڭ پادىشاھى، ئەفراسىياپنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ خان دېيىلىدۇ». مەمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3 ـ توم 206 ـ بەت.

تۆنۇنچى باب
قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى

1. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

مىلادىيە 840 - يىللىرى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بولغان پان تېكىن 15 قەبىلىگە يېتەكچىلىك قىلىپ شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىغا كۆچۈپ كەلدى. شەرقىي تەڭرىتاغ رايونى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەسلىدىكى چەت رايونلىرى ئىدى»[1]. ئۇلار جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدا ياشاپ كەلگەن باسمىل قەبىلىلىرى رايونىغا كۆچۈپ كەلدى. مىلادىيە 720 - يىللىرى ئاسنا‌ينىڭ رەھبەرلىكىدە بەشبالىقتا تۇرغان باسمىل قەبىلىسى ئۇزاق تارىختىن بېرى تۇبۇت[2] ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ياشاپ كەلگەنىدى. پان تېكىن رەھبەرلىكىدىكى ئۇيغۇرلار باسمىل قەبىلىسىنى ئۇيۇشتۇرۇپ ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ تۇبۇتلەرگە قارشى كەسكىن جەڭ قىلىپ، تۇبۇتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى بەشبالىق[3] شەھرىنى ئىگىلىدى.

پان تېكىن بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن «مەڭلىك ئۇنىۋاندا باش قوماندان بولۇپ تۇردى. كېيىن ئۇنى قاغان دەپ

---

① س. گ. كىلىياشتورنى: «غەربىي يۇرتتىكى تۈركي تىللىق خەلقلەر تارىخىدىن پارچە».

② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركي تىللا دىۋانى» دە: تۇبۇتلەر تۈرك ئىلىگە باشقا جايدىن كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان كىشىلەردۇر. «دىۋان» 2 - توم 385 - بەت.

③ balik بالىق - ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى تۈرك - ئۇيغۇر تىلىدا شەھەر - قەلئە، شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدىن بىرى بەشبالىق دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەش شەھەر دېگەن بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ نېمە شەھىرى «بېڭى بالىق» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يېڭى شەھەر دېگەن بولىدۇ. «دىۋان» 1 - توم 492 - بەت.

ئېلان قىلىشتى»[1] . پان تېكىن قاغان ئالىي ھاكىمىيەتنى قولىغا ئېلىش مەقسىتىدە ئاگىنى (قارا شەھەر) رايونىغا بېسىپ كىرىپ كۈچار شەھىرىنى ئىگىلىدى. خاملىتون پان تېكىننى 16 ـ خان، بوقۇچىن (بۆكۈچىن) نى 17 ـ خان دەپ ھېسابلايدۇ ھەمدە بۇقوچىن «تەڭرىتاغ ئەتراپىدا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى ۋە 16 ـ خانىنىڭ ۋارىسى ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق دەيدۇ»[2] . «ياغلاقار رەھبىرى بوقۇچىن (بۆكۈچىن) مۇشۇ گۇرۇپپىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى ئىدى. شۇنداقلا سانى ئەڭ كۆپ بولغان ئۇيغۇرلار بوقۇچىن رەھبەرلىكىدە تۇرپانغا كۆچۈن بېرىپ مىلادىيە 866 ـ يىلى تۇرپاننى ئىگىلىدى. بۇ يەردىكى بارلىق قەبىلىلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى»[3] . «بۇنىڭدىن بۇرۇن باشقا تۈرك قەبىلىلىرىدىن باسمىللار بۇ يەرگە ئاللىقاچان ماكانلىشىپ بولغانىدى»[4] .

بوقۇچىن جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى تۈرك ـ باسمىل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، شەرقىي تەڭرىتاغ ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىپ ئىدارە قىلدى. «9 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرى بەشبالىق ئەتراپىدا تۈرۈشلۇق ئۇيغۇرلارنىڭ رەھبىرى بۆكۈ تېكىن ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ كىشى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى ئىدى»[5] . ئالىملار «بوقۇچىننى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىككىنچى قاغانى دەپ ھېسابلايدۇ»[6] . «پان تېكىننى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى دەپ ھېسابلايدۇ»[7] . «بوقۇچىن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانى ئىدى

---

① رىشات گەنجى: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» ناملىق ئەسەر، خەلق نەشرىياتى نەشرى.

② خاملىتون: «بەش دەۋر مەزگىلىدىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، خەلق نەشرىياتى 82 ـ يىل نەشرى.

③ س. گ. كىلىياشتورنى: «غەربىي يۇرتتىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر تارىخىدىن پارچە» ناملىق ئىلمىي ماقالىدىن.

④ گ. ۋ. گابائىن: «قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى» دېگەن ئىلمىي ماقالىدىن.

⑤ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق ئەسەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 112 ـ بەت.

⑥ چىڭ سۇلو: «قۇجۇ ئىدىقۇتلارنىڭ شەجەرىسى ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسەردىن.

⑦ چىڭ سۇلو: «قۇجۇ ئىدىقۇتلارنىڭ شەجەرىسى ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسەردىن.

دەپ قارايدۇ»[1] . بىر قىسىم ئالىملار بوقۇچىن توغرىسىدا غەربكە كۆچكەن 15 قەبىلىنىڭ سەردارى، پان تېكىننىڭ ئىنىسى «بوقۇچىن ئۆز ۋاقتىدا ‹قوچىن› دەپ خاتا يېزىلغان» دەپ قارايدۇ. بوقۇچىن (بوگوچىن) رەھبەرلىكىدىكى ئۇيغۇرلار تۇرپانغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن ئەسلىدىكى ئۇيغۇر ۋە باسمىل تۈركەش قەبىلىلىرى بىلەن بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ ئۇيۇشۇپ، بۇ يەرگە ناھايىتى تېزلا لايىقلىشىۋالدى ۋە سىياسىي ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولدى. تۈركشۇناس ئالىم ئا. ۋ. گابائىن خانىم تۇرپان ئويمانلىقىغا ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈپ كېلىشى توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «تۇرپان ئويمانلىقى قەدىمكى ئۇرخۇن ئۇيغۇر قاغانى 745 ـــ 854 ـ يىللىرى باشقۇرۇپ كەلگەن جاي ئىدى. ئۇ بىر مەزگىل قۇجۇنىمۇ ئىدارە قىلغانىدى، ئۇلاردا ئەزەلدىن قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بار ئىدى، تۇرپان ئويمانلىقىدىكى توخرى، سوغدى ۋە باشقا قەبىلىلەر تىل جەھەتتىن بىر دەك بولغانىدى. ئۇ جايدىكى توخرى، سوغدى قاتارلىق مىللەتلەر ئاللىقاچان ئۇيغۇرلىشىپ بولغانىدى» . ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئۇيغۇرلار بو رايوندا يېڭى قۇجۇ[2] ئۇيغۇر خانلىقىنى تىكلىدى. بۇ دۆلەتنىڭ دەسلەپتىكى پايتەختى كۇچار كېيىن بەشبالىق، كېيىنكى ئاخىرىدا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى قۇجۇ دېگەن نام بىلەن «قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى» دەپ ئاتالدى. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەركىزى ـــ قۇجۇ شەھىرى (ھازىرقى تۇرپاندىكى ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرى) ئىدى. «ئىدىقۇت»[3] «بەخت ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى تۇرپان ئويمانلىقىنى مەركەز قىلغان ھالدا، شەرقتە بارىكۆل جۇڭغار

---

① جاڭ گۇاڭدا: «شىنجاڭ ـ غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلارغا دائىر دوڭخۇڭدىن تېپىلغان بىر پارچە ھۆججەت» ، بېيجىڭ داشۇسى ئىلمىي ژۇرنىلى 1989 ـ يىلى 2 ـ سان.

② مەھمۇد قەشقەرىنىڭ: «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا: «قۇجۇ ئۇيغۇر شەھىرىلىرىدىن بىرىنىڭ ئىسمى» دەپ كۆرسىتىلگەن. «دىۋان»نىڭ 3 ـ توم 302 ـ بېتى.

③ مەھمۇد قەشقەرى: «دىۋان» دا ئىدىقۇت دېگەن باسمىل قەبىلىسى رەھبەرلىرىنىڭ نامى ئىكەنلىكىنى ئېيتقان.

ئويمانلىقى، جەنۇب تەرەپتە قارا شەھەرنىڭ شەرقى ۋە گەنسۇنىڭ غەربىي قىسمى، شىمالدا تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى كەڭ زېمىنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ جايغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان دېھقانلىق تۈرمۇشىغا، يېڭى فېئودالىق تۈزۈمگە ئۆتۈشتەك يېڭى ئىجتىمائىي ھاياتنى باشلىدى.

«قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى قاغانلىق خاراكتېرىدە ئەمەس، بەلكى پادىشاھلىق خاراكتېرىدە ئىدى. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى ئارسلانخان دەپ ئاتىلاتتى. پادىشاھنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەرتىپ ياخشى ئورنىتىلغان بولۇپ، روھىي ھاياتى جانلىق، ماددىي تۈرمۇشى بايلىقات ئىدى»[1]. «ئۇيغۇر پادىشاھى بايرام كۈنلىرىدە ئۇنچە ـ مەرۋايىتلار بىلەن زىننەتلەنگەن سۇپا ياكى پادىشاھلىق تەختىدە[2] ئولتۇراتتى[3]. بېشىغا تاج[4] تاقاپ ئۇستىگە قىزىل تون كىيەتتى»[5]. «تام سۈرەتلىرى» (3 ـ تۇم) دىن ئۇنىڭ بىرخىل ئېگىزرەك ئالتۇن تاج ئىكەنلىكىنى بايقايمىز.

بۇ تاجنىڭ ياسىلىش شەكلى ئاددىي بولسىمۇ، لېكىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. «دۆلەت ئىشلىرىدا ئۇنىڭ ئەتراپىدا نۇرغۇن ئاكابىر ئەشرەپلەر ۋە داقا ـ دۇمباقچىلار بىللە ئولتۇراتتى»[6]. «قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاستىدا توققۇز ۋەزىر، زورراخانلىق بېگى، ئالتۇن جۇلالىق ئىناۋەتدار تۆرە، مۇپەتتىش خەلپەت بېگى، سول قول خىسلەت قۇچقۇچى چوڭ سانغۇن، ساراي مۇپەتتىشى، ئاستانە ئەتراپى سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن تۆھپىدار ئالىي دۆلەت ئەركانى، نازارەتچى، ھاكىم تۇتۇق»[7] ھەمدە ئۆگە (ھاكىمغا

---

① ئا. ۋ. گابائىن: «قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى» دېگەن ئىلمىي ماقالىسىدىن.
② «قۇجۇ تۇرك تىلىدىكى مانى دىنىغا دائىر ھۆججەتلەر».
③ «تۇرپاندىن تېپىلغان تۇرك ھۆججەتلىرى» ئا. ۋ. گابىن.
④ «تۇرپاندىن تېپىلغان تۇرك ھۆججەتلىرى» ئا. ۋ. گابىن.
⑤ «didim» دېگەن سۆز مانى دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخان تىلىدىن كەلگەن.
⑥ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.
⑦ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» ناملىق ئەسەردىن.

تەك)، ئەلچى (ۋەزىرگە تەك)، ھاكىم (ئەدلىيە ئەمەلدارى) بولاتتى»[1].

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئۇزۇن تارىخنى دەۋرلەردىن تارتىپ: «تارىم ئويمانلىقىدىكى ئىككى تاغ ئارىسى، جەنۇبتا كوئېنلۇن تاغ تىزمىسى، شىمالدا تيانشان تاغ تىزمىسى ئارىلىقىدىكى رايونلارغا جايلاشقان بولۇپ، شىنجاڭنىڭ قاتناش ئالاقىسىنىڭ يۆنىلىشىنى ۋە تارىخنى تەرەققىياتىنى بەلگىلەيتتى. بۇ قەدىمكى دەۋردىكى «يىپەك يولى» مۇشۇ رايونغا جايلاشقان»[2]. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى مۇشۇنداق يىپەك يولىنىڭ تۆگۈنى. سودا ۋە دىن مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغاچقا، تۆت قەدىمكى مەدەنىيەت، يەنى جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى، يۇنان مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، مىسوپوتامىيە مەدەنىيىتى شۇنىڭدەك خرىستىئان، مانى، زەردۇش، بۇددا، ئىسلام دىنى قاتارلىق مەشھۇر دىنلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ زېمىندىن تارقىلىشقا باشلاپ بۇ رايون قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتى بىلەن ئۇچراشقان «تۆت كوچا» ئېغىزىغا ئايلانغان. بۇ خىل ئۇچرىشىش قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخ، ئەدەبىيات، سەنئەت قاتارلىق پەنلەرنىڭ قايتا گۈللىنىش دەۋرى ئۇچۇن يول ئېچىپ، پەلسەپە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇميۈزلۈك گۈللىنىشىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، مەھمۇد قەشقىرى «قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ چىنلىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان يەنە بىر خىل يېزىقى بار. رەسمىي ھۆججەت، خەت ـ چەكلەرنى شۇ يېزىقتا يازىدۇ. ئۇ يېزىقنى تاتلار، مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار بىلەن چىنلىقلاردىن باشقىلار ئوقۇيالمايدۇ»[3] دېگەنىدى. «قۇجۇ

---

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.
② ئا. ۋ. گابائىن: «قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى».
③ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرى.

قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىق ھاياتىنىڭ ئومۇمىي مەنزىرىسىنى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىن قېزىۋېلىنغان ئارگېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە قوليازمىلارنىڭ ياردىمى بىلەن سۈرەتلەپ بېرىشكە بولىدۇ»① . تۇرپان رايونىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، يەر ئاستىدىن تېپىلغان ھۆججەتلەرنىڭ قۇرلىرى خەنزۇچە يېزىقتىن باشقا بىراخما يېزىقىنىڭ «Gupta» ۋارىيانتى، تىبەت يېزىقى، ئىنجىل ئۇسلۇبىدىكى پەھلىۋى يېزىقى ۋە قەدىمكى تۈرك يېزىقى، سوغدى يېزىقى، مانى يېزىقى قاتارلىق يېزىقلار ئۇچرىتىلغان. «شۇنىڭ بىلەن بىللە قوليازما ۋە ئويما يېزىقلارنىڭ خىلمۇخىل تىللاردا يېزىلىشىدىن قارىغاندا بۇ رايون مەدەنىيىتى كۆپ تۈسكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئوچۇق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ»② . دېمەك شۇ نەرسە ئېنىقكى، بۇ رايوندا ئالايلۇق، خەنزۇ تىلى، تاڭغۇت تىلى، موڭغۇل تىلى، تىبەت تىلى، ئارىلاشما سانسكرىت تىلى، قەدىمكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى پارس تىلى، سوغدى تىلى، (خوتەن) ساك تىلى، «توخار تىلى» (قەدىمكى كۇچار تىلى)، سوديە تىلى قاتارلىق تىللاردا يېزىلغان ھۆججەتلەر كۆرۈلگەن. ئەڭ كۆپ ساندا تېپىلغانلىرى يەنىلا قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى ھۆججەتلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك شۇ نەرسە ئېنىقكى، تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغۇچى ئاھالىلەر ھەرخىل ئېرىقتىن بولسىمۇ ئۇيغۇرلىشىپ بىر گەۋدە بولغان. ئەمما، تىل جەھەتتىن بولسا بىرلىككە كەلگەن تۈرك تىلى، يەنى ئۇيغۇر تىلىنى قوللىنىپ كەلگەنىدى. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدا ئون نەچچە خىل يېزىقلارنى قوللىنىپ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ھەرخىل تىل ۋە ھەرخىل يېزىقتىكى ئەسەرلەرنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا قالدۇردى. ئىنسانىيەت

---

① ئا. ۋ. گاباينىنىڭ: «قارا قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى (م. 850 ـ 1250 ـ يىللار) «تۈركى تىللار دېۋانى» ئىلمىي ماقالىسىدىن، «شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى» 1980 ـ يىل 3 ـ سان.

② ئا. ۋ. گاباينىنىڭ: «قارا قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى».

مەدەنىيەتىگە تۆھپە قوشتى.

ژاڭ يەندې (981 ـ، 984 ـ يىللار) نىڭ «قۇجۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دە: «مەملىكەتتە موھتاجلىق يوق. ئاشلىقى تۆگەپ قالغانلارنى ئومۇم قۇتقۇزىدۇ. شۇڭا بۇ جايدا كىشىلەر ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدۇ. يۇز ياشتىن ئارتۇق ئۆمۈر كۆرىدۇ. ياش ئۆلۈپ كېتىدىغانلار يوق. ھۆكۈمران دائىرلىرى ئاشلىق سىرتىدا قوشۇمچە قوي، غاز، ئۆردەك گۆشىنى ئىستېمال قىلىدۇ»① دېيىلگەن. دېمەك شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ژاڭ يەندىنىڭ قۇجۇغا بارغان ژاقتىدا قۇجۇدا «موھتاجلىق يوق» دېگەنگە قارىغاندا ئەينى دەۋردە قۇجۇنىڭ ئىگىلىكىنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، خەلقنىڭ ئۆزى ناھايىتى بايلىقات تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكى، خەلقنىڭ راھەت تۇرمۇشى ئىچىدە پاشىغانلىقى ئېنىق. ژاڭ يەندى قۇجۇدا چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئۈستىدە توختىلىپ: «ئات ـ ئۇلاغلار تۇزلەڭلىكتە بېقىلىدىكەن. ئۇلارنىڭ چارۋىلىرى يۇزنەچچە چاقىرىم يەرگىچە يېيىلغان. ئۇلار چارۋىلارنى ئۆز خىلى بويىچە توپقا ئايرىغان. سانىنى بىلگىلى بولمايدۇ»② دېگەنىدى. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى سارىيىغا ئەلچىگە بارغان ژاڭ يەندى ئۆزىنىڭ يازغان خاتىرىسىدە قۇجۇ دۆلىتىنىڭ تەرەققىياتىنى تەسۋىرلەپ: «ئۇ يەردىكى ھەرقانداق بىر كىچىك باشلىقنىڭمۇ نەچچە يۈزلەپ ئاتلىق ئەسكەرلىرى بار»③ دېگەنىدى. ھەقىقەتەنمۇ قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىق زېمىنىنىڭ شىمالىي قىسمى بىپايان كەڭ ژە مۇنبەت ئوتلاق بولۇپ ئوتلاقلاردا ئات، تۆگە، كالا، قوي قاتارلىق چارۋىلار بېقىلاتتى. بۇ يايلاقلاردا ياۋايى ئات، قوتاز، ئارقار، كىيىك، بۆكەن قاتارلىق ئەتىۋارلىق ياۋايى ھايۋانلار تۇرىكۇم ـ تۇركۇملەپ ئوتلايتتى.

---

① ژاڭ يەندى: «قۇجۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى».
② ③ ژاڭ يەندى: «قۇجۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى».

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى يېزا ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغان جايلارنىڭ بىرى ئىدى.

قەدىمكى تارىخي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشچە، تۇرپان ۋادىسى قەدىمكى زامانلاردىلا پاختىچىلىق بىلەن داڭ چىقارغان مەشھۇر دېھقانچىلىق رايونى ئىدى. بۇ جايدىن چىققان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، ئىقتىسادىي زىرائەتلەر، كان مەھسۇلاتلىرى، دورا ـ دەرمەك مەھسۇلاتلىرى قاتارلىقلار داڭلىق ئىدى.

دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئىچىدە بۇغداي، شال، ئارپا، قوناق، پۇرچاق قاتارلىق ئاشلىق زىرائەتلىرى، زىغىر، كۈنجۈت، ئۈزۈم، ياڭاق، ئامۇت قاتارلىق مېۋە ـ چېۋە ۋە ئىقتىسادىي زىرائەتلىرى بار ئىدى. مىلادىيە 981 ـ، 984 ـ يىللىرى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا سايادەتكە بارغان ۋاڭ يەندې: «تۇرپان ۋە بەشبالىق رايونلىرىدا پاختا، بۇغداي، پۇرچاق، يېپەك، مەرخىل كۆكتات، مېۋە ـ چېۋە (بولۇپمۇ ئۈزۈم ۋە قوغۇن ـ تاۋۇز) مەرخىل خۇشبۇي ماتېرىياللىرى، كان بايلىقلىرى (بولۇپمۇ كۆمۈر)، تۇز قاتارلىقلارنىڭ چىقىدىغانلىقى ھەققىدە ئاھايىتى تەپسىلي مەلۇمات بەرگەن»[1]. ھەقىقەتەنمۇ قۇجۇنىڭ پاختىسى تارىختىن بېرى مەشھۇر بولۇپ، كۆپىنچە رەخت توقۇش ئۈچۈن ئىشلىتەتتى. پاختىدىن توقۇلغان ماتا، سەرگەز، يۇمشاق ۋە چىداملىق بولۇپ قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى ئۈنى بازاردا تاۋار سۈپىتىدە ئالماشتۇراتتى[2]. دېھقانچىلىققا دائىر بىرقانچە قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار، يۇرتىمىزنىڭ قەدىمكى زامان دېھقانچىلىق تارىخىغا دائىر نۇرغۇن ماتېرىياللار بىلەن زېمىن ھازىرلاپ بەردى. بۇندىن 4000 ـ 5000 يىللار بۇرۇنقى ۋاقىتىدا تېيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە

---

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى ـ قۇجۇ تەزكىرىسى»، ۋاڭ يەندې خاتىرىلىرىدىن.
② «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى، قۇجۇ تەزكىرىسى».

شمالىي ئېتەكلىرىدىن تاكى قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شمالىي ئېتەكلىرىگىچە بولغان كەڭ رايون دائىرىسىدىكى تاغ يامزالىرى، جىلغا ئېتەكلىرى، دەريا ۋادىلىرىدىكى مۇنبەت يەرلەردە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى ۋۇجۇدقا كەلگەن»[1]. «تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىدىن بۇنىڭدىن 2000 يىل بۇرۇنقى ياڭاق»[2]، «تۇرپان ئاستانىدىكى» 9 - ئەسەرلەرگە تەگىشلىك قەدىمكى قەبرىدىن تېپىلغان نەشپۈت، ئامۇت»[3]، «كۆنچى دەرياسى بويىدىكى بۇندىن 4000 يىل بۇرۇنقى قەبرىدىن چىققان قېلىن ۋە زىچ توقۇلغان بۇيۇملارنى ئېنىقلىغاندا ئۇنىڭغا كەندىر تالاسى ئىشلەتكەن»[4]. «تۇرپان ئاستانىدىكى قەدىمكى قەبرىدىن چىققان ماش - پۇرچاق، 2000 يىلدىن 3000 يىلغىچە تارىخقا ئىگە»[5]. «تۇرپاندىكى قەدىمكى قەبرىدىن چىققان زىغىر 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە»[6]. «كۆنچى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قەدىمكى قەبرىدىن چىققان بۇغداي 3800 يىللىق تارىخقا ئىگە»[7]. «1959 - يىلى ئارخېئولوگلار مىلادىيە 1 - ئەسىردىن 3 - ئەسىرگە تەۋە قەدىمكى قەبرىدىن پاختا يىپتا توقۇلغان بىر ئەرەنچە ئىشتان، بىر قولياغلىق، ئىككى ياغلىق ۋە پاختىدىن ياسالغان ئەتلەك بۇيۇملىرىنى تاپقان»[8]. بۇ ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ دېھقانچىلىقىنىڭ قەدىمىيلىكىنى مۇنازىرىسىز ھالدا ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى خېلى تاكامۇللاشقان. دېھقانچىلىقتا ھەرخىل تۆمۇر، چۆيۈن، قوراللىرى ۋە ياغاچتىن ياسالغان ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنى ئىشلىتىش، سۇ تۇگمەنلىرىدىن پايدىلىنىش قاتارلىق جەھەتلەردە تەرەققىياتلارغا ئىگە بولغان.

---

① ②③④ «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.
② ⑥⑦⑧ «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە قول ھۈنەرۋەنچىلىك قەدىمكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئاساسىدا راۋاجلانغان. ۋاڭ يەندىنىڭ خاتىرىسىدىكى بايانلىرىدا: «قوجۇ ئۇيغۇرلىرى ناھايىتى چېۋەر بولۇپ ئالتۇن، كۆموش، مىس، تۆمۈر ۋە قاشتېشى قاتارلىقلاردىن ھەرخىل سايمان ۋە بۇيۇملارنى ياسايدۇ. ئاياللارنىڭ تارغاق، سۈزگۈچلىرى تامامەن ئالتۇندىن ياسىلىدۇ»[1] دەپ يېزىلغان ۋە باشقا تارىخىي ماتېرىياللاردا ئاياللارنىڭ ھالقا، ۋە زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ ئالتۇندىن ئىشلەنگەنلىكى ۋە بېشىغا ئارتىدىغان ياغلىق ۋە باشقا كىيىم - كېچەكلەرنىڭ يېپتىن، پاختىدىن، يېپەكتىن توقۇلغانلىقى بايان قىلىنغان[2]. ئۇلاردىن ئات تېرىسىدىن قىزىل، قارا رەڭلىك ئۆتۈكلەرنى تىكىپ كىيگەن. بۇلغۇن تېرىسىدىن ھەرخىل جۇۋىلارنى ئىشلىگەن. بولۇپمۇ پاختا ۋە يېپەكتىن ھەرخىل رەڭلىك ۋە گۈللۈك رەختلەرنى توقۇغان[3]. 1979 - ، 1980 - يىللىرى لوپنۇر رايونى كۆنجى دەريا‌سى بىلەن دېتمەن دەريا‌سى ئەتراپىدىكى بىر تۈركۈم ئەڭ قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىپ تەكشۈرگەندە ئۇ يەردىن ياغاچ تاۋۇت ئۇستىگە يېپىلغان قوي، كالا، ئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن باشقا ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك، چورۇق، يۇڭ پالاس، پەي قىستۇرۇلغان ئېگىز ئۇچلۇق يۇڭ توقۇلما بۆرك، كېگىز قالپاق قاتارلىق يادىكارلىقلار تېپىلغانىدى. قەبرىدىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلەرنى كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلغاندا ئۇنىڭ يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 3800 - 4000 - يىللىرى ئىلگىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان»[4]. ۋاڭ يەندىنىڭ: «قوجۇغا ئەلچىلىككە بېرىش

---

① ۋاڭ يەندى: «قوجۇغا ساياھەت خاتىرىلىرى».
② مەرھۇم ئەۋەر بايتۇر، خەيرىنسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى.
③ سۈڭ داچاڭ: «تەكرار خەۋەرلەر بايانى».
④ «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» (مەجمۇئە) 1998 - يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

خاتىرىسى» دە: «قۇجۇدا قىزلار چاچ سالىدۇ. ئۇنى ‹سوموزە› دەيدىكەن»[1] دېيىلگەن. قەدىمكى تارىم ئويمانلىقىدىكىلەرنىڭ ئاياللىرى ئۆرۈمە چاچ قويغانلىقىنى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بىلەن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ. «قۇمۇل رايونىدىكى قارا دۆڭە قەدىمكى قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان ئايال مېيىتىنىڭ (بۇنىڭدىن 3200 يىل بۇرۇنقى) قوش ئۆرۈمە چاچلىرى پېچان ناھىيىسىنىڭ سۇ بېشى دېگەن يېرىدىكى قەدىمكى قەبرىگە (2 ـ نومۇرلۇق) دەپنە قىلىنغان. ئايالنىڭ قوش ئۆرۈمە چاچلىرى يۆگەلگەندىن كېيىن مەخسۇس ياسالغان چاچ تورىغا سېلىنغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ»[2].

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ چارۋىچىلىق ـ كانچىلىق قول سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سودا ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. مىلادىيە 1276 ـ يىلى بەشبالىقتا ئەينى زاماندا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇرۇلغان. قۇجۇنىڭ ئىچكى ئۆلكە رايونلىرى بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى تېخىمۇ قويۇقلاشتى. سۇڭ سۇلالىسى قاتارلىق ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن كەڭ كۆلەملىك سودا ئىشلىرىنى ئېلىپ باراتتى. مەسىلەن، مىلادىيە 935 ـ يىلى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى كېيىنكى تاڭ خانلىقىغا بىر قېتىمدىلا 360 ئات، نۇرغۇن كالا، تۆگە، 938 ـ يىلى 100 ئات، 12 تۆگە سانقان»[3]. 938 ـ يىلدىن 939 ـ يىللارغىچە بولغان بەش يىل ئىچىدە ئۇيغۇرلار ئىچكى رايونلارغا تۆت قېتىمدا جەمئىي 1200 تۈياق ئاپېرىپ سانقان[4]. قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئوتتۇرا جۇڭگو سۇلالىلىرى ئارىسىدا بۆكەن مۇڭگۈزى دورا ماتېرىياللىرى سودىسى خېلى دەرىجىدە راۋاجلانغان بولۇپ، مىلادىيە 951 ـ يىلى ئۇلارنىڭ كېيىنكى خاندانلىقىغا سانقان دورا ماتېرىياللىرى 390 جىڭغا يەتكەن. شۇ

---

① ۋاڭ يەندىنىڭ: «قۇجۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دىن.
② «جۇنگو ئۇيغۇر تارىخى مەدەنىيىتى تەتقىقاتى (مەجمۇئە)» دىن.
③ «كىتابلار جەۋھىرى» ناملىق كەسەردىن.
④ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دىن.

يىلى ئۇلارنىڭ 1629 تاي پاختا، 280 توپ ماتا، 2633 توپ ئاق بۇلغۇن تېرىسى، 250 توپ قارا بۇلغۇن تېرىسى، 205 دانە كۆك بۇلغۇن تېرىسى قاتارلىقلارنى سانقان①.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سودىسى ئىچكى ئۆلكىلەردىن ھالقىپ ئىران، ئەرەب مەملىكەتلىرى ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلار بىلەنمۇ كەڭ كۆلەملىك سودا مۇناسىۋىتى ئورناتقان. بولۇپمۇ قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى كىيىم ـ كېچەك ۋە زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ مۇھىم سودا تورى ئىدى. ئۇلار سودىدا ئاساسەن مالنى مالغا ئالماشتۇرۇش، مالنى پۇلغا ئالماشتۇرۇش قاتارلىق ئالماشتۇرۇش شەكلى قوللىنىلغان. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرگە قارىغاندا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىچكىرىدە قۇيۇلغان كەييۇەن پۇلى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدا خېلى ئۇزاققىچە سودا ـ سېتىق ئىشلىرىدا ئاساسىي ۋاستىسى ئورنىدا رول ئوينىغان.

مىلادىيە 1269 ـ يىلى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى پۇل قۇيدۇرغان بولۇپ، پۇلنىڭ يۈزىدە «كۇن، ئاي، نۇر، ئالتۇن» دېگەن تۆت خەت چۈشۈرۈلگەن. بۇ تۆت خەتنى پۇلشۇناس ياڭ لوگەن ئەپەندى تەتقىق قىلىپ: «ئامەت يۇلتۇزى ئەگىشىپ تۇرغان دېگەن مەنىدە»② دېگەن. بۇ قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ كۇن، ئاي، نۇرغا بولغان قەدىمكى ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇلارنىڭ قاغانى، شەرقكە قاراپ ئولتۇرۇپ كۇنگە ئىخلاس قىلاتتى. ئاي قەدىمكى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئۇلۇغلانغان. ئۇيغۇرلارنىڭ رىۋايەتلىرىدە كۇن ۋە ئاي ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئوغۇزخانىنىڭ ئىككى ئوغلى، كۇن، ئاي دەپ ئاتىلاتتى. بۇ خىل ئېتىقاد قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنى

---

① «كىتابلار جەۋھىرى» دىن.

② ياڭ لوگەن: «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ «كۇن، ئاي، نۇر، ئالتۇن» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن پۇلى ھەققىدە ئىزدىنىش» دېگەن ئىلمىي ماقالىسى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى، 1996 ـ يىل 2 ـ سان.

ئېتىقادىدىن كەلگەنلىكىنى، قوجو ئويغۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئەجدادىنىڭ ئېتىقادىنى داۋاملاشتۇرغانلىقىنى كۆرسۈشكە بولىدۇ.

تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشچە، قوبلاي خان مىلادىيە 1280 - يىل قارا خوجىدا پۇل قويۇش كارخانىسى قۇرغان. مىلادىيە 1283 - يىلى قوجو ئويغۇر خانلىقىنىڭ تۆت جايىدا پۇل ساقلاش ئورنى (بانكا) تەسىس قىلىنغان[1]. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا شۇ يىللىرى، ئىران ھەم ۋىزانتىيە پۇللىرىمۇ قوجو ئويغۇر خانلىقىدا ئوخشاشلا قىممەتكە ئىگە بولغان.

تۇرپان ئەتراپىدا بۇ خىل چەت ئەل پۇللىرىمۇ خېلى كۆپ تېپىلدى[2]. بۇ پاكىتلاردىن قوجو ئويغۇر خانلىقىنىڭ سودا، پۇل مۇئامىلىسى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە يۇقىرى تەرەققىياتلاغا ئېرىشكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

2. قوجو ئويغۇر خانلىقىنىڭ مەدەنىيىتى

قوجو ئويغۇر خانلىقى دەۋردە يارىتىلغان مەدەنىيەت قەدىمكى تۈرك، ئۇرخۇن ئويغۇر مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇزاق تارىخىي جەريانىدىكى خىلمۇ خىل ئېقىملارنىڭ ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا يۇغۇرۇلغان مەدەنىيەت بولۇپ كېيىنكى ئەۋلادلارغا چوڭقۇر ئىز قالدۇردى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، قوجو ئويغۇرلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا مەڭگۈ ئۆچمەيدىغان بىباھا ئەسەرلەرنى قالدۇرۇپ بەدئىي ئىجادىيەت كۈچىنى ساقلاپ قالغان رايون ھېسابلىنىدۇ.

---

① «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» 21 - 63 - جىلد.
② «شىنجاڭ تارىخىغا دائىر مەدەنىي يادىكارلىقلار».

قۇجۇ رايونى قەدىمدىلا كۆپ دىنلىـــك رايون بولۇپ، «ئاساسلىق دىنلارنىڭ بىرى بولغان بۇددا دىنىنـــڭ ماھايانا مەزھىپى»[1] تارقالغان.

مىلادىيە 630 ـ يىللىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۇ ماھايانا مەزھىپى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. «مىلادىيە 763 ـ يىللىرى ئۇرخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قاغانى بۆگۈخان دەۋرىدە مانى دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن بۇ دىنىنى دەرھال مەملىكەت بويىچە ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىنتىلگەن. خۇددى تۈرك ئۇيغۇر قوشۇنىدا ئوتتۇز بېشىڭ ئون ئەسكەرگە باشچىلىق قىلغاندەك، ھەر ئون ئۆيلۈك ئىچىگە مانى دىن مۇخلىسلىرىدىن بىـــر دىن تەرغىباتچىسى تەيىنلىدى»[2]. 8 ـ ئەسىرلەردە نىستورى دىنى (خرىستىئان دىنىنىڭ بىر تارمىقى) تارقالدى. قۇجۇدا يەنە قەدىمكى شامان دىنى زورايدى. زەردۈشت قاتارلىق ئىپتىدائىي دىنلار مەۋجۇت ئىدى. ئەمما، ئۇيغۇرلار ئىچىگە ئومۇملاشقان دىن بۇددا دىنى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، قۇجۇ شەھىرى يارغول، بەشبالىق، كۇچار قاتارلىق جايلار بۇددا دىنىنىـــڭ مەشھۇر مەركىزى بولۇپ كەلدى.

ۋاقىت يەندىنىڭ قۇجۇغا ئەلچىلىككە بارغان ۋاقتىدا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىرىگە قارىغاندا دىنىـــي ئىـــتىـــقاد جەھەتتە «قۇجۇلۇقلارنىڭ كۆپچىلىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. 50 دىن ئوشۇق بۇتخانىسى بولۇپ، ھەممىسىدە تاڭ خاندانلىقىنىڭ ھەدىيە قىلغان بۇددا كىتابلىرى بار. ئىبادەتخانا ئىچىدە بۇددا نومىلىرى، تاڭ نەزمىلىرى، سۆزلەر جەۋھىـــرى، سوتراشۇارا قاتارلىق خەنزۇ يېزىقىدىكى كلاسسىك كىتابلار ساقلانغانكەن»[3]. قۇجۇ

---

① تىخېنوۋ: «10 ـ 14 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى».

② ت. ۋ. گابائىنىڭ ئىلمىي ماقالىسى، شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى، 1980 ـ يىل 3 ـ سان.

③ ۋاقىت يەندىي: «قۇجۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى».

ئۇيغۇرلىرى دەۋرىدە بۇددا نوملىرىنى كۆچۈرۈش ئەۋجىگە چىققان. چۈنكى، بۇددا دىن ئەقىدىلىرىدە كىتابلارنى كۆچۈرۈش ئۇلۇغ ساۋاپلىق ئىش دەپ قارايتتى. بۇنداق بولۇشى بۇنىڭدا «بەخت» چۈشەنچىسىدىن بولغان. قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى كىتاب كۆچۈرۈشنى «بەخت» دەپ بىلىپ، نۇرغۇن ئەسەرلەرنى كۆچۈرۈشنىڭ «بەخت»، «ساۋاپلىق» ئىش ئىكەنلىكىگە ئىشىنەتتى. بۇددا دىنى، مانى دىنى كىتابلارنىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنىڭ ئاخىرىغا ھەمىشە خاتىمە يېزىلاتتى.

خاتىمىدە مۇنداق گەپلەر ئۇچرايدۇ: «كۆچۈرۈلگەن كىتابنىڭ ساۋابى ئالدى بىلەن خان ساريىغا، ئاندىن كېيىن مەرھۇم ئاتا ـ ئانىلارغا، ئاندىن قالسا ئۇرۇق ـ تۇغقان، يارۇبۇرادەر، دوستلارغا بولسۇن»①.

بىز يۇقىرىدا دېگىنىمىزدەك «قۇت»، «بەخت» كە چوقۇنۇشنىڭ تارىخىدىن قارىغىنىمىزدا ئەڭ بۇرۇن ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان ئۇيغۇرلار «قۇت»، «بەخت» خۇداغا ئېتىقاد قىلاتتى.

ئۇلارنىڭ بەخت قارىشىدا، بەخت دائىم مەلۇم ھۆكۈمراننىڭ ئۈستىگە ياكى مەلۇم بىر جايغا قونىدۇ، دەپ ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن. قۇجۇدىكى شەھەر ئاھالىسى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن قۇجۇدا «قۇت» چۈشەنچىسى يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان مانى دىنىنىڭ (خۇدا) سى بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇپ ئېتىقاد قىلدى.

تۇرپاندىن تېپىلغان بىر «تەبرىكنامە» شۇ يەردە ياشىغان تۈرك ئۇيغۇر مانى مۇخلىسلىرى تەرەپتىن يېزىلغان (باسمىل قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان ئادەم يازغان بولسا كېرەك). بۇنىڭدىن بىزگە مەلۇمكى، قەدىمكى تۈركلەر ئاسمانغا، يەرگە،

① ئا. ۋ. گابائىنىڭ «قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى».

ئاتا - بوۋىلىرىغا چوقۇناتتى. بۇ تەبرىكنامىدە ئالدى بىلەن خانلىقنىڭ مەركىزىنى قوغدىغۇچى قەبىلە ئىلاھى، «قۇت» دىن يېڭى پادىشاھ ئۈچۈن بەخت تىلەنگەن. ئۇندىن كېيىن «ئۆتكەنكى دانا خانلار» دىن بەخت تىلەنگەن. ئاخىرىدا «خانلىق تەختىرىسى» دىن بەخت تىلەنگەن ھەمدە بەختنى پادىشاھقا، قەبىلىگە ۋە ئادەت قانۇنىنىڭ ئىنئام قىلىش ئارزۇسى بىلدۈرۈلگەن[1]. بۇنىڭدىن قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىق دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا «بەخت»، «قۇت»[2] قارىشىنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىپ قالدۇرغان ئەسەرلەر، ئەدەبىيات، ئاستىرونومىيە، كالېندارچىلىق، پالچىلىق، مۇنەججىملىك، مېدىتسىنا، قانۇنشۇناسلىق بولۇپمۇ ئېلىم - سېتىم ۋەسىقىلىرى، تېگىشىش (ئالماشتۇرۇش) ۋەسىقىلىرى، ئىجارىگە بېرىش ۋە ئىجارىگە ئېلىش ۋەسىقىلىرى، قەرز بېرىش، قەرز ئېلىش ۋەسىقىلىرى، قۇلنى ئازات قىلىش، ھۆرلۈك بېرىش توغرىسىدىكى ھۆججەتلەر، بالا بېقىش توغرىسىدىكى ۋەسىقىلەر، ئادەمنى گۆرىگە قويۇش ھەققىدىكى ۋەسىقىلەر، مىراس ھەققىدىكى ۋەسىقىلەر ۋە ھەر خىل مول مەزمۇندىكى ۋەسىقىلەر ئارخېئولوگلار تەرىپىدىن كۆپلەپ بايقالدى ۋە تەتقىق قىلىندى.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا قالدۇرۇلغان ئەسەرلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى، ئەدەبىي ئەسەر ۋە شېئىرلارنىڭ كۆپ قىسمى بۇددا، مانى، نىستورى قاتارلىق دىنلارنىڭ ئىدېئولوگىيىسىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، تىل جەھەتتىن ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولغانلىقى

---

① ئا. ۋ. گابائىن: «قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى».

② «قۇت» سۆزى تۈركى تىللىدا قەدىمدىن بۇيان بەخت، دۆلەت ياكى سائادەت، تەلەي، مۇبارەك، مۇقەددەس دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلغان.

بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

بۇ قەدىمكى ئەسەرلەر قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنى ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرگەن بىباھا مۇھىم تارىخىي قىممەتكە ئىگە ھۆججەتلەر ۋە ئەسەرلەر تۈرپاندىكى مۇرتۇق، بېزەكلىك، سىڭگىملەردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەر قەدىمكى سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ ئۇسلۇبىدا ئۆزىگە خاس بەدىئىيلىك ئالاھىدىلىكلەردە مىللىي پۈراق نامايان قىلىنغان. كۆزنى قاماشتۇرىدىغان بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ ياخشى شاھىتلىرى بولۇپ، مىڭ ئۆيلەرگە سىزىلغان سۈرەتلىرى بۇ تارىختىكى ئەڭ ئۇلۇغ سەنئەت مۆجىزىسى ھېسابلىنىدۇ.

قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى شېئىرىيىتىنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ مانى، بۇددىغا بېغىشلانغان مەدھىيە، مۇناجات، دۇئا ـ تىلەك، دىنىي ئەخلاقنى مەزمۇن قىلغان پارچىلەر، مۇھەببەت لىرىكىسى، تەبىئەت تەسۋىرى ۋە قەدىمكى ماقال ـ تەمسىللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى سەنئەت مىللىي ئەنئەنىلەرنى ئومۇملاشتۇرغان، ئۇلارنى تېخىمۇ بېيىتىپ رەڭدارلىققا ئىگە قىلغان سەنئەت. شۇڭا شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، تۇرپان سەنئىتىنىڭ مۇھىم تۆھپىسى ئۇنىڭ ئاممىباپلىقى، خەلقىلىقىدا. ئۇنىڭدا نۇرغۇنلىغان سەنئەت ئەقىدىلىرىنىڭ جەۋھەرلىرى يىغىلىشى بىلەن ئۆز تەسىرىنى بۇددا دىن سەنئىتىگە سىڭدۇرگەن.

قۇجۇ ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت ئۇسلۇبى ئۇزۇن تارىخىي دەۋرى جەريانىدىكى خىلمۇخىل سەنئەت ئېقىملىرىنىڭ تەرەققىياتىدا ئۆسۈپ يېتىلگەن. شۇنداقلا بۇددا دىن سەنئەتكارلىرى ئۆچۈن ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىدارىنى تولۇق جارى قىلدۇرىدىغان بىر زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ بېسىپ

ئۆتكەن ئۇزۇن مۇساپىلىك تارىخىي جەريانىدا نۇرغۇن مەدەنىيەت پېشۋالىرىنى يېتىشتۈرۈپ، ئىدىيىۋىلىك، بەدئىيىلىك جەھەتتە ناھايىتى يۇقىرى مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بىر قىسىم ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۆزلىرى ئىنسانىيەت تارىخىغا مۇھىم تۆھپە قوشتى.

قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدىن چىققان سىڭقۇسەلى تۇتۇق، مۇيان بوقا تېكىن، ئارغۇن سالى، ئاپرىنچۇر تېكىن، سالىغ تېكىن، جىسويا تۇتۇق، قاسىم كەيشى، چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە تەرجىمان (راھىب) غۇزال قاتارلىق ئالىم، تەرجىمان ۋە شائىرلار ئىلىم - پەن، ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى ئالەمشۇمۇل نەتىجىلىرى بىلەن تۇرپان رايونىنى بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ بىر مەركىزىگە ئايلاندۇرغانىدى.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئىلىم مۇۋەپپەقىيەتلىرى 9 - ، 10 - ئەسىرلەردىكى بۇددىزم مەدەنىيىتى مۇھىتىدا پىشىپ يېتىلىپ، ئۆزىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە يەتكەن. ئەگەر قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىي تىلى بولمىغان بولسا 9 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئىسلامىيەتنى تېگىدىن قوبۇل قىلغان قاغانىيە ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىي تىلى مۇنداق قىسقا ۋاقىت ئىچىدە يۇكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلمىگەن بولاتتى. چۈنكى، مەيلى قاغانىيە دائىرىسىدىكى ياكى قۇجۇ دائىرىسىدىكى ئۇيغۇرلار بولسۇن ھەممىسى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. بۇ جەھەتتىكى ئىدىئولوگىيىلىك قاراش ئوخشاش ئىدى. مەدەنىيەتتە بىرلىك بار ئىدى.

قۇجۇ خانلىقى دەۋرىدە يېزىلغان ئەسەرلەردە ئەينى دەۋردىكى بۇددا دىنى ۋە مانى دىنى تەسىرى بولغاندىن تاشقىرى زور كۆپچىلىكى ئەينى زامان ئۇيغۇر تارىخى، ئەدەبىياتىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇيغۇر تارىخى ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم نامايەندىلىرىدىن بىرىدۇر.

كۇچار قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىنىڭ بىرى، قەدىمكى زاماندا بۇ يەردە ياشىغان ئۇيغۇرلار دۇنياغا مەشھۇر شانلىق «كۇسەن»[1] مەدەنىيىتىنى ياراتتى. بۇددىزمنىڭ دۆلىتىمىزدە تارقىلىشىدا كۇچار ئىنتايىن مۇھىم كۆۋرۈكلۈك رول ئويناندى. كۇچادا نۇرغۇن ئاتاقلىق تەرجىمانلار، مۇزىكانتلار ۋە بۇددىزم ئۆلىما پېشۋالىرى دۇنياغا كەلگەن.

كوماراجىۋا «kumarajiva» مۇشۇ مەشھۇر كىشىلەرنىڭ بىرىدۇر. كوماراجىۋا (مىلادىيە 413 ـ 344 ـ يىللار) دۇنياغا كەلگەن. ئۇ كۇچاردا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى ھىندىستانلىق بولۇپ، ئانىسى كۇچالىق ئىدى. ئۇ يەتتە يېشىدا بۇددىزمنىڭ ھىنايانا نوملىرىنى ئۆگىنىپ، ھىنايانا مەزھىپىنى قوبۇل قىلغان. 12 يېشىدىن كېيىن ماھايانا نوملىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەن. بىلىم ئېلىش ئىشتىياقى بىلەن ھەرقايسى ئەللەرنى ئارىلىغان. مەشھۇر بۇددىزم ئۆلىمالىرىنى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتۇپ ناھايىتى كەڭ بىلىم ھاسىل قىلغان. ياش چېغىدىلا غەربىي يۇرتلاردىكى بۇددىزم ئەللىرى ئېتىراپ قىلغان مەشھۇر ئۆلىما بولۇپ تونۇلغان.

مىلادىيە 384 ـ يىلى پادىشاھ فۇجيەن چوڭ جاڭجۇن لى گۇاڭنى ئەۋەتىپ كۇسەن دۆلىتىنى بويسۇندۇرغاندا 41 ياشتىكى كوماراجىۋا لىيگۇاڭنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرگە بارغان. 385 ـ يىلى لى گۇڭاڭ لىياڭجۇنى ئىشغال قىلىپ، كېيىنكى لىياڭ پادىشاھلىقىنى قۇرىدۇ. كوماراجىۋا لىياڭجۇدا 17 يىل تۇرۇپ خەنزۇ تىلىنى پىزىقىنىپ ئۆگىنىدۇ. 401 ـ يىلى كېيىنكى چىن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى لياۋسىڭ كېيىنكى لياڭ پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ كوماراجىۋانى چاڭئەنگە ئالدۇرۇپ كېلىپ، ئۇنى ھۆرمەتلەپ ئۇستازلىققا تەينىلەيدۇ.

---

① «كۇسەن» كۇچارنىڭ قەدىمىي ئىسمى.

كوماراجىۋا پادىشاھ تەرجىمە مۇئەسسەسىنىڭ شاۋياۋيۈەن باغچىسىدا بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ. كوماراجىۋا ئىبادەتخانىسى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋەي شەھىرىنىڭ شىمالىي چوڭ كوچىسىغا جايلاشقان. بۇ ئىبادەتخانا كېيىنكى لياڭ دەۋرى (مىلادىيە 386 ـ 403 يىللار) دىكى غەربىي يۈرتلۇق بۇيۇك راھىب كوماراجىۋانىڭ ئەڭ دەسلەپ ئىچكىرىگە بېرىپ بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلغانلىقىغا ئاتاپ سېلىنغان. غەربتىن شەرققە قارىتىپ سېلىنغان بولۇپ، شەرقتىن غەربگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 172 مېتىر، جەنۇبىدىن شىمالىغا بولغان كەڭلىكى 166 مېتىر، ئومۇم كۆلىمى 28 مىڭ 552 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

كوماراجىۋا ئۆز دەۋرىدە بىراخمى يېزىقىنىڭ مۇتەخەسسىسى سۈپىتىدە بۇددىزم نوم تەلىماتىنى مۇكەممەل ئىگىلەپلا قالماستىن، بەلكى خەنزۇ تىلىدىمۇ يېتىلگەن ئالىم بولۇشتەك ئىككى ئاساسىي شەرتنى ھازىرلىغانلىقى ئۈچۈن چىن پادىشاھى ياۋشىڭنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەنىدى.

ئۇ ئۆز دەۋرىدە داڭ چىقارغان راھىبلار بىلەن بىرلىشىپ نوم تەرجىمە ئىشلىرىنى يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرگەن.

كوماراجىۋا تەرجىمانلىق پائالىيىتىدە نۇرغۇن ئىزدىنىپ «بەشنى ئۆزگەرتىش»، «ئۇچكە تەگمەسلىك» جەھەتتە مەنە تەرجىمە ئېقىمىنى يارىتىپ، بۇرۇن ئۆتكەن ئاتاقلىق تەرجىمان جى چېيەن، گاۋ شىڭگۇلارنىڭ تەرجىمىسىدىكى ئەسلىگە سادىق بولماسلىقتەك نۇقسانلارنى تېپىپ چىققان. ئۇ تەرجىمە ئىشىنىڭ مۇشەققەتلىك ئىش ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن. ئۇ تەرجىمە توغرىسىدا چوڭقۇر چۈشەنچىگە ئىگە بولغانلىقتىن چاڭئەندە تۇرغان ئون يىل ئىچىدە پۈتۈن زېھنىنى تەرجىمە ئىشىغا قارىتىپ، تەرجىمىنى مۇكەممەل قىلىشقا تىرىشىپ ئىلگىرى تەرجىمە ئىشىدا مەۋجۇت بولغان سەل قاراشتەك ئاجىزلىقلارنى

تۇگەتكەن. ئۇ تەرجىمە ئىشىدا نومىنىڭ بىراخمانچە نۇسخىسىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ مەنىسىنى خەنزۇچە شەرھلەپ بېرەتتى. ئۇنىڭ شەرھلىگەن مەزمۇنى مۇھاكىمىدىن ئۆتكەندىن كېيىن يەنە ئۇنى يۇزلىگەن، ھەتتا 2 ـ 3 مىڭ مەشھۇر راھىبلارنىڭ تەپسىلىي مۇزاكىرىسىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئاندىن نومىنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى يېزىپ چىقاتتى. غەربىي يۇرتلاردىكى يېزىق نۇسخىلىرىدا خاتالىق بولسا بىراخمى نۇسخىسىغا ئاساسەن تۇزىتەتتى. تەرجىمە بېشىدىن ئاياغقىچە راۋان بولغاندا ئاندىن ئەڭ ئاخىرقى بېكىتىشنى قارار قىلاتتى. كوماراجىۋا مۇنداق ئالىيجاناب يۇكسەك مەسئۇلۇق بىلەن 300 نەچچە جىلد (توم) ۋە شاستىر (بۇددىزم تەپسىرلىرى) نى تەرجىمە قىلىپ چىققان. ئۇنىڭ تەرجىمىلىرى 35 كىتاب 294 جىلدكە يەتكەن. «جىن سۇلالىسىنىڭ تارىخى» نىڭ كوماراجىۋا خاتىرىلىرى بابىدا: «ھازىرقى بۇددا نوملىرىنىڭ ھەممىسىنى كوماراجىۋا تەرجىمە قىلغان» دېيىلگەن. ئۇ جان ئۇزۇش ۋاقتىدا ئەگەر تەرجىمىدە ئاساسىي مەزمۇن يوقاپ كەتمىگەن بولسا ئۆلگىنىمدىن كېيىن تېنىم كۆيدۇرۇلسىمۇ تىلىم ساق قالغان بولىدۇ» دەپ ۋەسىيەت قىلغان.

كوماراجىۋا ۋاپات بولغاندىن كېيىن بۇددا دىنىنىڭ مېيىت ئۇزىتىش قائىدىسى بويىچە ئۇنىڭ جەستى كۆيدۇرۇلۇپ، جەسەت كۈلى مۇشۇ كوماراجىۋا ئىبادەتخانىسىغا قويۇلغان. ئىبادەتخانىدىكى مۇنار ئەينى زامانداً جەسەت مۇنارى دەپ ئاتالغان. مۇنار ئىچى كاۋاك بولۇپ، ئىسىل كاھىشلار بىلەن ئىشلەنگەن.

بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇ ئۆمرىنى بۇددىزمنىڭ تەلىماتلىرىدىن تەرجىمە قىلىشتا ئەڭ سادىق، ئەڭ ئەستايىدىللىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ جۇڭگو بۇددىزم جەمئىيەتشۇناسلىقىنىڭ گۈلتاجىسى بولۇپلا قالماستىن، ئېلىمىزنىڭ ھىندىستان ۋە غەربىي يۇرتلار بىلەن بولغان مەدەنىيەت مۇناسىۋەت تارىخىدا

ئۆچمەس تۆھپە يارانقان. ئۇ ھىندىستان تىلىدىن خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلغان. كېيىنكى دەۋرلەردىكى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىق دەۋرىدە، ئۇنىڭ تەرجىمە قىلغان 28 پەردىلىك دراما «مايترى سىمىت» نى پىرتاكراكشت تۇخار تىلىدىن تۇرك تىلىغا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا) تەرجىمە قىلغان. گابائىن گېرمانىيىدە ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسىدىكى پىرتاكراكشتنىڭ ilbalik دېگەن خاتىرىگە ئاساسەن، ئۇنى ئىلى رايونىدا تۇغۇلغان دەپ ھېسابلايدۇ①.

«مايترى سىمىت» بۇددىزمنىڭ ھېنايانا مەزھىپىگە مەنسۇپ ئەسەر بولۇپ، ئۇنى ئارىياچانترى دېگەن كىشى سانسكرىت تىلىدىن توخار تىلىغا تەرجىمە قىلغان. پىرتاكراكشت دېگەن بىر كىشى توخار تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان.

ئۇلار بۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق تەرجىمەشۇناسلىرىدىن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سانسكرىت، سوغدى، خەنزۇ تىلى، ئىران تىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن. ئۇلار تەرجىمىنى ناھايىتى پۇختا ئىشلەيتتى. كىتابلارنى تەرجىمە قىلىش ۋاقتىدا ئەسلى نۇسخىسىغا ئاساسلىنىش بىلەنلا كۇپايىلەنمەي، باشقا تىللاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىدىنمۇ پايدىلىناتتى. تەرجىمە قىلغان بۇددا، مانى دىنى تومۇرىنىڭ مەزمۇنى ۋە تۇرلىرىدىن قارىغاندا، دىنىي كىتابلار، ھېكايىلەر، ھەرخىل نەسىھەتنامە خاراكتېرىدىكى ئەسەرلەر، دۇنيانىڭ يارىتىلىش ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ۋە مۇناجاتلارنى ئىزاھلىغان ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

مايترى سىمىت 8 ـ ئەسىرلەردە تەرجىمە قىلىنغانىدى②. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار «ئوغۇزنامە»، «ئالتۇن يارۇق»، «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى»، «چاستانى ئېلىك بەگ

---

① «مايترى سىمىت» ناملىق ئەسەردىن.
② قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «مايترى سىمىت» 1 ـ توم.

هېكايىسى» ، «شۇنجاڭنىڭ تەرجىمھالى» ، «قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرلىرىدىن نەمۇنىلەر» ، «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نىستۇرى دىن يادىكارلىقلىرى» ، «تېبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىقلار» ، «ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر» دىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار قۇجۇ دەۋرىدىكى ئەدەبىيات تەرەققىياتىنى كۆرسىتىدىغان نادىر ئەسەرلەر ئىدى.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بەدىئىي سەنئىتى زور تەرەققىياتقا ئېرىشكەن بولۇپ، قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بەدىئىي سەنئىتى، ئاۋازسىز تىياترى، ئۇسسۇللۇق تىياترى، ناخشا ئوركېستىر ۋە ئېپتىدائىي تىياترلىرى ناھايىتى زور مەھلىيا قىلىش كۆچىگە ئىگە ئىدى① . قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مايترى سىمىت ئۇيغۇرلارنىڭ درامىچىلىق ئېقتىدارىنى تولۇق نامايەندە قىلىپ بەرگەنىدى② . «مايترى سىمىت» قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭيەندىنى ئۆز ھۇزۇرىدا قوبۇل قىلغاندىن كېيىن بەرگەن زىياپىتى «شاد ـ خۇراملىق ئېچىدە داۋام قىلىپ، ئېسىل تىياتر بىلەن ئاياغلاشقان» دېگەنىدى. شۇ نەرسە ئايانكى شۇ دەۋرلەردە «مايترى سىمىت» درامىسى 11 ـ ئەسىرلەردە دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ، ئۇيغۇر دىيارىدا ئوينالغان. بۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئانا تۇپرىقىدا ئېچىلغان گۈل بولۇپ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك، ئارتۇقچىلىقنى نامايان قىلغان ئۇيغۇر درامىسى. ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ قەدىمدىلا قايتا گۈللىنىش دەۋرىنى يارىتانلىقىنىڭ شاھىتى. ئەدەبىياتنىڭ بۇيۇك ئابىدىسى.

غەربىي گېرمانىيە ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، قەدىمكى تۇركشۇناسى A. von Gabain پۈتۈن ھاياتىدا تۇرپاننىڭ يەر ئاستىدىن تېپىلغان قەدىمىي تۇركلەر ۋە

---

① ئا. ۋ. گابائىن: «قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى» .
② لاك يىڭ: «جۇڭخۇا ئەدەبىيات مۇنبىرىدىكى قۇتادغۇبلىك» .

قەدىمىي ئۇيغۇرلارغا دائىر قوليازما ھۆججەتلەرنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇمرىنىڭ ئاخىرىدا يەنە شىنجاڭنىڭ يەر ئاستىدىن تېپىلغان سەنئەت بۇيۇملىرىغا قاتتىق ھەۋەسلىنىپ، نۇرغۇن ئەسەر ۋە ئىلمىي ماقالىلەرنى يازدى. بۇنىڭدا «قۇجۇ قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى» دېگەن ئىلمىي ئەسىرىدە: «ھازىرقى تۇرپاندىن تېپىلغان قوليازمىلاردىن قارىغاندا، تۈرك ۋە ئۇيغۇر يېزىقلىرىدا يېزىلغان سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ ۋەقەلىكى خەنزۇچە سەھنە ئەسەرلىرىنىڭكىدىن ئېشىپ چۈشىدۇ» دېگەن[1].

جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىيات تەتقىقات ئورنىنىڭ باشلىقى لائ يىڭ مەملىكەتلىك قۇتادغۇ بىلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا مۇنداق دېگەنىدى: «ئۇيغۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ (1018 ـ 1098)، بىلەن خەنزۇ شائىرى سۇ دۇڭفۇ (1037 ـ 1101)، بىلەن بىر دەۋرده ياشىغان. ھەر ئىككىسى زور ئۇتۇقلار قازانغان ئەدەبىيات پېشۋالىرى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلىم دائىرىسى كەڭ، ئىدىيىسى چوڭقۇر، يىراقنى كۆرەر سىياسىيئون ۋە مول بەدىئىي تۆھپە يارىتقان بۇيۇك شائىر، ئالىم. ئۇ يازغان (قۇتادغۇبىلىك) ھەجمى ناھايىتى چوڭ، مەزمۇنى ئادەتتىن تاشقىرى مول، بەدىئىي سەۋىيىسى يۇقىرى بولغان، پەلسەپىۋى شېئىرىي دىراما (13 مىڭ مىسرا، 85 باب تېكىست، ئۇچ قوشۇمچە پارچىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان). سۇدۇڭفۇ تالانتلىق ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبقا ئىگە شائىر بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يەتتە يۈز بەيت شېئىر قالغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن سۇ دۇڭفۇ 11 ـ ئەسىردە تەڭ كۆتۈرۈلگەن بۇيۇك ئەدىبلەر، ئەمدى ئەسەرلىرىنىڭ تېمىسىنىڭ كەڭرىلىكى، ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تۇرمۇشنىڭ چوڭقۇرلۇقى، بايان ئۇسلۇبىنىڭ خاسلىقى

---

① ئا. ۋ. گابائىن: «قارا قوجو ئۇيغۇر خانلىقى» (مىلادىيە 850 ـ يىلىدىن 1250 ـ يىلىغىچە).

جەھەتلەردە سۈدۈكچۈنىڭ ئەسەرلىرى «قۇتادغۇبىلىك» تىن بىرقەدەر تۆۋەن تۇرىدۇ. شۇ دەۋردىكى باشقا ئەدەبىي ئەسەرلەرگە سېلىشتۇرغاندا، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مۇۋەپپەقىيىتى خېلى ئۇستۇن. ئۇ يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىيە 10 ـ ئەسىردىلا (8 ـ ئەسىر دەپمۇ ئېيتىلىۋاتىدۇ) 27 پەردىلىك قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايتىرى سىمىت» دراما‌سى بولغان. 11 ـ ئەسىردە دۇنياغا مەشھۇر شېئىر دراما «قۇتادغۇ بىلىك» دۇنياغا كەلگەندە، سۇئال سۇئالىسىنىڭ تېياتىرلىرى ۋە جەنۇب كۇيلىرى تېخى تەرەققي قىلمىغانىدى. شۇڭا شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، «مايتىرى سىمىت» ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ دۇنياغا كېلىشى ئېلىمىز تېياتىرچىلىقىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىنى ئاز دېگەندە ئىككى يۈز يىل ئىلگىرى سۈرىدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» شېئىرىي ئەسىرى لى بەي، دۇفۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن گۈزەل بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئېشىپ چۈشىدۇ»[1]. تارىخنىڭ دەلىل ـ ئىسپاتلىرى قۇجۇ ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ يۇقىرىلىقىنى ئىسپاتلايدى.

قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇزىكا سەنئىتى يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلگەن. ۋاقىت يەندىنىڭ خاتىرىسىدىكى بايانلىرىغا قارىغاندا، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوردىسىدا ۋاقىت يەندىنى كۈتۈۋېلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزگەندە سازەندىلەر ھەرخىل چالغۇ ئەسۋابلىرى بىلەن نەغمە قىلغان. سوۋغات قوبۇل قىلغاندا، مۇزىكا چېلىپ زىياپەت باشلانغان. تېياتىر ئويۇن تاكى كەچكىچە داۋاملاشقان. ئەتىسى كۆلدە كېمە سەيلىسى قىلغان، كۆل ئەتراپىدا داقا ـ دۇمباق چېلىپ كۆڭۈل ئاچقانلىقىنى ئېيتقانىدى. ۋاقىت يەندىنىڭ كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرى بىلەن گاباسىن خانىمنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇسسۇل ـ مۇزىكا سەنئىتىنىڭ

① لاڭ پىڭ: «جۇڭگو ئەدەبىيات مۇنبىرىدىكى «قۇتادغۇبىلىك»».

گۇللىنىش ئەھۋالىنى ئەكس. ئەتتۇرگەنلىرى «قەدىمكى شىنجاڭنىڭ ئوپېرا ئۆمەكلىرى، ناخشىچىلىرى، ئەر - ئايال سازەندىلەر ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە بېرىپ ئۆز ماھارىتىنى كۆرسەتكەن ۋە ئۇ يەرلەردە قىزغىن ئالقىشلارغا ئىگە بولغان. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تۇركىلەر بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار بار ئىدى[1]. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە ئائىت بېزەكلىك مىڭ ئۆينىڭ 52 - نومۇرلۇق ئۆڭكۇرىگە سىزىلغان «مانى دىنى ئۇسسۇل مۇزىكىسى رەسىمى» ناملىق بىر تام رەسىمى بولۇپ، بۇنىڭدا قالپاق كىيگەن بىر كىشى نەي چېلىپ، پۈتىدا ئۇسسۇل ئويناۋاتقان قىزنىڭ بىر كۆرۈنۈشى سىزىلغان. «قىزىل مىڭ ئۆي رەسىملىرىنىڭ بەزىلىرى مۇندىن خېلى بۇرۇن (يەنى مىلادىيىنىڭ 14 - ئەسىرلىرىدە سىزىلغان) بۇ مانى دىنى مۇھىتىدىكى ئۇيغۇر مۇزىكا، ئۇسسۇلىنىڭ يەنە بىر جانلىق تەسۋىرى»[2].

يۇقىرىقى پاكىتلاردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە، مەدەنىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە پارلاق، مول سەنئەت نەتىجىلىرىنى ياراتقانىدى.

ئارخېئولوگىيە ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنىڭ شەكىللىنىش تارىخىنى كەم دېگەندە، مۇندىن تۆت مىڭ يىللار ئىلگىرى باشلانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.[3]

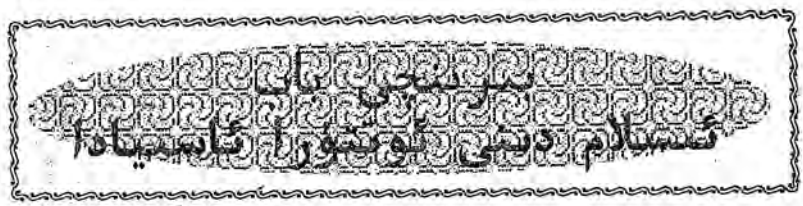
① گاياشىن: «قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى» (مىلادىيە 850 - يىلىدىن 1250 - يىللار)»، «شىنجاڭ داشۇنىڭ ئىلمىي ژۇرنىلى» 1980 - يىلى 3 - سان.

② «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيەت تەتقىقات مەجمۇئەسى».

③ «بىزنىڭ تارىخىي ېبزنقلىرىمىز».

بىرىنچى بۆلۈم

ئىسلام مەدەنىيىتى كېيىنكى ئۇيغۇرلار

1. ئەرەب ئىستىلاسى

ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىشتىن ئىلگىرىكى دىنىي، ئىجتىمائىي ئەھۋال توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ بۇ رايوندا ئۆزلىشىشى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ئىجتىمائىي كۈرەشلەرنى ئوبدان چۈشىنىشكە ياردىمى بولىدۇ.

ئىسلام دىنىدىن ئىلگىرى ماۋەرائۇننەھرگە[1] ۋە خۇراسانغا قوشنا بولغان جايلار ئىجتىمائىي تەرتىپ (ئېتنىك) جەھەتتىن بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغىنىدەك دىن ۋە ئېتىقاد جەھەتتىن بىرخىل ئالاھىدىلىككە ئىگە رايون ئىدى.

بۇ رايون قەدىمكى ئەسىرلەر جەريانىدا تۈرلۈك ھاكىمىيەت ئاستىدىكى فېئودالىلىق تۈزۈم ئورنىتىلغان تۈرك ھاكىمىيەت ئاستىدا تۇرغانىدى. ئاساسىي ئورۇندا يەرلىك تۈرك خەلقلىرى تۇراتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەسلى نەسلى ھازىرغىچە ئېنىق بولمىغان سوغدىلارمۇ بار ئىدى. ئىراندىن كۆچۈپ كېلىپ، بۇ جايىنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى ئۆزلەشتۇرگەن تاجىكلارمۇ بۇ رايونغا كەلگەنىدى.

ئۇرخۇن ئابىدىلىرىدە تۈرك يۇرتىنىڭ كەڭلىكى، چېگرىسى ئومۇمەن غەربتە تۆمۈر دەرۋازا دېيىلىدىغان جەيھۇن قىرغاقلىرىغىچە بارىدىغانلىقى بايان قىلىنغان. ئوتتۇرا ئاسىيادا

---

① مۇسۇلمان جۇغراپىيەچىلىرى ماۋەرائۇننەھر دەپ ئېيتقان. ماۋەرائۇننەھر ئەرەبچە سۆز بولۇپ، لۇغەت مەنىسى «دەريانىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى ئۆلكە» دېگەنلىك بولۇپ بۇ ئاتالغۇ ئىسلام ئىستىلاچىلىرى بۇ رايونغا قەدەم قويغان 6 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن تارتىپ قوللىنىلىدى. يەنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەريا بىلەن ئامۇ دەريا ئارىلىقىدىكى جايلارنىڭ نامى.

قۇرۇلغان دۆلەتلەر تۈرك ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. يەرلىك ھاكىمىيەتلەر مەسىلەن، 7 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن تاكى 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە تۇخارىستان، جۇرجان، بۇخارا، سەمەرقەند، سوغدى، پەرغانە ۋە زابۇلىستان قاتارلىق جايلاردىكى ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەردىن بولغان ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىناتتى. بۇ ھۆكۈمرانلاردىن تۇخارىستان ھۆكۈمدارى نىزاھ ئەت تۈركەشى، بۇخارا ھۆكۈمدارى تۇغشات، سەمەرقەند ھۆكۈمدارى ئوغۇزبەك، جۇرجان ھۆكۈمدارى سولتەكىن، زابۇلىستان ھۆكۈمدارى رۇپتىل قاتارلىقلار ئەسلى نەسلى تۈرك بولغان ھۆكۈمدارلار ئىدى.

يەتتەسۇنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قەشقەر ۋادىسىدا ياغمىلار ياشايتتى. ئىسسىق كۆل ئەتراپىدا ئىلى دەرياسىدىن تارتىپ نارىن ئارىلىقىغىچە بولغان جايلاردا چېگىللەر ياشايتتى. يەتتە سۇدا يەنە توخسى قەبىلىلىرى بار ئىدى. بۇ دەۋرلەردە تارىم ۋادىسى بىلەن ماۋەرائۇننەھردە فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا كۆپلىگەن سودا شەھەرلىرى مەيدانغا كېلىپ، سودا ئىشلىرىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى. بۇ جايلار ئىقتىسادىي جەھەتتە باي، پەۋقۇلئاددە بايلىقلار ئۆلكىلەر ئىدى. ئۇنىڭ مۇنداق بولۇشىدىكى ئەڭ مۇھىم ۋە ئاساسلىق سەۋەبلەردىن بىرى تارىختىكى «يىپەك يولى» بۇ رايوننىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتلەردە يۈكسىلىشىگە تەسىر كۆرسەتكەنىدى. بۇ جايلاردا شۇ زامانلاردا كىشىلەر ئالتۇن ـ كۈمۈش، تۆمۈرگە ئوخشاش مىتاللارغا ئىگە بولغاچقا، قوشنا ئەللەر ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى ئېكسپورت سودىسى راۋاجلانغانىدى. بولۇپمۇ ماۋارەئۇننەھر چۆ ۋە تالاس دەريا ۋادىلىرىدا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرى تەرەققىي قىلدى. خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ۋە مەدەنىيىتى يەنمۇ ئۆستى.

تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن ساياھەتچى شۈەنزاڭ (602 ـ 664 ـ

يللار) نىڭ «غەربىي يۇرتلارغا سايا‌ھەت» دېگەن ئەسىرىدە: «چۇ دەريا‌سى ئارىلىقىدىكى جايلاردا، ياشىغۇچى ئا‌ھالىلەر مەدەنىيەت جەھەتتە بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە ئىكەن. ئۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكى، تىل ـ يېزىقى ئوخشاش ئىكەن. يۇقىرىدىن تۆۋەنگە تارتىپ يېزىلىدىغان سۇرىيە يېزىقى ئاساسىدىكى 32 ھەرپلىك ئېلىپبەسى بار ئىكەن. تارىخىي ئەسەرلىرىمۇ بار ئىكەن» دەپ يازغانىدى. ئىلى چۇ ۋە سۇياپ[1] دەريا‌سى ۋادىلىرىغا جايلاشقان تۇركەشلەر 638 ـ يىلى سۇياپنى چوڭ ئوردا ۋە ئىلى دەريا‌سى بويىدىكى ئالمىلىقنى كېچىك ئوردا قىلىپ، تۇركەش دۆلىتىنى قۇردى. بۇ تۇركەش دۆلىتى سەككىزىنچى ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. تۇركىي تىللىق خەلقلەردىن بولغان قارلۇقلار تۇركەشلەرنىڭ ئەسلى ماكانلىرىنى بېسىۋېلىپ، 616 ـ، 657 ـ يىللىرى قارلۇق دۆلىتىنى قۇردى. بۇ چاغدا تالاس، سۇياپ شەھەرلىرى قارلۇقلارغا قارايتتى. شۇەنزاڭ: «بۇ جايلاردىكى ئا‌ھالىنىڭ بىر قىسمى دېھقانچىلىق بىلەن، يەنە بىر قىسمى سودا ـ سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن، چۇ دەريا‌سى بويىدىكى سۇياپ شەھىرى سودا مەركىزى ئىكەن. ئا‌ھالىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى بويىچە چېچىنى بېشىغا يۆگەپ، چوققىسىنى ئوچۇق قويىدىكەن. بەزىلىرى چېچىنى چۇشۇرۇۋېتىدىكەن. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى پېشانىسىگە يىپەك ياغلىق چېگىۋالمىدىكەن» دەپ يازغان.

7 ـ ئەسىرلەردە بۇ شەھەرنىڭ غەربىي تەرىپىدىمۇ بىرقانچە شەھەرلەر بولۇپ، بۇ شەھەرلەردە تۇركىي تىللىق خەلقلەر ياشايتتى. ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ھاكىملىرى بىلەن ھەمسۆھبەت بولغان شۇەنجاڭ يەنە مۇنداق دەپ يازغان: «مەن تۇرك خانلىرىنىڭ بىرى بىلەن كۆرۈشتۇم. بۇ قاغان ئۇستىگە

---

① سۇياب ـ چۇ دەريا‌سىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان قەدىمكى شەھەر ئىدى. ھازىرقى توقماق شەھىرى دائىرىسىدە.

يىپەك تون كىيگەن، چېچىنى قويۇپ بەرگەن بولۇپ، پېشانىسىنى يىپەك ياغلىق بىلەن بىرنەچچە قات ئورىۋالغان. بۇ يەردىكى ئاھالىلەرمۇ چېچىنى ئۇزۇن قويۇۋېتىدىكەن. قاغان ئالتۇن بىلەن بېزەلگەن چېدىردا مېنى قوبۇل قىلدى. يىپەك كىيىملىرىنى كىيگەن چوڭ ئەمەلدارلار، چېدىرغا سېلىنغان كېگىز ئۈستىدە ئىككى قاتار بولۇپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ كەينىدە قاغانىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى بار ئىدى. ماڭا تۈرك قاغانى زىياپەت بەرگەندە، ئادەمنى لەززەتلەندۈرۈپ، كۆڭلىنى ئاچىدىغان مۇزىكىلار چېلىنىدى. مېھمانلارنىڭ ئالدىغا ئاۋۇال گۆش قويۇپ، ئاندىن شاراب تۇتۇلدى. ئۆسۈملۈك يېغىدا پىشۇرۇلغان تاماقلار ۋە سۈتلەر كەلتۈرۈلدى».

شۇ چاغلاردا ماۋەرائۇننەھەردىكى خارەزم دۆلىتىدە يەر ئىگىلىرى «دېھقان» دەپ ئاتىلاتتى. (دېھقان پارسچە سۆز بولۇپ، يەر ئىگىسى مەنىسىدە). ھاكىملارمۇ دېھقان دەپ ئاتىلاتتى. ھاكىملار ئېسىلزادىلەردىن ھېسابلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئەڭ چوڭلىرىمۇ دېھقان نامى بىلەن ئاتىلاتتى.

ماۋەرائۇننەھەردىكى ھاكىمىيەت ئىراندىكى ھاكىمىيەت تەشكىلىگە ئوخشاپ كېتەتتى. ھاكىملار ئاستىدا «چاكار» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قىسىم ئەسكەرلەر بار ئىدى. بۇ جايلاردىكى تۈركى خەلقلەر ئاساسەن ئارىئان دىنلىرى، كونا خرىستىئان ۋە ئىران زېمىنلىرىدە بىرلەككە كەلگەن ئاتەشپەرەس (زەردۇشتلىك) بۇددىزم، مەزدەكىزم، مانىخائىزم ۋە باشقا دىنلارغا ئېتىقاد قىلاتتى».

بىرىنچى، زەردۇشتلىك دىنى ئەڭ ئاۋۇال ئىراندا زارو ئاستىرا ناملىق كىشى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. بۇ دىن مىلادىدىن 6 ـ ئەسىر ئىلگىرىكى دارا[1] نىڭ دەۋرىدە ئىران

---

① دارا I ـ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 521 ـ يىلىدىن 486 ـ يىللار ئارىلىقىدا ئۆتكەن ئىران پادىشاھى.

پادىشاھلىقىنىڭ دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلەنگەن.

بۇ دىن ئالەم ياخشىلىق - ياماناتلىق، يورۇقلۇق - قاراڭغۇلۇقتىن ئىبارەت ئىككى خىل قۇتۇپنىڭ كۈچىدىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ياخشىلىق بىلەن ياماناتلىق ئۆزئارا كۈرەش قىلىدۇ. ئاخىرىدا ياخشىلىق ياماناتلىقنى، يورۇقلۇق قاراڭغۇلۇقنى يېڭىدۇ. ئوت بولسا ياخشىلىقنىڭ سىمۋولى دەپ قارايدۇ. شۇڭا، زەردۈشتلىك دىنى ئوتنى مۇقەددەس دەپ تونۇپ، ئۇنىڭغا چوقۇنۇشنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي بەلگىسى قىلاتتى. زەردۈشتلىك دىنى ئىراندا دۆلەت دىنى قىلىپ قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن جايلاردا ئاتەشپەرەسلەرنىڭ ئىبادەتخانىلىرى تەسىس قىلىندى. ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيلى قانچىلىك كۆپ دىنلار تارقالغان بولمىسۇن، بۇ دىنلار ئىچىدە ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدىغىنى زەردۈشتلىك (ئىسلام مەنبەلىرىدە مەجۇسلۇك دېيىلىدۇ) بولۇپ، ئىشەنگۈچىلەرنىڭ كۆپلۈكى، تەسىرى ۋە نوپۇزىنىڭ چوڭلۇقى سەۋەبلىك ئىسلام ئىستېلاسى دەۋرىدە، بۇ رايوندىكى ئەڭ كۈچلۈك دىن بولۇپ قالغان. شۇڭا، ئىسلامىيەت مەيلى ئىران مەيلى ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسۇن، كۈرەشنىڭ ئاساسىي نىشانىسىنى ئاتەشپەرەسلىك ۋە ئۇلارنىڭ ئىزلىرىنى يوق قىلىشقا قارىتاتتى.

ئاتەشپەرەسلىكنىڭ بۇ رايوندا باشقا دىنلارغا قارىغاندا ئۈستۈن تۇرۇشىدا ئاساسەن ئۇنىڭ ساسانىي خاندانلىقىنىڭ ۋە خەلقىنىڭ رەسمىي دىنى بولغانلىقى، شۇنداقلا مەلۇم دەرىجىدە دۆلەت تەرىپىدىن ھىمايە قىلىنغانلىقىدىن ئىدى. بۇ رايوندا زەردۈشتلىك راھىبلىرى ئۈچۈن دىنىي پائالىيەتلىرىنى كەڭ قانات يايدۇرىدىغان بىخەتەر جاي بولۇپ قالغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ يەرلەردە شۇ زاماندا مەيدانغا كەلگەن باشقا دىنلار ۋە ئۇلارنىڭ مۇخلىسلىرىغا قارشىلىغان قاتتىق باستۇرۇش خىلمۇ خىل زۇلۇملاردىن جېنىنى ساقلاپ قىلىش مەقسىتىدە، قېچىپ

چىققان ئىرانلىقلارمۇ توپ ـ توپ ئۇچرايتتى. يەنە بىر تەرەپتىن بۇ جايدا ئىرانلىقلار بارا ـ بارا كۆپىيىپ، پارسچىنىڭ بۇ رايوندىكى ئاھالىلەر قوللىنىلىدىغان باشقا تىللارغا سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ كەڭ ئىشلىتىلىدىغان تىل بولۇپ قېلىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. زەردەشت دىنى كۆپرەك بۇخارانى مەركەز قىلغانىدى. شۇڭا، بۇخارادا بىر «ئاتەش ئۆيى» سالدۇرغان.

جۇڭۇيىننىڭ دېگەنلىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇخارا بۇرۇن كەلگەن ئاتەشپەرەسلەرنىڭ زاھىتلىرى توپلانغان مۇقەددەس شەھەر بولۇپ قالماستىن، بەلكى شۇ زامانداۋ زەردەشتلىكنىڭ ئاساسى كۆچلۈك بولغان جايى ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇددىزم تازا تەۋرىنىپ قالغان.

بۇخارادىكى ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى بۇتلارنى ساتىدىغان چوڭ بازار، «ماھى روز»نىڭ كېيىنكى چاغلاردا ئاتەش ئۆيى، يەنى مەجۇزى ئىبادەتخانىسى قىلىنغانلىقى بىزگە يۇقىرىقى قاراشنى ئوچۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

نارشاھىنىڭ بۇخارادىكى زەردەشتلىك ھەققىدىكى بىر رىۋايىتىدە «بۇ ۋىلايەتتە مەجۇسى ئىبادەتخانىلىرى كۆپ ئىدى دەپ» كۆرسەتكەن.

زەردەشتنىڭ دىنى بايكەنت، سەمەرقەندكە ئوخشاش باشقا مەركىزىي رايونلاردىمۇ، مۇھىم نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەنىدى. قۇتەيبەمۇ سەمەرقەندنى ئالغان ۋاقتىدا ئاتەشخانىلارغا ئوچۇق ـ ئاشكارا يول قويغان ۋە سۇلھى قىلغان. زەردەشتلىك تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، جۇڭگونىڭ چېگرا سىغىچە بولغان كەڭ زېمىنغا ۋە تۈرلۈك قەبىلە ـ ئايماقلارغىچە تارقالغانىدى. بۇ دىن كېيىنكى دەۋرلەردە دۆلەتنىڭ ھىمايە قىلىشتىن مەھرۇم بولۇپ قالغانىدى. شۇنداقتىمۇ ئىسلامىيەت دۇچ كەلگەن ئەڭ كۆچلۈك توسالغۇلاردىن بىرى شۇبھىسىزكى زەردۇشتلىك بولغانىدى. ئاتەشپەرسلىكلەرنىڭ قىيىن ئەھۋالدا

مەخپي پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا ئۆتكەنلىكى، ئۇممەۋىيلەرنىڭ ئاخىرىدىكى خۇراسان ۋالىيسى نەسىر بىننى سەييار تەرىپىدىن ئېچىپ تاشلانغانغا قەدەر داۋام قىلدى.

2. ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلامىيەتنىن ئىلگىرىكى تەسىرى چوڭ دىنلار

1) بۇددىزم

ئوتتۇرا ئاسىيادا دىن ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن، ئەڭ چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن دىنلارنىڭ بىرى بۇددىزمدۇر. مىلادىدىن بۇرۇنقى 6 ـ ئەسىردە ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن بۇددىزم ھىندىلەرنىڭ سودا يولى تەسىرى ئارقىلىق ئافغانىستان، ئىران ۋە تاكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككىچە تارقالغانىدى. بولۇپمۇ كۇشانلار دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 ـ 1 ئەسىر) بۇددىزمنىڭ بۇ رايوندا تارقىلىشىنىڭ مۇھىم بىر دەۋرى بولغان. بۇددىزم ماھايانا مەزھىپىدىكىلەر بەلخ بىلەن بۇخارادا ئىككى چوڭ بۇتخانا بىنا قىلغانىدى. بۇددىزم بۇ رايوندا مۇشەققەتلىك كۈرەشلەر ئارقىلىق تارقىلىپ، سەمەرقەندكىچە تەسىر كۆرسىتىپ، بۇ يەردە كانتتا بىر بۇددا مۇنارى قۇرغانىدى. بەلخ، بۇخارا، سەمەرقەندتە قۇرۇلغان بۇ ئىبادەتخانىلار بىلەن راھىبلار بىر تەرەپتىن بۇددىزمنىڭ ئاسىيانىڭ ئىچكى قىسمىغا قاراپ كېڭىيىشىدە رول ئوينىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھىندى پەلسەپىسى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ بۇ زېمىندا كەڭ تارقىلىشى ۋە پۈت تىرەپ تۇرۇشىدا، شەھەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە بەلگىلىك دەرىجىدە رول ئوينىغانىدى. بۇددىزمنىڭ مۇنداق فۇنكسىيىلىرىنىڭ تەسىرىدە، ئىسلام دۇنياسىدا قۇرۇلغان تۇنجى مەدرىسە بۇگۇننىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا، ئۇنىۋېرسىتېتلار دەسلەپتە بۇخارادا بۇددىستلارنىڭ «ۋىخارا» لارغا تەقلىد قىلىپ

قۇرۇلغانىدى.

نارشاھىنىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا، بۇددىزمنىڭ ئامىتى كەلگەن دەۋرلەردە بۇخارا پۇتۇن ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ھەيكەللەرنى ياسايدىغان يەرلەر، بۇددا ھەيكەلچىلىك سەنئىتىنىڭ مەركىزى ئىدى. بۇ مەركەز دېگەن ئورۇندا ياسالغان بۇت ھەيكەللەر ئومۇمەن ھېچبىر قىممىتى بولمىغان سېغىزدىن قىلىنىپ خىش پىشۇرۇلغاندەك پىشۇرۇلاتتى.

شۇ دەۋرلەردە بۇخارادا ئىككى قېتىم كاتتا بازار بولاتتى. ئۇنىڭدا، ھۇنەرۋەنلەرنىڭ يىل بويى جاپا چېكىپ ياساپ تەييارلىغان ھەيكەللىرى سېتىلاتتى. ھەتتا بازار كۈنلىرى بازاردا ھۆكۈمدارغا دەپ ئالاھىدە تەخت قۇرۇلاتتى. ھۆكۈمدارلار بازارغا قول ئاستىدىكىلەر بىلەن بىللە بىرىپ تەختتە ئولتۇرۇپ، سودا ـ سېتىقنى نازارەت قىلاتتى. ھەم سانقۇچى، ئالغۇچىلارنى رىغبەتلەندۈرۈپ تۇراتتى. بەزى بۇتلارنى 50 مىڭ دەرھەمگە سېتىپ ئالغانلارمۇ چىقاتتى.

«بۇددىزم بۇخارادا ئاتەشپەرەسلەرنىڭ تەسىرى بىلەن تازا ئاجىزلىشىشقا باشلىغاندىمۇ، سەمەرقەندتە يەنىلا پارلاق دەۋردە تۇراتتى»[1]. قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم سەمەرقەندنى ئىشغال قىلغاندا، كۆيدۈرۈش ئۇچۇن توپلىغان ھەيكەللەر چوڭ بىر دۆڭدەك دۆۋىلىنىپ كەتكەن. سەمەرقەندنىڭ شۇ زامانىدىكى ھۆكۈمدارى ئوغۇزبەگ يەرلىك خەلقلەر بىلەن بىرلىكتە مۇسۇلمانلارنىڭ ئىستىلاسىغا قاتتىق قارشىلىق بىلدۈرگەن. بۇددىزم بۇ رايوندا دۆلەت دىنى بولغان ئاتەشپەرەسلەرنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىغانىدى. بۇ خىلدىكى قارشىلىق نەتىجىسىدە بۇددىزم ئاستا ـ ئاستا ئاجىزلاپ، بۇخارانىڭ گۈزەل بىر ئورمانلىقىدا بۇت ھەيكەللەرنى كۆيدۈرۈش دولقۇنى

① نارشاھى: «بۇخارا تارىخى».

كۆتۈرۈلگەندى. ئەرەب ئىستېلاسى باشلانغان دەۋرلەردە بۇ رايوندا بۇددىزمنىڭ تەۋرىنىپ قالغانلىقى توغرىسىدا شۇەنزاڭنىڭ ھىندىستانغا قىلغان سەپەر خاتىرىسىدە، شۇ چاغلاردا بۇددىزمنىڭ ماۋەرائۇننەھردە ۋەيران بولۇش دەۋرىدە تۈرغانلىقىنى بايان قىلغاندى.

شۇ دەۋردىكى بۇددىزمنىڭ بولۇپمۇ تۆمۇر دەرۋازىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى جايلاردا ناھايىتى كۆچلۈك ئىكەنلىكىنى، شىمالدا سوغدىيانا (سوغۇت) دا بولسا غالىبتەك ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. زەردۈشتلەر بۇددىستلارنىڭ ئىبادەتخانىلارغا يىغىلىشىنى، ئىبادەت قىلىشىنى چەكلىگەن ۋە قاتتىق باستۇرغان. «ئىسلام ئىستېلا ھەرىكەتلىرى باشلانغان مەزگىلدە پەقەت تېرمىزدە 12 بۇددا ئىبادەتخانىسى، مىڭدەك بۇددا راھىبلىرىنىڭ بارلىقى خاتىرىلەنگەن»① . «ئەرەب ئىستېلاسىنىڭ باشلىنىشى بىلەن ۋە ئىسلامىيەتنىڭ تارقىلىش نەتىجىسىدە بۇ رايوندا پائالىيەت ئېلىپ بېرىشتىن مەھرۇم بولغان بۇددىزم ئىچكى ئاسىياغا قاراپ چېكىنگەن ھەم تۈركلەر ئارىسىدا مۇھىم ئېتىبارغا ئېرىشكەن② . ھەتتا شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنكى، بۇيۇك تۈرك قاغانى، بىلگە قاغان بۇددىزمنىڭ ئۆز تەۋەسىنىڭ رەسمىي دىنى بولۇپ قېلىشىنى خالايدىغانلىق دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەن③ . لېكىن ئۇنىڭ يېنىدا تەجرىبىگە ئىنتايىن باي، تۈرك خەلقىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ياخشى بىلىدىغان، ئەقىللىق دۆلەت ئەربابى تۇنيۇقۇق خان بار ئىدى. تۇنيۇقۇق خان شۇ زامانداا تۈرك قاغانىغا خىزمەت قىلىۋاتقانىدى، بۇ پېشقەدەم ۋەزىر بىلگە قاغانغا بۇددىزمنىڭ خەۋپىدىن بېشارەت بەرگەن ۋە ئالدىن كۆرەرلىك بىلەن «بۇددا دىنى تۈركلەرنىڭ

---

① بارتولد: «تېرمىز ماددىسى» دا «دائىرەتۇل ـ مائارىپ ئەل ئىسلامىيە».
② بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى».
③ زەكەريا كىتابچى: «تۈركىستاندا ئىسلامىيەت ۋە تۈركلەر».

باتۇرلۇق روھىغا كۆپ ياماں تەسىر يەتكۈزىدۇ»[1] دەپ ئۇنى خەتەرلىك ئوي ـ خىيالدىن ۋاز كەچتۇرۇشكە مۇۋەپپەق بولغان.

ئەرەب ئەدىبى جاھىز تۇركلەر توغرىسىدا توختىلىپ: «تۇركلەرنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى، يەنى جەڭگىۋارلىقى، باتۇرلۇقى، چاققانلىقى ۋە باشقىلار» بۇددا دىنىغا كىرگەندىن كېيىن يوق قىلىندى. يەنە ئۇ شۇنداق دەيدۇ: «تۇركلەر بۇددا دىنىغا كىرگەندىن كېيىن سوقۇشلاردا مەغلۇپ بولۇشقا باشلىدى. تۇركلەرنىڭ ئەڭ قەھرىمان قەبىلىلىرىدىن بولغان توققۇز (ئۇيغۇر) ئوغۇزلار قارلۇق تۇركلىرىدىن سان جەھەتلەردىن نەچچە ھەسسە ئاز بولسىمۇ، ئۇرۇشلاردا دائىم ئۈستۈن تۇراتتى. بۇددا دىنى ئىنسانغا تەركىدۇنياچىلىقنى سىڭدۈرۈشتە خىرىستىئانلىقلاردىنمۇ بەك ياماں تەسىر بېرىدۇ. ئۇلار قاچان شۇ شۇ دىنغا كىرىدى شۇندىن باشلاپ ئۇلارنىڭ قەھرىمان روھىي جاسارىتى سۇنۇشقا باشلىدى. جۇرئەتسىز بولۇپ قالدى»[2].

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، تارىخىي پاكىتلار قەھرىمانلىقلىرى تىللاردا داستان بولۇپ قالغان، كۆپلىگەن دۇنياۋى ئەسەر مەنبەلەردە تۇركلەرنىڭ ئەڭ كۈچلۈك قەبىلىسى دەپ تىلغا ئېلىنغان توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇرلار) نىڭ بۇددا ھەتتا مانىغا ئوخشاش كونا ئاسىيا دىنلىرى ئاراللىرىدا قېلىشى بىلەنلا باتۇرلۇق روھى يوقالغانلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

2) خرىستىئانچىلىق

ئوتتۇرا ئاسىيا رايوندا ئۇچرايدىغان باشقا مۇھاجىرات دىنلاردىن بىرى، نىستۇرى مەزھىپى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان خرىستىئانچىلىقتۇر. ئاددىي قىلىپ ئېيتقاندا، دىنىي پەلسەپىسى ئىنسان (ھەززىتى ئەيسا) نىڭ ئىلاھچىلىقىنى رەت قىلىشتىن

---

① «ئەت تۈرك فى مؤئللەفات ئەل جاھىز».
② زەكەريا كىتابچى: «ئەتتۈرك فى مؤئللەفات ئەل جاھىز».

ئىبارەت بولغان نەستۇرىيلار مەزھىپى يىراق ئاسىيا، ئىراق، پارسلار رايونىغا تارقىلىش بىلەن نەستۇرىيلار تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ ئىران، خۇزاسان قاتارلىق جايلارغا تارقالدى. بولۇپمۇ «نەستۇرىيلار قىسقا مەزگىل ئىچىدە ئىراندا ئۇنۇملۇك پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان دەرىجىگە يەتكەنىدى»①.

«ئىران ئاساسەن 5 ـ ئەسىرلەردىن باشلاپ، ژىزانتىيىدىن قوغلانغان مەدەنىي كىشىلەر، مەجۇسەر، يەھۇدىيلار ۋە خرىستىئان تەرەپدارلىرىنىڭ بەخرامان پاناھلىنىدىغان جايىغا ئايلانغانىدى»② . مىلادىيە ئالتىنچى ئەسىرلەردە، تۈرك يۇرتلىرىغا كىرگەن خرىستىئانچىلىق، كۆپ دىنىي قارشىلىققا دۇچ كەلمەي، ئۇلار ئىچىگە سىڭىپ كىرىشكە باشلىغانىدى. ئۇلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا سەمەرقەندنى ئۆزلىرىگە ئەڭ مۇۋاپىق مەركەز دەپ تاللىغان ۋە مۇۋاپىق جاي دەپ قارىغان. خرىستىئانلار دىن تارقىتىش سورۇنلىرىنى تېخىمۇ كېڭەيتتى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركلەر ئىچىگە، ھەتتا جۇڭگوغىچە سوزۇلغان كەڭ زېمىندا، دىن تارقىتىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەنىدى③ . بولۇپمۇ ئەرەب ئىستېلاسى باشلانغان مەزگىللەردە، ئوتتۇرا ئاسىيادا خرىستىئان جامائىتىنىڭ خېلى كۆچلۈك دەرىجىدە مەۋجۇت ئىكەنلىكى ئىسلام مەنبەلىرىدە بايان قىلىنغان. ئۇممەۋىيلەرنىڭ خۇراساندىكى ۋالىيسى نەسىر بىننى سەييار ئۇلارغا قارشى يۇرۇش قىلىپ، ئۇلارنىڭ پېشۋالىرىنى پۈتۈنلەي قىرىپ باستۇرغانىدى.

3) مانى دىنى

ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقالغان دىنلارنىڭ بىرى مانى دىنى

---

① بارتولد: «ئىسلام مەدەنىيىتى تارىخى».
② بارتولد: «ئىسلام مەدەنىيىتى تارىخى».
③ جەئاتاس: «ئىسلام تارىخى».

دىنىدۇر. ساسانىيلار زامانىسىدا ئىراندا بەزى دىنلار بىلەن بىر ۋاقىتتا مەيدانغا كەلگەن مانى دىنىنىڭ (3 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى) ئىجادىي قىلغۇچىسى مانى ئازابلاپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ مۇرىتىرىنىڭ زور كۆپچىلىكى، بۇ رايونغا باشپاناھلىق تىلەپ، ئورۇنلاشقاندىن كېيىن پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى. مانى دىنى ئوتتۇرا شەرقتىن تاكى ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ قىرغاقلىرىغىچە ھەمدە يىراق شەرقتىن تىنچ ئوكيانىنىڭ كەڭ رايونلىرىغىچە تارقىلىپ، تەسىرى مىڭ يىلدىن ئۇزاقراق داۋام قىلدى. مانى دىنى، زورو ئاستىر، ساكيامۇنى، ئەيسانى ھەقتىكى پەيغەمبەر دەپ ئېتىراپ قىلسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ مانى دىنىنى بارلىق دىنلاردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ دەپ قارايتتى. مانى دىنى كېيىنكى چاغلاردا خرىستىئانلارغا ئوخشاش، سەمەرقەندنى ئۆزلىرىنىڭ مەركىزى قىلىشتى. كېيىنكى چاغلاردا سوغدىلىق سودىگەرلەرنىڭ كارۋانلىرى بىلەن بىللە يۇرۇپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ يىراق جايلىرىغا بېرىپ پائالىيىتىنى كېڭەيتتى. مانى تەلىماتىدا دۇنيا ئىككى خىل كۈرەش مەركىزى دېگەننى تەشەببۇس قىلغان. ئۇنىڭ بىرى يامانلىق يەنى قاراڭغۇلۇق، ئىككىنچىسى ياخشىلىق ۋە يورۇقلۇقتىن ئىبارەت. قارىماققا بۇ ئەقىدە خرىستىئان دىنىدا ئېيتىلغان «روھ ۋە شەيتان» غا ئوخشاپ كېتىدۇ. مانى دىنى ياخشىلىق بىلەن يامانلىق كۈچى ئۆزئارا تەڭ دەپ قارايدۇ. بۇ خىل كۆز قاراش سۇپىتىدە مانى دىنى مۇرىتلىرى پەرزەنت كۆرۈپ ئەۋلاد قالدۇرۇش ئۈچۈن بولغان تەقدىردىمۇ جىنسىي مۇناسىۋەتتىن ساقلىنىش لازىم دەپ قارايدۇ. مانى دىنى مۇرىتلىرى يەنە گۆش ۋە ھاراقتىن پەرھىز تۇتاتتى.

مانى دىنى ماۋەرائۇننەھردە تەدرىجىي راۋاجلاندى. بۇ ھەقتە بارتولد شۇنىڭ ئۆز زامانىسىدا، مانىخائىزمنى سەيھۇن دەريا‌سى بىلەن چۇ دەريا ئارىسىدىكى كەڭ دائىرىنىڭ بىردىنبىر ھاكىم

دىنى دەپ قارايدىغانلىقىنى يازغانىدى[1] . ئىسلامىيەت ئوتتۇرا ئاسىيادا مانى، زەردۇشتلىك، خرىستىئان دىنلىرى ئۇستىدىن غالىب كېلىپ، ئۆزلىشىۋاتقان ۋاقىتتا شەرقتە ئۇيغۇرلار مانى دىنىغا كىرىۋاتقان بۇددىزم ۋە خرىستىئان دىنى تۈركلەر ئارىسىدا كۆپلەپ مۇرىتلارنى قولغا كەلتۈرۈۋاتقان ۋەزىيەت شەكىللەندى.

«بۆكۈ قاغان زامانىسىدا 762 ـ يىلى ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تېخىمۇ كۈچەيگەن مانىخائىزم»[2] ئىسلام دىنىغا قارشى تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە، شەھەرلەشكەن تۈركلەرمۇ قارشى چىقىپ كەسكىن كۈرەشلەرنى ئېلىپ باردى. ھەتتا خەلىپە مۇقتەدىر زامانىسىدا، (908 ـ 932 ـ يىللار، ئابباسىيلار دەۋرى) خۇراسان ۋالىيسى باشقۇرىدىغان سەمەرقەندتىكى مانىخائىزمچىلىرىنىڭ 500 گە يېتىدىغانلىقى مۆلچەرلەنگەنىدى. ئۇلار جۈرئەتلىك ھالدا توققۇز ئوغۇز ھۆكۈمرانى مۇسۇلمان ۋالىيسىغا قاتتىق باستۇرىدىغانلىق توغرىسىدا تەھدىت سېلىپ خەتمۇ ئەۋەتكەن. بۇ خەتتە: «مېنىڭ ئۆلكەمدىكى مۇسۇلمانلار، سېنىڭ ئۆلكەڭدىكى دىنداشلىرىمدىن (مانى مۇرىتلىرىنى شۇنداق دېمەكچى) نەچچە ھەسسە كۆپ ئىكەنلىكى شۇبھىسىز دېگەن ۋە ئۇلاردىن بىرى ئۆلتۈرۈلگەن تەقدىردە ئۆز ئۆلكىسىدىكى مۇسۇلمانلارنى قىلىچتىن ئۆتكۈزىدىغانلىقىنى، مەسچىتلەرنى بۇزۇپ تاشلايدىغانلىقىنى، باشقا ئۆلكىلەردىكى مۇسۇلمانلارنىمۇ ئۆلتۈرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، قەسەم ئىچكەن[3]. سەمەرقەندتە مانىلار توپى كۆپلەپ كۆپەيىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئىسلامىيەتنىڭ تۈركلەر ئارىسىدا ئۇنۇملۇك ھالدا تارقىلىشىغا باشلىغانىدى. يۇقىرىدىكى چۈشەندۈرۈشلىرىمىزدە بۇ رايوندا ئاتەشپەرەسلىك، بۇددىزم، مانىخائىزم، خرىستىئانچىلىققا

---

① ئۇ. تۇران: «تۈركلەر ۋە ئىسلامىيەت».
② باھائىددىن ئۆگەل: «ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى تۈرك تارىخى».
③ ئىبنى نەدىم: «مەلۇم بولمىغان ئىچكى ئاسىيا».

ئوخشاش دىنلار توغرىسىدا توختالدۇق ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلما دائىرە مەلۇماتلار بېرىلدى.

خەلىپە ئۈمەر (634 ـ 644 ـ يىلىغىچە خەلىپە بولغان) زامانىسىدا ئەرەبلەردىن سەئىد ئىبنى ۋاققاس ئىرانىنى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن ئىسلام دىنى رەسمىي دۆلەت دىنىغا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن زەردۈشت دىنى بۇ رايوندىن تامامەن سىقىپ چىقىرىلدى. ئىراندىن قالغان زەردۈشت مۇخلىسلىرى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار بۇ رايوندىن ھىندىستانغا كۆچۈپ كەتتى. ھىندىستاندىكى بومبايدا، ئىرانىڭ يەزىد شەھىرىدە ۋە باشقا جايلاردا خېلى نۇرغۇن ئاھالىلەر ھېلىمۇ زەردۈشت دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. زەردۈشت دىنىنىڭ «زىنىد ئاۋېستا» ناملىق كىتابىنى ھازىرمۇ مۇقەددەس كىتاب دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ كىتاب ۋە ئۇنىڭ شەرھىسى ياۋروپادا قايتا تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

ئىسلام دىنى ـــ بۇددا دىنى ۋە خرىستىئان دىنىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن يەنە بىر دۇنياۋى چوڭ دىندۇر. ئىسلام دىنى بۈگۈنكى كۈندە، دۇنيا نوپۇسىنىڭ ئۈچتىن بىرىنى تەشكىل قىلىدىغان بىر يېرىم مىليارد ئادەمنىڭ رەسمىي دىنى. ئىسلام دىنى مىلادىيە 7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا بارلىققا كەلگەن. بۇ دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ يېرىم ئارال بولۇپ، كۆلىمى ئۈچ مىليون كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق. ئورنى ئاسىيا قىتئەسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان. ئۈچ تەرىپى دېڭىز بىلەن ئورالغان. قىرىق پىرسەنتتىن كۆپرەك رايونى قۇملۇق بولۇپ، كىلىماتى قۇرغاق ھەم ئىسسىق، ئەمما غەربىي جەنۇبقا جايلاشقان دېڭىز ياقىسىدىكى رايونلاردا قەرەللىك ھالدا يېتەرلىك ھالدا يامغۇر يېغىپ تۇرىدۇ. يېرىم ئارالنىڭ يۇقىرىسىدا شىمالغا قاراپ، كامالەك شەكلىنى ھاسىل قىلغان رايون بار. مەشھۇر «مۇنبەت ھېلال ئاي ھازىرقى ئىراق،

سۇريە، لىۋان، پەلەستىن، ئىئوردانىيە رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەرەبلەرنىڭ ئەجدادى بولغان سېمىتلەر ناھايىتى بۇرۇنلا بۇ رايونغا كىرىپ ئورۇنلاشقان ھەمدە تەدرىجىي ھالدا يېرىم ئارالنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي قىسمىدىكى بوستانلىقلاردا ماكانلاشقان. ئاھالىنىڭ دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى بىلەن ئوتتۇرا شىمال قىسمىدىكى بەدەۋىيلەرنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن ئىبارەت بىر - بىرىگە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئەرەب يېرىم ئارىلى ياۋروپا، ئاسىيا، ئافرىقا ئوتتۇرىسىدىكى سودا يولىنىڭ ئوتتۇشمە ئورنىغا جايلاشقانلىقتىن، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش تۈگۈنى بولۇپ، قەدىمدىن بېرى يېرىم ئارال خەلقئارالىق ئىقتىسادىي ئورۇن بولۇپ قالغان.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مىلادىيە 570 - يىلى ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇب قىسمىدىكى مەككىدە دۇنياغا كەلگەن. بۇ ئورۇن قەدىمدىن تارتىپ دۇنيادىكى سودا مەدەنىيەت - سەنئەت مەركىزىدىن بىراق بىر جاي ئىدى.

ئىسلام دىنى ئەڭ ئاۋۋال (570 - 632 - يىلى) ئەرەب يېرىم ئارىلىدا مەيدانغا كەلدى. كېيىنچە ئەرەبلەرنىڭ رەسمىي دۆلەت دىنى بولدى. يەتتىنچى ئەسىرلەردە غەربىي ئاسىيادا باش كۆتۈرۈشكە ۋە كېڭىيىشكە باشلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئەرەب يېرىم ئارىلىدىن ئىرانغىچە كېڭەيدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام 632 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئىسلام دىنى ئىراندىن ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىنى ئومۇملاشتى. خەلىپە ئەبۇ بەكرى (632 - 634 - يىللار)، خەلىپە ئۇمەر (634 - 644 - يىللار) ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرلەردە ئىسلام قوشۇنى ئىران، ئىراق، مىسىر، سۇرىيە، پەلەستىن

قاتارلىق جايلارنى ئىستىلا قىلدى. ئىران پادىشاھىنى مەغلۇپ قىلىپ، خۇراسان ئەتراپىدىكى تۈركلەر ئولتۇراقلاشقان جايلارغا ھۇجۇم قىلدى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئىسلام دىنى ئاسىيا، ئافرىقا رايونلىرىغىچە تارقالدى. ئىككى قىتئە، يەنى ئاسىيا، ئافرىقىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئەرەب ئىمپېرىيىسى دەسلەپكى قەدەمدە ۋۇجۇدقا كەلدى. خەلىپە ئەلى (656 ـ 661 ـ يىللار) ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن مۇئاۋىيە مۇسۇلمان ئىمپېرىيىسىنىڭ بىردىنبىر خەلىپىسى بولۇپ قالغان. ئۇ دەمەشقنى پايتەخت قىلىپ، ئۇممەۋىيلەر خاندانلىقىنى قۇردى. خەلىپە ئوسمان (644 ـ 657 ـ يىللار) ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرلەردە خۇراسان مەملىكىتى ئەرەبلەر تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىندى. خەلىپە ئۇمەر دەۋرىنىڭ مەشھۇر قوماندانلىرىدىن بولغان ئەھنەف ئىبنى قەيسنىڭ قوماندانلىقىدا ئىرانىنىڭ شىمالىي قىسمىنى ئىشغال قىلىپ شەرققە قاراپ يۈرۈپ، بەلخنى ئىشغال قىلدى. ئاندىن توخارىستان قاتارلىق جايلاردا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتتى. ئىسلام قوشۇنلىرى غەرب قىسمىدىكى رايونلاردىن مەغرىپنى بويسۇندۇردى. ئۇلار شىمالىي ئافرىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، تاكى ئاتلانتىك ئوكيانغىچە بېسىپ كىردى. كېيىن ئىسلام قوشۇنلىرى جەبىلتارىق بوغۇزىدىن ئۆتۈپ، ئىسپانىيىنى ئىشغال قىلدى. توپتوغرا پىرىنىئۇسى تېغىنىڭ جەنۇبىي يېنىغىچە يېتىپ باردى. مىلادىيە 647 ـ يىللىرى خەلىپە ئوسمانىنىڭ ئوغلى سەئىد سەمەرقەندكە ھۇجۇم قىلدى.

ئابدۇلمەلىك ئىران ۋالىيسى مەشھۇر ھەججاجنى خۇراسانغا ۋالىيلىققا تەيىنلىدى. ھەججاجنىڭ قول ئاستىدىكى مەھەلەپ ئىبنى نەبى سۇبرەھ ئەرەب قوماندانلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن ئىدى. ئۇ 700 ـ يىللىرى ئامۇ دەريانى بويلاپ، يۇقىرىغا مېڭىپ بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى. زەرەپشان دەرياسى (سوغدى دەرياسى) نىڭ تۆۋەن ئېقىنى غەربىي چېتىنىڭ

ئوتتۇرىسىغا قۇرۇلغان بۇخارا شەھىرى ئەڭ قەدىمكى شەھەر ئىدى.

ھەججاج مىلادىيە 705 ـ يىلى قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم ئىسىملىك بىر قوماندانى خۇراسانىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىدى. قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم دەۋرى (مىلادىيە 705 ـ يىلىدىن 714 ـ يىلىغىچە) ئۇ خۇراسانغا كېلىپ ئىنتىزامنى كۈچەيتىپ، بايكەنتكە ھۇجۇم قىلدى. تۈركلەر قۇتەيبە قوماندانلىقىدىكى ئەرەب قوشۇنلىرىنى ئىككى ئاي مۇھاسىرە قىلىۋالغان بولسىمۇ ئاخىر ئۆزلىرى مەغلۇپ بولدى. قۇتەيبە مىلادىيە 706 ـ يىلى بايكەنتنى ئىشغال قىلدى. بايكەنتتە ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملاشقانلىقى ئۈستىدە ئاتاقلىق ئىسلام ئالىمى ھەمەۋى توختىلىپ، بايكەنتتە بايلار تەرىپىدىن مىڭدەك رابات سېلىنغانلىقىنى سۆزلەيدۇ. ئەرەبلەر بۇ رايوننىڭ ئەڭ ئاۋات، بايىشات شەھەرلىرىدىن بولغان بۇخاراغا كېلىپ، ئۇيەرنى قاتتىق مۇھاسىرىگە ئېلىپ، چوڭ قىرغىنچىلىقتىن كېيىن تۆتىنچى قېتىملىق ھۇجۇمدا مىلادىيە 707 ـ يىلى بۇخارانى ئىشغال قىلدى. بۇخارانىڭ يەرلىك ھاكىمىيىتى قەدىمدىلا تۈرك نەسلىدىن بولغان بىر ھۆكۈمدار ئائىلىسىنىڭ قولىدا ئىدى. نار شاھى بۇ ھۆكۈمدارنى بەيدۇن دەپ يازغانىدى.

تۈرك قاغانى كۆل تېكىن پەرغانە ۋە سوغدى تۈركلىرىنى ئىسلام ئەسكەرلىرىگە قارشى سەپەرۋەر قىلىپ، ئامۇ دەريا بويىدىكى تېرمىز شەھىرىگە ئورۇنلاشتى. بۇ رايوندىكى تۈرك نەسلىدىن بولغان ھۆكۈمدارلارنىڭ بۈيۈك تۈرك قاغانلىقى بىلەن بولغان سىياسىي، ھەربىي جەھەتتە ئالاقىلىرى بەكمۇ قويۇق ئىدى.

707 ـ يىلى قۇتەيبە ئىسلام ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، ئامۇ دەريادىن ئۆتۈپ كۆل تېكىن باشچىلىقىدىكى تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلدى. كۆل تېكىن ئەرەب قوشۇنلىرى بىلەن شىددەتلىك ھالدا

ئېلىشتى. ئەمما، كۆل تېكىن ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. ئىككىنچى قېتىم 708 - يىلى يەنە كۈچ توپلاپ، سوغدىيانالغا يۈرۈش قىلىپ قۇتەيبىنى مەغلۇپ قىلدى.

قۇتەيبە بۇ مەغلۇبىيەتنى ھەججاجغا مەلۇم قىلىپ، ئۇنىڭغا ماۋەرائۇننەھرنىڭ خەرىتىسىنى ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ھەججاج ئىسلام ئەسكەرلىرىنى قايتا تەشكىللەپ، ئىراندىن بىر قىسىم مۇسۇلمان قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ كېلىپ، ئۇرۇشقا قاتناشتۇردى. مىلادىيە 709 - يىلى قۇتەيبە بۇخاراغا ئورۇنلاشتى. كۆل تېكىن قوشۇنى بىلەن سەمەرقەندتىن بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى. مۇشۇ جايدا تۈركلەر بىلەن ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا قاتتىق جەڭ بولدى. بۇ ئۇرۇشتا كۆل تېكىن قاتتىق جاراھەتلەندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇخارا، سەمەرقەند، سوغدى خانلىقىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى بىلەن قۇتەيبىگە تەسلىم بولدى.

بۇخارا مەلىكىسى خاتۇنىڭ ئوغلى تۇغشاد ئەمدىلا كامالەتكە يەتكەن چېغىدىلا، خۇداھ ئۇنۇڭانى بىلەن ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا قويدى. «قۇتەيبە تۇغشادقا سەمىمىي مۇئامىلە قىلىپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ياخشى مۇناسىۋەتتە بولدى. تۈرك نەسلىدىن بولغان قاغان ئائىلىسىنىڭ بۇ ياش ھۆكۈمدارى ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلدى»[1]. «بۇنىڭ بىلەن توغشاد ئەرەبلەر تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغانلىقى، يېڭى ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكى ئۈچۈن، تەبىئىي ھالدا ئەرەبلەرنىڭ تەرەپدارى بولۇپ قالغان»[2]. قۇتەيبە بۇ رايونلارنى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇردى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەھەرلىرى، ئاھالىلىرى، ئىلگىرى قارىمۇقارشى توپلاردىن، خىلمۇخىل ئىجتىمائىي سىنىپلاردىن تەشكىل تاپقان تۈرلۈك دىنىي ئىدىئولوگىيە،

---

① بروك كەلمان: «ئىسلام مىللەتلىرى ۋە دۆلەتلىرى تارىخى».
② نارشاھى: «بۇخارا تارىخى».

مەسلەك ۋە مەزھەپلەر گـــرەلەشكەن ھالەتتە كەلگەنـــدى. مۇشۇنداق جايدا ئـسلام دىنـــى ئوتتۇرا ئاسىـــيادا مۇتلەق ئۇستۇنلۇككە ئېرىشتى ۋە ئورنىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا بۇددا، مانى، زەردۇشتلىك، خرىستىئان دىنلىرىنىڭ قالدۇقلىرى بۇ زېمىندىن سۈپۈرۈپ تاشلىنىپ، تۇنجى قېتىم مەدەنىيەت بىلەن دىنىڭ بىرلىكى ئىشقا ئاشۇرۇلدى. كلاسسىك ئۇقۇم بىلەن ئېيتقاندا، ئـــسلام مائارىپـــنـــى ئوقۇتۇش پائالىيەتلىرى يولغا قويىلغان مەدرىسلەر قۇرۇلدى. مىلادىيىنىڭ 712 ـ يىلى ئەرەبلەر سەمەرقەندتە تۇنجى قېتىـــم ئـــسلام مەسچىتىنى سالدى. قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم سەمەرقەندكە ۋالىي قىلىپ تەينىلەندى. «ئەرەبلەر مىلادىيە 713 ـ يىلى پەرغانە ۋە خۇجەنتنى بويسۇندۇردى. 714 ـ يىلى كاساننى ئالدى① . شۇ يىلى تاشكەنت ئۇرۇش قىلمايلا ئەرەبلەرگە تەسلىـــم بولدى. قۇتەيبە سەمەرقەندنى ھەربىي بازا قىلىپ، ئىچكى جايلارغا قاراپ ئىلگىرىلەشكە باشلىدى. قوشۇن شاشقا يېقىنلاشقاندا، قۇتەيبىنى پۇتۇن كۈچى بىلەن قوللىغان ھەججاجنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى يېتىپ (713 ـ يىلى) كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ھەججاجنـــڭ ئۆلۈم خەۋىرى كەلتۇرۇپ چىقارغان غەم ـ ئەندىشە تەسىرىدە ئەرەب ئەسكەرلىرى قۇتەيبىگە بۇرۇنقىدەك ئىتائەت قىلمايدىغان بولۇپ قالدى. خەلىپىلەر ئارىسىدىمۇ مۇھىم ئۆزگـــرىشلەر بولدى. ۋەلىددىن كېيىن خەلىپىلىك ئورنىغا چىققان سۇلايمان (715 ـ يىلى) رەقىبلىرىدىن ئۆچ ئېلىشقا باشلىدى. يېڭى خەلىپىنىڭ ئۆزىدىن ناھايىتى ئېچىنىشلىق ئۆچ ئالىدىغانلىقىنى بـــلگەن قۇتەيبە پەرغانىدە خەلىپىگە قارشى ئىسيان كۆتۈردى. مۇنداق تېز يۇز بەرگەن ۋەقەدە قۇتەيبە غەلىبىگە ئېرىشتۇرگەن ۋە بايلىققا ئېگە قىلغان قوشۇنىنىڭ ئۆزىگە يار ـ يۆلەكتە بولۇشىنى قىياس

---

① كاسان ـ تاشكەنت شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، سەككىزىنچى ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە پەرغانە ھۆكۈمدارلىرىنىڭ پايتەختى بولغان.

قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئويلىغاندەك بولماي قالدى. «مىلادىيە 714 ـ يىلى» ۋەقەب بىنىسى سۇئود ئەتتەمەمىنىڭ باشچىلىقىدىكى بىر گۇرۇپپا پىدائىيلار قۇتەيبىنىڭ چېدىرىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، قۇتەيبىنىڭ ۋە ئۇنىڭ يېقىن تۇغقانلىرىدىن 11 كىشىنىڭ كاللىسىنى كەستى»[1]. 1282 ـ يىللىرى ئەل جەۋھىرىنىڭ «ئەس سوراھ فى لۇغات» ناملىق ئەرەبچە سۆزلۈكنى پارسچىگە تەرجىمە قىلغان جامال قارشى (ئەبۇ پەزلى بىن مۇھەممەد) نىڭ 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ ئەسەرگە «مۇلھاقاتۇسۇراھ» نامىي بىلەن يازغان ئىلاۋىسىدە: «715 ـ يىلى ئۆلتۇرۇلگەن ئەرەب سەردارى قۇتەيبىنىڭ قەبرىسى قوقەنتدىكى قەبرىستانلىقتا، يەنى ئىمامى ھۇسەيىننىڭ نەۋرىسى بىلەن ئىمام مۇھەممەد باقىرنىڭ قەبرىندىشى ئابدۇللا 731 ـ يىلى ۋاپات بولغان، نىڭ قەبرىسىمۇ بار ئىدى» دەيىلگەن. شۇڭا بۇ جاي مۇقەددەس ئورۇنلارنىڭ بىرى ھېسابلانغان.

ئىسلام تارىخچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە قۇتەيبىنى ئىسلام دىنىنى تارقىتىشنىڭ ئەڭ چوڭ قەھرىمانى دەپ مەدھىيىلىشىدۇ. دەرۋەقە قۇتەيبە ئىسلامنى كېڭەيتىشتە ئەھنەق ۋە مەھەلپلەرنىڭ ئوغۇللىرىغا ئوخشاش مەشھۇر قوماندانلار قىلالمىغان ئىشلارنى قىلغانىدى. لېكىن، ئىسلامىيەتنى كېڭەيتىش ئۈچۈن قىلغان يۈرۈشلىرىدە مىسلىسىز دەرىجىدە زالىملىق قىلىپ، ھەججاجنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولدى. ئۇ تۈرك ۋاداللىرىدا زۇلۇم تېغى بىلەن قان تۆكۈشتە ھەججاجدىن قېلىشمىدى. ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلارنىمۇ قىردى. ئۇ تۇخارىستاننى ئىشغال قىلغاندا، شەھەر ئاھالىسىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. قۇتەيبىنىڭ ئۆز ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈشى خەلقنىڭ غەزىپىدىن

① تارىخ ئالىمى ئەلبىلازورى، ئەتتەبەرى ئەسەرلىرىدىن.

تاشقىرى ئۆز ئىچىدىمۇ ئۇنىڭغا قارشى كۈچلەرنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

قۇتەيبە ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن بۇرۇن ئىسلام دىنىغا كىرگەن خەلقلەر ئىسلام دىنىدىن يېنىۋالدى. بەزى شەھەرلەر مۇستەقىللىق جاكارلاپ ئەرەبلەر تەۋەلىكىدىن چىقىپ كەتتى. شۇ سەۋەبتىن ئەرەبلەر بىلەن تۈركلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ئۇزۇن داۋام قىلدى.

716 ـ يىلى كۆل تېكىن ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا قۇتلۇق قاغاننىڭ چوڭ ئوغلى بىلگە قاغان بولدى. بىلگە قاغاننىڭ زامانىسىدا كۆل تېكىننىڭ ئىنىسى تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى ئىدى. كۆل بىلگە قاغان 734 ـ يىلى ۋاپات بولدى. مىلادىيە 718 ـ يىلى خەلىپە سۈلايمان ئالەمدىن ئۆتتى. 719 ـ يىلى سوغدى تۈركلىرى سەمەرقەندتىكى ئەرەبلەرگە ھۇجۇم قىلدى. خوراسان ۋالىيسى ئەسكەر توپلاپ، سەمەرقەندكە بېسىپ كىرىپ ئاھالىنى قىرغىن قىلدى.

ئىسلام تارىخىدا «قاغانى تۈرك» دەپ، مەشھۇر بولغان چولۇق قاغان، سوغدى تۈركلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن قانلىق ھادىسىنى ئاڭلاپ، ئۇلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، 721 ـ، 722 ـ يىللىرى سەمەرقەندكە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، ئەرەبلەر بىلەن كۆپ قېتىم قانلىق ئۇرۇشلارنى قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر ئۆزلىرى مەغلۇپ بولدى.

725 ـ يىلى ئەرەب قوماندانى مۇسلىم ئىبنى سەئىد پەرغانىگە قايتا ھۇجۇم قىلىپ، خۇجەند شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. بۇ ۋاقىتتا چوڭ قاغان تالاستىن يۈرۈش قىلىپ، مۇسلىم ئىبنى سەئىدنى مەغلۇپ قىلدى. خۇجەندنى قايتۇرۇۋالدى.

مىلادىيە 726 ـ ۋە 727 ـ يىللىرى چولۇق قاغان خۇراسان ۋالىيسى ئەسەت ئابدۇللانىڭ ماۋەرائۇننەھرده تۈركلەر بىلەن تۇتۇشۇشقا تەييارلىنىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنىڭغا

تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. ئەرەبلەر مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى.

مىلادىيە 727 ـ يىلى ئەسئەت ۋالىيلىقتىن بوشىتىلىپ، ئورنىغا ئەشرەس ئابدۇللا قويۇلدى. ئەشرەس سالىھ تەرەق دېگەن ئىسلام ئۆلىماسىنى ماۋەرائۇننەھردىكى تۈركلەرنى ئىسلامغا دەۋەت قىلىشقا ئەۋەتتى. سالىھ تەرەق خەلقنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلىپ، ئۇلارغا ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە ـ ئەھكاملىرىنى چۈشەندۈردى. «بۇخارا ۋە سەمەرقەند رايونلىرىدىكى تۈركلەر ئىچىدە ئىسلام دىنىغا ئىشەنچ ۋە ئەقىدە تىكلىنىپ مۇسۇلمان بولۇشقا باشلىدى. يۇقىرىقى جايلاردا ئىسلام جامائەلىرى مەسچىتلەر بىنا قىلىندى. ئىسلام ئاھالىلىرى قۇرئان ئوقۇش، شەرىئەت ئەھكاملىرىنى ئۆگىنىش بىلەن شۇغۇللاندى[1]. ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەي ئوتتۇرا ئاسىيادا ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى ئىسلام مەدەنىيىتى راۋاجلىنىپ، بۇخارا مەرىپەتنىڭ مۇھىم بۆشۈكىگە ئايلاندى. ئىسلام ئەھلى ئىچىدە ھەرقايسى ساھەلەردە، بولۇپمۇ ھەدىسچىلىك ساھەسىدە كۆپلىگەن قەدىرلىك ئالىملار يېتىشتۈرۈلدى.

نارشاھى بۇخارانى تىلغا ئالغاندا ئۇنى ئىسلامنىڭ قۇببەسى دېگەن. ئىسلام مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ نېگىزى بولغان ئىسلام مەدرىسلىرى كەڭ يولغا قويۇلۇپ، ئوقۇتۇش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلدى. بۇخارا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا جۇڭگوغا يېقىن شەرق ۋە ھىندىستانلارنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرىدىغان تارىختىكى مەشھۇر سودا يولى «يىپەك يولى»نىڭ مەركىزىي جايىغا بىنا قىلىنغانلىقتىن، ئىسلام مائارىپى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى.

بۇيۇك يازغۇچى ئەسىرئالىبى ئۆز ئەسىرىدە بۇخارانى ئۇلۇغلارنىڭ ئۇۋىسى، بايلىقنىڭ ماكانى، زامانىسىنىڭ ئالىملىرى ئۇچرىشىدىغان سورۇنى، دۇنيا ئەدەبىياتىنىڭ يىلتىزى

---

① بارتولد: «موڭغۇللار دەۋرىدىكى تۈركىستان».

مەيدانغا كەلگەن جايى دېگەندى. ئابۇل ئاببىاس بولسا بۇخارانىڭ ئىسلام ئىلمىي مەدەنىيىتىدە، ئۆزىگە خاس ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ كېلىپ، «فىقھى ئالىملىرىنىڭ توپلانغان يېرى، پەزىلەتلىك ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ توپلانغان يېرى، ئۇلۇغ ئالىملار يىغىلىپ چوڭ بولغان يېرى» دېگەن. ئەشرەس «ئىسلام دىنىنى يېڭىدىن قوبۇل قىلغانلارنى، ئىسلام قائىدىلىرىگە رىئايە قىلغانلارنى، قۇرئاندىن بىرەر سۈرە ئوقۇشقا ئىقتىدارى بولغانلارنى ئازاد قىلىدىغانلىقىنى» ئېلان قىلدى① . تېخىمۇ كۆپ ئادەملەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئاھالىلەردىن سېلىق ئالمىغاندىن تاشقىرى، ھەتتا ئۇلارنى سۈننەتكىمۇ تەكلىپ قىلماسلىققا بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن كىشىلەر ئىسلام دىنىغا كىردى. سېلىق ئېلىپ تاشلانغانلىقتىن دۆلەتنىڭ خەزىنىسىگە كىرىدىغان دارامەت زور مىقدارىدا ئازىيىپ كەتتى. ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە ئاساسى ئاجىزلاپ قالدى. شامنىڭ خەزىنىچىسى ئەشرەس ۋالىيغا يازغان بىر مەكتۇپتا: «مالىيە مەبلىغى ئازىيىپ كەتتى. مۇسۇلمانلارنىڭ كۆچى مالىيە كۆچى بىلەن بولىدۇ. ئاڭلىشىمچە سوغدىياندا، باشقا يۇرتلاردا تېخى مۇسۇلمان بولمىغانلار بار ئىكەن. ئۇلار مۇسۇلمان بولماي تۇرۇپ، باج بېرىشتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن مۇسۇلمان بولغانمىش. بىزنىڭچە خۇدانىڭ ئەمرىنى تۇنقان، قۇرئاننى يادا ئالغان كىشىلەردىن سېلىق ئالمىساق؛ بۇنىڭدىن باشقا پەرزلەرنى ئادا قىلمىغان، قۇرئاننى يادا ئالمىغان كىشىلەردىن ‹مەن مۇسۇلمان› دېگىنىگە قارىماي، سېلىق ئالساق» دېيىلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئەمەلدارلار تۇركلەردىن يەنىلا سېلىق ئېلىشقا باشلىدى. بۇ ھال ئاھالىلەر ئىچىدە غۇلغۇلا پەيدا قىلىپ، ئىسيان كۆتۈرۈلۈشىگە سەۋەبچى بولدى. ئەشرەس

① بارتولد: (1869 ـ 1930 ـ يىللار) «موڭغۇللار دەۋرىدە تۈركىستان» .

ئۆزىنىڭ سەمەرقەندتىكى ۋەكىلى سالىھ تەرەقنى بىرقانچە ئەمەلدارلارنى تۈتۈپ كېلىپ، قاماققا ئالدى. بۇ خەل زورلۇق - زومبۇلۇقنى كۆرگەن مۇسۇلمانلار ۋە تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن بارلىق تۈركلەر بىرلىشىپ، چۈلۇق قاغاندىن ياردەم تەلەپ قىلدى.

مىلادىيە 729 - يىلى چولۇق قاغان نۈرغۈن ئەسكەر توپلاپ، پەرغانە، تاشكەنت، سوغدىيان تۈركلىرىنى تەشكىللەپ، ئەرەبلەرگە قارشى تۇرۇشقا چاقىردى. تۈرك ئەسكەرلىرى بۇ ئۇرۇشتا سوغدىيان ئۆلكىسىنى ئىشغال قىلىپ، ئەرەب ئەسكەرلىرىنى ئۇ يەردىن قوغلاپ چىقاردى. ئەشرەس بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ، مەرۋىدىن يۈرۈش قىلىپ، ئامىل شەھىرىنىڭ يېنىدا ئامۇ دەريادىن ئۆتتى. تۈركلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ بولدى. لېكىن، كېيىنكى بىر قېتىملىق تۈتۈشۇشتا، چولۇق قاغان مەغلۇپ بولۇپ بايكەنتنى ئەشرەسكە تارتتۇرۇپ قويدى. ئۇزۇن ۋاقىت جەڭ قىلىش نەتىجىسىدە بۇخارا، سەمەرقەند شەھەرلىرى ئەرەبلەرگە، پەرغانە خەتتال (تۇخارىستان ۋە سوغدىيانىنىڭ كۆپ قىسمى تۈركلەرگە قارايدىغان بولدى) مىلادىيە 730 - يىلى ئەشرەس خۇراسانىنىڭ ۋالىيلىقىدىن يىقىلىپ، ئورنىغا جۇنەيد ئابدۇلرەھمان ۋالىي بولدى. ئۇ ئۇزۇن ئۆتمەي تۇخارىستانغا ھۇجۇم قىلدى. چولۇق قاغان بۇنى ئاڭلاپ، ئەرەبلەرنىڭ قولىدىكى سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلىپ، جۇنەيدنىڭ قوشۇنىنى قورشۇۋالدى. جۇنەيد خۇراساندىن ياردەم تەلەپ قىلدى. ياردەمگە كەلگەن ئەرەبلەرنىڭ قوشۇنلىرى چولۇق قاغان ئەسكەرلىرى بىلەن سوقۇشۇپ، ئاخىر غەلىبە قىلىپ بۇخارانى ئالدى. چۈلۇق قاغان تالاسقا چېكىندى. كېيىنكى ئۇرۇشلاردا ئەرەبلەر بۇخارا، سەمەرقەند شەھەرلىرىنى يەنە تۈركلەرگە تارتقۇزۇپ قويدى. ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھەممىسى تۇخارىستان ۋە بەداخشاندىن ئىبارەت تۈرك يۇرتلىرى يەنىلا چولۇق قاغانغا تەۋە بولدى.

بۇ دەۋردە چۇلۇق قاغانىنىڭ تۈركەش دۆلىتىنىڭ چېگراسى تازا كېڭەيگەنىدى. تۈركەش دۆلىتى ئون قەبىلىنىڭ بىرلىشىشىدىن تەشكىللەنگەن ئىتتىپاقداش دۆلەت ئىدى. ئىسسىق كۆلنىڭ غەربىدىكى بەش قەبىلە چۇلۇق قاغانىنىڭ تەۋەلىكىدە بولۇپ، كىشىلەر بۇ بەش قەبىلىنى «قارا تۈركەش» ياكى «غەربىي تۈركەش» دەپ ئاتايتتى. ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىدىكى جايلار چۇلۇق قاغانىنىڭ قول ئاستىدىكى كۆل چۆر باغا تارخان ئۇنۇڭلىق بىر ۋالىينىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. چۇلۇق قاغان 738 ـ يىلى ماۋەرائۇننەھرىدىكى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلدى. كۆل چۆر باغا تۈرخان چۇلۇق قاغانىنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەش نامى بىلەن توقماق شەھىرىگە كېلىپ، قاغاننى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۆلتۈردى. 739 ـ يىلى كۆل چۆر باغا تارخان ئۆزىنى تۈركەش قاغان دەپ ئېلان قىلدى. ئەمما، تۈركەش دۆلىتى ئىچكى جەھەتتىن بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكتىن، ئەبۇ مۇسلىم باشچىلىقىدىكى خۇراسان قوشۇنى بۇ خەل زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، تۇخارىستان ۋە ماۋەرائۇننەھرگە قاراپ ئىلگىرىلەپ، 742 ـ يىلى بۇ جايلار يەنىلا ئەرەب ھاكىمىيەتلىرى ئاستىدا بولدى. 766 ـ يىلى يەتتە سۇ، سىر دەريا ۋە سۇياب ئەتراپىدا ياشىغان قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خۇراسانىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ئۇ تېكلىگەن ھاكىمىيەت «بەرمەكىيلەر»[1] ئۆز ۋاقتىدا ئابباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ بۇ جايلارنى ئىدارە قىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىغانىدى.

مىلادىيە 786 ـ ۋە 809 ـ يىللىرى بەرمەكىيلەر خاندانلىقى زەئىپلىشىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى تاھىر خاندانلىقى ئىگىلىدى. تاھىرىيلەر خاندانلىقىنىڭ باشلىقى خۇراسانىنىڭ چوڭ

---

① بۇ ھاكىمىيەتنىڭ مۆكۈمرانى بەلخلىق بەرمەكىيلەردىن بولغاچقا، بۇ ھاكىمىيەت بەرمەكىيلەر نامى بىلەن ئاتالغان.

يەر ئىگىسى بولغان ئاقسۆڭەك تاھىر ئىبنى ھۈسەيىن بولۇپ، بۇ خانلىق ئۇنىڭ نامىدا تاھىرىي خاندانلىقى دەپ ئاتالدى.

تاھىرىيلەر خاندانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئەرەب ھۆكۈمران دەۋرىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

مەئمون مىلادىيە 813 ـ يىلى خەلىپىلىك تەختىگە چىققاندىن كېيىن تاھىر ئىبنى ھۈسەيىننى ئەڭ يېقىن كىشىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈپ، باغدادنىڭ لەشكەر باشلىقى ۋە ئىراندا ئىگىلىك باشقۇرۇش مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلەندى. مىلادىن 821 ـ يىلى ئۇنى خۇراسانىنىڭ نائىبى (ۋالىي دەرىجىلىك ئەمەلدار) قىلىپ بەلگىلىدى.

تاھىر ئىبنى ھۈسەيىن خۇراسانىنىڭ ۋالىيسى بولغاندىن كېيىن ئۇنى مۇستەقىل دۆلەتكە ئايلاندۇرۇش مەقسىتىدە، ئىسلام مەسچىتىدە خەلىپىلىك نامىغا ئوقۇلىدىغان خۇتبىنى چىقىرىپ تاشلىدى. بۇنىڭ ئاشكارا ھالدا خەلىپىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى ئىدى. تاھىر 822 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ۋالىيلىققا ئابدۇللا ئىبنى تاھىر چىقتى. ئابدۇللا تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە، (مىلادىيىنىڭ 844 ـ يىلىغىچە) بۇ مەنسەپنى تۇتۇپ، خەلىپە دۆلىتىگە ساداقەتلىك بىلدۇرۇپ كەلدى.

تاھىر خاندانلىقى ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇنىڭ بىلەن خۇراسان تاھىرىيلەر خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى مۇستەقىل خانلىققا ئايلاندى. نىشاپۇرنى تاھىرىيلەر خاندانلىقىنىڭ پايتەختى قىلدى. بۇنىڭ بىلەن تاھىرىيلەر خانىدانلىقى پۈتۈن خۇراسان، تۇخارىستان، ماۋەراۋىننەھر قاتارلىق جايلارنى ئىدارە قىلدى. تاھىر جەمەتىنىڭ بىر قىسىم ئەزالىرى، مىسۇفوتامىيە قاتارلىق جايلاردا ھەربىي قوشۇنىنى ئورۇنلاشتۇردى. ئۇ ھەربىي مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش تەدبىرلىرى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ

تەسرىنى بۇرۇنقىدىنمۇ بەكرەك كېڭەيتىشكە ھەرىكەت قىلدى. بۇ جەھەتتە ئىسلام دىنىدىكى شىئى مەزھىپىنى قانۇنىي ئورۇنغا كۆتۈردى. ئۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرلەردە، ئىشلەپچىقىرىشنى يولغا قويۇش ئۈچۈن بىر يۈرۈش سۇ قانۇنىنى يولغا قويدى.

ئەرەب تارىخشۇناس ئالىمى گەردىزىنىڭ «ئېقىن ئۆستەڭلەر ھەققىدە بايان» دېگەن ئەسىرىدە: «قانۇن بىلەن سۇ باشقۇرۇشنى يولغا قويدى. ئەمما سىنىپىي زۇلۇم كۈچىيىپ، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ زۇلۇمىغا ئۇچرىغان دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشى نامراتلاشتى. خانلىقنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ماۋەرائۇننەھردىكى نۇرغۇن يەرلەر خەلىپىنىڭ خۇسۇسىي مۈلكىگە ئايلىنىپ قالغان. ئۇ ئەرەبلەر ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭلارنى دەھشەتلىك باستۇردى. دېھقانلار ئۇستىدىن ئېلىنىدىغان باج ـ سېلىقنى ھەددى ـ ھېسابسىز كۆپەيتتى.

«تارىخى تەبەرىي» دېگەن كىتابتا بايان قىلىنىشىچە، ئابدۇللا ئىبنى تاھىر ئۆزىگە قاراشلىق ۋىلايەتلەردىن توپلىغان، سېلىقنىڭ مىقدارى 48 مىليون دەرھەمگە يەتكەن. ئۇ ھەر يىلى خەلىپىگە 44 مىليون 846 مىڭ دەرھەم ئاقچا، 13 ياخشى ئات، ئىككى مىڭ قوي، ئىككى مىڭ قۇل، 1187 توپ بۆز خام تۆلەپ تۇرغان. تاھىرىيلار خاندانلىقىنىڭ جەمەتىمۇ شۇ يوللار بىلەن خەلقنى قاتتىق ئەزگەن.

بارتولد ئۆزىنىڭ «ئىراندىكى دېھقانلار ھەرىكىتىنىڭ تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە بايان قىلىشىچە، ئابدۇللا ئىبنى تاھىر 839 ـ يىلىدىكى تەبەرستان دېھقانلار ھەرىكىتىنى باستۇرۇشقا ئاكتىپ قاتناشتى. تاھىرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنمىغان سامانىيلار ئۆزىگە قارشى ھەرىكەت قىلىپ، ئاخىر ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن مىلادىيە 873 ـ يىلى تاھىرىيلار خاندانلىقى ئاغدۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ماۋەرائۇننەھردە بىر ئەسىر داۋام قىلغان كۈرەش نەتىجىسىدە سامانىيلار خاندانلىقى مەيدانغا كەلدى.

ئىككىنچى باب
سامانىيلار خانداناللىقى

1. سامانىيلار خانداناللىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

سامانىيلار خانداناللىقى ئوتتۇرا ئاسىيا ماۋەرائۇننەھردە قۇرۇلغان ئىسلام دۆلىتىنىڭ نامى بولۇپ، بۇ دۆلەت ئۇنىڭ قۇرغۇچىسى ئىسمايىل ئىبنى ئەھمەد ئىبنى مەنسۇر ئىبنى سامانى[1] نامى بىلەن قىسقارتىلىپ، سامانىيلار خانداناللىقى دەپ ئاتالغان.

سامانىيلار خانداناللىقىنىڭ تەۋەسىگە خۇراسان، ماۋەرائۇننەھر ۋە جۇرجان قاتارلىق جايلار كىرەتتى. بۇ خانداناللىق ئىسلام دىنىنى ماۋەرائۇننەھردىن شەرققە كېڭەيتىشتە مۇھىم رول ئوينىدى. كېيىنكى دەۋرلەردە، سامانىيلىنىڭ تۆتىنچى ئوغلى خانداناللىققا ۋارىسلىق قىلدى. سامانىيلىنىڭ ئوغۇللىرى خەلىپەت مەنسۇنغا قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇشقا قاتناشقانىدى. ئۇلار دەسلەپكى ئاتەشپەرەسلىك دىنىدىن ۋاز كېچىپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقتىن، خەلىپەت مەنسۇننىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. كېيىن خەلىپەت مەنسۇن ئۇلارنى ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ بەلگىلىگەنىدى.

سامانىيلار خانداناللىقى فېئوداللىق خانداناللىق ئىدى. ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي قىلغان. تاۋار ئىگىلىكى راۋاجلانغانىدى. سامانى مىلادىيە 820 - يىلىدىن 865 - يىللارغىچە پەرغانە ۋادىسىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇ مىلادىيە

---

① سامانىيلار جەمەتىنىڭ بوۋىسى سامان بەلخلىق بولۇپ، ئۇ سامان كەنتىنىڭ نامىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىۋالغان.

865 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ناسىر ئىبنى ئەھمەد سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. ناسىر (865 ـ يىلىدىن 892 ـ يىلىغىچە) تەختكە چىقىپلا ئۆز دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن بۇخارا، شاش (تاشكەنت) ۋە قاش ۋادىلىرىغا، ھەتتا قەشقەرغىچە يۈرۈش قىلدى.

خۇراسان ھاكىمى مۇھەممەد ئىبنى تاھىرنىڭ ئىنىسى ھۈسەيىن ئىبنى تاھىر 874 ـ يىلى بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، بۇخارا ۋە خارەزم ۋىلايەتلىرىگە ۋالىي بولدى. ئۇ بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلىپ، شەھەر ئاھالىسىنى بۇلىدى ۋە قىردى. ھۈسەيىن بۇخارا ھاكىمى بولغان ۋاقتىدا ئۆزىگە قاراشلىق جايلارغا ئېغىر سېلىق سالدى. ئاھالىنىڭ پۇللىرىنى كۈمۈش پۇلغا ئالماشتۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئاھالە قاتتىق نارازى بولدى. نارازى بولغان خەلق ئۇنىڭغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى ۋە ئوردىغا بېسىپ كىرىپ ئوت قويدى. شەھەرنىڭ يۇقىرى قاتلىمى سەمەرقەندتىكى ناسىر ئىبنى ئەھمەتكە ۋەكىل ئەۋەتىپ، سامانىيلار خاندانلىقىدىن ھۈسەيىننىڭ خىزمەتتىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا ھاكىم ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ تەكلىپ ناسىر ئىبنى ئەھمەتنى تولىمۇ خۇشال قىلدى. چۈنكى ئۇ ماۋەرائۇننەھرنى سامانىيلار ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىپ، بۇ جايلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈستىدە باش قاتۇرۇۋاتاتتى. ناسىر ئىبنى ئەھمەد ئۆز ئىنىسى ئىسمايىل ئىبنى ئەھمەتنى بۇخاراغا ۋالىي قىلىپ ئەۋەتتى. ھاكىم ئالماشقان بولسىمۇ ئېزىلگەن دېھقانلار يەنىلا ھېچاندىق ياخشىلىق كۆرمىدى.

ئىسمايىل ئىبنى ئەھمەد (874 ـ 907 ـ يىللار) يەنىلا دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش بىلەن بەند ئىدى. نارشاھى[1] «بۇخارا تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە «بەركەت بىلەن راستان

---

① نارشاھى ـ ئەبۇ بەكرى مۇھەممەد ئىبنى جەئفەر نارشاھى (؟ ـ 959 ـ يىللار)

ئوتتۇرىسىدا تۆت مىڭ دېھقان قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئىسمائىل قوزغىلاڭچى دېھقانلارنى قورال كۈچى بىلەن قاتتىق باستۇردى» دەپ بايان قىلغانىدى.

ناسىر ئىبنى ئەھمەد ئاشۇ يىللاردا پۈتۈن ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھۆكۈمدارى سۈپىتىدە كۈمۈش پۇل چىقاردى. بۇ ئىلگىرى تاھىرىيلەرگە بېرىلگەن ئىمتىياز ئىدى. مىلادىيە 887 - يىلى سەمەرقەندتە چىقىرىلىدىغان پۇل (دەرھەم) سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ تۇنجى دەرھەملىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىتتى. ئىسمايىل ئىبنى ئەھمەت ناسىرغا ھويسۇنۇشنى خالىماي، مۇستەقىل بولۇشقا ھەرىكەت قىلدى. ئۇ شۇنىڭ ئۈچۈن، سەمەرقەند خەزىنىسىگە سېلىق - باج تاپشۇرۇشنى رەت قىلدى. ناسىر ئىبنى ئەھمەت بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەتنىڭ ئوتتۇرىسىدا دۇشمەنلىشىش ھەرىكىتى باشلىنىپ، تاكى 887 - يىلىغىچە داۋام قىلدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ناسىر ئىبنى ئەھمەتنىڭ قوشۇنلىرى يېڭىلىپ قالدى. ماۋەرائۇننەھر پۈتۈنلەي ئىسمايىل ئىبنى ئەھمەتنىڭ قولىغا ئۆتتى. ناسىر ئۆز ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىنى سەمەرقەندتە ئۆتكۈزۈپ، 893 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئىسمايىل تەختكە چىقىپ، ئۇزۇنغا قالماي تارازغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. بۇ جايدىكى تۈركلەرنىڭ ئون مىڭدەك ئەسكەرلىرى خىزمەتچىلەرنى قولغا چۈشۈردى. نۇرغۇن ئولجىغا ئىگە بولدى. ئىسمايىلنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ قولغا چۈشۈرگەن ئولجىلىرى ھەربىر ئاتلىق ئەسكەرگە ئون مىڭ دەرھەمدىن توغرا كېلەتتى. ئىسمايىل تارازنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ئىلگىرىكى بۇتخانىلارنى چېقىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مەسچىت بىنا قىلدى. مەسچىتلەرگە ئىمام، مەدرىسلەرگە مۇدەررىس، شەيخۇل - ئىسلام قويۇپ، ئۇلارنى ئۇستاز نامى بىلەن ئاتىدى.

توققۇزىنچى ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدا ئىراندا ئىسلام

دىنىنى كېڭەيتىشتە تاشقى سىياسەت ئۆزگىرىپ، مۇھىم نۇقتا شىمالىي ۋە جەنۇبتىكى رايونلارغا قارىتىلدى. خۇراسانىنىڭ ھاكىمى ياقۇپنىڭ ئۇكىسى ئەمىر سەپپارى (897 ـ 900 ـ يىللار) ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەدنىڭ زاماندىشى ئىدى. باغداد خەلىپىلىكى ئەمىر سەپپارى بىلەن ئىسمائىل سامانىيىنى ئۆزئارا ئۇرۇشقا سېلىپ قويۇپ، ئىسمايىلدىن پايدىلانماقچى بولدى. ئۇلار 900 ـ يىللارغىچە ئۆزئارا ئۇرۇشتى. بۇ ئۇرۇشتا ئىسمائىل غەلىبە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سامانىيلار خانىدانلىقى يەنىمۇ مۇستەھكەملەندى. ئۇرۇشتىن كېيىن ئىسمايىل شەرقىي ئىراننىڭ چوڭ ئوبلاستلىرىنى قوشۇۋېلىپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى كېڭەيتتى. ئۇ تېخىمۇ قۇدرەتلىك خاندانلىق قۇرۇش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا ئاكتىپ ھەرىكەت قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن تۈركلەردىن قوشۇن تەشكىللەپ، ئۇرۇشقا ھەرىكەت قىلدى. ئىسمائىل ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى مۇنتىزم خاندانلىق تەشكىلاتىغا ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ خاندانلىق ئېچىدىكى زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىپ كېتەلمىدى. بۇ دەۋردىكى ئاساسىي تۈپكى زىددىيەت ھۆكۈمران سىنىپ بىلەن دېھقانلار ۋە ئۇششاق قول ھۈنەرۋەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىدى. ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ رەھىمسىز ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى دائىم نارازىلىقنىڭ تۇغۇلۇشىغا، قوزغىلاڭنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە سەۋەب بولاتتى.

سامانىيلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشتە يۇرگۈزگەن مەركەزلەشتۈرۈش سىياسىتى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. سامانىيلار ئۆز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن كۈچەپ ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن خەزىنە، گورجىستان، خارەزم، ئىسپىجاپ قاتارلىق جايلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرالمىدى. بۇ جايدىكى يەرلىك ھاكىملار مەركىزىي ھاكىمنى ئېتىراپ قىلمىدى.

ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەت خاندانلىقنى ئىدارە قىلىشتا، سىرتتىكى تاجاۋۇزنىڭ قارشى ئىدىيىدىكى كىشىلەرگە ۋە فېئودالالارنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان كىشىلەرگە تايىنىپ ئىش كۆردى. ئىسمائىلنىڭ ئوغلى ئەھمەد (907 ـ 914 ـ يىللار) ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن يىللاردا ئەرەب تىلىنى دۆلەت تىلى قىلىپ بېكىتىشنى قۇۋۋەتلەپ، ئەرەب تىلىنى بىلگەنلەرگە ھامىيلىق قىلغانلىقتىن، ساراي ئەمەلدارلىرى بىلەن تۈرك قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تەختكە ئەھمەتنىڭ سەككىز ياشلىق ئوغلى ناسىر II (914 ـ 943 ـ يىللار) ۋارىسلىق قىلدى. ناسىر كىچىك بولغانلىقتىن خاندانلىققا رەھبەرلىك قىلىشنى ئۈنىڭ ۋەزىرى ئابدۇللا مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەت جەيھۇنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. ئەھمەد ئىبنى ئىسمايىل ھايات چېغىدا سامانىيلار ھاكىمىيىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنىدى. ئىسمائىلنىڭ ئۈكىسى ئىسھاق ئىبنى ئەھمەت سەمەرقەندتە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئەمما بۇ قوزغىلاڭ قاتتىق باستۇرۇلدى. 914 ـ يىلى ئەتىيازدا ئەبۇسالىھ مەنسۇر ئىبنى ئىسھاق سەمەرقەندتە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا خاندانلىقنىڭ جەنۇبىي تەرەپلىرىدە ئومۇمىيۈزلۈك قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. ھەتتا بۇ قوزغىلاڭغا ئەھمەت ئىبنى ئىسمائىلنىڭ ئەڭ سادىق لەشكەر باشلىقلىرىدىن بولغان ھۈسەيىن ئىبنى ئەلىمۇ قاتناشتى. بۇ قوزغىلاڭمۇ دەھشەتلىك باستۇرۇلدى. لېكىن، خەلقنىڭ قارشىلىقى بۇنىڭلىق بىلەن ھەرگىز پەسىيىپ قالمىدى. تاشكەنت ۋە قەشقەرنىڭ ياردەمى بىلەن 922 ـ يىلى ئەلى ئىبنى ئىسھاق باشچىلىقىدا سامانىيلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. مۇشۇ مەزگىللەردە قارامتى①

① پاتمە خەلىپىلىكىدىن ئىلگىرى، سۇرىيە ۋە ئىراندا «قارامىت» نامى بىلەن ئەرکىن پىكىرلىك ئىسمايىل مەزھىپى مەيدانغا كەلدى. بۇ مەزھەپنىڭ ئاساسچىسى بولغان ھەمدانى تەخەللۇسلۇق بىر كىشىگە قارامەت دەپ نام بېرىلگەنىدى.

(ئىراقتىكى شىئى مەزھەپىنىڭ دىن تارقاتقۇچىسى ھامىددىن قارامىتىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان) مەزھەپى پۈتۈن مەملىكەتتە ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتتى. قارامىتىلەر سامانىيلار ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز كىشىلىرىنى سامانىيلار خاندانلىقىغا كىرگۈزگەن. ناسىر II زامانىسىدا خۇراسان ماۋەرائۇننەھرده قارامىتىلەرنىڭ تەسىرى كەڭ تارقالدى. سامانىيلارنىڭ ئەمەلدارلىرىمۇ بۇ مەزھەپنى قوبۇل قىلدى. ئاخىر ناسىر II مۇ قارامىتىلەرنىڭ ئەقىدىسىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇنىمۇ بۇ مەزھەپنىڭ مۇرىتىغا ئايلاندۇردى.

ناسىر II دەۋرىدە مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەت نەخشەبى ماۋەرائۇننەھردىكى قارامىتىلەرنىڭ رەھبىرى بولدى. ناسىر II مۇ ئۇنىڭ تەكلىپى بىلەن ئىش كۆرەتتى. نەخشەبى پاتمە خەلىپىلىكى دەۋرىدە بۇخارا زىندانىدا ئۆلگەن خۇراسان قارامىتىلەر ھەرىكىتىنىڭ چوڭ رەھبىرى ھۇسەيىن ئىبنى ئەلىنىڭ خوتۇنى ئۇچۇن، سامانىيلار ھاكىمىيىتىنى 119 مىڭ دىنار تۆلەشكە مەجبۇر قىلدى. سامانىيلارنىڭ قارامىتىلەر مەنپەئىتى ئۈچۈن ئىش كۆرۈشى ئىسلام ئۆلىمالىرى بىلەن تۈرك ئەسكەرلىرى ئىچىدە قاتتىق نارازىلىقنى قوزغىدى. تۈركلەرنىڭ نارازىلىقى ئەمىرگە قارشى جامائەت پىكرى تەييارلىدى. نەتىجىدە ناسىر II تەختىنى ئۆز ئوغلى نۇھقا بوشىتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ئىش مىلادىيە 942 ـ يىللىرى يۈز بەرگەنىدى.

نۇھ تەختكە چىقىش بىلەنلا ئۆز ئاتىسى ناسىر II نى زەنجىرلەپ زىندانغا تاشلىدى. ئارقىدىنلا نەخشەبىنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن مەملىكەتتە قارامىتىيلەر مەزھىپىگە، يەنى بىتئەتچىلەر ئېقىمىغا قارشى ھەرىكەت باشلىنىپ، شىئى مەزھىپىدىكىلەرنى ئۆلتۈرۈش بىلەن ئۇلارنىڭ مال ـ مۇلكىنى مۇسادىرە قىلدى. نۇھ قارامىتىلەرنى قورال كۈچى بىلەن

يوقاتماقچى بولغان بولسىمۇ يوقىتالمىدى. قارامىتىلەرنىڭ نەسىرى ماۋەرائۇننەھرى، خۇراساندا ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ساقلىنىپ قالدى.

نۇھ ئىبنى ناسىر (943 ـ 954 ـ يىللار) ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن تارتىپ سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ زەربىسىدە بارغانسېرى ئاجىزلاشتى. قوزغىلاڭچىلار 942 ـ يىلى سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ خەزىنىسىنى بۇلاپ قۇرۇقداپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن خاندانلىقنىڭ مالىيىسى قىيىن ئەھۋالدا قالدى. نۇھ مالىيە ئەھۋالىنى ئوڭشىماقچى بولۇپ، ئالۋان ـ ياساقنى ھەددىدىن ئارتۇق كۆپەيتىۋەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئالۋان ـ ياساقنى مۇددەتتىن بۇرۇن يىغىۋېلىش ئۈچۈن ھەرخىل چارە ـ تەدبىرلەرنى قوللاندى. نۇھ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە ئالۋان ـ ياساقنى قەرز ئورنىدا مۇددەتتىن بىر يىل بۇرۇن يىغىۋالاتتى. لېكىن بۇ قەرزنى ھۆكۈمەت ھېچقاچان تۆلىيەلمەيتتى. روھانىيلار تەرەپدارى بولغان نۇھ ئۇلارنىڭ ۋەكىلى ئابدۇل پەزىلى مۇھەممەد سۇلايمانىنى ۋەزىرلىككە تەيىنلىدى. نۇھ ئۆز ھاكىمىيىتىنى روھانىيلارنىڭ ياردىمى بىلەن مۇستەھكەملەشكە تىرىشتى ۋە ئۇلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن ئىش كۆردى. مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى روھانىيلارنىڭ ئارزۇسى بويىچە بەلگىلىدى. نۇھ ھەتتا روھانىيلارنى سىلىق تۆلەشتىن ئازاد قىلدى.

يېڭى تەيىنلەنگەن ۋەزىر مۇھەممەد سۇلايمان پەقەت دىنىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىغا قىزىقمىدى. ھەرخىل ئالۋان ـ ياساقلارنىڭ كۆپەيگەنلىكى، ئەمەلدارلارنىڭ ئالۋان ـ ياساقنى ئۆزلىرى خالىغانچە ئاشۇرۇپ، ئۆز يېنىنى تولدۇرغانلىقى ئۈچۈن، خەلقنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى. مالىيە ئەھۋالىنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە يامانلىشىشى، ئەسكەرلەر ئارىسىدىكى نارازىلىقنىڭ كۈچىيىشى، ھۆكۈمەتنىڭ

يۇز بەرگەن بۇ ئەھۋاللارنى ياخشىلاشقا ئامالىنىڭ بولمىغانلىقى، دۆلەتنىڭ بارغانسېرى چۈشكۈنلەشكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىدە خەلقنىڭ قوزغىلاڭلىرى پارتلىدى. نۇھنىڭ ئاكىسى ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەت نۇھقا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. خۇراسان نائىبى ئابۇل ئەلى چېپانىنىڭ ياردىمى بىلەن 947 ـ يىلى بۇخارانى بېسىۋالدى. نۇھ سەمەرقەندكە كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئابۇل ئەلى بۇخارادىن قايتىپ كەتكەندىن كېيىن نۇھ ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كېلىپ، قوزغىلاڭچىلارنى قاتتىق باستۇردى. مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن ئەبۇ ئەلى چېپانىي ئوتتۇرىسىدىكى كۇرەشتە گەرچە نۇھ بىلەن ئەبۇ ئەلى ئوتتۇرىسىدا يارىشىش كېلىشىمى تۈزۈلگەن بولسىمۇ، كېلىشىمنى ئىجرا قىلىش ۋاقتىدا، يەنى 954 ـ يىلى نۇھ ئالەمدىن ئۆتتى. بۇ كۇرەش تاكى نۇھنىڭ ۋارىسى ئابدۇل مۇلۇك (954 ـ 961 ـ يىللار) ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرلەردىمۇ داۋاملاشتى. ئابدۇل مۇلۇك ساراي ئوردىسىنىڭ ئۇلۇغ ھاجىپلىق مەنسىپىنى تۇرك ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقى ئىل تېكىنگە تۇتقۇزدى. ئابدۇل مۇلۇك ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ناسىر Ⅲ تەختكە چىقتى. ئەمما ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىنمۇ كۇرەش يەنىلا داۋاملاشتى. بۇخارا ئائىلىسى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭچىلار ئەمىر ساراي ئوردىسىنى بۇلاڭ ـ تالان قىلدى. ئۇ ساراي ئوردىسىغا ئوت قويدى. ناسىر Ⅲ ئۇزۇن ئۆتمەي تەختتىن ئاغدۇرۇلدى. نەتىجىدە ئىل تېكىن خەزنىگە كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ خەزنىدە دۆلەتنى قۇرماقچى بولسىمۇ، مەقسىتىنى ئەملگە ئاشۇرالماي، 963 ـ يىلى ۋاپات بولدى.

مۇشۇ دەۋرلەردە سامانىيلار ھاكىمىيەت ئىچىدىكى كۇرەش بولۇپمۇ، ساراي ـ ئوردا ئىچىدىكى كۇرەش قاتتىق ئەۋج ئالدى. بۇ ئەھۋال سامانىيلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۆلۈنۈش پەيدا قىلدى. سامانىيلارغا قاراشلىق ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى

جايلار، مۇشۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ مۇستەقىللىق جاكارلىدى. بۇنىڭ بىلەن مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ دارامىتى زور دەرىجىدە كېمىيىپ كەتتى. يېڭى ۋەزىرمۇ تەرتىپ ئورنىتالمىدى. نۇرغۇن جايلار قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. قوشۇنلارنىڭ خەلق ئىچىدىكى جەبىر - زۇلۇملىرى ئاشتى. ھاكىمىيەت تۈركىلەر قولىغا ئۆتتى. ۋەزىرنىڭ ئەمر - پەرمانلىرى ئاقمىدى. قاراخانىيلاردىن ناسىر ئارسلانخان ئىلىك 999 - يىلى سامانىيلارنىڭ تەختى بۇخارىنى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن سامانىيلار خانىدانلىقى مۇنقەرز بولدى.

2. سامانىيلار خانىدانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى

9 - ، 10 - ئەسىرلەردە سامانىيلار خانىدانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى دۆلەتنى ۋىلايەتلەرگە بۆلۈپ باشقۇرۇشتىكى ھاكىمىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويدى. سامانىيلار خانىدانلىقىنىڭ ئەڭ چوڭ باشلىقى ئەمرۇل مۇئمىنىن (مۆمىنلەرنىڭ ئەمرى) دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىلاتتى. ئابباسىيلار خانىدانلىقى سامانىيلار دۆلىتىنى ئۆزىگە تەۋە دەپ قارىغاچقا، ئابباسىيلار خەلىپىسى ئۇلارغا مۇشۇ نامنى بەرگەنىدى. سامانىيلار ئابباسىيلار خەلىپىلىكى، يەنى خانىدانلىق قوللانغان ھاكىمىيەت تەشكىلىي شەكلىنى داۋاملاشتۇردى.

سامانىيلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھاكىمىيەت ئورگىنى «مەركىزىي مەھكىمە»، يەنى ئوردا دەرگاھ (باش دىۋان ساربىيى) ۋە دىۋان ئىدارىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ سىستېما بولۇپ، ئالدىنقىسى مەخسۇس ئوردا ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. كېيىنكىسى دۆلەتنىڭ ھەرقايسى جەھەتلەردىكى مەمۇرىي ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. سامانىيلار خانىدانلىقى دۆلەتنى ئون تەشكىلىي ئاپپارات

باشقارمىسى بىلەن ئىدارە قىلاتتى. نارشاھنىڭ ئېيتقىنىچە، باش دىۋاندا ئون تەشكىلىي ئاپپاراتنىڭ بارلىقى كۆرسىتىلگەن.

سامانىيلار دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت تۈزۈمى پارسلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىسى بولۇپ، دۆلەت ئاپپاراتى مەركىزىي مەھكىمە بىلەن دىۋان سارايىدىن تەشكىل قىلىناتتى. بۇ ئاپپارات خەلىپىگە ۋاكالىتەن دۆلەتنى باشقۇرۇش مەسئۇلىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، شەرقتىكى مۇسۇلمان تەشكىلاتلىرىنىڭ ھەممە ئورگانلىرى ئىككى چوڭ سىستېما، يەنى مەركىزىي مەھكىمە (ئوردا دەرگاھ) ۋە دىۋانغا بۆلۈنگەنلىكىنى كۆرىمىز. سامانىيلار مەھكىمىسى ۋە دىۋانىڭ باشلىقلىرى باش ھاجىپ، باش مىرزا، مىرزىلار ۋە باشقىلاردىن تەركىب تاپاتتى. سامانىيلار دۆلىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئورنى بولغان ئوردا دەرگاھىنى باشقۇرىدىغان كىشى دۆلەتنىڭ سىياسىي ھاياتىدىكى ھەممە ئىشلارغا ئارىلاشقانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئەڭ ئابرۇيلۇق شەخسلەردىن بولۇپ ھېسابلىناتتى.

مەركىزىي مەھكىمە ئون دىۋاندىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، بۇ ھەقتە نار شاھى ئۆزىنىڭ «بۇخارا تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «مەركىزىي باش مەھكىمە، يەنى ئوردا دەرگاھ ھەم دىۋان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىدا باش ھاجىپ[1] ۋە دىۋان ئەمەلدارلىرى بولاتتى. باش مەھكىمە ۋىلايەتلەرگە ھاكىم تەييارلاش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى» دەپ بايان قىلىدۇ. باش مەھكىمە دىۋان باشقارمىلاردىن تەشكىل قىلىناتتى. ئوردا ـ ساراي ئەمەلدارلىرىنىڭ ۋە خىزمەتچىلەرنى باش ھاجىپ باشقۇراتتى.

1) ۋەزىر دىۋان ـــ ئۇ ۋەزىر بىلەن باراۋەر ئورۇندا بولۇپ،

---

① ھاجىپ ـ ئەرەبچە «ئارچى ۋەكىل، ۋەكالەتدار، خانىنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىسى، خاس مەسلىھەتچى» دېگەن مەنىلەردىكى سۆز بولۇپ، ھاجىپ سامانىيلار خانىدانلىقى ۋاقتىدا ئوردا ـ سارايى ئۇنۋانلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرىسى ھېسابلىناتتى. بۇ ئۇنۋاننى خىزمۇيىلەر ۋە قاراخانىيلارمۇ قوللانغان. مەھمۇت قەشقىرىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇنىڭ قەدىمكى تۈركچىسى «تاياكۆ» يەنى سەلتەنەت تايانچىسى، دۆلەت تۈۋرۈكى، ئەڭ ئىشەنچلىك زات دېمەكتۇر. «تۈركى تىللار دىۋانى» فاكسىمل نۇسخا 230 ـ بەت.

دۆلەتنىڭ سىياسىي ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. باشقا دۆانلارمۇ ئۇنىڭغا بويسۇناتتى.

2) دۆان مۇستەقىل ــ ئۇ دۆلەت خەزىنىسىگە مەسئۇل مالىيە باشقارمىسى بولۇپ، دۆلەتنىڭ مالىيىسىنى باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئاستىدا، يەنى مەخسۇس ھېسابچىلار ئىشلەيدىغان بۆلۈمچىلىرى بولۇپ، ئۇلار دۆلەتنىڭ كىرىم ـ چىقىملىرىنى ئېنىقلاپ تۇراتتى.

3) دۆان ئەررا ـ سائىل ــ ئۇ مەھكىمىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بولغان دۆلەت خەت ـ ئالاقىلىرىنى شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە باشقا دۆلەت بىلەن بولغان دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

4) دۆان ساھىبۇل شۇرات ــ مەسلىھەتچىلەر باشقارمىسى، دۆلەت ئىشلىرىغا مەسلىھەت بەرگۈچى ئورگان ئىدى.

5) دۆان ساھىبۇلبەرد ــ پوچتا باشقارمىسى، ئۇ دۆلەتنىڭ پوچتا خىزمىتىگە مەسئۇل ئورگان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىدا يەرلىك پوچتا بۆلۈملىرى بار ئىدى. بۇلار خانلىق ۋە ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرىنى تۆۋەنگە تېز يەتكۈزۈشتىن تاشقىرى، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ئۈستىدە يوشۇرۇن مەلۇمات يەتكۈزۈپ بېرەتتى.

6) دۆان مۇھتەسىب ــ بازارغا نازارەتچىلىك قىلىدىغان مەھكىمە بولۇپ، سودىگەرلەرنىڭ سودا ـ سېتىق ئىشلىرىغا، قول ـ ھۈنەرۋەن مەھسۇلاتلىرىنىڭ بەلگىلەنگەن باھا بويىچە سېتىلىشىغا، بازار باشقۇرۇش ئىشلىرىغا نازارەتچىلىك قىلاتتى. بۇ ئورگان كېيىنكى چاغلاردا ئاھالىنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتىنىڭ ياخشى ـ يامانلىقى، مەسچىتلەرگە بېرىش ـ بارماسلىقى، ئېچىلىكلەرنى ئېچىش ـ ئېچمەسلىكى ئۈستىدىمۇ نازارەتچىلىك قىلىدىغان بولدى.

7) دۆان مەشرىبان ــ خەزىنىدىكى پۇلنىڭ چىقىم قىلىنىشىغا، ئوردا ـ سارايغا كەتكەن خىراجەتلەرگە نازارەت قىلىدىغان باشقارما ئىدى.

8) دىۋان مۇتەئەللىم — ئىلىم - پەنگە مەسئۇل باشقارما بولۇپ، دۆلەتنىڭ ئىلىم - پەن ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى.

9) دىۋان مۇشرىپ — مەمۇرىي خادىملارغا نازارەت قىلغۇچى باشقارما بولۇپ، ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى ئۈستىدىن نازارەت قىلىدىغان ئورگان ئىدى.

10) دىۋان ئەۋقاپ — ۋەقپە يەرلەرنى باشقۇرىدىغان باشقارما ئىدى. قازى - قۇززات، شەيخۇل - ئىسلام، رەئىس، خەتىپ قاتارلىق ئەمەلدارلار دىنىي ئىشلارغا مەسئۇل ئىدى.

سامانىيلار خانىدانلىقى دەۋرىدىكى ئوردا - مەھكىمە ۋە دىۋانلاردا ئەمەلدارلىق قىلغۇچىلار بىلىملىكلەردىن، مۇسۇلمان روھانىيلاردىن بولۇشى شەرت ئىدى. شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ھەممىسى يۇقىرى تەبىقىدىكى دىن پىشۋالىرىدىن بولۇشى، مەلۇم دەرىجىدىكى مەلۇماتقا ئىگە بولۇشى، ئەرەبچە - پارسچە تىللارنى، قۇرئان كەرىمنى، دىن ئەھكاملىرىنى پىششىق بىلىشى، دىن ئەمر - مەرۇپلىرىنى پىششىق بىلىشى، ھەرخىل پەنلەردىن خەۋەردار بولۇشى تەلەپ قىلىناتتى. ھۆكۈمەت مۇشۇنداق كىشىلەرنى تاللاپ، مەھكىمە، دىۋان ئەمەلدارلىقىغا تەينىلەيتتى.

سامانىيلار خانىدانلىقىنىڭ ئەسكىرىي قىسىملىرىنىڭ كۆپ قىسمى تۈركلەردىن قوبۇل قىلىنغان ۋە ياللانما قوشۇنلىرى بار ئىدى. خەلىپە دەۋرلىرىدىمۇ مانا مۇشۇنداق تۈرك قۇللىرىدىن ياساۋۇل تەشكىللىنەتتى. ئابباسىيلار خانىدانلىقىنىڭ (750 - 1258) ھاكىمىيەت دەۋرىدە تۈرك ئەسكەرلەر دىۋانىنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئورگان بولغان. بەزى تۈرك قۇللار خەلىپىنىڭ ھىممىتىگە ئېرىشىپ، ھەتتا سەرگەردىلىك ۋەزىپىلىرىگە تەينىلەنگەن. «نىزامۇل - مۇلۇك»[1] (1018 - 1092) ئۆزىنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدا يازغان «سىياسەتنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە سامانىيلار خانىدانلىقىنىڭ

---

① نىزامۇل - مۇلۇكنىڭ ئەسلى ئىسمى ئابۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى قۇس بولۇپ، 1092 - يىلى سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

ئاساسي قوغدىغۇچى قوشۇنى ھەققىدە مۇنداق دېگەن: «بىر تۈرك قۇلى سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئوردىسىغا بېرىپ خىزمەت قىلسا غۇلام (ghulam) دەپ ئاتىلاتتى. تۇنجى يىلى ئاتاقار بولۇپ، پىيادە ۋەزىپە ئۆتەيتتى. قاتتىق جازا بىلەن تەھدىت سېلىنغان تەقدىردىمۇ، ئۇ ئات مىنىشكە جۇرئەت قىلالمايتتى. ئۇ بۇ مەزگىلدە سىدام (بۇخارا يېقىن بىر كەنتنىڭ نامىدىن كەلگەن رەختىنىڭ نامى) رەختتىن تىكىلگەن كىيىم كىيەتتى. ئۇ بىر يىلدىن كېيىن بىر ئات ۋە ئاددىي ئېگەر جابدۇقىغا ئىگە بولاتتى. ئۇچىنچى يىلى ئۇ بىر دانە ئالاھىدە كەمەرگە ئېرىشەتتى. بەشىنچى يىلى ئۇنىڭغا بىر دانە ئېسىل ئېگەر، نۇقتىلىق كىيىم ـ كېچەك ۋە بىر تال گۈندە بېرىلەتتى. ئالتىنچى يىلى ھۆرمەت قاراۋۇللىرىنىڭ كىيىمى بېرىلەتتى. يەتتىنچى يىلى يەنە ئۇ شاھ بېشى (چېدىر بېشى دەپمۇ ئاتىلاتتى)، شاھلىق ئەمىلى بېرىلەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئارقا ئارقىدىن ئەمىلى ئېشىپ، ھايىل بېشى «ئونتۇرا ئەترەت باشلىقى» ۋە ھاجىپلىققا كۆتۈرۈلەتتى (ئاساسلىق ھاجىپ ياكى ھاجىپلار ئوردىسىدىكى بارلىق ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئاساسلىق دۆلەت ئەمەلدارلىرىنىڭ بىرى ئىدى). سامانىيلار خاندانلىقى ۋاقتىدا مانا شۇنداق تۈرك قۇللىرىدىن تەشكىللەنگەن ياساۋۇللارنى ئىشقا قويۇشقا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلەتتى. يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك تۈرك قۇللىرى يۇقىرى مەنسەپكە ئېرىشكەندىن كېيىن يەنە بەزىلىرى «ھەربىي باش قوماندان»، سەركەردىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەشكە تەيىنلىنەتتى. يەنە بەزىلىرى يەرلىك ھۆكۈمرانلىق ئەمىلىنى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى.

سامانىيلار خاندانلىق دەۋرىدە مائاشلىق تۇزۇمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ۋە خىزمەتچىلىرىگە ھەر ئۈچ ئايدا بىر قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك مائاش بېرىلەتتى. ھەر قېتىم بەش مىليون دەرھەم كېتەتتى. بىر يىلىغا تەخمىنەن 20 مىليون

دەرھەم سەرپ قىلىنائتى.

سامانىيلار خاندانلىقى ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمىنى قوللىنىپ، ئۆز تەۋەلىكىدىكى جايلارنى مەركىزىي مەھكىمە ئارقىلىق باشقۇراتتى. خارەزم، تاشكەنت، غەزنە، جۇرجان قاتارلىق جايلاردىكى ھاكىملار سامانىيلارغا خىراجەت تۆلەيتتى. ئۇلار مۇستەقىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى. شۇڭا، كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇلار سامانىيلارغا بويسۇنماستىن ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرىدىغان بولدى. بۇنى كۆرگەن باشقا جايلارمۇ مۇستەقىل بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. بۇ خىل ئەھۋاللارنىڭ يۈز بېرىشى ئەينى دەۋدىكى سامانىيلار خاندانلىق ھاكىمىيىتىدە بۆلۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

3. سامانىيلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

ئوتتۇرا ئاسىيا مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر ئىلگىرىلا دېھقانچىلىق ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغان سۇغىرىش ئىشلىرى زور تەرەققىياتقا ئېرىشكەن رايون ئىدى. سامانىيلار خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يۈز يىللىق تەرەققىيات تارىخىغا نەزەر سالغىنىمىزدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى ئاخىرلىشىپ، جەمئىيەت بىرقەدەر مۇقىملىق دەۋرىگە ئېرىشكەن ۋەزىيەتتە سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي مەدەنىيىتى ئۇچۇشلۇق ھالدا تەرەققىي قىلغانىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمدىنلا دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئەڭ بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن جايلارنىڭ بىرى بولغانلىقتىن، دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى كۆرۈنەرلىك ھالدا تەرەققىي قىلدى. زەرەپشان ۋادىسى، مەرۋى بوستانلىقى، قەشقەر دەريا ۋادىلىرى، پەرغانە، تاشكەنت، خارەزم قاتارلىق جايلار

دېھقانچىلىق جايلىرى ئىدى. بۇ رايونلاردا دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي، ئارپا، كېۋەز، نوقۇت، زىغىر، كەندىر، پۇرچاق تۇرلىرى، ئۈزۈم، شاپتۇل، ئۆرۈك، قارا ئۆرۈك، گىلاس، ئالما، ئانار، ئەنجۇر، بېھى، قوغۇن ـ تاۋۇز قاتارلىقلار بار ئىدى.

چارۋىچىلىق ئىگىلىكى جەھەتتە كالا، قوي، ئات قاتارلىقلار چىقاتتى. سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئىقتىسادى بىرقەدەر تەرەققىي قىلغانلىقتىن قۇدرەت تېپىپ، دۆلەتنىڭ مۇقىملىقى كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىسادىنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، قول ـ سانائەت ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرلىرىمۇ كۆپەيگەن.

ماۋەرائۇننەھر باشقا جايلارغا سېلىشتۇرغاندا، ئىقتىسادي جەھەتتىن باي، پەۋقۇلئادده بايلىقلار ئۆلكىلەرنىڭ بىرى ئىدى. مۇنداق بولۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەردىن بىرى، «تارىختا بۇيۇك يېپەك يولى» بۇ رايوننىڭ ئىقتىسادي، ئىجتىمائىي جەھەتلەردىكى يۇكسىلىشىگە تەسىر كۆرسىتىش بىلەن، بۇ رايونلار تۆمۈر، ئالتۇن، كۈمۈش قاتارلىق مېتاللارغا ئىگە بولغانلىقتىن، ئۇلار مۇھىم ئېكسپورت ماتېرىياللىرى بىلەن بىللە تېرە، قەغەز ئىشلەپچىقىرىپ، قوشنا ئەللەرگە، ئوتتۇرا شەرقتىكى دۆلەتلەرگە ئېكسپورت قىلغان. مەسىلەن، تېرمىزنىڭ داڭلىق سوپۇنى، دەرەخ يىلىمى قاتارلىقلار. بۇخارا شەھىرى تارىختىن بېرى مەشھۇر سودا يولىنىڭ مەركىزى بولۇش بىلەن، ئۇنىڭ ھەر خىل توقۇلما بۇيۇملىرىدىن سۈپەتلىك جايناملىرى، ئېسىل گىلىمى، چاچ مېيى، مىس چىرىغى، خۇراسانىنىڭ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان گۈللۈك تاۋۇرى، سەمەرقەندنىڭ كۈمۈش رەڭلىك تاۋارلىرى، رەخت توقۇلمىلىرى، پاختا رەختلىرى، قەغىزى، كىگىز ئۆيى، ئات جابدۇقلىرىدىن: ئات ئېگىرى، ئۇزەنگۈسى، ئات ئېغىزدۇرۇقى، كەمەرى، تاشكەنتنىڭ ئات تېرىسىدىن

ياسالغان ئېگىرى، سادىقى، مېھراب ياپقۇسى، نەپىس ئوقياسى، پەرغانىنىڭ قورال ـ ياراغلىرى، پولات، تۆمۈر، تالاسنىڭ ئۆچكە تېرىسى، خارەزمنىڭ قارا يۇلغۇن تېرىسى، ئاق سۆسەر تېرىسى، خەنجەر، تۆمۈر ساۋۇت قاتارلىقلار بۇ شەھەرلەردىن ئىشلەپچىقىرىلاتتى.

دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئۆز نۆۋىتىدە ئېچكى ۋە تاشقى سودىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بولۇپمۇ شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى سودا، دېھقانچىلىق رايونلىرى بىلەن چارۋىچىلىق رايونلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا، غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى خەلقئارالىق سودىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەممە جايلىرىدىن چىققان مەھسۇلاتلار يىراق دۆلەت رايونلارغا قەدەر سېتىلغان. ئومۇمەن ئالغاندا، غەرب بىلەن شەرقنىڭ ئاساسلىق سودا يوللىرى بۇخارادىن باشلىنىپ، ئامۇ دەرياسىغا قەدەر ۋە ئامۇ دەرياسىنى بويلاپ، گىئات، ئۆرگەنچىكە بېرىپ، يەنە كاسپى دېڭىزىدىن ئۆتۈپ، ۋولگا دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىنى بويلاپ مېڭىپ بۇلغارىيە خانلىقىغا قاتنايتتى. شۇڭا تارىختا ئوتتۇرا ئاسىيا، غەرب ـ شەرق، شىمال ـ جەنۇب سودا يوللىرىنىڭ تۈگۈنى بولۇپ، بۇخارا، خارەزم، قوقەنت، تاشكەنت مۇھىم سودا بازىرى ئىدى.

«ھۇدۇدۇلئالەم» دېگەن كىتابتا خاتىرىلىنىشچە، ئەينى زاماندا قۇل سېتىۋالىدىغان رايونلارنىڭ بىرى پەرغانە بولۇپ، كۆپ ساندىكى تۈرك قۇللىرى بۇ رايونغا توشۇلۇپ كېلىپ، ئىشلىتىلگەن.

سامانىيلار خانىدانلىقى دەۋرىدە يەر ئىگىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى سامان جەمەتىدىكى ئاقسۆڭەكلەردىن ۋە دىنىي رەھبەرلەردىن بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇلارنىڭ ئىگىلىگەن زېمىنلىرى ئىنتايىن كېڭەيگەن. ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملىشىشى

ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيادا نۇرغۇنلىغان مەسچىت، مەدرىسلەر بىنا قىلىنغانىدى.

نار شاھىنىك: «بۇخارا تارىخى» دا خاتىرىلىنىشىچە، سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ پادىشاھى ئىسمائىل پۇتۇن ئەپشانە كەنتىنى بىر مەدرىسكە ھەدىيە قىلىۋەتكەن. بۇ كەنت ئىنتايىن ئاۋات، باي كەنت بولۇپ، كىرىمى ئىنتايىن كۆپ ئىدى. بۇ ئارقىلىق ماڭارىپنى راۋاجلاندۇرغان.

ئىقتىسادنىڭ كۆتۈرۈلۈشى سامانىيلار خانىدانلىقىنى دەۋرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئىقتىساد تەرەققىي قىلىپ، دۆلەتتە بايلىقات ۋەزىيەت يارىتىلغاندىن كېيىن سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئابرۇيىنى تىكلەش، شان ـ شۆھرەت قازىنىشى ئۈچۈن، نۇرغۇنلىغان شائىر، ئەدىب، ئالىملارنى تەكلىپ قىلىپ، ئالىي دەرىجىلىك مەدرىسىگە مۇدەرىسلىككە بېكىتىپ، نۇرغۇن ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ يېتەكلىشى بىلەن ئىختىساسلىق ئىگىلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى. نۇرغۇنلىغان ئالىي دەرىجىلىك مەكتەپ، مەدرىسە، خان سارايلىرى، دۆلەتلىك كۈتۈپخانا قاتارلىق ھەشەمەتلىك قۇرۇلۇشلارنى سالدۇردى.

سامانىيلار خانىدانلىقى دەۋرىدە سىلىنغان ھەشەمەتلىك چوڭ كۈتۈپخانا، ئۇنىڭ گۈزەللىكى، سىلىنغان كىتابلارنىڭ كۆپلۈكى دۇنياغا داڭلىق ئىدى.

مەشھۇر ئالىم ھۆكۈما ئابۇ ئەلى ئىبن سىنا (981 ـ 1037 ـ يىللار) سامانىيلار خانىدانلىقى ۋاقتىدا خاندانلىقنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىپ، بۇخارادىكى پادىشاھلىق كۈتۈپخانىسىگە كىرىش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن. ئۇ پۈتۈن ئۆمرىنى ئىلىم ـ پەن ئۈچۈن بېغىشلاپ، پەلسەپە، ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا، تىلشۇناسلىق، دىنشۇناسلىق، مىدىتسىنا قاتارلىق ساھەلەردە 99 پارچىدىن ئارتۇق دۇنياۋى ئەسەر قالدۇرغان.

نىشاپۇرلۇق ئابدۇل ـ مەلىك بۇخارانى «ئېسىل جەمەت، مەشھۇر پادىشاھ ۋە مەشھۇر ئالىملار يۇرتى»[1] دەپ ئاتىغان. ئۇ ئوردا شائىرى بولۇپ، پادىشاھ نۇھ (957 ـ 976 ـ يىللار) تەكلىپى بىلەن ئوردا شائىرى بولغان ۋاقىتتا مىك كۇپلىتتىن ئارتۇق شېئىرىي ئەسەر قالدۇرغان.

9 ـ ئەسىردە ياشىغان يازغۇچى شاھ ئەرەبى «دەۋر خەزىنىسى» ناملىق ئەسەرنى يازغان ۋە ئەبۇ رەيھان مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەت ئەل بىرونى (973 ـ 1048 ـ يىللار) خارەزملىق داڭلىق ماتېماتىكا ئالىمى خارەزمى، پەرغانىلىك ئەھمەت ئەلى، بەلخلىق ئاستىرونومىيە ئالىمى ئەبۇ مەشھەر جەئپەر قاتارلىق ئالىملار ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان. ئاستىرونومىيە سايمىنى «سېكىستانت» مۇشۇ دەۋردە ئىجاد قىلىنغان. بۇ خىل سېكىستانت 15 ـ ئەسىردىكى ئۇلۇغبەگنىڭ رەسەتخانىسىنىڭ مۇھىم سايمىنى قىلىپ ئىشلىتىلگەن.

ئۇلۇغ ئالىم پەيلاسوپ ئەبۇ نەسىر فارابى (870 ـ 950 ـ يىللار) كۆپلىگەن خاس ئەسەر ۋە شەرھى ئەسەرلەرنى يارانقان. تۈركىيىلىك پارابشۇناس ئەھمەت ئاتەشنىڭ كۆرسىتىشىچە: «فارابى ئەسەرلىرى ئىچىدە تىزىمغا ئېلىنىپ مەلۇم بولغان ئەسىرى 160 پارچىدىن ئارتۇق[2] ئىدى» دېيىلگەن.

شۇ دەۋرلەردە تارىخشۇناسلاردىن ئابۇ نەسىر ئارراق مۇھەممەت خارەزمى، ئەل كىندى، ئەررازى، ئەلمەئەررى، پەيلاسوپ ئەبۇسۇھەيل قاتارلىقلار ئۆتكەن.

تارىخ ئالىمى تەبەرى (838 ـ 923 ـ يىللار) ئۇ يازغان «تەۋارىخ تەبەرى» قۇرئان كەرىمنىڭ شەرھى ناملىق ئەسەرلەرنى يازغان.

ئاتاقلىق تارىخ ئالىمى ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەت ئىبنى ئەھمەدى بىننى سۇلايمان (ۋاپاتى 924 ـ يىلى) «بۇخارا تارىخى»

---

① ئابدۇل مەلىك: «پارس ئەدەبىيات تارىخى».
② ئابدۇشۇكۇر مەمتىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى (ئومۇمىي بايان)».

ناملىق ئەسەرنى يېزىپ، پادىشاھ نۇھقا تەقدىم قىلغان. ئاتاقلىق تارىخشۇناس ئالىم گەردىزى① (1050 ـ 1053 ـ يىلى) «زەينۇل ئەخبار» (گۈزەل خەۋەرلەر) ئەسىرى، بەيھەقى (966 ـ 1077 ـ يىللار) نىڭ ئوتتۇز تومۇق چوڭ ھەجمىلىك ئەسىرى، مەجمەدىننىڭ (ۋاپاتى 1068 ـ يىلى) «تارىخى مۇلكى ـ تۈركىستان» (تۈركىستان تارىخى) قاتارلىق ئەسەرلەر مۇشۇ دەۋردە يېزىلغانىدى.

ساماníيلار خانىدانلىقى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا گىئوگرافىيە تارىخشۇناسلىقا قارىغاندا تېخىمۇ تەرەققىي قىلغانىدى. ئەرەبلەرنىڭ سودا سایاھەت ئىشلىرى بىلەن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا سایاھەت قىلىپ قاتناش سەۋەبىدىن جۇغراپىيە ئىلمى ئوتتۇرا ئاسىيادا تېخىمۇ تەرەققىي قىلدى. ئەرەبلەر، گرېتسىيە ۋە رىمدىكى ئارستوتىل، پۇتۇلىمى قاتارلىق داڭلىق پەيلاسوپ ۋە گىئوگرافلارنىڭ ئەسىرىنى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىپ ئۇلارغا ۋارىسلىق قىلغان. خۇراسانىنىڭ باش ۋالىيسى ئەلى ئىبنى ئەيسانىڭ (796 ـ 870 ـ يىللار) كاتىپى قابۇس ىبننى مەنسۇر مەرۋەزى «خۇراساندىكى باشچىلىقى توغرىسىدا» دېگەن داڭلىق ئەسەرنى يازغان. بۇ تارىخ ساھەسىدە ئۇز ۋاقتىدىن بېرى تىلغا ئېلىنىپ كېلىۋاتقان گىئوگرافىك تەمىمدۇر. تەمىمنىڭ ھاياتى توغرىسىدا تارىخى مەلۇم ئەمەس. ئۇنىڭ ئىسمى تەمىم ىبننى بەھرى مەتتاۋى. ئۇ ئەڭ بۇرۇن توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇرلار) رايونىغا بارغان ئەرەب سایاھەتچىسى گىئوگرافى ئالىمى، تەخمىنەن مىلادىيىنىڭ 821 ـ يىلى بارغان دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇرلار) لار رايونىغا بارغان مەزگىلدە يېزىپ قالدۇرغان سایاھەت خاتىرىسىدە ياقۇتنىڭ جۇغراپىيە لۇغىتى، ئىبنى ئەلى فاجىخنىڭ جۇغراپىيە ئەسەرلىرىدىكى مۇھىم مەزمۇنلارنى نەقىل كەلتۈرگەن. تەمىم ىبننى بەھرى مەتتاۋى «توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ ماكانلاشقان يەرلىرىگە

① تولۇق ئىسمى ئابۇ سەئىد ئابدۇل ھەيا ىبننى زەھھاك گەردىزى.

قىلغان ساياھەت جەريانىدا كۆرگەنلىرىنى، كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان گۈزەللىكلىرىنى قالدۇرغان». بۇ ساياھەت خاتىرىسىدە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئارىسىدا بۇددىزم شۇنىڭ بىلەن بىللە مانى، ئاتەشپەرەسلىكىنىڭمۇ تارقالغانلىقىنى، ھەتتا كۈچلۈك بولغان زەردۈشتلىك، مانى دىنلىرىنىڭ ئىچكى ئاسىياغا تېز سۈرئەتتە تارقىلىشى، شۇ دەرىجىدە ئاستىلاپ، ئەسلىدىكى كۈچ - قۇدرىتىنى يوقىتىشقا باشلىغانلىقىنى يازىدۇ. ئەپسۇسكى بۇ دىنلار تۈركلەرنىڭ قەيسەرلىك روھىنى كىشى ئىشەنمىگۈدەك دەرىجىدە زەئىپلەشتۈرگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ، يۇقىرىقى گۈزەللىكلارنى مىسال قىلىپ ئۆتكەن.

تەمىم بىننى بەھرى مەتتاۋىنىڭ «ساياھەت خاتىرىسى» دىن گەردۈس بېگ، كۈداما ۋە مىسار قاتارلىق ئالىملار پايدىلانغان.

ئىبنى گەردۈس بېگ (؟ - 820 - يىلى) باغداد خەلىپىسىنىڭ ئوردىسىدا خىزمەت قىلغان. ئۇ «يول ۋە بەلگىلەر» تەزكىرىسى ناملىق كىتابنى يېزىپ چىققان. بۇ ئەسەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىن جۇڭگوغا بارىدىغان ۋە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پايتەختىگە بارىدىغان يوللارنى تەپسىلىي بايان قىلغان.

ساماندىيلار خانىدانلىقى دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىنى ھەدىسچىلىرى بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇلۇغ ھەدىسچىلەردىن ئەل - بۇخارى، سۇنەپى تېرمىزى، سۇنەپى نەسەپى قاتارلىق ئالىملار مەيدانغا كەلگەن. ئۇلار ئىچىدە ئەسەرلىرى دۇنياۋى شۆھرەت قازانغان ئۇلۇغ ئىسلام تۈرك مۇتەپەككۇرلىرى ناھايىتى كۆپ بولغان. شۇ دەۋرلەردە قۇرئان تەپسىرى، فىقھى، لۇغەت، ئەدەبىيات، پەلسەپىگە ئائىت نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك ئەسەرلەر رويابقا چىققان. بۇ دەۋر مەدەنىيەت تارىخىدا يەنە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، نەققاشچىلىق، ھەيكەلتاراشلىق، بىناكارلىق سەنئىتىدىمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى.

گوچمنجی پولوم

قارا خانیلار

بىرىنجى باب
قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى

9 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ 13 ـ ئەسىرگە قەدەر بولغان 300 يىللىق ئارىلىقتا ئۇيغۇر، ياغما ۋە تۈركى تىللىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى مۇقەددەس ئانا ماكانى بولغان غەربىي دىيارىدا ياغمىلار قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنى قۇردى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ راسا گۈللەنگەن مەزگىللىرىدە ئۇنىڭ زېمىنى ھازىرقى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمى، ئىلى مىڭلاق ۋادىلىرى ۋە بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى، چۇ دەريا ۋادىسى ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپىنى شۇنىڭدەك ماۋەرائۇننەھرنىڭ شەرقىدىكى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. بۇ مەزگىللەردە قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا كۇچار بولغانىدى①.

قاراخانىيلار ھاكىمىيىتى دەسلەپ بالاساغۇن② شەھرىنى ئاندىن قەشقەر (ئوردا كەنت) نى پايتەخت قىلدى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، مەملىكىتىمىز تارىخى ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىدا، تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر تارىخىدا ئىجتىمائىي تۈزۈمىنىڭ تەرەققىياتى، مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يۇكسەكلىكى بىلەن دەۋر بۆلگۈچ مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ خانلىق پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ

---

① «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم 526 ـ بەت.

② بالاساغۇن شەھرىنىڭ ئورنى ھازىرقى قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتى توقماق رايونىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ.

ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئويناغانىدى. ئۇ غەربىي يۇرتنىڭ گۈللەپ ياشنىشى، مەدەنىيەتنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققي قىلىشى ھەمدە غەربىي يۇرتتىكى بىرمۇنچە قەدىمكى تۈركى قوۋملەرنىڭ قوشۇلۇپ ئۇيغۇرلىشىشى ئۈچۈن، تارىختا چوڭ تۆھپە قوشتى ۋە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپ، مەڭگۈ ئۆچمەس ئىز قالدۇردى.

«قارا» دېگەن ئىسىم قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خانلىق ئۇنۋانىدا قوللىنىلغانىدى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئالىي دەرىجىلىك ھۆكۈمرانى (خاقان) بۇغراخان (بۇغرا ــ نار تۆگە دېگەن بولىدۇ) ياكى قارا خان (قارا ــ بۇيۇك، قۇدرەتلىك دېگەن بولىدۇ)، تاۋغاچ خان ئۇنۋان سۈپەتلىرى بىلەن بىللە قوللىنىلغانىدى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئالىي دەرىجىلىك ھۆكۈمرانىنىڭ «بۇغراخان»[1] نىڭ ئۇنۋان سۈپىتىدە قوللىنىشىغا كەلسەك، ياغمىلارغا رەھبەرلىك قىلغان ھۆكۈمدارلارنىڭ بۇرۇندىنلا بۇغراخان ئۇنۋانىنى قوللانغانلىقى تارىخىي مەنبەلەردە قەيت قىلىنغان. تارىخىي مەنبەلەردە بۇ ئۇنۋاننىڭ قاراخانىيلار دۆلىتىدە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىشىمۇ ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. چۈنكى بۇ ياغمىلارنىڭ قاراخانىيلار دۆلىتىنى قۇرغۇچىلىرى بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا، «قۇتادغۇ بىلىك» ھەدىيە قىلىنغان قاراخانىيلار خاقانى تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەننىڭ ئۇنۋانلىرى ئىچىدە بۇغراخان خاقان ئۇنۋانى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. بۇ ئەسەرنى خاقانغا تەقدىم قىلغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىدۇ.

قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈمىدە خانلار ئۆزلىرىنىڭ

---

① بۇغراخان ئۇنۋانى ئەڭ بۇرۇن ئۇيغۇر، ياغما ھۆكۈمدارلىرى قوللانغان ئۇنۋان.

بۇيۇك ئۇلۇغ خاقان ئىكەنلىكىنى نامايەندە قىلىش ئۈچۈن تاۋغاچ خان دېگەن نامنىمۇ قوشۇپ قوللانغانىدى.

جامال قارشى مىلادىيە 1282 - يىلى «سوراخ لۇغىتىگە ئىلاۋىسى» نى يېزىش ۋاقتىدا، قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن قەشقەرلىك ئەبۇلفۇتۇھ بىننى ئەل ھۇسەين ئەلمايى (ۋاپاتى 1084 - يىلى) نىڭ «قەشقەر تارىخى» نى ئاساس قىلىپ يازغان. «مۇلھاقاتۇرس - سۇراھ» نامى بىلەن يازغان بۇ ئىلاۋىسىدە قاراخانىيلارنىڭ ئىسمى قارا دېگەن نام بىلەن ئاتىلىشى، شۇ دەۋردىكى شەيخ ئالىملارنىڭ ھاياتى ئۇستىدە توختىلىشتىن باشقا، خانلارمۇ ئۆزلىرىگە ياغما ۋە قارلۇقلارنىڭ سىمۋول ئادىتى بويىچە دەسلەپتە، «بۇقا تېكىن كېيىن بۇغرا دەپ نام قويغانلىقى، قاتارلىق مەلۇماتلارنى بەرگەن. جامال قارشىنىڭ قاراخانىيلار خاقانلىرى تارىخىغا ئائىت مەلۇماتلىرى بەكمۇ قىممەتلىك.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاقانلىرى ئۆزلىرىنى قەدىمكى قاراخانىيلاردىن بولغان مەشھۇر «قاراخان» (ئەفراسىياپ) نىڭ ئەۋلادىدىن دەپ قارىغانلىقى، قەدىمكى مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن قاراخان دېگەن نام، بۇرۇندىنلا ئېلىمىزنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا، يەنى سۇئ سۇلالىسى تارىخىدا، مۇسۇلمان تارىخشۇناسلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە قاراخانىيلار خاندانلىقى ياكى خاقانىيە دېگەن ناملار بىلەن بىللە قوللىنىلغان.

«تارىخى ئومۇمىيە» ناملىق ئەسەردە مەزكۇر خانلىقنىڭ ئاساسچىسى قاراخان دەپ ئاتالغان. «دەۋر گۆھەرلىرى» ناملىق ئەسەردە بۇغرا قاراخان دەپ ئاتالغان.

ئىرانلىقلار «بۇقا خاقان» ياكى «قاراخان» نى پارس تىلىدا ئافراسىياپ دەپ ئاتىغان. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» دا بۇقا خاقاننى ئالىپ ئەرتۇڭا (بۇيۇك پارس شائىرى ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدە تەسۋىرلەنگەن تۇران

سەركەردىسى ئەفراسىياپ) دەپ ئاتىغان.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىرانىنىڭ سامانىيلار دەۋرىدە ئىران بىلەن تۇرانلار ئوتتۇرىسىدا قانتىق جەڭلەر بولۇپ ئۆتكەن. ئەفراسىياپ (ئالىپ ئەرتۇڭا) تۇران مەملىكىتىنىڭ سەردارى سۈپىتىدە ئىران شاھلىرى بىلەن نۇرغۇن قېتىم جەڭ قىلىپ، شۇ جەڭلەرنىڭ بىرىدە ھالاك بولغان. شۇ زامانلاردا تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا ئۇنىڭ قەھرىمانلىقىغا ۋە ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە بېغىشلانغان مەرسىيىدىن پارچىلەر بېرىلگەن.

خاقان ئەفراسىياپ ئۆلدىمۇ؟
بۇاپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟
پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟
ئەمدى ئۇنىڭ ئوچۇن يۇرەكلەر پارە ـ پارە بولماقتا[1].

«ئادەملەر ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ، بۆرىلەردەك ھوۋلاشتى. ئاھ ئۇرۇپ ياقىلىرىنى يىرتىشتى. بەزىدە مۇڭلۇق نەغمە ئاۋازلىرىدەك مۇڭلىنىپ پەريات چېكىشتى. كۆپ يىغلاپ كۆزلىرى كۆرمەس بولۇپ كەتتى»[2].

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەفراسىياپنى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ بوۋىسى دەپ رىۋايەت قىلغانلىقى، ئۆز ئەۋلادلىرىنى قەدىمكى بۇيۇك تۈرك خاقانلىقىنىڭ نامى بىلەن ئاتىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىسلام تارىخچىلىرىدىن ئىبنۇل ئەسىر (ۋاپاتى 1232 ـ يىلى) نىڭ «تارىخى كامىل» ئەسىرى، تارىخ ئالىمى بەيھەقى (1077 ـ يىلى) ئەلگەردىزى (ۋاپاتى 1050 ـ يىلى) قاتارلىقلارنىڭ تارىخىي ئەسەرلىرىدە شۇنىڭدەك قاراخانىيلار

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم 59 ـ بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى» 254 ـ بەت.

تارىخى ھەققىدە كۆپ تەتقىقات ئېلىپ بارغان ئالىم ئۇمەلژان فىرىتساكنىڭ يېقىنقى يىللاردا يازغان «قاراخانىيلار» ناملىق ئەسەرلىرىدە قاراخانىيلار سۇلالىسى تۇغرىسىدا مۇھىم مەنبەلەر بايان قىلىنغان. دېمەك بۇ قارا دېگەن ئىسىم يېقىنقى زامانلاردا قوللىنىلغان ئىسىم بولماستىن، ئەڭ قەدىمكى زامانلاردا قوللىنىلغانلىقى ئېنىق. قاراخانىيلاردا قاراخان، قاراخاقان، ئارسلان قاراخان، تاۋغاچ بۇغرا قاراخان دېگەن ئۇنۋانلىرىدىمۇ قوللىنىلغان. كېيىنكى زامانلاردا ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلاردىن مەلۇم بولۇشىچە ئالتاي قوۋمىلىرىدە ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردە تۆت خىل رەڭ (قارا، قىزىل، كۆك، ئاق) تۆت تەرەپنى بەلگىلەش ئۈچۈن قوللىنىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن «تۈركى تىللار دىۋانى» دا قارا دېگەن سۆز قەدىمكى تۈركىلەرنىڭ تەرەپنى كۆرسىتىش ئۈچۈن قوللىنىلغان، شىمال مەنىسىدە ئېلىنغان بولۇپ، تۈركىلەرنىڭ ھوقۇق سىمۋولىدا ئۇلۇغلۇق، يۇكسەكلىكلەرنى ئىپادىلىگۈچى دۆلەت تەبىرى بولۇپ قالغان[1]. قاراخانىيلارنىڭ ئىسلام مەنبەلىرىدە ئەلخاقانىيە ياكى مۇلۇكەل خاقانىيە ياكى ئەفراسىياپ دەپ ئاتاشقان.

ئەمدى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەۋلادى قايسى نەسەپكە مەنسۇپلۇقى تۇغرىسىدا توختالغىنىمىزدا ۋە قايسى تۈركى قەبىلىلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغانلىقى تۇغرىسىدا توختالغىنىمىزدا ئىلمىي ساھەدىكى ئالىملارنىڭ كۆز قاراشلىرى، ھەرخىل مۇلاھىزىلىرى داۋام قىلدى. بۇ خىلىدىن بېرى تالاش ـ تارتىش تېمىسى بولۇپ كەلدى. بىر مۇنچە قاراشلار ئوتتۇرىغا چىقماقتا. مۇناقاق بولۇشى مەۋجۇت مەنبەلەردە بېرىلگەن مەلۇماتلارنىڭ بەكمۇ كەمچىل بولۇشى، بۇ ھەقتىكى پەرەزلەرنىڭ ھەر خىل بولۇشىغا سەۋەب بولغان. بۇلارنىڭ ئەڭ مۇھىملىرى:

---

① ئۇمەلژان پىرىتساك: «قاراخانىيلار».

1. ئۇيغۇرلار ئىدى دېگەن پەرەز - (ۋامبىرى، رادلوف)
2. ياغمىلاردىن ئىدى دېگەن پەرەز - (مىنورىسكى)
3. تۈركمەنلەردىن ئىدى دېگەن پەرەز - (ھاممە)
4. قارلۇقتىن ئىدى دېگەن پەرەز - (پۈئات كۈپرۈلۈ)
5. قارلۇق - ياغمىلاردىن ئىدى دېگەن پەرەز - (فۇئات - كوپرۈلۈ)
6. چېگىللەردىن ئىدى دېگەن پەرەز - (بارتولد)
7. تۈركتىن ئىدى دېگەن پەرەز - (ۋەلىدى توغان)

دېمەك، قاراخانىيلارنىڭ قايسى تۈركى قەبىلىلەر تەرەپتىن قۇرۇلغانلىقى ھەققىدىكى مۇلاھىزىلەر بىر مەزگىل داۋاملاشتى. مۇنداق بولۇشى، تولۇق ئىسپاتلار بولۇپ تۇرۇقلۇقمۇ، مەنبەلەرنىڭ توغرىلىقى ھەل قىلىنمىغان.

بۇ خىل مەنبەلەر ئۇيغۇر قەدىمكى قوليازمىلىرى، «تۈركى تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە خەنزۇچە مەنبەلەر بىلەن مۇسۇلمان تارىخشۇناسلارنىڭ تارىخىي ئىسپاتلىرىغا ئاساسلانغان، قاراخانىيلار سۇلالىسىنى ياغمىلار قۇرغان دېگەن قاراش، دەل تارىخىي مەنبەلەرگە بىرقەدەر ئۇيغۇن. بىز ئەمدى خەنزۇ مەنبەلىرىگە قاراپ باقايلى. ياغما دېگەن نامنى تۇنجى قېتىم مىلادىيە 801 - يىللىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى دۇيۇ تەرەپتىن يېزىلغان «ئومۇمىي قامۇس» دېگەن ئەسىرىنىڭ ئۇيغۇر تەزكىرىسىدە شۇ دەۋردىكى خەنزۇ تىلى بويىچە «ياغمىت» دېگەن نام بىلەن تىلغا ئېلىنغان. ياغمىت ئۇرۇقى بولسا شۇ چاغدا «توققۇز غۇز» قەبىلىسىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. بەزى ئالىملار ياغمىت دېگەن سۆز ئۇيغۇرچە ياغما سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قاراپ كەلمەكتە[1]. رەشىددىدىن (1274 - 1318 - يىللار) تەرەپتىن يېزىلغان «جامىئۇت تاۋارىخ» ناملىق

---

① سىن جۈڭمىيەنىڭ «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» توپلىمىنىڭ ئىككىنچى قىسمى.

كىتابنىڭ ئۇيغۇرلار قىسمىدا «بۇ ئۇرۇقنىڭ نامى ئودۇرغار دېگەن نام بىلەن تىلغا ئېلىنغان» . بۇ نام دەل ياغما قەبىلىسىنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى بولسا كېرەك دەپ قارايمىز .

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تەختىدە ئۆزىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەپسانىۋى قەھرىمانى ئالىپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) نىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتىۋالغان بىرەيلەننى ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ خاندانى ئافراسىياپ دەپ ئاتىغانىدى. جامال قارشى «مۇلھا قانۇس - سۇراھ» ئەسىرىدە ئۇلارنى ئەفراسىياپ نەسلىدىن دەپ قەيت قىلغان[1] . مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»دا خان ئۇنۋان ھەققىدە توختىلىپ: «خان تۈركى خەلقلەرنىڭ ئەڭ بۇيۇك ھۆكۈمدارى بولۇپ، ئەفراسىياپ ئوغۇللىرى خان دەپ ئاتىلىدۇ. ئەفراسىياپ خاقان دەپ ئاتىلىدۇ» دەپ مەلۇمات بەرگەن.

«مەجمەئۇت - تاۋارىخ» نىڭ نەقىل قىلىنغىنىدەك، ئەفراسىياپنىڭ سۇلتانزادىلىرىدىن ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان، كېچىك ياشلىق ھاياتىدا پادىشاھ بولۇپ، تامام كاشغەر ۋىلايىتىنى ئىسلامغا كىرگۈزدى. كاشغەر ۋە ماۋەرائۇننەھرنىڭ پادىشاھلىرى بۇلارنىڭ نەسلىدىن ئىدى»[2] . ئەمدى ئىسلام تارىخچىلىرىنىڭ مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا، 9 - ئەسىرلەردە ياغما قەبىلىسى ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نارىن دەريالىرىنىڭ جەنۇبىغا كۆچكەن[3] . «ھۇدۇدۇل ئالەم» نامىلىق كىتابتا، ياغمىلارنىڭ «توققۇز ئوغۇزلاردىن ئىكەنلىكى» ۋە ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇۋاتقان ھۆكۈمدارلارنىڭمۇ «توققۇز ئوغۇزلار» (ئۇيغۇرلار) ھۆكۈمران ئائىلىسىدىن بولغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. شۇ مەنبەگە قارىغاندا، قەشقەر ۋە ئاتۇش (ئارتۇچ) ناھىيىلىرىمۇ شۇ چاغدا ياغمىلارنىڭ قولىدا ئىدى.

---

① جامال قارشى: «سۇراھ» .
② مۇھەممەد مىرزاھەيدەر كۆرەگان: «تارىخى رەشىدى» .
③ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» 4 - توم 904 - بەت.

«مۇجمەلەت ـ تاۋارىخ ۋەل ـ قىسەس» ناملىق ئەسەردىمۇ مۇئەللىپ ياغمىلاردىن ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇۋاتقان ھۆكۈمدارلارنىڭ بۇغرا ئۇنۋانىنى قوللانغانلىقىنى ناھايىتى ئېنىق يازىدۇ. قارلۇقلار ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە كۆكتۈرك ئىمپېراتۇرلۇقىنى يىقىتىش كۈرەشلىرىدە بىللە بولغان، شۇنداقلا ئۇيغۇرلار بىلەن ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشىدە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن غەربكە يۇرۇش قىلىپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ قەدىمىي زېمىنى ئون ئوقلارنىڭ يۇرتىنى بېسىۋالدى.

مىلادىيە 766 ـ يىللاردىن كېيىن ئۇلار ئۆزىنى ئون ئوقلارنىڭ خوجايىنى دەپ ئاتىدى. ئۇلار 840 ـ يىللىرىدىن كېيىن، يەنى ئۇيغۇر دۆلىتى مۇنتەزز بولغاندا، قارلۇقلار ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبى بىلەن ئىسپىجاپ، چۇ دەرياسى، ئىلى دەريا ۋادىلىرىغا قەدەر بولغان جايلارنى ئىگىلىدى. 840 ـ يىللىرى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەركىبىدىكى بىر قوۋم بولغان ئۇيغۇرلار ھۆكۈمران ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان باش قوماندانلارنىڭ گۈرۈھىدىكى ياغمىلار غەربكە چېكىنىپ، قەشقەر ئەتراپىغا ئورۇنلاشتى. بەزى يەرلەرنى قارلۇقلاردىن تارتىۋېلىپ ھاكىملىق قىلىشتى. 10 ـ ئەسىردىكى جۇغراپىيەشۇناسلىرىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ياغمىلارنى قەشقەر بىلەن ئۇنىڭ غەربىي شىمالىغا يېقىن بولغان جايلارنىڭ ھاكىملىرى بولغان دەپ كۆرسەتكەنلىكى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

«ھۇدۇدۇل ئالەم» دە قەشقەرنى تىلغا ئېلىپ، بۇ شەھەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى قارلۇقلاردىن ئەمەس، بەلكى ياغمىلاردىن ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. تارىخىي مەنبەلەردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى: «ياغمىلار چۇ دەرياسى، ئىلى ۋادىلىرىنى قارلۇقلاردىن تارتىۋېلىپ، بۇ جايلارغا ھاكىم بولغانلىقى كۆرسىتىدۇ. مەھمۇد قەشقىرى 11 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، ئۇلاردىن خېلى كۆپ بىر

قىسمىنىڭ ئىلى ۋادىسىدا، بىر قىسمىنىڭ بولسا تىراز (تالاس) ئەتراپىدا ياشىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ[1]. مەھمۇد قەشقەرى ئىلى ۋادىسىنى تىلغا ئالغىنىدا، «تۈركلەردىن ياغما، توخسۇ بىلەن چېگىللەرنىڭ بىر قىسمى چۈشكەن جىلغا دەپ يەشكەن». بىسىم ئاتالاي ئاق تېرەكنى ياغمىلار ئىلىدىكى ئىلى دەريا‌سى ئۇستىدىكى بىر كېچىك دەپ يازىدۇ.

بىر قاتار پاكىتلارغا قاراپ شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ياغمىلار چۈ دەريا‌سى بويىدىكى بالاساغۇننىڭ ئىستراتېگىيىلىك جەھەتتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىپ، بۇ جايلارنى ئىگىلىگەن. شۇڭا، قاراخانىيلار خاندانلىقى قۇرۇلغاندا بالاساغۇن بىلەن قەشقەر بۇ دۆلەتنىڭ مەركىزى بولۇپ قالدى.

قارلۇقلارنىڭ ھاكىمى دەسلەپتە «سول يابغۇ (742 ـ يىلى) كېيىن دۆلەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئەمەلدارى بولغان سول يابغۇ (744 ـ يىلى) بولۇپ تەيىنلەنگەن»[2]. قارلۇقلار باشلىقىنى يابغۇ «ئوڭ يابغۇ، سول يابغۇ دەپ ئاتايتتى» ياغمىلار باشلىقىنى «بۇغرا»، «قاراخان» ئۇنۋانى بىلەن ئاتايتتى. «مۇجمەلەت ـ تەۋارىخ ۋە قىسەس» دېگەن ئەسەردە ياغما ھۆكۈمدارلىرىنىڭ بۇغراخان ئۇنۋانىنى قوللانغانلىقىنى كۆرسەتكەن.

قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلغاندا، قەشقەرنىڭ ئوردۇ كەنت (مەركەز) بولۇشى، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قەبرىستانلىقىمۇ ئاتۇشتا بولۇشى، مانا بۇ بىر قاتار مەنبەلەردىكى تارىخىي پاكىتلاردا ياغمىلار قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىلىرى ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ خانلىق نەسەبىنىڭ شەكىللىنىشىدە مەركىزي ھۆكۈمەتنىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە نۇرغۇن مۇلكى، ھەربىي ئەمەلدار ۋە ھەربىي سەركەردىلەر قوشۇنلاردا مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما، خان جەمەتى

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى».
② پىرىتساك: «قاراخانىيلار».

قارلۇقلار بىلەن چېگىللەردىن چىقمىدى. قاراخانىيلار خاقانى تۈركى قوۋملەر ئىچىدە جەڭگىۋارلىقى مەشھۇر بولغانلار ياغمىلاردىن چىقتى. مانا بۇلار ياغمىلارنىڭ قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىلىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان ئەڭ كۈچلۈك دەلىلدۇر.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغان ياغمىلار ئوردا شەھەرلىرىدە تۇراتتى. ئۇنىڭ فېئودالىق ئىقتىسادىي تۈزۈمى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى. 9 ـ ئەسىرلەردە «توققۇز ئوغۇز» خەلقىنىڭ جەڭگىۋار ئالدىنقى قىسمى بولغان ياغمىلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ھالدا قاراخانىيلار خانادانلىقىنى قۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

مىلادىيە 850 ـ يىلىدىن 880 ـ يىللىرى بىلگە كۆل قىدىرخان قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغان دەۋردىن تارتىپ، ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئەڭ گۈللەنگەن ئالتۇن دەۋرگە قەدەم قويۇپ، قۇدرەت تاپقان فېئودالىق سۇلالە ئىدى. بۇ خانادانلىق ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، 399 يىل ھۆكۈم سۈردى. قاراخانىيلار خانادانلىقى مۇشۇ ئۇزاق تارىخىي جەريانىنى بېسىپ ئۆتۈش جەريانىدا يۇقىرى گۈللىنىش تەدرىجىي زەئىپلىشىشتەك باسقۇچلارنى باشتىن كەچۈردى. بىلگە كۆل قىدىرخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى بارىز (880 ـ يىلىدىن 890 ـ يىللار) ئىنىسى ئوغۇلچاق (890 ـ 920 ـ يىللار) ھاكىمىيەت باشقۇردى. قاراخانىيلار خانادانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا پارلاق بېتىكى گۈللىنىش دەۋرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. قاراخانىيلارنىڭ يۇكسەك تەرەققىي قىلغان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قول ـ سانائەت ئاساسىدا ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن بۇ دەۋردە مۇتەپپەككۇر سەنئەتكارلار، تارىخشۇناسلار، كەشپىياتچىلار، سىياسىيئونلار،

هەربىي مۇتەخەسسىس ئالىملار، ئەدەب تىلشۇناسلار، تېبىبىي ئالىملار، دىن پېشۋالىرى مەيدانغا كەلدى. ئۇلار كېيىنكى ئەۋلادلارغا مول قىممەتلىك جاھانشۇمۇل ئەسەرلەر ۋە ئابىدىلەرنى قالدۇردى.

قاراخانىيلارنىڭ زېمىنى كېڭەيگەندىن كېيىن زېمىن تېررىتورىيىسى مەمۇرىي جەھەتتىن ئۇچ چوڭ قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، بىرىنچىسى، مەركىزىي قىسىم «خاقانىيە ئۆلكىسى» دەپ ئاتىلاتتى. خاقانىيە ئۆلكىسى قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان ھالدا، كۇچار ۋە قۇجۇ شەھىرىدىن تارتىپ ئىسسىقكۆل بويىدىكى بالاساغۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا مىڭلاق (ئىلى) ۋادىسىغا قەدەر بولغان شەرقىي رايونلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئىككىنچىسى، غەربىي قىسىم بولۇپ، ئىسسىقكۆلنىڭ غەربى، كاسپى دېڭىزىغىچە بولغان كەڭ رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ قىسىم تالاس بىلەن سەمەرقەندنى مەركەز قىلغانىدى. ئۈچىنچى، شەرقىي جەنۇبىي قىسىم بولۇپ، يەكەندىن تارتىپ چەرچەنغىچە بولغان خوتەن رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ ئۈچ چوڭ قىسىمدىن باشقا يەنە، ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىي شىمالىدا تۇياس ۋىلايىتى، تاشكەنت بىلەن مەرغىلان ئارىلىقىدىكى ئىغراق ۋىلايىتى، ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدا قوتال، سۇمان ۋىلايەتلىرىمۇ بار ئىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ زېمىن تېررىتورىيىسىدە شەكىللەنگەن بۇ مەمۇرىي بىرلىك ئىچىدە غەربىي قىسىم بىلەن شەرقىي جەنۇبىي قىسىم «ئىلىك خان» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ئەمەلىيەتتە ھەربىي فېئودال سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىدىكى يەرلەر ئىدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە چوڭ شەھەرلەر ئىقتىسادىي مەدەنىيىتى ۋە مەدەنىيەت مەركىزى تەرەققىي قىلغانىدى. قاراخانىيلارنىڭ شەرقى ۋە شەرقىي شىمال تەرەپلىرىدە، قەشقەر، بارچۇق بالاساغۇن، بارسخان، غەربىي ۋە غەربىي جەنۇب تەرەپلىرىدە

تالاس، مەرغىلان، سەمەرقەنى، تېرمىز ۋە باشقىلار مەدەنىيەت، سودا ـ سانائەت ئەڭ تەرەققىي قىلغان شەھەرلەر ئىدى.

قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى ئىككىنچى بولۇپ، قەشقەر ۋە بالاساغۇن ئىدى. «قەشقەر ئوردۇ كەنت دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى، خان شاھلار تۇرىدىغان مەركەز دېگەن بولىدۇ. چۈنكى بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئەفراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان»①. قەشقەر ئەڭ قەدىمكى شەھەر بولۇپ، قاراخانىيلارنىڭ چوڭ خاقانى قەشقەر ـــ ئوردۇ كەنتتە تۇراتتى. بالاساغۇن قاراخانىيلارنىڭ يەنە بىر پايتەختى ئىدى. 10 ـ ئەسىردىكى جۇغراپىئونلاردىن مۇقەددەسى بالاساغۇن ھەققىدە توختىلىپ: «خەلقى كۆپ، چوڭ ۋە باي شەھەر» دەپ مەلۇمات بەرگەن. مەھمۇد قەشقىرىنىڭ تەبىرىچە «قۇز ئوردۇ بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر. بالاساغۇن شەھىرىمۇ قۇز ئوردۇ دېيىلىدۇ»②.

1. قاراخانىيلارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى

جامال قارشى يازغان «سۇراھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» دېگەن كىتابتىكى مەلۇماتىغا قارىغاندا، سۇتۇق بۇغراخاننىڭ بوۋىسى كۆل بىلگە قەدىرخان «قۇز ئوردۇ» (بالاساغۇن) دا مەركىزىي ھاكىمىيەتنى باشقۇرغان ۋاقىتتا ئەتراپتىكى تۇركىي قەبىلىلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئۇنىڭ زامانىسىدا تۇركىي قوۋملەر ئەللەردىن شاش، «تاشكەنت» رايونى ئىسلامىيەتنى بۇرۇنراق قوبۇل قىلغان. ئۇ مىلادىيە 819 ـ يىللىرىدىن بۇيان ماۋەرائۇننەھرده بۇرۇن ھۆكۈم سۈرگەن ئۆز ھاكىمىيىتىنى

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم.

كېڭەيتىپ، سامانىيلار خاندانلىقى بىلەن سوقۇشۇشقا مەجبۇر بولغان[1]. شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، كۆل بويلىغە قەدىرخانلىقنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن زامانى، پائالىيىتى ھەققىدە بىز ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەس. جامال قارشىنىڭ پىكرىچە، كۆل بويلىغە قەدىرخاندىن كېيىن ھاكىمىيەتنى ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى قولغا ئالغاندى. كۆل بويلىغە قەدىرخانلىقنىڭ بارىز (ئارسلانخان)، ئوغۇلچاق (قەدىرخان ياكى بۇغراخان) دېگەن ئىككى ئوغلى بولۇپ، بۇ توغرۇلۇق پىرىتساك قاتارلىق بەزى ئالىملار، بارىز (ئارسلانخان) نىڭ بالاساغۇندا ئۇلۇغ خاقان سۈپىتى بىلەن، ئوغۇلچاق قادىرخان بۇغراخان نامى بىلەن تىراز ۋە كېيىن قەشقەردە ھۆكۈم سۈرگەن[2]. مىلادىيە 893 ـ يىللىرى ئوغۇلچاق بىلەن سامانىيلار خانلىقى ئوتتۇرىسىدا كۆپ قېتىم سوقۇشۇشلار بولۇپ ئۆتكەنىدى (سامانىيلاردىن ئىسمايىل بەننى ئەھمەت ئوغۇلچاق بىلەن زاماداش بولۇشى مۇمكىن). مىلادىيە 893 ـ يىلى ئىسمايىل شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ مەركىزى تىرازنى ئىشغال قىلىپ، خوتۇن ـ بالىلىرى بىلەن 15 مىڭ ئەسكەرنى ئەسىرگە ئالغان. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇلچاق ئارسلانخان مەركەزنى قەشقەرگە يۆتكەش بىلەن سامانىيلار خاندانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىق كۆرگەن[3]. سامانىيلار ئىچىدە مەيدانغا كەلگەن قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلانغان ئوغۇلچاق، سامانىيلاردىن بىرىنى ئۆز پاناھىغا ئېلىشقا ھەرىكەتمۇ قىلغانىدى.

ئەبۇل پۇتۇھ ئابدۇغەفۇر بەننى ئەل ھۇسەيىن ئەلمايى قەشقەرى (تەخمىنەن مىلادىيىنىڭ 1084 ـ يىلى 1083 ـ يىللىرى ۋاپات بولغان) نىڭ «قەشقەر تارىخى» دېمۇ ئېنىق خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. 1028 ـ يىللىرى ئەل جەۋھەرنىڭ

---

① جامال قارشى: «سۇراھ لۇغىتىگە تولۇقلىما».
② پىرىتساك: «قاراخانىيلار» ناملىق ئەسىرنىڭ تۈركچىسىدىن.
③ پىرىتساك: «قاراخانىيلار» ناملىق ئەسىرنىڭ تۈركچىسىدىن.

«ئەسسۇراخ فىل لۇغاتىت» ناملىق ئەرەبچە سۆزلۈكنى پارسچىگە تەرجىمە قىلغان جامال قارشى قەشقەر تارىخىدىن نەقىللەر ئېلىپ، قارخانىيلار خانداىنلىقىنىڭ تارىخىغا دائىر قىممەتلىك مەنبەلەرنى بەرگەن. مۇشۇنىڭ بەرگەن مەنبەسىگە قارىغاندا، ساتۇق (ئۇنىڭ مۇسۇلمانچە ئىسمى ئابدۇل كەرىم) كۆل بىلگە قىدىرخانغا ئەۋلادى بارىز ئارسلانخانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، فرانسىيە ئالىمى سىرناندى گىرىننارتنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، سۇتۇق مىلادىيە 900 ـ يىللىرى ياكى 910 ـ يىللىرى تۇغۇلغان[1]. ئاتىسى بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەنلىكتىن، تەختكە ئۇنىڭ تاغىسى ئوغۇلچاق ۋارسلىق قىلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى ئوغۇلچاقنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندى. ئىلگىرى خانىنىڭ سامانىيلار سۇلالىسى بىلەن يارىشىپ، ئىناق ئۆتۈش پوزىتسىيىسى ئۆزگىرىپ، سامانىيلار سۇلالىسىدىن قېچىپ چىققان شاھزادە ئەبۇ نەسىر بىننى سۇلايمانىنى 932 ـ يىلى كۇتۇۋالغان ۋە ئۇنىڭ قەشقەرگە يېقىن ئاتۇشتا بىر مەسچىت سېلىشقا ئىجازەت بەرگەن. ئاتۇشتىكى بۇ مەسچىت بۇ جايدىكى تۇنجى ئىسلام مەسچىتى ئىدى. شۇ چاغدا، مۇسۇلمان كارۋانلىرى بۇخارا ۋە سەمەرقەندتىن ئاتۇشقا كېلىپ سودا قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ھەربىكەت قىلىپ، 12 ياشقا توشقان سۇتۇق بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ كارۋانلىرى ئېلىپ كەلگەن مالالارنى كۆزدىن كەچۈرۈش نىقابى بىلەن ئەبۇ نەسىر سامانى بىلەن ئۇچراشقان ھەم مۇسۇلمانلارنىڭ نامار ئوقۇش ئەھۋالىنى كۆرگەن. ئۇ ئەبۇ نەسىر سامانىيدىن سوئال سورىغان. «سامانى دەرھال ئۇلۇغ ئاللانىڭ 99 نامى يۈكسەك پەزىلەتلىرىنى بايان قىلىپ بەرگەن. ئۇ يەنە مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ

---

① گىرنارت: «سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى».

سۆزلىرىدىن نەقىل ئېلىپ، ئىسلام قانۇنلىرىنى بايان قىلغان ھەمدە ئىسلام ئەقىدىلىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى، تۆھپىلىرىنى سۆزلىگەن»[1]. ئوغۇلچاقنىڭ جىيەنى سۇتۇق ئەبۇ نەسىر ساماننىينىڭ سۆزىدىن چوڭقۇر تەسىرلىنىپ، ئانۇشنىڭ ئاغۇ كەنتىدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان[2] ھەم ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى، تۇغقانلىرىنى مەخپىي ھالدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرغان. سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكى ئالاقىدار ئىشلار ھەققىدە ئاق بۇرۇن «قەشقەر تارىخى» دا خاتىرە قالدۇرغان. يەنە مۇسۇلمان تارىخچىسى سالامى (955 ـ يىلىدىن كېيىن ئالەمدىن ئۆتكەن) ۋە «زەينۇل ـ ئەخبار» ئەل گەردىزى (ۋاپاتى 1040 ـ يىلى) ۋە ئىبنۇل ئەت ھەرى (مىلادىيە 1232 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) ئۇنىڭ بۇيۇك ئەسىرى «تارىخى ئومۇمىيە» قاتارلىق ئەسەرلەردە خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. بۇلارنى يىغىندا قىلغاندا مۇنداق دېيىلگەن: «سۇتۇق مۇھىم بىر چۇش كۆرگەندىن كېيىن ئۇ ئەتىگىنىدە ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولغان ئۆز خەلقىنى مۇسۇلمان بولۇشقا دەۋەت قىلغان. بۇ ۋەقە مىلادىيە 927 ـ يىللىرى ياكى 932 ـ يىللىرى بولۇشى مۇمكىن». ساماننىيلارنىڭ شاھزادىسى ئەبۇ نەسىر ساماني سۇتۇقنى ئىسلام دىنىغا كىرىشنى دالالەت قىلىشى ھەرگىز يەككە ـ يېگانە تاسادىپىي يۇز بەرگەن ۋەقە ئەمەس. مىلادىيە سەككىزىنچى ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلىشقا باشلىغان. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئىسلاملاشقاندىن كېيىن ئىسلام دىنى ئىككى يۇز نەچچە يىل داۋامىدا مەخپىي، ئاشكارا ۋە تۇرلۇك ئۇسۇللار بىلەن قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىغا كىرگەن. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى

---

① بارتولد: «موڭغۇللار بىسىپ كىرگەن مەزگىلدىكى تۈركىستان».
② پېرىتساك: «قاراخانىيلار».

ماۋەرائۇننەھرنىڭ شىمالىدا سامانىي خانلىقىنىڭ چېگرا سىدا يۈز بەرگەن تۈرلۈك ھەربىي ھەرىكەتلەر ۋە سودا ئالاقىلىرى شۇ جايلاردىكى تۈركلەرنىڭ تەدرىجىي ھالدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشىغا سەۋەبچى بولغان. بۇ ئەھۋاللار قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىكى تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن.

«قەشقەر تارىخى» دا بايان قىلىنغان ئەھۋاللارغا قارىغاندا، قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى سىياسىي كۈرەش سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىغا تۈرتكە بولغان بىۋاسىتە سەۋەبتۇر. سۇتۇق بۇغراخان بىنىنى بارىزخان ئەسلىي خان جەمەتىنىڭ چوڭ تارمىقى نەسەبىدىن كېلىپ چىققان. بارىزخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئانىسىنى ئوغۇلچاق ئەمرىگە ئالغان. لېكىن، سۇتۇق ئانىسى بىلەن بىللە تاغىسىغا بېقىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ چوڭ نەسەبتىكى ۋارىسلىق ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولۇش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن. مۇشۇنداق مۇرەككەپ ۋە شىددەتلىك ئوردا كۈرىشى جەريانىدا سۇتۇقنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى، ئۇنىڭ بۇ مەنىۋى قورالدىن پايدىلىنىپ كۈچ توپلاشقا، سىرتتىكى ئىسلام كۈچلىرىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈشكە پايدىلىق ئىدى.

سۇتۇقنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكىنى سېزىپ قالغان ئوغۇلچاق ئۇنىڭغا قەتئىي يول قويماسلىقنى بىلدۈرگەن.

سۇتۇق ئوغۇلچاقنىڭ بۇ ھەرىكىتىگە قارىتا مەخپىي تەشكىلات قۇرۇپ، ئۆزى بىلەن مۇسۇلمان بولغان 50 نۆكەرنى باشلاپ چىقىپ، ئوردا ـ قەلئەنى ئىگىلەش ۋە ئوغۇلچاق ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىش پىلانىنى تۈزگەن. بۇنىڭ بىلەن قەشقەردىن بىر قىسىم مۇسۇلمان پىدائىيلاردىن 300 دەك ئەسكەرنى ئۆز يېنىغا توپلىغان ۋە پەرغانىلەردىكى مۇسۇلمان پىدائىيلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئومۇمىي ئەسكەر

سانىنى مىڭدىن ئارتۇق كىشىگە كۆپەيتكەن. ئۇلار ئالدى بىلەن ئات بېشى تايانچ پونكىتىغا ھۇجۇم قىلىپ، 3000 دەك قوشۇن بىلەن جىددىي تەييارلىق قىلغان. ئۇ شەرت ـ شارائىت تەدرىجىي پىشىپ يېتىلگەندىن كېيىن ئىچكى ۋە تاشقى كۈچلەرنىڭ ماسلىشىشىغا تايىنىپ ھەربىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، قىدىرخان ئوغۇلچاق بۇغراخاننىڭ ئوردىسىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، قارشىلىق قىلغان تاغىسى ئوغۇلچاقنى قولغا ئېلىپ خانلىق تەختىنى تارتىۋالغان.

ئوغۇلچاقنىڭ شاھزادە (تېكىن) لىرى ۋە ئوردا مەنسەپدارلىرىنى قولغا ئېلىپ بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى. بەزىلىرىنى ئىمان ئېيتقۇزۇپ ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى. مۇشۇ خىل ئۇسۇل بىلەن قەشقەر ھاكىمىيىتى پۈتۈنلەي سۇتۇقنىڭ قولىغا ئۆتتى. قەشقەر نوپۇسىنىڭ يېرىمىغا قەدەر مۇسۇلمان بولغان قەشقەر خەلقى ھەر تەرەپتىن سۇتۇقنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەنلىكىنى تەنتەنە قىلىپ، پۈتۈن قەشقەر خەلقى سۇتۇق تېكىنىنىڭ ھاكىمىيىتىنى قوبۇل قىلدى. مىلادىيە 1027 ـ يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى. سۇتۇق بۇغراخان ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورنىتىشتىن كېيىن ئۆزىنى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى دەپ ئېلان قىلىپ، قەھرىمانلىق مەنسىنى ئىپادىلەيدىغان بۇغرا خانلىق ئۇنۋانىنى قوللاندى. ئىسلامىيەتنى رەسمىي دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلدى. سۇتۇق بۇغرا قاراخان قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىچىدە بىرىنچى بولۇپ ئىسلام دىنىغا كىرگەن. ئىسلام دىنى تارقىتىشچى نامى بىلەن تارىختا مەشھۇردۇر ۋە قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئاساسىنى سالغان ئادەم ھېسابلىنىدۇ.

سۇتۇق بۇغراخان قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاقانى بولغاندىن باشلاپ، قاراخانىيلار خاندانلىق تارىخىدا مەدەنىيەت گۈللەنگەن ۋە ئىسلاملىشىش دەۋرى باشلانغان. بۇ دەۋردە قاراخانىيلار خاندانلىقى قۇدرەتلىك، مەدەنىيەتلىك بىر دۆلەت

سۈپەتسىزدە جاھانغا تونۇلغانلىقىدى. سۈتۈق بۇغرا قاراخان ئىسلاملاشتۇرۇش ئىشىدا، خەلقلەرنى ئىسلام دىنىغا دەۋەت قىلىشتا ئالدى بىلەن قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، ئىلى، بالاساغۇن، بارسخان (ئىسسىقكۆل ئەترابى) قاتارلىق جايلاردا، ئىسلام دىنىنى ناھايىتى تېز ۋاقىتتىنكى ئىچىدە تارقىتىپ، بۇ رايونلاردا يىلتىز تارتتى ۋە ئىسلام ئومۇملاشتى. بۇنىڭ بىلەن سامانىيلار خاندانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، تالاس شەھىرىنى قايتۇرۇۋالدى. 10 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرى، سۈتۈق بۇغراخان بالاساغۇننى ئىشغال قىلدى. بالاساغۇننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن يەتتە سۇ رايونى، بالقاش ۋادىلىرىدىكى تۈركى تىللىق قەبىلىلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى. مىلادىيىنىڭ 40 ـ يىللىرى سۈتۈق بۇغراخاننىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئىسلامغا دەۋەت قىلىشى ئارقىلىق، ئىككى يۈز مىڭغا يېقىن تۈركلەر ئىسلام دىنىغا كىردى ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا ئىسلام دىنى زور كۈچ بىلەن ئومۇملاشتى. بۇ ۋاقىتتا سۈتۈق بۇغراخان ئۆزىنىڭ پايتەختىنى قەشقەر قىلىپ بەلگىلىدى. قاراخانىيلارنىڭ مەركىزى قەشقەرگە ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان، ئافغانىستان قاتارلىق ئىسلام ئەللىرىدىن نۇرغۇن دىن پېشۋالىرى، دىن ئالىملىرى كەلدى. «مانا مۇشۇ ئىسلام پېشۋا ئالىملىرى سۈتۈق بۇغراخانغا ئابدۇكېرىم دەپ مۇسۇلمانچە ئىسىم قويۇشتى»①.

سۈتۈق بۇغراخان دەۋرىدە ئۇنىڭ نامىغا قۇيدۇرغان تىللا پۇل سۈتۈق بۇغراخان نامى بىلەن مۇسۇلمانچە ئابدۇكېرىم دېگەن خەت ئويۇلغان تىللا پۇللار ھازىر لېنىنگرادتىكى مۇزېيدا ساقلانماقتا. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە قاراخانىيلار دەۋرىدە سودا ـ تىجارەتنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرىدە ئالتۇن تەڭگە پۇللار قۇيۇلغان. قەشقەر ۋە تەڭرىتاغ، يەتتە سۇ رايونلىرىدىكى تىراز،

① پىرىتساك: «قاراخانىيلار».

بارىسغان قاتارلىق شەھەرلەردە پۇل چىقىرىدىغان ئورۇنلار بار ئىدى. قاراخانىيلار بازارلىرىدا بۇ ۋاقىتتىنكى ئۆزىدە يەنىلا ئالتۇن تەڭگە، مىس تەڭگە قاتارلىق ئوچ خىل تەڭگە ئىشلىتىلەتتى. سۇتۇق بۇغراخان بالاساغۇننى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن قەشقەرگە قايتىپ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا قارشى زور ئۇرۇشقا تەييارلاندى. سۇتۇق بۇغراخان ئۆزى ئىسلام قوشۇنىغا رەھبەرلىك قىلىپ، خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. سۇتۇق بۇغراخان بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە خوتەن بۇددىس ئۇيغۇرلىرىنى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن كۇچارغا يۈرۈش قىلدى ۋە قەدىمدىن بېرى بۇددا دىنىنىڭ مەركىزىدىن بىرى بولغان كۇچار قاتتىق قارشىلىق قىلىپ، ئىسلام دىنىغا كىرىشكە تەرسالىق قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر سۇتۇق بۇغراخانغا باش ئەگدى. خوتەن بىلەن كۇچاردىكى ئۇيغۇر بۇددىسلىرى ئاخىر بويسۇنغان بولسىمۇ، ئاھالىنىڭ زور كۆپچىلىكى يەنىلا مۇسۇلمان بولماي بۇرۇنقى بۇددا دىنىي ئېتىقادىدا قالدى.

سۇتۇق بۇغراخان خوتەن، كۇچارلارنى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى بويسۇندۇرۇش تاكتىكىسىدا ئاۋۋال مىلادىيىنىڭ 950 ـ يىللىرى شىمال تەرەپتىن ئىلغا، جەنۇب تەرەپتىن قاراشەھەر تەرەپتىكى ئۇرۇش يۆنىلىشى بويىچە قوشۇن تەشكىللەپ ماڭدى. بۇ ئۇرۇشقا ئەبۇ نەسىر سامانىيىنىڭ ئوغلى ئەبۇ فەتتاھنى قوماندان قىلدى. مىلادىيە 950 ـ يىللىرى ئەتراپىدا ئەبۇل فەتتاھ قوماندانلىقىدىكى قاراخانىيلار قوشۇنى ھەشەمەتلىك بايراق، داقا ـ دۇمباق ئەلەملىرىنى كۆتۈرۈپ، ھەيۋەتلىك قوشۇن بىلەن شەرققە يۈرۈش قىلدى. قاراخانىيلارنىڭ ئەبۇل فەتتاھ باشچىلىقىدىكى قوشۇنى كۇچار، كورلا، قاراشەھەر قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، توقسۇن يولى بىلەن تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى بەشبالىق شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىش بىلەن تەڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى

بەشبالىق ۋە قارا خوجا شەھىرىدىن نۇرغۇن قوشۇن يۆتكەپ تەكرىتاغ ئېغىزىدا ئەبۇ فەتتاھ قوشۇنلىرىغا قاتتىق قارشىلىق قىلدى. بۇ ۋاقىتتا سۇتۇق بۇغراخان قارا خانىنىڭ چوڭ ئوغلى مۇسا تېكىن (بايتاش) نىڭ قوماندانلىقىدا قارا شەھەرگە ۋاقتىنچە چېكىنىپ بۇ جايدا قوشۇنلىرىنى تەرتىپكە سالدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىمۇ ناھايىتى زور چىقىمغا ئۇچرىدى. سۇتۇق بۇغراخان بۇددىس ئۇيغۇرلىرى بىلەن بولغان جەڭدە ئەبۇ نەسىر سامانىيىنىڭ ئوغلى ئەبۇل فەتتاھ زور قەھرىمانلىق جاسارەت بىلەن خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، سۇتۇق بۇغراخان ئۇنىڭغا «ئالىپ تېكىن» (قەھرىمان شاھزادە) دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بۇددا دىنىدا قېلىش شەرتى بىلەن قاراخانىيلار خانلىقىغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. سۇتۇق بۇغراخان ئۆز دۆلىتىنىڭ شەرقىي چېگراسى قىلىپ، كۇچارنى بېكىتتى[1]. مىلادىيە 954 ـ يىلى سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ ئېغىر كېسەلگە دۇچار بولغانلىقىدىكى خەۋەر مۇسا تېكىنگە يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن مۇسا تېكىن تېزلىكتە قەشقەرگە قايتتى. ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، دىنىي ئالىم ۋە سىياسىيئون، تالانتلىق ھەربىي سەركەردە سۇتۇق بۇغراخان 22 يىل قاراخانىيلار خانى بولۇپ، مىلادىيىنىڭ 955 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ مۇسۇلمانچە ئىسمى ئابدۇلكەرىم ئىدى[2]. ئۇنىڭ جەسىتىنى ئاتۇشتكى مەشھەتتە ئۇستازى ئەبۇ نەسىر سامانىيىنىڭ قەبرىگاھىنىڭ يېنىغا قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئائىلە مازارى بولغان «گۈمبەز تول خاقانىيە» نامىلىق ھۆكۈمدارلار گۈمبىزىگە دەپنە قىلىنغان. سۇتۇق بۇغراخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن چوڭ ئوغلى مۇسائىبن ئابدۇلكەرىم بۇغراخان (تۇركچە ئىسمى بايتاش) ئارسلان بۇغراخان ئۇنۋانى بىلەن قاراخانىيلار تەختىدە

① «تەزكىرەئى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان» قولىيازمىلىرى.
② جامال قارشى: «سۇراھ لۇغىتىگە تولۇقلىما».

ئولتۇردى. ئۇ يەنىلا قەشقەرنى قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى قىلدى. ئۇنىڭ ئىنىسى سۇلايمان بالاساغۇندا تۇردى. مۇسا ئارسلان بۇغراخان ئۆتكۈر سىياسەتچىلەردىن بولۇپ، كۆپ ئىقتىدارلىق ئالىم ئىدى. ئۇ قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ تەختىگە چىققاندىن كېيىن بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان دۆلەت مەمۇرىي تۈزۈمىنى بەرپا قىلىپ، كۆپ قاتلاملىق، كۆپ شەكىللىك ئىجتىمائىي تۈزۈمنى تىكلىگەن. شەرق قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى هوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن ئۇلارغا مەلۇم مەمۇرىي هوقۇق بەرگەن. قاراخانىيلار خاندانلىقىدا بىۋاستە باشقۇرۇشنى يولغا قويغان. ئۆز دائىرىسىدىكى هەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ مەنسەپكە تەيىنلەش ۋە مەنسەپتىن ئېلىپ تاشلاشنى ئۆزى بىۋاستە بەلگىلەيتتى. قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىدە مەمۇرىي تۈزۈمنى ئوڭۇشلۇق يولغا قويۇش ئۈچۈن، بىر قاتار قانۇن ـ تۈزۈم، نىزامنامىلەر تۈرغۇزۇلغان. مۇشۇ تۈزۈملەرنى تۈرغۇزۇپ، قاراخانىيلار هاكىمىيىتىنىڭ بالاساغۇن ۋە قەشقەردىكى مەركىزىي هاكىمىيىتىنى مۇستەهكەملىگەن. قاراخانىيلارنىڭ ئىچكى بىرلىكىنى كۈچەيتكەن. «مىلادىيە 960 ـ يىلى 200 مىڭ چېدىرلىق تۈركى خەلقلەر ئىسلام دىنىغا كىردى»[1]. قاراخانىيلار هاكىمىيىتىدىكى رايونلاردا دىنىي مۇئەسسەسىلەرنى قۇرۇپ، ئىسلام دىنىنى زور كۈچ بىلەن كېڭەيتتى. خوتەندىكى بۇددىسلارغا هۇجۇم قىلىپ، خوتەننى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى. ئۇ ئالىپ تېكىن باشچىلىقىدىكى مۇسۇلمان قوشۇنىنى تەشكىللەپ ئىلىدىكى ئۇيغۇرلار ئۇستىگە يۈرۈش قىلىپ، ئالدى بىلەن قارا شەهەرنى ئىشغال قىلدى. ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى مىڭلاق قاتارلىق رايونلارغا يۈرۈش قىلدى. قاراخانىيلارنىڭ قوشۇنى ئىلىنى ئىشغال قىلىپ، بۇ

---

① ئىبنۇل: «تارىخى ئومۇمىي».

جايدىكى بۇددا ئىبادەتخانلىرىنى ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. بۇددىس ئۇيغۇرلىرىنى مىڭلاقتىن سۇرۇپ چىقىرىپ، ئۇ يەرلەرگە مۇسۇلمان تۈزكلەرنى ئورۇنلاشتۇردى. دەل مۇشۇ مەزگىلدە قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى ئىلىغا ھۇجۇم قىلدى.

قاراخانىيلارنىڭ مۇسۇلمان قوشۇنلىرى بىلەن قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى جەڭ ئىنتايىن شىددەتلىك بولغان. بۇنى مۇشۇ شېئىرلاردىن بىلىش مۇمكىن.

كەلدى ماڭا تات①
ئېيتتىم ئەمدى يات
قوشقا بولۇپ ئات،
سېنى تىلەر ئومۇ بوي

ماڭا بىر كاپىر ئۇيغۇر ھۇجۇم قىلىپ كەلدى. مەن ئۇنى ئۆلتۈردۈم. قۇش ـ بۆرىلەرگە يەم بولسۇن دەپ ئۇنى پارچە پارچە قىلىۋەتتىم.②

تۈن بىلەن باستۇق
ھەر تەرەپتىن بوكتۈرمە قۇردۇق
ئاتلارنىڭ كوكۇلىلىرىنى كەستۇق
مىڭلاق ئەرلىرىنى سويدۇق

ئۇيغۇرلارغا قىلىنغان بۇ ھۇجۇم توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: «بىز ئۇلارنىڭ ئۇستىگە كېچىسى باستۇرۇپ باردۇق. ھەر تەرەپتىن مۆكۈپ كىرىپ، ھەتتا ئاتلارنىڭ كوكۇلىلىرىنى

① تات ـ بەزى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تىلىدا «مۇسۇلمان بولمىغان ،كافىر، ئۇيغۇر» لار دېگەن مەنىدە. ئومۇمىي تۈرك خەلقلىرى تىلىدا «پارسلار» دېگەن مەنىدىكى سۆز.
② «تۈركى تىللار دىۋانى» 1 ـ توم 564 ـ، 565 ـ بەت.

كەستۇق. مىڭلاق ئادەملىرىنى ئۆلتۈردۇق». «مىڭلاق ــ بىر يەرنىڭ نامى»[1].

ئالىپ تېكىن قاتتىق جەڭلەردىن كېيىن قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، قۇجۇنى ئىشغال قىلدى. قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلماي، ئۆزلىرىنىڭ بۇددا دىنىدا قېلىپ، ئىچكى مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قېلىش شەرتى بىلەن قاراخانىيلارغا تەۋە بولدى.

ئۇيغۇر تارىخىي مەنبەلىرىدە قاراخانىيلار ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن، قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن بەشبالىقتا ئېلىپ بارغان بىر قېتىملىق شىددەتلىك جەڭدە ئەبۇ نەسىر سامانىيىنىڭ ئوغلى ئەبۇل فەتتاھ باتۇرلۇق بىلەن خىزمەت كۆرسىتىپ، قازا قىلدى. ئالىپ تېگىننىڭ مازىرى جەنۇبىي تاغ ئېتىكىدە بولۇپ، ھازىرمۇ خەلقلەر بۇ مازارنى «ئەل پەتتاھ غوجام» مازىرى دەپ ئاتايدۇ.

2. قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش يولىدىكى كۈرەشلەر

قاراخانىيلار سۇلالىسى 10 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۆز تېررىتورىيىسىدىكى زېمىننى بىرلىككە كەلتۈردى. مۇشۇ دەۋرده قاراخانىيلارنىڭ زېمىنى شەرقتە گەنسۇدىن تارتىپ، غەربتە ئارال دېڭىزىغىچە، شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن تارتىپ جەنۇبتا قارا قۇرۇم كوئىنلۇن تاغلىرىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. مىلادىيە 998 ـ يىلى مۇسا بىن ئابدۇلكەرىم (باي تاش) ئارسلان بۇغرا قاراخان ئالەمدىن ئۆتتى. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خانلىق مازارى «گۇمبەزە تۇل

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى» بىرىنچى توم 565 ـ بەت.

خاقانی» نامی بىلەن ئاتالغان ئاتۇشتىكى تەختىيۇندىكى «بۇغرام» قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىندى.

مۇسا بۇغراخان ئىنىسى ھارۇن بۇغراخان «قاراخان» ئۇنۋانى بىلەن تەختتە ئولتۇردى. ھارۇن بۇغراخان بىلىم ئىقتىدارى يۇقىرى، تەدبىرلىك، دىپلوماتىيە ئىشلىرىغا ئۇستا، ھەربىي ئىستراتېگىيە. تاكتىكا جەھەتلەردە يېتىلگەن غەيرەتلىك زات ئىدى. ئۇ قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تەختىدە ئولتۇرۇپ، دۆلەتنى ئىچكى جەھەتتە تىنچلىق - تولۇق خاتىرجەملىككە ئېرىشتۇردى. بۇنىڭ بىلەن زور ھەربىي قوشۇننى تەشكىللەپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇتىغا يۈرۈش قىلىپ، ئىدىقۇتنى قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا كىرگۈزدى. قاراخانىيلارنىڭ زېمىنىنى ئۇنۇملۇك باشقۇرۇش ئۈچۈن، ئۆز تەۋەسىدىكى مۇسۇلمان ۋە تېخى مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەردىن تەركىب تاپقان غايەت زور، قۇدرەتلىك، ئىنتىزامچانلىقى ۋە جەڭگىۋارلىقى ئۇستۇن بولغان قوشۇن ئۈيۇشتۇرۇپ، قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي كۈچىنى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە ئاشۇردى. ھارۇن بۇغرا قاراخان ۋەزىيەتنى توغرا مۆلچەرلەپ، سامانىيلار خانلىقىنىڭ چىرىكلەشكەنلىكى، ئىچكى جەھەتتىكى مالىمانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، خۇراسان «شەرقىي ئىران» ئافغانىستان ۋە ماۋەرائۇننەھر قاتارلىق تېررىتورىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايونلارغا ھەربىي يۈرۈش قىلدى.

سامانىيلار سۇلالىسىدىكى غەزنىۋىيلەرنىڭ ھۆكۈمرانى ئەمىر سەبۈك تېكىن (سوبۇق تېكىن) ئافغانىستانىنىڭ بىر قىسمىنى ئىگىلەپ ئۆز ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، ھىندىستانغا يۈرۈش قىلغاندا، سامانىيلار دۆلىتىنىڭ مەركىزى بولغان بۇخارادىمۇ ئىچكى بۆلۈنۈش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلگەنىدى.

ھارۇن بۇغراخان سامانىيلار خانلىقىنىڭ ئىچكى

قالايمقانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىيە 990 ـ يىلى زور قۇدرەتلىك ھەربىي قوشۇن تەشكىللەپ، سامانىيلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغانلىقىغا 150 يىل بولغان ئىسسىپبجاب شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. مىلادىيە 991 ـ يىلى پەرغانىگە يۈرۈش قىلدى. پەرغانىنى ئالغاندىن كېيىن مىلادىيە 992 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا ماۋەرائۇننەھىردىكى سەمەرقەندنى ئالغاندىن كېيىن سامانىيلار خانلىقىنىڭ پايتەختى بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى. سامانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارى ئەمىر نۇھ قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، بۇخارا شەھىرىگە قامىلىپ قالدى. ھارۇن بۇغرا قاراخان بۇخارانى قاتتىق مۇھاسىرە ئاستىغا ئالدى. نائىلاج ئەمىر نۇھ مۇداپىئەدىن ئاجىز كېلىپ، بۇخارادىن قاچتى. ھارۇن بۇغرا قارا خان بۇخارانى ئۇرۇشسىز ئىشغال قىلدى. ئۇ يەردە ئۇچ يىل تۇردى. بۇ مەزگىلدە ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھەممە جايلىرىنى ئارقا ـ ئارقىدىن ھاكىمىيەت ئاستىغا ئالدى. ھارۇن بۇغرا قاراخان بۇخارادا ئۇزۇن مۇددەت تۇرالمىدى. ئۇنىڭ كېسىلى ئېغىرلىشىپ سەمەرقەندكە ماڭدى. ئۇ يەردىمۇ ئانچە ئۇزاق تۇرالماي، قەشقەرگە قايتىشقا مەجبۇر بولدى. يول ئۇستىدە، يەنى «قوشقار بېشى» دېگەن جايدا مىلادىيىنىڭ 997 ـ يىلى ۋاپات بولدى① . ئۇنىڭ جەسىتىنى دەرھال يۆتكەپ كېلىپ، ئاتۇشتىكى قاراخانىيلارنىڭ ئائىلە مازىرى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قويۇلغان «گۈمبەزە تۇل خاقانىيە» نامىلىق ھۆكۈمدارلار قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان.

ھارۇن بۇغرا قاراخان ئۆز ـ ئۆزىنى «شەھابۇد دەۋلەت ۋە دىن» (دۆلەتنىڭ نۇرى ۋە ئېتىقادنىڭ تۇۋرۇكى) دېگەن ئىسلام لەقەم بىلەن ئاتىغان. ئەل بىرۇنى (973 ـ 1048 ـ يىللار)

---

① «جەت ئەل تارىخى» مەنبەلىرىدە ھارۇن بۇغرا قاراخانىنى مىلادىيە 993 ـ يىلى ۋاپات بولغان دەپ كۆرسىتىسە، خەنزۇ مەنبەلىرىدە مىلادىيە 992 ـ يىلى ۋاپات بولغان دېيىلگەن. مەن ئۇيغۇر تارىخىي مەنبەلىرىدىكى 997 ـ يىلىنى توغرا دەپ قاردىم.

نىڭ قارىشىچە: «بۇ ئۇنۋان خەلىپە تەرەپتىن بېرىلگەن بولماستىن، ئۆزى ئۇنۋانلىرىغا قوشۇۋالغان. چۈنكى ئۇ زامانلاردا قاراخانىيلار بىلەن ئىسلام خەلىپىلىكى ئوتتۇرىسىدا تېخى رەسمىي مۇناسىۋەت ئورنىتىلغان ئەمەس ئىدى. بۇ ئەڭ قەدىمكى هارۇن بۇغراخاننىڭ مىتال پۇللىرىدىن ئىسپاتلانغان»[1]. مۇسا ئارسلانخاننىڭ جىيەنى ئەھمەد ئىبنى ئەلى (تۇغان خان I دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. غەربىي-قىسمىنى ئىداره قىلىش، سامانىيلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىش ئىشى يەنىلا ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئوغۇللىرى ناسىر ىننى ئەلىگە قالدى. بۇ چاغلاردا ناسىر ىننى ئەلى (ئىلىك خان) مىلادىيە 998 ـ يىلىغا قەدەر دۆلەتنىڭ غەربىي قىسمىنى دادىسى ئەلى ئارسلانخان نامىدا ئۇنىڭدىن كېيىن قېرىندىشى ئەبۇ ناسىر ئەھمەد ىننى ئەلى (تۇغان خان) 988 ـ يىلىغا قەدەر (1016 ـ 1017 ـ غىچە) نامىدا باشقۇرۇلغان. ئۇ قاراخانىيلار هۆكۈمدارلىرى ئىچىده ئاببباسىيلار خەلىپىسىنى ئەڭ بۇرۇن ئېتىراپ قىلغان كىشى بولۇپ، ئاببباسىي خەلىپىلىرىنىڭ نامىلىرى ئۇلارنىڭ مىتال پۇللىرىدا ئورۇن ئالغانىدى.

مىلادىيە 996 ـ يىللىرى هارۇن بۇغراخاننىڭ ئەۋزە ئىنىسى (مۇسا بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى) ناسىر ىننى ئەلى ئىلىك خاننى نۇرغۇن قوشۇن بىلەن سامانىيلار خاندانلىقىغا يېڭى هۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. هارۇن بۇغراخان قەشقەرگە قايتىش مەزگىلىده قېرىندىشى ئەلى تېكىننى قاراخانىيلار خاندانلىقى تەرەپتىن بالاساغۇن ۋە ئۆزكەنتكە ئىلىك خان ئۇنۋانىدا باش ئەمىر ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ بالاساغۇنغا تەيىنلەنگەن باش ئەمىر ۋالىيسى شىمالىي «ئىلىك خان» نامى بىلەن تەكرىتاغنىڭ شىمالى ۋە سىر دەريانىڭ شەرقىدىكى

① پرىتساك: «قاراخانىيلار».

زېمىنلەرنى ئىداره قىلاتتى. شىمالىي ئىلىك خانىنىڭ مەركىزى بالاساغۇندا ئىدى. ئۆزكەنتكە تەيىنلەنگەن باش ۋالىي غەربىي ئىلىك خان دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ ئاساسەن ماۋەرائۇننەھر رايونىنى ئىداره قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىداره قىلىش دائىرىسىده غەربىي ئىلىك خان ۋە شىمالىي ئىلىك خان دەپ ئىككى ئىلىك خان پەيدا بولدى. شىمالىي رايونىنى ئىداره قىلىدىغان ئىلىك خانلىققا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاھزادىلىرىدىن بىرى تەيىنلەندى. غەربىي ئىلىك خان ۋەزىپىسىگە ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئوغلى ناسىر تەيىنلەنگەنىدى. بۇ چاغدا سامانىيلار ھۆكۈمدارى ئەمىر نۇھ ئامۇلغا قېچىپ بېرىپ، غەزنەۋىيلەر ھۆكۈمدارى سەبۇ تېكىن ۋە باشقا يەرلىك ھۆكۈمدارلاردىن ياردەم تەلەپ قىلدى. ئەمما ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرى بىلەن بولۇپ كەتكەچكە، يەنە بىر تەرەپتىن قاراخانىيلارنىڭ كۈچىدىن ئېھتىيات قىلغاچقا بۇ ئۇرۇش سېپىگە كىرىپ قېلىشتىن باش تارتىپ ياردەم بېرىشنى رەت قىلدى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاقانى ھارۇن بۇغرا خان ئالەمدىن ئۆتكەن خەۋىرى يەتكەندىن كېيىن، ئەمىر نۇھ بۇخارا‌غا ھۇجۇم قىلماق ئۈچۈن، ئىمكانىيەتىنىڭ بارىچە بارلىق ئەسكىرىي كۈچىنى توپلىدى. ئەمىر نۇھ سىر دەريانىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا جايلاشقان سالجۇقلاردىن ياردەم تەلەپ قىلغاندا سالجۇقلار ياردەمگە سۇ باشى (ھەربىي قوماندان) ئوغلى ئارسلانخان بېك باشچىلىقىدا بىر بۆلۈم ھەربىي قوشۇن ئەۋەتتى. ئەمىر نۇھ سىر دەريادىن ئۆتۈپ بۇخارا‌غا ھۇجۇم قىلدى. بۇ ۋاقىتدا بۇخارادىكى تەرەپلەرنىڭ ياردىمى بىلەن كۈچ توپلاپ ئەمىر نۇھ، ئىلىك خان، ئەل تېكىننىڭ ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، بۇخارانى يېڭىۋاشتىن ئىگىلىۋالدى. ئەمىر نۇھ ئىلگىرىكىدەكلا بۇخارانى ئۆزىنىڭ پايتەختى قىلدى.

ئىلىك خان ئەلى تېكىن بۇخارانى تارتقۇزۇپ قويغاندىن كېيىن بۇخاراغا قايتا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. ئەمىر نۇھ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئەمىر سەبۈك تېكىندىن يارەەم سورىدى. سەبۈك تېكىن نۇرغۇن ئەسكىرىي كۈچ بىلەن بۇخاراغا يېقىنلاشقاندا ئەمىر نۇھ سەبۈك تېكىندىن گۇمانلىنىپ، ئۇنىڭ ئۆزىگە خىيانەت قىلىپ قويۇشتىن قورقتى. بۇنىڭ بىلەن دەرھال ۋەزىرى مۇھەممەد بىننى ئەزىزنى ئىلىك خانىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ، ئىلىك خان ئەلى تېكىن بىلەن سۈلھى قىلدى. سامانىيلار سۈلالىسى بىلەن قاراخانىيلار سۈلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى سۈلھىدە بۇخارا ۋە سەمەرقەند ئارىسىدىكى «كاتىۋان چۆلى»نى چېگرا سىزىقى قىلىپ بەلگىلىدى. بۇنىڭ بىلەن كاتىۋان چۆلىنىڭ غەربىي قىسمى سامانىيلار سۈلالىسىگە، شەرقىي قىسمى قاراخانىيلار سۈلالىسىگە قارايدىغان بولدى.

ھارۇن بۇغرا قارا خان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى يۈسۈپ تېكىن (يۈسۈپ قادىرخان) قاراخان ئۇنۋانى بىلەن تەختكە ئولتۇردى.

مىلادىيە 998 ـ يىلى سامانىيلار خانىدانلىقىنىڭ ئەمىرى نۇھ ئىبنى مەنسۇر ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ھارىس مەنسۇر ئەمىر بولدى. شۇ يىلى غەزنىۋى ھۆكۈمدارى سەبۈك تېكىن بەلختە ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئىسمايىل بىلەن مەھمۇد خانلىق تەختىنى تالىشىپ، ئۆزئارا جەڭگى ـ جېدەل قىلىشتى. ئەلى تېكىن نۇھ بىلەن تۇزۇشكەن كېلىشىم بويىچە مەنسۇر بىلەن داۋاملىق دوستانە ئۆتتى. لېكىن ئەمىر مەنسۇرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن نارازى بولغان ۋەزىر ئابدۇللا بىننى مۇھەممەد ھەربىي قوماندان فايىق باشچىلىقىدىكى ئەمەلدارلار يۈسۈپ قىدىرخانغا ئەبۇ مەنسۇر رىياسەتچىلىكىدە ۋەكىل ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنىڭ قاراخانىيلار خاندانلىقىغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. يۈسۈپ قادىر قاراخان بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلىپ،

سەمەرقەندتىكى ئەلى تېكىن ئىلىك خانغا بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى. ئەلى تېكىن ئىلىك خان بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقاندا ۋەزىر ئابدۇللا بىننى مۇھەممەد ئەلچى ئەبۇ مەنسۇر، قوماندانى پايىق قاتارلىقلار بۇخارادىن سەمەرقەندكە قېچىپ كەتتى. ئەلى تېكىن ئىلىك خان بۇخاراغا كېتىۋېتىپ، ۋەزىر ئابدۇللا مۇھەممەد ۋە ئابۇ مەنسۇر قاتارلىقلارنى ئۇلارنىڭ ئاسىيلىقى ئۈچۈن قولغا ئالدى. فايىقنى تۇرۇشاۋۇل قىلىپ، بىر بۆلۈك ئەسكەر بىلەن بۇخاراغا ئەۋەتتى. ئەمىر مەنسۇر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ بۇخارادىن قېچىپ كەتتى. فايىق بۇخاراغا كېلىۋېلىپلا ئەلى تېكىندىن يۈز ئۆرۈپ، ئەلى تېكىن ئىلىك خانغا قارشى مۇداپىئە كۆرۈشكە تەييارلاندى. يەنە بىر تەرەپتىن ئەمىر مەنسۇرغا ئەلچى ئەۋەتىپ، پادىشاھلىق نامى ئەمىر مەنسۇردا بولۇش، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئۆزىدە بولۇش شەرتىنى قويدى. ئەمىر مەنسۇر ماقۇل بولۇپ، بۇخاراغا قايتىپ كەلدى. ئەلى تېكىن ئىلىك خان بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن سەمەرقەندكە قايتتى.

ئەمىر مەنسۇر ۋە پايىقلار، سەبۈك تېكىننىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ئارىسىدىكى ماجىرالىرىدىن پايدىلىنىپ خۇراسانىنى تارتىۋالدى. بەگ تۇزۇن ئىسىملىك بىر قوماندانىنى خۇراسانغا ۋالىي قىلىپ تەينىلىدى.

مەھمۇد (سەبۈك تېكىننىڭ چوڭ ئوغلى) دادىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش ئۈچۈن، ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئېلان قىلدى ۋە بەگ تۇزۇن بىلەن ئۇرۇش باشلىدى. ئەمىر مەنسۇر ۋە فايىقلار نۇرغۇن قوشۇن بىلەن بەگ تۇزۇنگە يارىدەم بېرىش ئۈچۈن خۇراسانغا يېتىپ كەلدى. فايىق ۋە بەگ تۇزۇن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئەمىر مەنسۇرنى قاماققا ئالدى. ئۇنىڭ ئورنىغا مەنسۇرنىڭ ئىنىسى ئابدۇلمۇلۈك ئىبنى نۇھنى تەختكە چىقاردى. ئەمىر ئابدۇلمۇلۈك سۇلتان مەھمۇد بىلەن بولغان

ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، فايىق، بەگ تۇزۇنلەر بىلەن بىللە بۇخاراغا قاچتى. سۇلتان مەھمۇد خۇراسانىنى ئىشغال قىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي فايىق ئالەمدىن ئۆتتى.

مىلادىيە 999 ـ يىلى غەربىي ئىلىك خان ناسىر بىننى ئەلى ئەسكەر چىقىرىپ، سامانىيلار پايتەختى بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى. سامانىيلارنىڭ بۇ ئورنىنى ساقلاۋاتقان چاپارمىنى جەڭدە يېڭىلىپ تەسلىم بولدى. قاراخانىيلار ئەسكىرىنىڭ قوشۇنىي بۇخاراغا كىردى. ئۇجەيمۇلئان ئوردىسىدىكى سامانىيلارنىڭ دۆلەت ئەربابلىرىدىن مەلىكە شاھ II ۋە خان جەمەتىي ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىنى نەزەربەند قىلىپ، ئۆزكەنتكە ماڭدى. تەخمىنەن 130 يىل (870 ـ يىلىدىن 999 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن سامانىيلار پادىشاھلىقى ھالاك بولدى. ئىلىك خان ناسىر ماۋەرائۇننەھرنى تامامەن ئىگىلىدى.

غەزنىۋىيلەر ھۆكۈمدارى سۇلتان مەھمۇد قاراخانىيلار بىلەن ئەپ ئۆتۈش ئۈچۈن، دوستلۇق مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ ياخشىلاش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھىجرىيە 380 ـ يىلى (مىلادىيە 1001 ـ، 1002 ـ يىللىرى) يۈسۈپ قادىر قاراخان سۇلتان مەھمۇدنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن غەزنىۋىيلەرگە مەخسۇس ئەلچى ئۆمىكى ئەۋەتتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن سۇلتان مەھمۇد ئاتاقلىق ئالىم ئەبۇلەتىق بىلەن ۋالىي دەرىجىلىك يەنە بىر ئەمەلدارنىڭ يېتەكچىلىكىدە بىر ۋەكىللەر ئۆمىكىنى يۈسۈپ قادىرخان ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئەلچىلىرى يۈسۈپ قادىر خان بىلەن قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋەتنى ئورنىتىش تەكلىپىنى بەردى. يۈسۈپ قادىرخان بۇ تەكلىپنى دەرھال قوبۇل قىلدى ۋە ماۋەرائۇننەھردە ناسىر (ئىلىك خان) غا پەرمان بېرىپ، قىزى چېگىلنى سۇلتان مەھمۇدقا خوتۇنلۇققا بېرىشنى بۇيرۇدى. ناسىر ئىلىك خان يۈسۈپ قادىر قاراخانىنىڭ يارلىقىنى دەرھال ئورۇنلاپ، سۇلتان مەھمۇدقا ئۆز قىزىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن

قاراخانىيلار بىلەن غەزنەۋىيلەر ئوتتۇرىسىدا تۇغقانلىق ئورنىتىلدى.

مىلادىيە 1005 - يىلى ناسىر ئىلىك خاننىڭ ئامۇ دەريا بويىدىكى چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى بىلەن سۇلتان مەھمۇدنىڭ چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى ئارىسىدا چېگرا توقۇنۇش يۈز بەردى. بۇ ئادەتتىكى توقۇنۇشنىڭ ئاقىۋىتى ھەر ئىككى تەرەپنى ئۇرۇشقا سۆرەپ كىردى. بۇ چاغدا سۇلتان مەھمۇد ھىندىستاندا ئۇرۇشتا ئىدى. ناسىر ئىلىك خان غەزنىۋىيلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، بىر تۈركۈم ئەسكەرلەرنى، ئىنىسى چاغرى تېكىننىڭ قوماندانلىقىدا بەلخكە ئەۋەتتى. يەنە بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى سۇ بېشى تېكىننىڭ قوماندانلىقىدا خۇراسانغا ئەۋەتتى. چاغىر تېكىن باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار، ئامۇ دەريانى كېسىپ ئۆتۈپ بەلخنى ئىشغال قىلدى. سۇ بېشى تېكىن باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار، خۇراسان ۋىلايىتىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلىدى. سۇلتان مەھمۇد بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن دەرھال ھىندىستاندىن غەزنەۋىگە يېتىپ كېلىپ، چاغىر تېكىننىڭ قوشۇنلىرى بىلەن قاتتىق ئېلىشتى. چاغىر تېكىن مەغلۇپ بولۇپ، بەلختىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئارقىدىنلا سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىيدىكى بارلىق ھەربىي كۈچىنى سۇ بېشى تېكىننىڭ قوشۇنلىرىغا سالدى. بۇ مەزگىل قاتتىق جەڭ بولغاندىن كېيىن سۇ بېشى تېكىن ماۋەرائۇننەھرگە چېكىندى. ئۇرۇش ھىجرىيىنىڭ 397 (مىلادىيە 1006) - يىلىدىن مىلادىيىنىڭ 1007 - يىلىغا قەدەر داۋام قىلدى.

مىلادىيە 1007 - يىلى يۈسۈپ قادىر قاراخان سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىگە قارشى ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن، نۇرغۇن ھەربىي كۈچ بىلەن قەشقەردىن ماۋەرائۇننەھرگە قاراپ يۈرۈش قىلدى ۋە بالاساغۇندىكى شىمالىي تۇغان خان (ئىلىك خان) غا ئەسكەر توپلاپ سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلىشقا يارلىق چۈشۈردى. يۈسۈپ

قادىر قاراخان 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئامۇ دەريادىن ئۆتۈپ بەلخنى ئىگىلىدى. سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىيمۇ ناھايىتى تېزلىكتە نۇرغۇن قوشۇن تەييارلاپ، بەلخكە يېقىن «كەتەر» دېگەن سايدا چېدىر تىكتى. يۈسۈپ قادىر قاراخانمۇ ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى كەتەر دېگەن جايغا ئېلىپ بېرىپ، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىينىڭ ئۇدۇلىدا چېدىر تىكىپ، ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلدى. يۈسۈپ قادىر قاراخان ئوتتۇرىدا سەپ تۈزدى. ناسىر ئىلىك خان ئوڭ قانات، چاغىر تېكىن سول قانات بولۇپ سەپ تۈزۈشتى. سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىيمۇ ئىنىسى ناسىرنى ۋە جۇرجان ۋالىيسى ئەبۇ نەسىر پىرخاننى ئوتتۇرىدا ئالتۇن تاشنى ئوڭ قانات، ئارسلان جازىنى سول قانات قىلىپ سەپنى ئورۇنلاشتۇردى. سەپ ئالدىغا 500 ئۇرۇش پىلىنى قويدى. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئۇرۇش تەييارلىقى پۈتكەندىن كېيىن مىلادىيە 1008 ـ يىلى زور كۆلەملىك جەڭ رەسمىي باشلاندى.

دەسلەپكى جەڭدە مەھمۇد غەزنەۋىينىڭ ئۇرۇش پىللىرى يۈسۈپ قادىرخان قاراخانىنىڭ قوشۇنلىرىغا خېلى زىيان يەتكۈزگەن بولسىمۇ، ئەمما ناسىر ئىلىك خانىنىڭ 500 كىشىلىك قوشۇندىن تەركىب تاپقان جەڭگىۋار قىسمى سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىينىڭ پىللىرىغا شىددەتلىك بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، ئوتتۇرا قىسمىنى بۆسۈپ ئۆتتى. سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىينىڭ زاپاس قوشۇنى، ناسىر ئىلىك خانىنىڭ ئەسكەرلىرىگە قايتارما ھۇجۇم قىلغاندا چېكىندى. ئارقىدىنلا سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋي پۈتۈن ئەسكىرىي كۈچىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، يۈسۈپ قادىر قاراخانىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى زور دەرىجىدە چېكىنىشكە ئۇچرىتتى. بۇنىڭ بىلەن يۈسۈپ قادىر قاراخان بەلخكە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرى يۈسۈپ قادىر قاراخان يەنە ئامۇ دەريادىن ئۆتۈپ، جەڭگە تەييارلىق قىلىۋاتقاندا، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋي ئۇرۇشنىڭ قايتا يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرەپ،

بۇيۇك خاقان تۇغانخان (ئەھمەد بىننى ئەلى) ئەلى تېكىن ئىلىك خانغا ۋە تۇغان ئىلىك خانغا ۋە باشقىلارغا ئارقا - ئارقىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ، كېلىشىم ھاسىل قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئەلى تېكىن ئىلىك خان ئۇرۇش تەرەپدارى ئىدى. تۇغان ئىلىك خان سۇلتان مەھمۇدنىڭ كېلىشىم تەلىپىنى قوبۇل قىلدى.

مىلادىيە 1009 - يىلى سۇلتان مەھمۇد ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، توپ - توغرا ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىشنى باشلىدى. يۈسۈپ قادىرخان تۇغان خانلىقى سۇلتان مەھمۇد بىلەن بولغان ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇشى نۇرغۇن كۆچمەنلىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇڭا، ئىلىك خان غەزنەۋىيلەرگە قارشى ئۇرۇشتا ئۆزىگە ياردەم قىلمىغان ئاكىسى تۇغان خانغا قارشى مۇستەقىللىك داۋاسى قىلىپ چىقتى. بۇ چاغدا قەشقەردە تۇرۇپ دۆلەتنى ئىدارە قىلغان تۇغان خانمۇ ئىلىك خانغا قارشى سۇلتان مەھمۇد بىلەن بىر كېلىشىم ھاسىل قىلدى. ناسىر ئىلىك خان مىلادىيە 1011 - يىلى قىشتا قەشقەرگە قوشۇن تارتىپ كەلگەن بولسىمۇ، يولنى قار قاپلاپ كەتكەنلىكتىن ئۆزكەنتتىن ئۆتەلمەي تۇرۇپ قالدى. بۇ ئىككى قېرىنداش ئارىسىدىكى چۈشەنمەسلىكنى تۈگىتىش ئۈچۈن، مەھمۇد غەزنەۋىيدىن ياردەم سوراشنى سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئارىغا كىرىشى بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا سۇلھى تۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي، ناسىر بىننى ئەلى ئىلىك خان مىلادىيە 1012 - ۋاپات بولدى. كېيىن سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋي قەشقەرگە (ئەھمەد تۇغان خان) غا، ئۆزكەنتكە (ناسىر بىننى ئەلىگە) ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ، ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەننى ياراشتۇرۇپ قويدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، قاراخانىيلار بىلەن غەزنەۋىيلەر ئوتتۇرىسىدا دوستانە، قېرىنداشلارچە مۇناسىۋەت قايتا ئورنىتىلدى.

ماۋەرائۇننەھردە ئىلىك خانلىقى ئورنىغا قېرىندىشى مەنسۇر بىننى ئەلى «ئارسلان ئىلىك خان» ئۇنۋانى بىلەن تەختتە

ئولتۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ تۇغان خان ئەھمەد كېسەل بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ كېسەل بولۇپ قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ھاكىمىيەتنىڭ تەسىرىنى تالاس، شاش، پەرغانە، ئۆزكەنت، خوجەنت، تۇزخاس، ئۇشرۇسانا، بۇخاراغا قەدەر كېڭەيتىپ بۇ جايلارغا ھۆكۈمران بولۇۋالدى. ئۇنىڭ يەنە بىر قېرىندىشى مۇھەممەد بەننى ئەلمۇ ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلدى.

قەشقەرنىڭ ھۆكۈمدارى تۇغان خان ئەھمەد ئۆزىنىڭ بۇ ئىككى قېرىندىشىغا قارشى ھەربىكەت قوللىنىشقا ئۆتتى. خوتەن (ئۇدۇن) ھاكىمى يۈسۈپ قادىر قاراخان، ئەلى تېكىنمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىدى. ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش پەيدا بولدى. ئەلى تېكىننىڭ ئارسلان ئىلىك مەنسۇرغا ئەسىرگە چۈشكەنلىكىگە قارىغاندا،① ئەھمەدنىڭ مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە ئۇچرىغانلىقى ئېنىق.

تۇغان ئىلىك خاننىڭ ئاغرىپ قېلىشى، قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدىكى ھاكىمىيەت تالىشىش نىزالىرىنىڭ چىقىشى قاتارلىق ئەھۋالدىن پايدىلانغان شەرقىي قىتاي② خاندانلىقى ئالتاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ مىلادىنىڭ 1018 ـ يىلى 100 مىڭ ئاتلىق قوشۇننى ئىشقا سېلىپ، ئالتاي ۋە ئىلى قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، بالاساغۇنغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. بۇ ۋاقىتتا تۇغان ئىلىك خان كېسەل ئىدى. قىتايلارغا قارشى مۇداپىئەگە بارغان ئەسكەرلەرنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلىغان تۇغان ئىلىك خان ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغىنىغا قارىماي قاراخانىيلار ۋە باشقا تەرەپلەردىن بالاساغۇنغا يارىدەمگە كەلگەن ئەسكەرلەرنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپ قۇدرەتلىك ھەربىي قوشۇن تەشكىللەپ، قىتانلارغا قارشى يۈرۈش قىلدى. تۇغان ئىلىك خاننىڭ بۇ ھەربىي يۈرۈشىنى ئاڭلىغان قىتانلار

---

① پىرىتساك: «قاراخانىيلار».

② قەبىلە نامى. تۆتىنچى، بەشىنچى ئەسىرلەردە لياۋخى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا ياشىغان چارۋىچى قەبىلە. 10 ـ ئەسىرلەردە لياۋ خانلىقىنى قۇرغان. 1125 ـ يىلى جۇرجىدلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغان. «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى».

ئالاقزاده بولۇپ قاچتى. تۇغان ئىلىك خان بۇ ئۇرۇشتا قازانغان زور غەلىبىسىدىن كېيىن ئۇلارنى ئۇچ ئايغىچە قوغلىدى. قاتتىق زەربە بەردى. نۇرغۇن ئادەمنى قىرىپ تاشلىدى. 10 مىڭدىن ئارتۇق قىتانلارنى ئەسىر ئالدى. نۇرغۇن چارۋا مالالار، ئۇرۇش ئەسلىھەلىرىنى قولغا چۈشۈردى. قىتانلارنى ئالتاي تاغلىرىدىن بىر - بىرلەپ قوغلاپ چىقىرىپ ياندۇردى①. بۇ مەغلۇبىيەتتىن كېيىن قىتان خانلىقى قاراخانىيلارغا باج تاپشۇرۇش شەرتى بىلەن قاراخانىيلارغا تەۋە بولدى. تۇغان ئىلىك خان بۇ سەپەردىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي مىلادىيە 1018 - يىلى ۋاپات بولدى. «تۇغان خاننىڭ مىتال پۇللىرىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ مىلادىيە 1014 - يىلى ۋە 1015 - يىللىرىغا قەدەر ھاياتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگىچە پەقەت بالاساغۇننىڭلا ھاكىمى بولۇپ قالغانلىقى كۆرسىتىلگەن»②. تۇغان ئىلىك خاننىڭ ئورنىغا ئىنىسى مەنسۇر بىننى ئەلى (ئارسلانخان) قاراخانىيلارغا خاقان بولدى. مەنسۇر خاندانلىق ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈك ئورۇندا تۇرۇۋاتقاندى. ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى يۈسۈپ قادىرخان ئېتىراپ قىلمىدى. ئەسلى بۇ ئورۇنغا شەرقىي قاراخانىيلار خانى بولۇپ كەلگەن يۈسۈپ قادىرخان ئولتۇرۇش كېرەك ئىدى. بۇنىڭغا نارازى بولغان يۈسۈپ قادىر قاراخان تەخت دەۋاسىغا قەدەم قويۇپ، بۇنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئۈچۈن، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋي بىلەن ئىتتىپاقلاشتى. مەنسۇر ئارسلانخاندىن خانلىق تارتىۋېلىش ئۈچۈن③ ماۋەرائۇننەھرگە قوشۇن تارتىپ كەلدى. ئەمما، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋي چۈشىنىپ بولمايدىغان بىر سەۋەب بىلەن چېكىنىدى. ئۇنىڭدىن كۈتكەن ياردەمنى كۆرمىگەن يۈسۈپ قادىرخان بۇنىڭغا ئىنتايىن خاپا بولۇپ، سۇلتان مەھمۇدقا تەۋە زېمىنلارنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن مەنسۇر بىلەن كېلىشتى. دەرھال سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋيگە قارشى ئۇرۇش قىلىشقا تەييارلاندى.

---

① پىرتسايك: «قاراخانىيلار» ناملىق ئەسەرنىڭ تۈركچىسىدىن.
② بارتولد: «تۈركىستان» ناملىق ئەسىرىدىن.
③ پىرتسايك: «قاراخانىيلار» ناملىق ئەسەرنىڭ تۈركچىسىدىن.

بىرلەشمە قوشۇن خۇراسانغا يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بەلخ ئەتراپىدا سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋي تەرەپتىن ئېغىر دەربجىدە مەغلۇپ قىلىندى. مىلادىيە 1019 ـ يىلى ۋە 1020 ـ يىللىرى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان يۈسۈپ قادىر قاراخان پەرىشان ھالدا قايتتى. ماۋەرائۇننەھرگە قايتقان قاراخانىيلار قوشۇنىدىن ناھايىتى كۆپ ئەسكەرلەر جەيھۇننى (ئامۇ دەريياسىدىن) كېچىپ ئۆتۈۋاتقاندا سۇدا غەرق بولدى. مۇشۇنداق پاجىئەلىك ۋەقە يۈز بەرگەن بىرنەچچە كۈندىن كېيىن خارەزم شاھ ئالتۇن تاشتىن بىر تەبرىكنامە ئالغان. سۇلتان مەھمۇد غەلىبە خەۋىرىنىڭ قانداقسىگە خارەزمگە تېز تارقالغانلىقىنى سورىغاندا ئۇنىڭغا: «جەيھۇندىن خارەزمگە ئېقىپ كەلگەن قاراخانىيلارنىڭ دەريادا غەرق بولۇپ ئۆلگەن قوشۇنلىرىنىڭ باش كىيىمىدىن بىلدۇق» دېگەنىكەن.

مىلادىيە 1021 ـ يىلى شىمالىي ئىلىك خان ئەبو مەنسۇر ئارسلان خان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا قاراخانىيلار خاندانىدىن تۇغان خان «ئىلىك خان» ئۇنۋانى بىلەن تەختتە ئولتۇردى. تۇغان خان «ئىلىك خان» بولغاندىن باشلاپ يۈسۈپ قادىر قاراخانىنىڭ بارلىق يارلىقلىرىغا بويسۇنماي مەركىزىي قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىدىن بۆلۈنۈپ چىقىشىغا ھەرىكەت قىلدى. «تۇغان خانىنىڭ بۇ قىلمىشىنى يۈسۈپ قادىرخان ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا قارىتا جازا يۈرۈشى قىلىش ئۈچۈن قەشقەردىن بالاساغۇنغا يۈرۈش قىلدى. تۇغان خانمۇ جەڭگە ئاتلاندى. نەتىجىدە يۈسۈپ قادىرخان بىلەن تۇغان ئىلىك خانلار ئوتتۇرىسىدا جەڭ بولدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە قاراخانىيلار خانى يۈسۈپ قادىرخان يېڭىلىپ بالاساغۇندىن قەشقەرگە قايتتى»①.

يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ قەشقەرگە قايتقانلىقىنى كۆرگەن ئەلى تېكىن ئىسيان كۆتۈرۈپ، يۈسۈپ قادىرخاننى ئاغدۇرۇپ قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنى ئىگىلەش

① پىرىنسىك: «قاراخانىيلار» ناملىق ئەسىرىنىڭ تۈركچىسىدىن.

نىيىتىگە كېلىپ، دەرھال ئىسرائىل (ئارسلانخان) بىنىنىڭ سالجۇق ياپغۇ بىلەن بىرلىشىپ يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئىتائىتىدىن باش تارتتى ۋە تەپرىقىچىلىك بىلەن ئاشكارا شۇغۇللاندى. يۈسۈپ قادىرخان بۇ ئىككى ئائىپلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتىنى ئۆز ۋاقتىدا بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن، كىچىك ئوغلى مۇھەممەد ياغان تېكىنىنى دەرھال ئاتلاندۇردى ۋە سۇلتان مەھمۇدقا خەت يېزىپ ئوغلى مۇھەممەد ياغان تېكىنگە ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەھمۇد دەرھال مۇھەممەد ياغان تېكىنگە ھەربىي كۈچ بىلەن ياردەم بېرىپ، ئۇنىڭ ئەلى تېكىنىنىڭ تەپرىقىچىلىك ھەرىكىتىنى باستۇرۇشقا ماسلاشتى. ئۆزى ھەم بەلخكە كەلگەنىدى. يۈسۈپ قادىرخان ئەۋەتكەن ئەلچى بەلختە سۇلتان مەھمۇد بىلەن ئۇچراشتى. سۇلتان مەھمۇد يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ تەكلىپىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ ھۇجۇم قىلىش ۋاقتىنى بېكىتتى.

مىلادىيە 1024 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان نۇرغۇن ھەربىي قوشۇن بىلەن قەشقەردىن سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلدى. بۇ ئىككى چوڭ قوشۇننىڭ قاتتىق زەربىسى بىلەن ئەلى تېكىن بۇنىڭغا تاقابىل تۇرالماسلىقىنى بىلىپ، بۇخارا بىلەن سەمەرقەندنى بوشتىپ، ئۆزىنىڭ تەپرىقىچىلىكتىن قەتئىي ۋاز كېچىپ، مەڭگۈ قاراخانىيلار خانلىقىغا سادىق بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ مەسىلە ھەل بولغاندىن كېيىن سۇلتان مەھمۇد يۈسۈپ قادىر قاراخانىنى سەمەرقەندكە تەكلىپ قىلدى. يۈسۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇد بىلەن دوستلۇق كېلىشىم ئىمزالاش ئۈچۈن ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن سەمەرقەندكە يېتىپ باردى. بۇ ئىككى ھۆكۈمدار تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن تەنتەنە مۇراسىمى بىلەن كۆرۈشتى. غەزنەۋىيلەر تارىخچىسى بەيھەقى (ۋاپاتى 1077 - يىلى) ۋە گەردىزىنىڭ تارىخىي ئەسەرلىرىدە: «بۇ ئۇچرىشىشنىڭ ئىنتايىن كۆڭۈللۈك ۋە تەنتەنىلىك بولغانلىقىنى، ئىككى

پادىشاھنىڭ ئۆزئارا تەقدىم قىلىشقان سوۋغاتلىرىنىڭ كۆپلۈكى ۋە نەپسىلىكى، قىممىتىنىڭ تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز يۇقىرىلىقى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەن»①.

بىرقانچە كۈن داۋام قىلغان سۆھبەتلەر ئارقىلىق يۇسۇپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد ئوتتۇرىسىدا ئىككى تۈرلۈك مۇھىم بىتىمنامە ئىمزالانغان. بىرىنچى بىتىمنامىگە ئىككى تەرەپ ھەربىي كۈچ ئارقىلىق لازىم كەلگەندە بىر ـ بىرىگە ياردەم قىلىشقا دائىر مەزمۇنلار كىرگۈزۈلگەن. ئىككىنچى بىتىمنامىگە قاراخانىيلار بىلەن غەزنەۋىيلەر دۆلىتىنىڭ ئامانلىقىغا خەۋپ سېلىۋاتقان سالجۇقىيلار ئوغۇللىرىنىڭ كۈچىنى يوقىتىش، ئۇلارنىڭ ھەربىي كۈچىنى قەشقەر، خۇراسان قاتارلىق جايلارغا تارقىتىۋېتىش تەكىتلەنگەن. ھەر ئىككى تەرەپ بىردەك كۆز قاراشقا كەلگەن. دوستلۇقنى مەڭگۈ داۋاملاشتۇرۇپ، قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، سۇلتان مەھمۇدنىڭ قىزى زەينەپنى يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ئوغلى مۇھەممەد ياغان تېكىنگە ياتلىق قىلىش، يۇسۇپ قادىرخاننىڭ قىزىنى سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئەمىر مۇھەممەدكە ياتلىق قىلىش توغرىسىدا پۇتۇشتى. «يۇسۇپ قادىرخان ماۋەرائۇننەھرنىڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش، قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ماۋەرائۇننەھرنى ئەلى تېكىن ئىلىك خاننىڭ قولىدىن ئېلىپ، ياغان تېكىنگە تۇنقۇزىدۇ. يەتتە سۇ رايونىنى ئۆزى بىۋاسىتە باشقۇرىدۇ» دېيىلگەن②.

قاراخانىيلار بىلەن سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىيلەر ئوتتۇرىسىدا ئىناق، تىنچلىق كېلىشىم ئىمزالىنىش ئالدىدا قاراخانىيلارغا قاراشلىق خوتەن (ئۇدۇن) خەلقى قاراخانىيلارغا قارشى ئىسيان

---

① بارتولدنىڭ: «ئىران جۇغراپىيىسىۋى تارىخى» ناملىق ئەسىرىدىن.
② پىرىتساك: «قاراخانىيلار» ناملىق ئەسەرنىڭ تۈركچىسىدىن.

كۆتۈردى. ئىسيانچىلار قاراخانىيلارنىڭ خوتەندىكى ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئىسلام دىنىدىن يۈز ئۆرۈدى. بۇ ئەھۋالنى يۈسۈپ قادىرخان سەمەرقەندتە ئاڭلاپ، سەمەرقەندتە 20 مىڭغا يېقىن ھەربىي قوشۇن تەشكىللەپ ۋە دىنىي ئۆلىمالارنى باشلاپ قەشقەرگە قايتتى.

يۈسۈپ قادىرخان مىلادىيە 1010 ـ يىلى قەشقەردىن خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. ئۇ ئالدى بىلەن خوتەندە ئىلگىرى مۇسۇلمان بولغان ئاھالىلەرنى ئۆزىگە تارتىپ، ئۇلارنى قورالالاندۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قورال كۈچى بىلەن دىنىي تەشۋىقاتنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، خوتەندىكى ئىسيانچىلارنى جىمىتقۇرۇپ، خوتەننى بويسۇندۇردى. قاراخانىيلارنىڭ خوتەن بۇددىستلىرىنى ئىسلامغا كىرگۈزۈشى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ 24 يىلغا سوزۇلدى. ئاخىرقى ھېسابتا خوتەن خەلقى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈلۈپ بويسۇندۇرۇلدى. خوتەن خانىي چېگالوخالخانىڭ كاللىسى ئېلىندى①. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش تامامەن ئاخىرلاشتى.

قاراخانىيلار سۇلالىسى خوتەن ئىسيانىنى تىنچىتقاندىن كېيىن خوتەنگە ۋالىي دەرىجىلىك خان ۋە ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى قويدى. خوتەن ۋەزىيىتى مۇقىملاشقاندىن كېيىن خوتەندىن دوڭخۇاڭغا باردىغان يېپەك يولىمۇ راۋانلاشتى. خوتەننىڭ خانى لاچىن نائىل ساۋران سۇڭ سۇلالىسى بىلەن ئىلگىرىدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن سودا مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. خوتەندىن دوڭخۇاڭغا ۋە ئىچكىرىگە توشۇلىدىغان مالالار ئىچىدە قاشتېشى بۇيۇملىرى، ھەر خىل دورا ـ دەرمەك ۋە يېپەك، پاختا يىپ توقۇلمىلار بار ئىدى. سودىگەرلەرنىڭ ئىچكىرىدىن خوتەنگە ئېلىپ كەلگەن مالالىرى

---

① «ئىسلام دىنىنىڭ خوتەنگە كىرىشى ۋە ئىسلامغا قارشى ئۇرۇش»، «تۆت ئىمان تەزكىرىسى» موللا نىياز خوتەنى قولىيازما ئەسىرىدىن.

ئىچىده چاي، هەر خىل نەپىس جانان قاچىلىرى بار ئىدى. بۇ دەۋرلەردە خوتەن خېلى دەرىجىده تەرەققىي قىلغان، كۈچلەنگەن ۋاقتى ئىدى. بۇنى مۇنداق بىر پاكىت بىلەن كۆرۈشكە بولىدۇ.

مىلادىيىنىڭ 1068 ـ يىلى خوتەن خانى سۇڭ خاندانلىقىنىڭ شىكۆزۈكخانى جاۋشۇغا يازغان خېتىده ئۆزىنى «شايى ئەتلەسلىرى مول، بەختلىك، قۇدرەتلىك، بىلىملىك خوتەن قاراخانى» دەپ ئاتىغان.

خوتەن ئىسيانى تىنچىتىلغاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى قاراخانىيلار هۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇشتىن يېنىۋېلىپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى.

مىلادىيىنىڭ 1026 ـ يىللىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى سۇلتان مەھمۇدقا بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ قاراخانىيلار خانى يۈسۈپ قادىرخانغا قارشى بىر توختامنامىنى تۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەھمۇد ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئەلچىلىرىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. گەردىزىنىڭ 1040 ـ يىلى يېزىلغان «زەينۇل ـ ئەخبار» ناملىق ئەسىرىده قىتاي خانى يۈقسىنى ئىدىقۇت ئەلچىلىرىگە هەمراه بولۇپ بارغۇچىلار قاتارىدا سۇلتان مەھمۇدنى يۈسۈپ قادىرخانغا قارشى قويۇشتەك قۇتراتقۇلۇق ئۇچۇن تىرىشقان بولسىمۇ، سۇلتان مەھمۇد بۇنى جىددىي رەت قىلغانلىقى بايان قىلىنغان. ئەمما، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى گەرچە قىتاي دۆلىتىدىن يارەم ئېلىپ ئۇرۇشقان بولسىمۇ، مىلادىيە 1026 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىدىقۇت خانلىقى[1] قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ قاراخانىيلار خانىغا بويسۇنۇش شەرتى ئاستىدا باج خىراجەت تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتى بىلەن ئۆزىنىڭ ئىچكى مۇستەقىللىقىنى ئاۋۇالقىدەك قالدى. بۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇت ئىسيانى باستۇرۇلغاندىن كېيىن ئەلى تېكىن ئىككىنچى قېتىم ئىسيان

① ئىدىقۇت ـ خان نامى ئۇ قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىنىڭ نامى ئىدى. «مۇڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» دىن.

كۆتۈرۈشكه هەربىرىدە قىلىپ، ئاۋۋال سالجۇقىيلار ئوغۇللىرى بىلەن بىرلىشىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئەسكىرىي كۈچى بىلەن كۈچىنى كۆپەيتىپ، ئاۋۋالقى ئىلى تەختىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قول سالدى. سالجۇق ئوغۇللىرىدىن تۇغرۇل بېگ، چاغرى بېگلەر ئەلى تېكىننىڭ ھەربىكتىنى قوللىدى. سالجۇقىيلارنىڭ نەۋرىسى يۈسۈپ بەگ ئۆز تەۋەلىرى بىلەن كېلىپ ئەلى تېكىن تەرىپىگە ئۆتتى. بۇنىڭ بىلەن ئەلى تېكىن سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلىپ، ئۇ رايوندىكى قاراخانىيلارنىڭ كۈچىنى مەغلۇپ قىلىپ، سەمەرقەند ۋە بۇخارانى ئېلىپ، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە باشلىدى.

يۈسۈپ قادىرخان ئەلى تېكىننى يوقىتىش ئۈچۈن ئەسكىرىي قوشۇن ئەۋەتكەن بولسىمۇ، يۈسۈپ قادىرخان ئەۋەتكەن ئەسكەرلەر مەغلۇپ بولدى. ئەلى تېكىن تېخىمۇ كۆرەڭلەپ ئەسكەر كۈچىنى زور دەرىجىدە كۆپەيتتى.

مىلادىيە 1025 ـ، 1026 ـ يىللىرى يۈسۈپ قادىرخان ئوغلى مەھمۇد ياغان تېكىن رىياسەتچىلىكىدە سۇلتان مەھمۇدقا ئەلچى ئەۋەتىپ ئەلى تېكىن ۋە يۈسۈپ بەگكە قارشى ئەسكىرىي ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئەسلىدە يۈسۈپ قادىرخان ئوغلى مەھمۇد ياغان تېكىن يېتىپ بارغۇچە سۇلتان مەھمۇد ھىندىستانغا قاراپ غازات ئۈچۈن كەتكەنىدى، سۇلتان مەھمۇد ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ياردەم ئۈچۈن ئەسكەر ماڭدۇرىدىغانلىقىغا ۋەدە بەردى. ياغان تېكىن قۇرۇق قول قايتىپ كەلدى. يۈسۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇدنىڭ ۋەدىسىگە قاراپ، ئەلى تېكىنگە قارشى جازا يۈرۈشىنى كېچىكتۈردى. بۇ خىل ۋەزىيەتتىن پايدىلانغان ئەلى تېكىن يۈسۈپ بەگنى ئۆلتۈرۈپ، سالجۇق ئوغۇللىرىدىن تۇغرۇل بەگ، چاغرى بەگلەرگە قاتتىق زەربە بېرىپ ئۇلارنى ئۆزۈل ـ كېسىل مەغلۇپ قىلدى.

ئەمما، ئەلى تېكىنگە ياردەم بېرىلىدىغان سالجۇق ئوغۇللىرى ئۇنىڭدىن قەتئىي ئايرىلىپ چىقىپ ئۇنىڭدىن قىساس ئېلىش ھەرىكىتىدە بولدى. بۇ ۋاقىتتا ئەلى تېكىنىڭ ھەربىي كۈچى ئاجىزلىشىشقا باشلىدى.

مىلادىيە 1028 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخان ئۆز ئوغلى مەھمۇد ياغان تېكىن بىلەن بىر قىسىم ھەربىي قوشۇننى ئەلى تېكىنگە قارشى يۈرۈش قىلىشقا يوللىدى. بۇنى ئاڭلىغان سۇلتان مەھمۇد قوماندان ئاتابەكرى ھەسەنى باشچىلىقىدىكى يارداملىق قوشۇننى ئەۋەتتى. ئەلى تېكىن بۇنى ئاڭلاپ قاراخانىيلارغا مەڭگۈ ئىتائەت قىلىپ، غەربىي ئىلىك خانلىقى قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتىگە سادىق بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. يۈسۈپ قادىرخان ئەلى تېكىنىڭ تەلىپىگە قوشۇلۇپ، ئوغلى مەھمۇد ياغان تېكىن ۋە ئاتابەكرى ھەسەنلەر باشچىلىقىدىكى ئەسكەرلەرگە سەمەرقەندكە ھۇجۇم قىلىشنى توختىتىپ، ئارقىغا قايتىش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى. بۇنىڭ بىلەن مۇشۇ تارىختىن باشلاپ ئەلى تېكىن ئالەمدىن ئۆتكۈچە قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتىگە سادىق بولۇپ ئىتائەت قىلدى.

شىمالىي ئىلىك خان ئىككىنچى تۇغان خان مىلادىيىنىڭ 1030 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. شۇ ۋاقىتتىدا يۈسۈپ قادىرخان شىمالىي ئىلىك خانلىقىغا يەرلىرىنى مەركىزىي ھاكىمىيەتكە قوشۇۋېلىپ، ئۆزىنىڭ ئوغلى ئەبۇشاجائ ئارسلانخاننى شىمالىي ئىلىك خانلىقىغا تەينىلەپ، ئۇنىڭغا «شەرەفىد دەۋلە» ئۇنۋانىنى بەردى①.

مىلادىيە 1030 ـ يىلى سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىي ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئورنىغا ئوغلى مەسئۇد سۇلتانلىق تەختكە ئولتۇردى. سۇلتان مەسئۇد يۈسۈپ قادىرخانلىقىنىڭ كۈيئوغلى

① پېرىتساك: «قاراخانىيلار» ئەسىرلىك تۈركچە قىسمىدىن.

بولۇش مۇناسىۋىتى بىلەن ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ ياخشىلاندى. لېكىن، مىلادىيىدىن 1032 - يىلى سۇلتان مەسئۇد تەرىپىدىن خارەزم ۋالىيسى بولغان ئالتۇن تاش بىلەن ئەلى تېكىن ئىلىك خان ئوتتۇرىسىدا تۇغۇلغان چېگرا مەسىلىسى سەۋەبىدىن مۇناسىۋەت ياخشى بولمىدى. يەنە بىر جەھەتتىن سۇلتان مەسئۇد ئۆزىنىڭ يېڭىدىن تەختكە چىققانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ۋە ئىككى خاندانلىق ئوتتۇرىسىدىكى يېڭى قۇدا - باجىلىق ۋە تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ ياخشىلاش ئۈچۈن 1031 - يىلى قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتىنىڭ ئوردا ساربېيغا بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، غەزنەۋىيلەرنىڭ پوزىتسىيىسىدىن نارازى بولغان يۈسۈپ قادىرخان كەلگەن ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ياخشى قارشى ئالمىدى.

«مىلادىيە 1032 - يىلى قاراخانىيلارنىڭ بۈيۈك خانى يۈسۈپ قادىرخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنى قەشقەردىكى خاقانلار قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلدى[1].

يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپ تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ «ئەبۇ شوجائ» دەپ ئاتىلىپ بۇغراخانلىق ئۇنۋانى بىلەن تەختكە ئولتۇردى.

قاراخانىيلارنىڭ خاقانى سۇلايمان بۇغرا ئارسلاخان ئۇنۋانى بىلەن خاقان بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە غەزنەۋىيلەر بىلەن قاراخانىيلار دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى بەزى كىچىك ئىختىلاپلار ئاساسىي جەھەتتىن تۈگەپ، ئىناقلىق ۋە ئىشەنچ ئورنىتىلدى. بۇنىڭ بىلەن سۇلايمان بۇغرا ئارسلان قاراخان غەربىي ۋە شىمالىي زايونلىرىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن بىر قاتار سىياسەتلەرنى يېكىتتى. قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە تىنچ ۋە ئامانلىق ۋەزىيىتى يارىتىلىپ قاراخانىيلار

---

① پىرىتساك: «قاراخانىيلار» ناملىق ئەسىرىدىن.

پايتەختى قەشقەردىن بالاساغۇنغا يۆتكەلدى. ئىنىسى ياغان تېكىننى ئورۇن باسار خاقانلىققا تەينىلەپ، ئۇنى تالاس شەھىرىدە تۇرغۇزدى. يەنە بىر ئىنىسى تۇغرۇل تېكىن (مەھمۇد بىننى يۈسۈپ) نى قەشقەرنىڭ باش ۋالىيلىقىغا تەينىلەپ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي رايونلىرىنىڭ باشقۇرۇش ھوقۇقىنى بەردى. ئىبنۇل ئەسىرنىڭ (ۋاپاتى 1231 ـ يىل) «تارىخىي كامىل» ناملىق ئەسىرىدە «سۇلايمان بىننى يۈسۈپ ئادىل، تەقۋادار، دىندار ھۆكۈمدار ئىدى. پەن ۋە دىنىنىڭ دوستى ئىدى» دەپ بايان قىلغان ۋە «ئۇ تولىمۇ تەدبىرلىك، تەجرىبىلىك، يىراقنى كۆرەر سىياسەتچى، باشقۇرۇشقا ماھىر زات» دەپىلگەن①.

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سۇلايمان ئارسلان بۇغراخان دادىسى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇش تۇزۇمىگە ھەقىقىي ۋارىسلىق قىلىپ، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ھوقۇقىنى مەركەزلەشتۈرۈش تۇزۇمىنى يولغا قويىدى، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت، ماۋارىپ ئىشلىرىنى يۇكسەلدۈرۈشكە قەدەم قويۇپ، تۇرلۇك ئىلىم ـ پەننىڭ راۋاجلىنىشىغا كەڭ يول ئاچتى. شۇنداقلا غەزنەۋىيلەر بىلەن بولغان دوستلۇق ئۇچۇشلۇق ئېلىپ بېرىلدى ۋە باشقا ئەللەر بىلەن بولغان ئالاقە كۈچەيتىلدى. لېكىن، كېيىنكى يىللاردا مەيدانغا كەلگەن بەزى سىياسىي زور ۋەقەلەر تۇپەيلىدىن قاراخانىيلار خاندانلىقىدا شەرقىي ۋە غەربىي قىسىم دەپىلگەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كېتىشتەك ئەھۋال مەيدانغا كەلدى. قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتىگە تەۋە ئۆزكەنت ۋە سەمەرقەندتە بولغان بۇرۇنقى ئەلى تېكىننىڭ جىددىي كۈرەشلىرى پارتلاپ چىقىپ، قاراخانىيلارنىڭ خاقانى سۇلايمان

① پىرىتساك: «قاراخانىيلار» ناملىق ئەسىردىن.

بۇغرا خانغا قارشى ھەربىكەت باشلىدى.

مىلادىيە 1042 ـ يىلى ئەلى تېكىننىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد نەۋرىلىرى، يەنى ناسىر بىننى ئەلى ئىلىك خاننىڭ ئىككى ئوغلى ئەلى تېكىن (مۇھەممەد بىننى ناسىر) ۋە بۆرى تېكىن (ئىبراھىم بىننى ناسىر) لار مەركىزىي ھاكىمىيەتتىن ئايرىلىپ چىقىش ئۈچۈن، سۇلايمان بۇغرا ئارسلانغا قارشى كۈچ توپلاپ خارەزم شاھلىرى بىلەن بىرلىشىپ ماۋەرائۇننەھرنىڭ شىمالىي قىسمىنى بېسىۋالدى. ئەلى تېكىن خارەزمشاھ بىلەن غەزنەۋىيلەر زېمىنىغا بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ كەلگەنىدى.

مىلادىيە 1035 ـ يىلى ئەلى تېكىن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى يۈسۈپ تەختكە ئولتۇردى، ئۇ تەختكە ئولتۇرۇپلا ھەربىي قوشۇن تەشكىللەپ، قاراخانىيلار خاندانلىقىغا ۋە غەزنەۋىيلەرگە قارشى ھەربىكەت قىلدى. خارەزمشاھ بىلەن بىرلىشىپ، چاغانىينى بېسىۋېلىپ، تېرمىزنى مۇھاسىرىگە ئالدى. خارەزمشاھ (ھارۇن) مىلادىيە 1035 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئەلى تېكىننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ھەربىي كۈچىنى كۆپەيتىپ ئۆزىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. مۇھەممەد بىلىك ناسىر مىلادىيە 1036 ـ يىلىدىن ئېتىبارەن كۈچىيىشكە باشلاپ، ئۆزىكەنتتە تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتتى. يالغۇز ۋە ئامالسىز قالغان ئەلى تېكىننىڭ ئوغلى يۈسۈپ سۇلتان مەسئۇدقا ئىلتىماس قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ سۇلتان مەسئۇدقا ئەۋەتكەن مەكتۇپىدا: «ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقتىن ۋاز كەچكەنلىكىنى بىلدۇرۇپ، سۇلايمان بۇغرا ئارسلانخان بىلەن يارىشىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ۋاستىچىلىك قىلىشىنى ئۆتۈنگەنىدى» (رىشات گەنجى «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» ناملىق ئەسىرىدىن). بۇ مەزگىلدە ئىبراھىم بىننى ناسىر ئۆز قوشۇنلىرىنى زور دەرىجىدە كۈچەيتىپ تاشكەنت، سۇغد بۇخارا قاتارلىق شەھەرلەرنى ئارقا ـ ئارقىدىن بېسىۋالدى. بۆرە تېكىن (ئىبراھىم بىننى ناسىر)

ئۆزىنى تامغاچ بۇغرا خان دەپ ئاتاپ يۈسۈپ قادىرخان ئائىلىسىدىن ئايرىلىپ چىقىش ئۈچۈن پۇرسەت كەلدى دەپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن ئايرىلىپ چىققانلىقىنى جاكارلىدى. ئىبراھىممۇ شەرقىي خاقان ئۇنۋانلىرىنى قوبۇل قىلدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى ئۆزكەنتتىن سەمەرقەندكە يۆتكىدى. بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن ماۋەرائۇننەھرنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى. مۇشۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىلىك ناسىرنىڭ ئوغۇللىرى ماۋەرائۇننەھرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەتنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ ھۆكۈمرانى سۈپىتىدە بۇ رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىلىك ناسىرنىڭ ئوغۇللىرى 1046 ـ 1047 ـ يىللىرىدىن ئېتىبارەن غەربىي قىسىم قاراخانىيلار «ئىلىك خان دۆلىتى» دەپ ئاتالدى. غەربىي قىسىم سەمەرقەندنى مەركەز قىلدى. شەرقىي قىسىم بالاساغۇننى مەركەز قىلدى. بۇنىڭ بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسى رەسمىي ھالدا شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ خانىدانلىققا بۆلۈندى.

غەربىي قىسىم قاراخانىيلار دۆلىتى ماۋەرائۇننەھر بىلەن خۇجەندنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا پەرغانە ھاكىمىيىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. شەرقىي قىسىم قاراخانىيلار دۆلىتى شەرقىي بالاساغۇن، تالاس، ئىسپىجاپ، تاشكەنت، قەشقەر، خوتەن، يەكەن رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ دۆلەتنىڭ مەركىزى ئومۇمەن قەشقەر، بالاساغۇن بولۇپ كەلدى.

شەرقىي قىسىم قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ مەركىزى بالاساغۇن مەھمۇد قەشقىرىنىڭ تەبىرىچە «قۇزغوردۇ» دېيىلىدۇ[1]. شەرقىي قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ يەنە بىر مەركىزى قەشقەر ئىدى. «شەرقىي قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ، يەنى مۇسۇلمانلارنىڭ بۆشۈكى بولغان قەشقەر شەھىرى خاندانلىقنىڭ سىياسىي، دىنىي

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ توم.

مەركىزى بولۇپ كەلدى. خاندانلىقنىڭ ئائىلە مازىرىمۇ شۇ يەردە بولدى. قەدىمكى ئۇلۇغ خاقانلارنىڭ كۆپىنچىسى قەشقەرنىڭ قەدىمكى ئىسلام شەھىرى، قەدىمكى شامان ئەنئەنىلىرىگە باغلىق بولغان بالاساغۇندىنمۇ ياخشى كۆرەتتى. شۇڭلاشقا قەشقەرگە «ئوردۇ كەنت» دەپ نام بېرىلگەن»[1]. «قەشقەر ــ ئوردۇ كەنت دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەن بولىدۇ. چۈنكى بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن ئەفراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان[2]. غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتى بولسا ئەسلى ماۋەرائۇننەھر بىلەن پەرغانىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. پەرغانىنىڭ تاغلىق قىسمىدا بولغان ۋىلايەتلەر كۆپىنچە چېگرانىڭ سىرتىدا قالغانىدى. كۆپرەك بەلكە مۇناسىۋەتلىك بۇ رايونلار دەسلەپ غەزنەۋىيلەرنىڭ كېيىنچە سالجۇقىيلارنىڭ قولىدا بولغان. قاراخانىيلارنىڭ بۇ رايونلارنى قولغا كىرگۈزۈش تەشەببۇسلىرى ئۇمۇمەن نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن». بۇ ئىككى قاراخانىيلار دۆلىتى كۆپىنچە خوجەنتنى ئاساس قىلغان. ھەر ئىككى دۆلەت قەدىمىي مەدەنىيەت ساھىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ھەر ئىككى مەركەز ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مەشھۇر مەركەزلىرىدىن ئىدى. قەشقەر قاراخانىيلار مۇسۇلمانلىرىنىڭ بۆشۈكى بولغۇچە قەدىمكى ئۇيغۇر بۇددا، مانى دىن مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە ئىدى. ئۇمۇمەن ئېيتقاندا، مەلۇم مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قاراخانىيلار ئەۋلادىنىڭ شەھەرلەشكەن جايلىرى بولغانىدى. شۇڭا، قاراخانىيلار دۆلىتىدە يالغۇز ئىران ئىسلام مەدەنىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەنلا قالماي، قاراخانىيلار ساھەسىدە خاقانىيە تىلى تۈرك ئەدەبىي تىلى تىل ھالىتىگە كەلگەنىدى. شۇ سەۋەپتىن تۈركىي تىللار مەدەنىيىتىنىڭ قاراخانىيلار دەۋرى

---

① پىرىنسىپ: «قاراخانىيلار» ناملىق ئەسەرنىڭ تۈركچىسىدىن.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ تۇم.

بارلىققا كېلىشى بىلەن ئەينى زاماندا ئىسلام ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋۇجۇتقا چىققان.

3. شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسى (1210 ـ 1040)

ھىجىرىيە 435 ـ يىلى (مىلادىيە 1043 ـ، 1044 ـ يىللىرى) شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ بۇيۇك خاقانى سۇلايمان بۇغرا ئارسلان قاراخان «شەرەپۇد دەۋلە ئەبۇشۇجائ» نامى بىلەن شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ تۇنجى ھۆكۈمدارى بولدى. شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنى «خاندانلىقنىڭ رەسمىي ھۆكۈمدارى، ئاپداسىياپنىڭ ھەقىقىي ئەۋلادى ۋە ۋارىسى دەپ ئاتاشتى ۋە ئۆزىنى ئىسلام دىنىنىڭ تەقۋادار ئېتىقادچىسى ۋە قوغدىغۇچىسى دېدى. قاراخانىيلارنىڭ خانى سۇلايمان ئارسلان بۇغراخان تايانغۇلار كېڭىيىشىنى چاقىرىپ، چوڭ ئىنىسى مۇھەممەد بىننى يۈسۇپكە تالاس ۋە ئىسپىجاپ شەھەرلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقلىرىنى بەردى. يەنە بىر ئىنىسى مەھمۇد ئىبنى يۈسۇپكە پەرغانە ۋىلايىتىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى بەردى. مۇھەممەد بىننى يۈسۇپنىڭ چوڭ ئوغلى ھۈسەين بىننى مۇھەممەدنى («تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئاپتورى مەھمۇد قەشقىرىنىڭ دادىسى). ھازىرقى ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىدىكى بارسغان رايونىنىڭ ھاكىمى قىلدى. ئۆزى بولسا بالاساغۇن ۋە قەشقەرگە بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانى سۇلايمان بۇغرا ئارسلان خان ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن بىر قاتار مەمۇرىي ئاپپاراتلارنى تۈرغۇزۇپ، زور كۈچ بىلەن قوشۇن قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، ئىسلام دىنىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن كېڭەيتتى. ئۇ سەلتەنەت سۇرۇۋاتقان دەۋردە، شەرقىي ئۇيغۇرلار، يەنە

(كاپىرلار) لارنى مۇسۇلمان قىلىش ھەرىكىتى بىلەن نۇرغۇن ئۇرۇشلارنى قوزغىدى. بۇ ئۇرۇشلار توغرىسىدا مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ بايان قىلىنغانىدى. قاراخانىيلارنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدا ياباقۇ، باسمىل، چۇمۇل ۋە يېمەكلەر بىلەنمۇ ئېلىشىشقا توغرا كەلدى. بەكەچ ئارسلان تېكىن قاراخانىيلار قوشۇنىغا رەھبەرلىك قىلىپ، ياباقۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. ياباقۇلارنىڭ باش قوماندانى بۆكە بودراج ئەسىرگە ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى. قاراخانىيلارنىڭ خانلىقى ياباقۇلار بىلەن كېلىشىم ئىمزالاپ قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇش ئۈچۈن ساداقەت بىلدۈردى. قاراخانىيلار قوشۇنىدا خىزمەت قىلغان باسمىل، چۇمۇللار كېيىنكى چاغلاردا قاراخانىيلار بىلەن ياباقۇلار ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىمگە خىلاپلىق قىلغاندا ئارسلان تېكىن ئۇلارنى بويسۇندۇرۇپ قاراخانىيلارغا ئىتائەت قىلدۇردى. بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن بالقاش، ئالاكۆل ئەتراپلىرى بىر مەزگىل قاراخانىيلار ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرگۈزۈلدى. بۇ ئىشلار مىلادىيە 1041 ـ، 1042 ـ يىللىرى بولغان ۋەقە ئىدى.

ھىجرىيە 436 ـ يىلى (مىلادىيە 1044 ـ، 1045 ـ يىللاردا) بۇلغارلار بىلەن بالاساغۇن ئوتتۇرىسىدا كۆچمەن بولۇپ، ياشاپ كەلگەن ئون مىڭ چېدىرلىق تۈرك قوۋمى ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلدى. يەنە تىبەتتىن بالاساغۇن ھۆكۈمدارى ئارسلانخانىنىڭ دۆلىتىگە كەلگەن ئىككىنچى بىر تۈركۈم سانسىز تۈرك خەلقى ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلىشتىن قاچتى. شۇنداق بولسىمۇ بۇلارنىڭ ھەممىسى سۇلايمان بۇغرا ئارسلانخانىنىڭ چېگرا سىدىكى تۈرۈشقا رۇخسەت قىلىنغان. بۇنىڭدىن مەلۇم بولدىكى، شەرقىي قاراخانىيلار دۆلىتى ئىچىدە مۇسۇلمان بولمىغانلارمۇ ياشىيالىغانىدى.

سۇلايمان بۇغرا ئارسلان قاراخان ئادىل، دىندار بىر

هۆكۈمدار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئالىملارنىڭ دوستى، همماينچىسى بولۇپ تونۇلغانىدى. ئۇنىڭ قېشىغا تەرەپ ـ تەرەپتىن كەلگەن ئۆلىما، ئالىملار توپلانغانىدى. ئۇ كەلگەن ئالىملارغا ئىنئاملارنى بېرىپ، ئۆزىنىڭ ساخاۋەتچىلىكىنى كۆرسىتەتتى.

پىرىتساكىنىڭ قەيت قىلىشچە: «ئۇنىڭ قېرىندىشى ئۆز هوقۇقىدىن ۋاز كەچمىگەن. شۇ تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ بىلەن زىددىيەتلىشىپ قالغان، بۇنىڭ بىلەن ئىككى ئوتتۇرىدا نىزا پەيدا بولۇپ، سۇلايمان بۇغرا ئارسلان خان سوقۇشۇشتا يېڭىلىپ ئىنىسى مۇهەممەدكە ئەسىرگە چۈشىدۇ. مۇهەممەد ئۇنى تۇرمىگە تاشلىغان. ئۆزىنى ئۇلۇغ خاقان دەپ ئېلان قىلغان. بىراق ئۇمۇ ئون بەش ئاي هۆكۈم سۈرگەندىن كېيىن مىلادىيە 1057 ـ، 1058 ـ يىللىرى مۇهەممەد ئۆز ئورنىنى چوڭ ئوغلى هۈسەيىن مۇهەممەدكە ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئەمما، مۇهەممەدنىڭ ئىبراهىم ئىسىملىك يەنە بىر ئوغلىنىڭ ئانىسى بۇ ئىشقا رازى بولمىدى. تەختنى ئۆز ئوغلىغا ئېلىپ بېرىش مەقسىتىدە ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىرلىشىپ هۈسەيىن مۇهەممەدنى زەهەرلەپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ ئىنىسى سۇلايمان بوغۇپ ئۆلتۈرۈلدى. ئەتراپتىكى مۇهىم ئادەملەرنى يوقاتقاندىن كېيىن تەختكە ئىبراهىم بىننى مۇهەممەد ئولتۇردى. هاكىمىيەتتە ئولتۇرغان ئىبراهىم سەلتەنەت يىللىرىدا هەر خىل قىيىنچىلىقلارغا ئۇچرايدۇ. بۇنى پۈرسەت دەپ بىلگەن غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ئۇلۇغ هۆكۈمدارى تابغاچ خان ئىبراهىم شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ئائىلە ماجىراسىدىكى سىياسىي ئۆزگىرىشتىن پايدىلىنىپ دەرهال پەرغانىنى قايتا ئىشغال قىلىۋالدى هەمدە تاشكەنت قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى. شەرقىي قاراخانىيلار هۆكۈمدارى ئىبراهىم بىننى مۇهەممەد مۇشۇ قېتىملىق مالمانچىلىق تۈپەيلىدىن غەربىي قاراخانىيلار بىلەن شەرقىي قاراخانىيلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتا ئامالسىز هالەتكە چۈشۈپ قالىدۇ. ئۇ بۇ ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەندىن كېيىن

يەنىلا ئانىسىنىڭ كۈشكۈرتۈشى بىلەن بارسغان شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغاندا، بارسغان ھاكىمى ئىنال تېكىن تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇپ بولىدۇ ھەمدە ئىنال تېكىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ①.

ئىبراھىمنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن شەرقىي قاراخانىيلار تەختكە يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوچىنچى ئوغلى تۇغرۇل قاراخان مىلادىيىنىڭ 1059 ـ، 1075 ـ يىللىرى خاقان بولۇپ چىقىدۇ. مۇشۇ يىللاردا قەشقەر قاراخانىلىقىنىڭ خانى بولغان سۇلايمان بۇغراخاننىڭ ئوغلى ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىننى سۇلايمان بىلەن بىرلىكتە غەربىي قاراخانىيلار بىسىۋالغان زېمىننى قايتىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن مىلادىيە 1068 ـ يىلى شەمشۇل مۇلۇك خاقانغا قارشى ئۇرۇش پارتلىدى. ئاخىر بۇ ئۇرۇش ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى چېگرانى يېڭىدىن بېكىتىش توغرىسىدىكى كېلىشىم بىلەن ئاخىرلاشتى. شۇنىڭغا ئاساسەن خوجەند غەربىي قاراخانىيلارغا بېرىلدى. پەرغانە بولسا شەرقىي قاراخانىيلار تەرەپكە تەۋە بولدى②.

تارىخىي مەنبەلەردە قەيت قىلىنىشىچە، تۇغرۇل خاقان مەھمۇدنىڭ دەۋر سۈرگەن ۋاقتى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. مەھمۇدنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغان ئوغلى ئۆمەر ئىبنى مەھمۇد (توغرال تېكىن) شەرقىي قاراخانىيلارغا ئىككى ئايلا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن بۇغرا خان ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىننى تەرىپىدىن سولاققا ئېلىنىدى. ئۆمەرنىڭ قول ئاستىدىكى قوشۇن سۇلايمانغا سادىق بولۇش ئۈچۈن قەسەم ئىچىپ ساداقەت بىلدۈردى.

ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىن سۇلايمان تابغاچ بۇغرا قاراخان ئۇنۋانى بىلەن شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ئۇلۇغ خاقانى بولدى. مانا مۇشۇ دەۋردە شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى قۇدرەتلىك،

---

① پىرىتساك: «قاراخانىيلار» نامىلىق ئەسىرىنىڭ تۈركچىسىدىن.
② رىشات گەنجى: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» نامىلىق ئەسىرىدىن.

يۇكسەك، مەدەنىيەتلىك تارىخىي باسقۇچقا قەدەم قويغانىدى.

ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىننى سۇلايمان تابغاچ بۇغرا خاقان مىلادىيە 1059 ـ يىلى رەسمىي خاقان بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئەمەلىيەتتە خاقانلىق تەختكە دادىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن مىلادىيىنىڭ 1075 ـ، 1057 ـ يىللىرى ئولتۇردى. «بۇ مەزگىلدە قەشقەر قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ مۇھىم مۇقەددەس مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلانغانىدى. قاراخانىيلار خانلىقى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە خېلى ئۇزۇن زامان پاراكەندىچىلىك، ئىچكى تالاش ـ تارتىشلارنىڭ كۆپلەپ يۈز بېرىشىگە قارىماي، تابغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەننىڭ دادىسى سۇلايمان ئارسلانخان زامانىسىدىن تارتىپلا بالاساغۇن ۋە قەشقەر رايونلىرىدا قاراخانىيلار سەلتەنىتىنىڭ مۇقىم بولغانلىقى مەدەنىيەتنىڭ تېز روناق تېپىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى»①.

ئۆز زامانىسىدا سۇلايمان ئارسلان قاراخانىنىڭ ھۆزۇرىدا يېتىلگەن مۇتەپەككۇر ئالىملارنىڭ توپلانغىنىغا ئوخشاش ئونىڭ ئوغلى بۇيۇك دانىشمەن ئەبۇ ئەلى بىننى ھەسەننىڭ ھۆزۇرىدىمۇ ئۇلۇغ ئالىملار، شائىرلار، مۇتەپەككۇر پېشۋالىرى، تىلشۇناسلار، پەيلەسوپلار توپلانغان. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە قەشقەر مەدەنىيىتىدە مىسلىسىز گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلگەن بۇ جاھانشۇمۇل ئالىملاردىن بىرى بولغان بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» نى بالاساغۇندا يېزىشقا كىرىشىپ 1068 ـ يىلى قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن يەنە بىر زامان ئەمگەك سىڭدۈرۈپ، 1069 ـ يىللىرى پۈتتۈرگەن. بۇ نادىر ئەسەرنى قاراخانىيلار خانى خاقانى تابغاچ بۇغرا خاقان ئەبۇ ئەلى ھەسەنگە تەقدىم قىلغان. تابغاچ بۇغرا خاقان ئەبۇ ئەلى ھەسەن بۇ كىتابنىڭ قەدىر ـ

---

① پىرىنسىپ: «قاراخانىيلار» ناملىق ئەسىرىنىڭ تۈركچىسى.

قىممىتىگە يېتىپ مۇئەللىپكە خاس ھاجىپ، بەزى مەنبەلەرگە قارىغاندا «ئۇلۇغ خاس ھاجىپ» لىق ئۇنۋانىنى بەرگەن. شۇ چاغدا ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقىرىنىڭ ئالەمشۇمۇل ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرى شۇ دەۋردە يېزىلغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق قەيت قىلىنغان: «بۇ كىتابنى ھاشىم ئۇرۇغىدىن چىقىپ ئاببباسىيلار سۇلالىسىنىڭ يول باشلىغۇچىسى بولغان مۆمىنلەرنىڭ ئەمرى، تەڭرى ئاتا قىلغان خەلىپە، مۇھەممەد ئوغلى ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللا ھەزرەتلىرىگە ئارمىغان قىلدىم»① . بۇ سۆزلەرگە قارىغاندا، ئاپتور بۇ كىتابنى باغدادتا مۇقتەدى بىئەمرۇللارنىڭ بۇيرۇسى قائىم بىئەمرۇللا خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا يېزىپ تاماملىغان. قائىم بىئەمرۇللا مىلادىيە 1075 ـ يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ نەۋرىسى ئەبۇلقاسىم مۇقتەدى بىللا خەلىپە بولغان. بۇنىڭ خەلىپىلىك ۋاقتى مىلادىيە 1075 ـ يىلىدىن 1094 ـ يىللىرىغىچە 19 يىل بەش ئاي داۋام قىلغان. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 1 ـ نۇسخىسىنى مىلادىيە 1072 ـ، 1074 ـ يىللىرى يېزىپ تەھرىرلەپ بولۇپ مىلادىيە 1075 ـ يىللىرى قايتا تولۇقلاپ تاماملىغان. ئاندىن ئاببباسىيلار خەلىپىسىگە تەقدىم قىلغان. تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، مەھمۇد قەشقەرى يەنە «كىتابۇ جەۋاھىرۇننەھۋى فى لۇغاتىت ـ تۈرك» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىنى يازغان. ئەپسۇسكى بۇ ئەسەر بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. مانا مۇشۇ مەدەنىيەتنىڭ گۈللەنگەن دەۋرلىرىدە ئەبۇل فۇتۇھ ئەبۇلفاھىد بىننى ئەل ھۇسەين ئەل ئەلمايى (مىلادىيە 1093 ـ يىلى ۋاپات بولغان) شۇ دەۋرلەردە ياشىغان مەشھۇر ئالىملاردىن بىرى ئىدى. ئۇنىڭ بۇگۈنكى قەدەر

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ توم.

يېتىپ كېلەلمىگەن «تارىخي كاشغەر» ناملىق ئەسىرىمۇ شۇ زاماندا يېزىلغان. ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىننى سۇلايمان مىلادىيە 1102 ـ، 1103 ـ يىللىرىغا قەدەر ھۆكۈم سۈرگەن. مىلادىيە 1089 ـ يىلى سالجۇقىيلار سۇلتانى مەلىك شاھ ماۋەرائۇننەھرنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان. ئەبۇ ئەلى ھەسەنمۇ ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغان. ئۇزۇن ئۆتمەي ئەبۇ ئەلى ھەسەن سالجۇقىيلار سۇلتانى مەلىك شاھقا ھۇجۇمغا ئۆتۈپ ياقۇپنى ئەسىرگە ئالغان.

يەكەندىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن قەيت قىلىنىشچە، مىلادىيە 1081 ـ، 1082 ـ يىللىرى ۋە ئۇنىڭدىن خېلى كۆپ كېيىن يەنى مىلادىيىنىڭ 1100 ـ، 1101 ـ يىللىرى پۈتۈلگەن مەھكىمە ھۆججەتلىرىدىن مەلۇم بولۇشچە بۇ مەزگىلدە ئۇ ھايات بولۇپ، ئوغۇللىرىدىن چاغرى تېكىن ئەبۇ مۇسا ھارۇن ئۇنىڭ نامىدىن يەكەن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنى ئىدارە قىلغانىكەن①.

تابغاچ بۇغرا خان ئەبۇ ئەلى ھەسەننىڭ ئوغۇللىرىدىن تەخت ۋارىسى ئەخمەت خان بىننى ئەبۇ ھەسەن مىلادىيە 1102 ـ يىللىرى ئارسلانخان ئۇنۋانى بىلەن تەختكە ئولتۇردى. ئەخمەد خان 1105 ـ يىلى خەلىپە ئەل مۇستەزھىر بىللاھنىڭ ھۇزۇرىغا مەھمۇد بىننى ئابدۇلجەلىل كاشغەرنىڭ باشچىلىقىدا بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ ئۇنىڭدىن ئۇنۋان سورىغانىدى. خەلىپە ئۇنىڭ ئارزۇسىنى قوبۇل قىلىپ ئۇنىڭغا مەخسۇس تون بىلەن بىللە «نۇرۇددەۋلە ‹دۆلەتنىڭ نۇرى› ئۇنۋانىنى بەرگەن»②. ئەھمەد بىننى ئەبۇ ئەلى ھەسەن مىلادىيە 1128 ـ يىلى قارا قىتانلارغا قارشى يۈرۈش قىلىش بىلەن ئۇلارنىڭ غەربكە ئىلگىرىلىشىنى بىر مۇددەت توسۇپ قالالىدى. ئەھمەدنىڭ ئوغلى

① رىشات گەنجى: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» ناملىق ئەسىردىن.
② ئىبنۇل ئەسىرى: «تارىخي كامىل» ناملىق ئەسىردىن.

ئىبراھىم بىننى ئەھمەد تارىخىي مەنبەلەردە جامال قارشىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئۇلۇغ خاقان (ئارسلان خاقان) ئۇنۇۋانىي كۆرۈلمىگەن قاراخانىيلارنىڭ بىردىنبىر ئەمەلدارى. ئۇ ئەسلىدىكى قارا قىتانلارنىي يارەمگە چاقىرغان بالاساغۇن ھۆكۈمدار بولغان بولۇشى مۇمكىن[1]. قارا قىتانلار بالاساغۇنغا كەلگەندە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمدارى گورخان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ چۈ دەريا بويىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ ئەنئەنىۋى قاراشلىرىنى ئۆز تەرىپىگە قارىتىۋالغان. شۇ ئارقىلىق بالاساغۇننى بېسىۋالدى. شۇنداق قىلىپ، بالاساغۇن ئونتۇرا ئاسىيادا يېڭىدىن چىققان قارا قىتانلارنىڭ پايتەختى بولۇپ قالدى. گورخان بەك ئوڭايلا قولغا كىرگۈزۈۋالغان ھاكىمىيەت تەختىدە ئولتۇردى.

ئەفراسىياپنىڭ ۋارىسلىرىدىن خان بولغانلارنىڭ مەنسىپىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىلىك تۈركمەن مەنسىپىنى بەردى. مۇشۇ يول بىلەن قاراخانىيلار دۆلىتىنىمۇ ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئالدى. قارا قىتانلارنىڭ ئىلىك تۈركمەن ھۆكۈمرانىغا قەشقەرنى پايتەخت قىلىپ بەردى. جامال قارشىنىڭ بايانىغا قارىغاندا، ئارسلانخان ئۇنۇۋانىنى ئالغان ئىككى تەخت ۋارىسى مۇھەممەد II بىننى ئىبراھىم بىلەن يۈسۈپ بىننى مۇھەممەد ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بەرمىگەن. بۇ چاغلاردا ئەبۇل مۇزەپپەر يۈسۈپ بىننى مۇھەممەدنىڭ ۋاپات بولغانلىقى، قەشقەردىكى ھۆكۈمدارلار قەبرىستانلىقىغا كۆمۈلگەنلىكى مەلۇم. ئوغلى ئەبۇل فاتىھ مۇھەممەد III بىننى يۈسۈپ گورخانىنىڭ ساريىدا گۆرەدە تۇراتتى. ئونتۇرا ئاسىيادا قىسقىغىنا ۋاقىت ھۆكۈم سۈرگەن نايمان دۆلىتىنى قۇرغان كۈچلۈك مۇھەممەد III نى قۇتۇلدۇرۇپ قەشقەرگە ئەۋەتكەنىدى. لېكىن شۇ چاغلاردا شاھزادىلەر ئىسيان كۆتۈرگەن، ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىدىن بولغان

---

① جامال قارشى: «مولهاقاتوسوراه».

بەگلەر شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ئاخىرقى ئەزاسى تېخى شەھەرگە كىرمەي تۇرۇپلا ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. بۇ چاغدا كۈچلۈك قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ بېسۇالغان ۋە بىرمۇنچە شاھزادە بەگلەرنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. بۇنى جامالغا قارشى بايان قىلغانىدى. ئەمما، قاراخانىيلارنىڭ كېيىنكى ۋەقەلىرى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمەتقا ئىگە ئەمەسمىز.

4. غەربىي قاراخانىيلار سۇلالىسى

قاراخانىيلار دۆلتى ئىككىگە ئايرىلغاندىن كېيىن ئۆزكەنتنى مەركەز قىلغان غەربىي قاراخانىيلار دۆلتىنىڭ ھاكىمىيىتىدە مۇھەممەد بىننى ناسىر I تەختتە ئولتۇردى. مۇھەممەد بىننى ناسىر قۇيدۇرغان تەڭگە پۇللىرىدا، غەربىي قاراخانىيلار دۆلتىنىڭ خاقانى (ئارسلان خاقان) بولغاندىن كېيىن دادىسىنىڭ ماكانى ئۆزكەنتكە جايلاشقان مۇھەممەد بىننى ناسىر ھەققىدىكى ئاخىرقى مەلۇماتلارنى ئۇچرىتىلى بولىدۇ. مىلادىيە 1052 ـ يىللاردىكى تەڭگە پۇللاردا مۇشۇ خىل ئەھۋال بار.

ئىبراھىم بىننى ناسىر I سەمەرقەند بىلەن ماۋەرائۇننەھرگە مۇھەممەد بىننى I نىڭ نامى بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىغان. مۇھەممەد بىننى ناسىر 1052 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئىبراھىم بىننى ناسىر خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلۇغ تابغاچ قاخان ئۇنۋانى بىلەن پەرغانە تەختىدە ئولتۇردى. ئىبراھىم I غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خانى بولغاندىن تارتىپ پايتەختنى ئۆزكەنتتىن يۆتكىمىدى. بۇ ئورۇن غەربىي قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى بولدى. يېزىق مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلىشچە، تابغاچ (تولۇق نامى تابغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىم بىننى ناسىر) غەربىي قاراخانىيلار دۆلتىگە

هۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. ئىسلام تارىخىي ئەسەرلىرىدە ئىبراھىم بىننى ناسىرنى غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ئەڭ مەشھۇر ئۇلۇغ خاقانى دەپ سۈپەتلەيدۇ. ھەقىقەتەن ئىبراھىم بىننى ناسىر بىر يېتىلگەن ئالىم ئىدى. دۆلەتنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىكىگە ئائىت قارارلارنى ئۇ ئۆزى يازاتتى. دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئادىل باشقۇراتتى. ئوغرىلىقنىڭ يىلتىزىنى قۇمۇرۇپ تاشلاپ، ئۇ ئاھالىلەرنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدايتتى. ئۇ ھۆكۈم سۈرگەن چاغلاردا مەملىكەتتىكى خەلقنىڭ تۇرمۇشى بايىشات، مال باھاسى مۇقىم بولۇپ، خەلق ھۇزۇر ـ ھالاۋەتكە ئىرىشكەنىدى. ئۇ دىنىي ساھەدىكىلەرنى ۋە ئالىملارنى بەك ھۆرمەتلەيتتى. ئىسلام قانۇنىشۇناسلىرىنىڭ پىكرىنى ئالماي تۇرۇپ، يېڭى باج چىقارمايتتى. ئىبراھىم تابغاچ خانىنىڭ سەمەرقەندتە سالدۇرغان بىلىم يۇرتلىرىدىن بولغان مەدرىسىلىرى، دوختۇرخانىلىرى ناھايىتى كۆپ ۋە مەشھۇر ئىدى. ئۇ بىناكارلىق ساھەسىدە يېتىلگەن يېڭى بىلىمگە ئىگە ئىدى. مىلادىيە 1056 ـ يىلى ئىبراھىم تابغاچ خان شەرقىي قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تاشكەنت، مىڭلاق، توقتاس قاتارلىق جايلىرىنى پەرغانىنىڭ بىر قىسمى قىلىپ تارتىۋالدى. لېكىن ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا سالچۇقىيلارنىڭ تاجاۋۇزىغىمۇ دۇچ كەلگەنىدى. ئالىپ ئارسلان خان ئۆزۈن مۇددەت ئىبراھىمنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. ھۇنتال چاغانياننى بېسىۋالدى. شۇ يەرنى سالچۇقىيلار قوشۇنى ئەسلى قاراخانىيلارنىڭ تەۋەلىكىگە ھۇجۇم قىلىشتا بازا قىلدى. مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، تابغاچ ئىبراھىم خان ۋاپاتىدىن سەللا بۇرۇن ھاكىمىيەتنى ئوغلى ناسىر (شەمسۇل ـ مۇلۇك ئەبۇل ھەسەن ناسىر بىننى ئىبراھىم) غا ئۆتۈنۈپ بەرگەنىدى. بۇ چاغدا ھاكىمىيەت تالىشىشتىكى جېدەللەردىن پايدىلانغان شەرقىي قاراخانىيلار ھۆكۈمدارى مۇھەممەد بىننى يۈسۈپ ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىننى سۇلايمان ئىبراھىم بىننى ھۈسەين تەرىپىدىن

ئىشغال قىلغان جايلارنىڭ ھەممىسىنى بېسىۋېلىشقا كىرىشتى. بۇ ئۇرۇش ئاخىر سۇلھى قىلىش ئارقىلىق ئاخىرلاشتى.

ئەبۇل ھەسەن ناسىر بىننى ئىبراھىم سالچۇقىيلار بىلەن بىۋاسىتە ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ ئۇرۇش مىلادىيە 1068 ـ، 1080 ـ يىللىرىغىچە داۋام قىلدى.

مىلادىيە 1072 ـ يىلى كۈزدە سۇلتان ئالىپ ئارسلانخان 200 مىڭ قوشۇن بىلەن ماۋەرائۇننەھرگە يۈرۈش قىلدى. بىراق، ئالىپ ئارسلانخان جەيھۇن دەرياسىنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى قەلئەلىنىڭ قوماندانى ئەسىر ھالىتىدە سۇلتان ھۇزۇرىغا كەلتۈرۈلگەن يۈسۈپ خارەزمىي تەرىپىدىن يارىلىنىپ، ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن بۇ ئۇرۇش نەتىجىسىز ئاخىرلاشتى. بۇ ۋاقىتتا مەلىك شاھ سەمەرقەندكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. شەمسۇل ـ مۇلۇك قاراخانىيلار قوشۇنىغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ سالچۇقىيلارنىڭ قىسىملىرى سەمەرقەند ئەتراپىدا كۆرۈلگەن ھامان سالچۇقىيلارنىڭ ۋەزىرى نىزامۇل مۇلۇكنىڭ ئارىغا چۈشۈشى بىلەن كەچۈرۈم سوراپ سۇلھى ئىمزالاندى. ناسىر ئالىپ ئارسلان خانىنىڭ قىزى ئائىشە بىلەن ئۆيلەندى. تاغىسى ئەيسانىڭ قىزى ئەلجەلالىيەنى مەلىك شاھقا بەردى.

شەمسۇل ـ مۇلۇكمۇ ئاتىسىدەك ھاكىمىيەتنىڭ ئادىل باشقۇرۇپ، ئادىل ھۆكۈمدار نامى بىلەن شۆھرەت قازاندى. ئۇ قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى ئىچىدە بىناكارلىق قۇرۇلۇش ساھەسىگە ئەڭ كۆپ ئەھمىيەت بەرگەنلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ بىنا قىلدۇرغان ئەڭ مەشھۇر ئىمارەتلەردىن بىرى خەر جەڭ يېزىسىدا مىلادىيە 1078 ـ، 1079 ـ يىللىرى سالدۇرغان «رەباتى مەلىك» نامىلىق ئىمارەت تولىمۇ گۈزەل، كۆركەم سېلىنغان. ئۇ سەمەرقەندتىن خۇجەنتگە بارىدىغان يول ئۈستىدىكى ئاق كۈتەلدە بولۇپ، شەمسۇل ـ مۇلۇك دەل مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا بۇخارادىكى «شەمسۇل ئاباتىنمۇ ئۇ

هايات چېغدا بىنا قىلدۇرغاندى. شەھەرلەردە نۇرغۇن جامە، مەدرىسە، مەسچىتلەر شۇنىڭ زامانىسىدا سېلىنغانىدى»[1]. شەمسۇل ـ مۇلۇك ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغۇنغا ناسىرنىڭ 4 ـ ئىنىسى مىلادىيە 1080 ـ، 1081 ـ يىللىرى ئەبۇ شۇجا خىزىر بىننى ئىبراھىم ۋارىس بولۇپ تەختتە ئولتۇردى. ئۇنىڭ زامانىسىدا يۇز بەرگەن ۋەقەلەر ھەققىدە مەلۇمات يوق. «مەجمەئۇن ـ نەۋادىر» ناملىق كىتابنىڭ مۇئەللىپى نىزامى ئەروزنىڭ دېيىشچە، ئۇنىڭ زامانىسىدا دۆلەت خېلى روناق تاپقانىكەن. خان ئادىل، ئەقىللىق، دانىشمەن بولۇپ، شائىر، ئالىملارنى ياخشى كۆرۈپ، شائىرلارغا زور ئىلتىپات كۆرسەتكەنىكەن. شائىرلارنىڭ شېئىر ئوقۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرغان. «بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلگەن مۇراسىمدا ياخشى ماھارەت كۆرسەتكەن بىر شائىرغا ھەر بىرسىدە ئىككى يۈزگە يېقىن دىنار قويۇلغان. تۆت پەتنۇس ئالتۇن تەقدىم قىلىنغان». يەنە بىر شائىرغا بىر قېتىمدىلا مىڭ دىنارغىچە ھەدىيىلەر بەرگەن. ئۇ شۇنداق ھەشەمەتخور ھۆكۈمران ئىدىكى ھەر قېتىم شەھەرنى كۆزدىن كەچۈرگىلى چىققاندا ئېتىنىڭ ئالدىدا ئالتۇن ـ كۈمۈش گۈرزە تۇتقان 700 نۆكەر قاتار ماڭىدىكەن.

خىزىرخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى تابغاچ ئەھمەد خانلىقتا ئولتۇردى. ئۇ مىلادىيە 1081 ـ، 1082 ـ يىللىرىدىن 1095 ـ يىللىرىغا قەدەر تەختتە ئولتۇرغان. ئەھمەد ئۆزىنىڭ قابىلىيەتسىزلىكى تۈپەيلىدىن يۇرت ئۆلىمالىرى بىلەن پىكىرده بىرلىككە كېلەلمىدى. بولۇپمۇ ئەھمەد ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن خانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدا شىئە مەزھىبى ئۇلغىيىپ شىئەلەر بىلەن ئەھمەد ئوتتۇرىسىدىكى

① جامال قارشى: «مۇلھاقاتۇس ـ سوراھ» ناملىق ئەسىرىدىن.

كۆرەش كەسكىنلەشتى. قىسقىغىنا ۋاقىتتىن كېيىن غەربىي قاراخانىيلار قوشۇنىدا مۇھىم ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان چىگىل ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقى ئەينۇد·دەۋلە سالجۇقىيلار ھاكىمىيىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ ۋالىيسىنى خارەزمگە قوغلۇۋەتتى. قەشقەر خانىنىڭ قېرىندىشى ئات بېشى شەھەرنىڭ ھاكىمى ياقۇپ تېكىننى سەمەرقەندكە تېگىش قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ياقۇپ ئەينۇد دەۋلەنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. بۇ ئىش چېگىللەرنىڭ دۈشمەنلىكىنى قوزغىدى. بۇ ئەھۋال يۈز بەرگەندىن كېيىن سالچۇقىيلار سۇلتانى مەلىك شاھ ئىككىنچى قېتىم ماۋەرائۇننەھرگە يۈرۈش قىلدى. سۇلتان مەلىك شاھ بۇخاراغا كەلگەندە، ياقۇپ تېكىن پەرغانىدىن ئۆز ۋىلايىتى بولغان ئات بېشىغا قاچتى. سۇلتان مەلىك شاھ غەربىي قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى بولغان بۇخارانى ئىشغال قىلىش بىلەن ئۇنىڭ نەپسىنى تېخىمۇ زورايتىۋەتتى. سالچۇقىيلار داۋاملىق ئىلگىرىلەپ سەمەرقەندنى قايتا بېسىۋالدى. ئۇ ئەھۋالنى ئىگىلەش ئۈچۈن قايتىدىن ئۆزكەنتكە باردى. قاراخانىيلار سالچۇقىيلارغا قاتتىق نارازىلىق بىلدۈردى ۋە ئۇلارنى قاتتىق ئاگاھلاندۇردى. مەلىك شاھ مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن ئۆزى ئەسىرگە ئالغان غەربىي قاراخانىيلار ھۆكۈمدارى ئەھمەدخاننى ئۆزىگە بويسۇنۇش شەرتى بىلەن ئۆز ئورنىغا قايتۇردى. شۇنىڭ بىلەن مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن سۇلتانىنىڭ نائىپى تەرەپتىن ئىدارە قىلىنغان غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتى بېقىندى دۆلەت ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. ئەھمەد خان تەختنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن شەھەر ئاھالىسى ۋە ئۆلىمالار بىلەن ئىناق ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئۆلىمالار بىلەن ئۇنىڭ ئارىسىدا يېڭى ئىختىلاپ چىقىپ ئەھمەد ئەيىبلەندى. بۇنىڭ بىلەن ئەھمەد ئەسكەرلىرى ۋە خەلق مۇتەۋەرلىرى تەرىپىدىن قامالقا ئېلىنىپ، مىلادىيە 1095 - يىلى ئۆلتۈرۈلدى. ئەھمەدنىڭ ئۆلتۈرۈلۈش ۋەقەسى توغرىسىدا

ئىبنول ئەسىرنىڭ بەرگەن مەلۇماتىدا خاننىڭ زۇلمىدىن جاق تويغان خەلقلەر، ئەسكەرلەر ئاخىر ئىسيان كۆتۈرۈپ قازى ئۆلىمالار بىلەن تەشكىل تاپقان بىر مەھكىمە قۇرۇپ، مەھكىمىنىڭ ھۆكمى بىلەن بۇغۇپ ئۆلتۈرۈلدى. كېيىن قىلىچ تابغاچ خان مەسئۇد بىننى مۇھەممەد تەختكە چىققان بولسىمۇ، ئۇ مىلادىيە 1095 ـ 1097 ـ يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان بەكيارۇق تەرىپىدىن غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتىدە تەختكە چىققان تۇنجى خاقان مەسئۇدنىڭ ئوغلى سۇلايمان تېكىن دارۇدكۆچ تېكىننىڭ ئوغلى مىلادىيە 1097 ـ يىلى ۋاپات بولغان. ئەبۇلقاسىم مەھمۇد خان 1097 ـ يىلدىن 1099 ـ يىللىرى بەكيارۇق تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان. ھۆكۈمدارنىڭ ئىسىملىرى تارىخىي مەنبەلەردە ھارۇن تېكىن دەپ خاتىرىلەنگەن. پىرىتساكىنىڭ قەيت قىلىشچە شەرقىي قاراخانىيلاردا ھارۇن ئىسىملىك كىشى تىلغا ئېلىنغانلىقىدىن قارىغاندا بۇنىڭ جىبرائىل بىننى ئۆمەر بىلەن بىر ئادەم بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. ھارۇن ھۇجۇم بىلەن مەھمۇدنى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ دۆلىتىنى قولغا كىرگۈزگەن. جىبرائىل شەرقىي قاراخانىيلاردىن بولۇپ تىراز ھاكىمى سۈپىتى بىلەن شەرقىي قاراخانىيلار خانى بولۇشى مۇمكىن. مەنبەلەردە ئومۇمەن تۇغان خان ياكى قادىر خان دەپ تىلغا ئېلىنغان. غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ھاكىمى بولۇش بىلەن مەلىك شاھ ئوغۇللىرى ئوتتۇرىسىدىكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ خۇراسانىنى بېسىۋالماقچى بولغان. شۇ چاغدىكى خۇراسان ۋالىيسى سەنجەر غەلبە قىلىپ، جىبرائىلنى ئەسىرگە ئالغان ۋە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغان. شۇنداق قىلىپ، ماۋەرائۇننەھر رايونى پۈتۈنلەي سۇلتان سەنجەرنىڭ، يەنى سالچۇقىيلارغا ئوڭچە قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن جىبەئى مۇھەممەد بىننى سۇلايمان ئارسلانخان (مىلادىيە 1102 ـ 1130 ـ يىللىرى) غەربىي قاراخانىيلار خانى

بولۇپ سەمەرقەندتە تەختكە چىقتى. مۇھەممەد بىننى سۇلايمان ئارسلانخان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا باشقا تەخت ۋارىسلىرى بىلەن بولغان كۈرەشتە ئۆزىنىڭ ئورنىنى سۇلتان سەنجەرنىڭ ياردىمى بىلەنلا قوغداپ قالالىدى. كېيىنكى كۈنلەردە دۆلەتنى سالجۇقىيلارغا بېقىندى قىلىپ قويدى.

مۇھەممەد بىننى سۇلايمان ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا پالەچ كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئوغۇللىرىدىن دەسلەپ ناسىر، كېيىن ئەھمەد ھاكىمىيەتكە شېرىك بولدى. سالجۇقىيلار بىلەن زىددىيەت كېلىپ چىققانلىقى ئۈچۈن، سەنجەر سەمەرقەندنى بېسىۋېلىپ دۆلەت خەزىنىسىگە قول ئۇزاتتى. ناسىر ئۇنىڭغا ئەسىرگە چۈشتى. مۇھەممەد بىننى سۇلايمان مەرۋدە مىلادىيە 1131 ـ يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن سەنجەر مەرۋدىكى ئەبۇل ھەسەن بىننى ئەلىنى سەمەرقەندكە ھاكىم قىلدى. تارىخچى مەنبەلەردە ھەسەن تېكىن دەپ تىلغا ئېلىنغان بۇ شەخسنىڭ بالاساغۇن بېگى بىلەن بىر ئادەم بولۇشى مۇمكىن.

ئەبۇ ھەسەن ئۆلگەندىن كېيىن سەنجەر مۇھەممەد بىننى سۇلايمانىنىڭ ئىنىسى ئەبۇل مۇزەپپەر ئىبراھىم بىننى سۇلايمانىنى خان دەپ ئېلان قىلدى. مۇھەممەد بىننى سۇلايمانىنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى مەھمۇد ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن خان بولدى. سەنجەرنىڭ جىيەنى بولغان بۇ ھۆكۈمدار ئۇنىڭغا باغلانغانىدى. قارا قىتانلارنىڭ ھۇجۇمى، غەربىي قاراخانىيلارغا قىلغان ھۇجۇمى دەل مۇشۇ دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. مىلادىيە 1136 ـ يىلى مەھمۇد ئۇلار بىلەن قانتسق سوقۇشۇپ خۇجەنتكە يېقىن جايدا مەغلۇپ بولغان. ئۇ سەمەرقەندكە قاچقان. مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن مەھمۇد بىلەن قارلۇقلار ئارىسىدا كېلىشىمسىلىك يۈز بەرگەندە مەھمۇد سەنجەردىن ياردەم تەلەپ قىلدى. قارلۇقلار قارا قىتانلارنىڭ باشلىقى گۈرخاندىن ياردەم تەلەپ قىلدى. شۇنداق قىلىپ، سەمەرقەند ئەتراپىدىكى «كاتىبان» دېگەن جايدا مىلادىيە

1141 ـ يىلى قارا قىتانلار بىلەن سالچۇقىيلار ئارىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى. بۇ ئۇرۇشتا سالچۇقىيلار يېڭىلىپ قارا قىتانلار سەمەرقەندنى بېسىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن سەنجەر ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى خۇراسانغا قېچىشقا مەجبۇر بولدى.

قارا قىتانلار بۇ مەزگىلدە پۈتۈن ماۋەرائۇننەھرنى ئىشغال قىلىۋالدى. بىراق، بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلار دەۋرىدە تۇزۇلگەن قانۇن ـ قائىدىلەرگە چېقىلمىدى. دەل مۇشۇ چاغدا مەھمۇدنىڭ ئىنىسى تابغاچ بۇغرا خان ئۇنۇۋانى بىلەن تەختتە ئولتۇرغان ئىبراھىم بىننى مۇھەممەد قارا قىتانلارنىڭ ھىمايىسىدىكى خان بولۇپ قالدى.

مىلادىيە 1141 ـ يىلى ئالىپ تېكىن ئىسىملىك بىرى بۇخارا ۋالىيسى بولۇپ تەيىنلەندى. ئىبراھىم قارلۇقلار بىلەن جەڭدە ئۆلتۈرۈلدى. بەلخ رايونىدا كۆچمەن بولۇپ ياشاۋاتقان ئوغۇزلار 1159 ـ يىلى ئىبراھىم بىننى مۇھەممەدنىڭ ئوغلى مۇھەممەدنى ئۆزلىرىگە ھۆكۈمدار بولۇشقا تەكلىپ قىلدى. ئىبراھىم ئوغلىنى ئۇلارغا ئەۋەتىپ بەردى. ئوغۇزلارنىڭ يېڭى ھۆكۈمدارى بۇ ۋاقىتتىدا يېڭى ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. ئۇلار يالغۇز سالچۇقىيلاردىن ئارسلان بىننى ئاتسىز (خارەزم شاھ) قالايمىقانچىلىق چىقارغان ئوغۇزلارغا قارشى تۇرۇش بىلەنلا قالماستىن سالچۇقىيلارنىڭ بۇرۇنقى قوماندانلىقىدىن نىشابۇر ۋالىيسى مۇئەييەننىڭ خۇراسانىنى بېسىۋالماقچى بولغان پىلانلىرىغا قارشى تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى.

مىلادىيە 1162 ـ يىللىرى مەھمۇد بىلەن ئوغلى مۇھەممەدنى ئەسىرگە ئېلىپ كۆزلىرىگە زەھەر چېچىپ تۇرمىگە تاشلىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن ئاتا ـ بالا ھەر ئىككىلىسى تۇرمىدە ئۆلدى.

مەھمۇدنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مالىك مىلادىيە 1152 ـ يىلى خارەزم شاھ ئاتسىز بىلەن بىللە قىپچاقلارغا قارشى تۇرۇشقا

ئاتلانغان چاغدا ئۆز شېرىكلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ كۆلپەت ئىچىدە ئۆلتۈرۈلدى.

مەھمۇد بىننى مۇھەممەد ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى بىلەن قاراخانىيلارنىڭ غەربىي ھاكىمىيىتى بۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى.

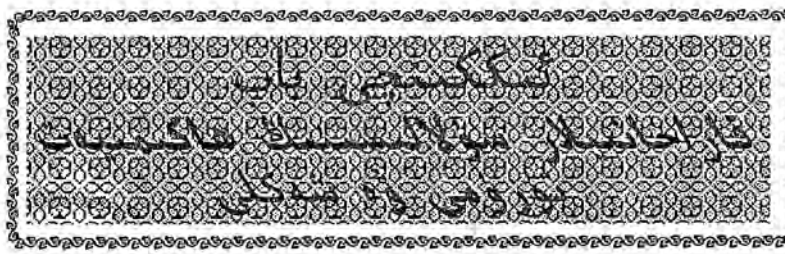
جامال قارشىنىڭ قەيت قىلىشىچە، ئەبۇ ئەلى بىننى ھەسەن بىلەن مەسئۇد ئەبۇ ھەسەننىڭ ئىنىسى بولغان پەرغانە ھاكىمى ئەلى ھۈسەين بىننى ئەلى ھەسەننىڭ ئوغلى ئىكەنلىكى مەلۇم.

ئىبراھىم مىلادىيىنىڭ 1203 ـ يىللىرى ئالەمدىن ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ مەنبەنى ئايدىڭلاشتۇرىدىغان بىردىنبىر پاكىت بۇخارادا بېسىلغان تەڭگە پۇللاردۇر.

مىلادىيە 1204 ـ يىللىرى غەربىي قاراخانىيلاردىن ئىبراھىمنىڭ ئوغلى ئوسمانىنىڭ ئۇلۇغ خاقان بولۇپ ھۆكۈم سۈرگەنلىكىنى بىلىمىز. ئوسمان ئىنتايىن ئىقتىدارلىق، ئۇستا دىپلومات ئىدى. ئۇ قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنىڭ گورخانىيلارنىڭ (قىتانلارنىڭ) قوللىرىغا چۈشۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن پۈتۈن غەيرىتىنى كۆرسەتكەنىدى. گورخان ئۆز قىزىنى بېرىشكە رازى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئوسمان خان خارەزم شاھ بىلەن بىرلەشكەن. مىلادىيە 1265 ـ يىلى بۇخارانى بېسىۋالدى.

مىلادىيە 1112 ـ يىلى سەمەرقەندتە بىر ئىسيان كۆتۈرۈلۈپ، غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خانى ئوسمان بۇغراخانىنىڭ كۈشكۈرتۈشى بىلەن بارلىق خارەزملىقلار قىلىچتىن ئۆتكۈزۈلدى. مۇھەممەد ئوسمانغا قارشى جەڭ ئېلان قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا ئوسمانىنى ئەسىرگە ئالدى. سەمەرقەندنى ئىشغال قىلدى. ھاقارەتكە ئۇچرىغان خارەزملىق خوتۇنىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئوسمان ئۆلتۈرۈلدى. شۇنداق قىلىپ، سەمەرقەند خارەزم

شاھ مۇھەممەدنىڭ پايتەختى بولدى. بۇنىڭ بىلەن غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتى ھالاك بولدى. شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، مىلادىيە 1042 ـ يىلىغا كەلگەندە شەرق تارىخچىلىرى ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخىدا پۈتۈن بىر تارىخىي دەۋرنى تەشكىل قىلغان قاراخانىيلار سۇلالىسى شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىيلار سۇلالىسىگە بۆلۈنۈپ كەتمىگەن بولسا، ئۆز تارىخىدا بەزى غەربىي قىتانلارغا، سالچۇقىيلارغا، بەزىدە خارەزم شاھقا بېقىندى بولۇپ قالمىغان بولاتتى. ناھايىتى كۆپ ئەسىرلەر سەلتەنەت سۈرۈپ ئۇيغۇر تارىخىدىكى تېخىمۇ قۇدرەتلىك پارلاق بىر نامايەندە سۈپىتىدە ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى ئالەمشۇمۇل ئەسەرلەرنىڭ ئىجادچىسى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد قەشقەرلەردەك ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئالىملارنى تېخىمۇ كۆپ مەيدانغا چىقارغان بولاتتى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىلىرى تېخىمۇ كۆپ بولاتتى.

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈمى ۋە شەكلى، دۆلەت مۇئەسسەسىلىرى، ئۇلارنىڭ فۇنكسىيەسى، دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ نامى، ھەربىي تۈزۈمى ۋە ئۇنۋانى ئۇلارنىڭ قەدىمكى ئاتىلىشى ۋە ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان ۋاقىتتىكى ئەھۋاللارنى ئوبدان تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قەدىمكى تۈركىي ۋە ئۇيغۇر خەلقلىرىدە قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن قاراخانىيلار دۆلىتىدىن بۇرۇنقى دۆلەتنى ئىدارە قىلىش تۈزۈمى، ھاكىمىيەت شەكلى، سىياسىي تۈزۈمى، قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى ئەزەلدىن بولغان. قاراخانىيلار سۇلالىسى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت شەكلى، ھاكىمىيەتنى باشقۇرۇش ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قېلىش ئاساسىدا ئۇنى داۋاملاشتۇردى، شۇنداقلا ئىسلامىيەت ئۇسۇللىرىدىنمۇ خېلى دەرىجىدە ئۆزلەشتۈردى ۋە ئۇنىڭغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلدى. ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇد قەشقەرى ئۆزلىرىنىڭ نادىر ئەسەرلىرىدە قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تۈزۈمى ھەققىدە بىزنى قىممەتلىك مەنبەلەر بىلەن تەمىنلىدى. مۇشۇ ئاساستا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈمى شەكلى ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىمىز:

قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلغان كۈندىن ئېتىبارەن قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ دۆلەتنى ئىدارە

قىلىش ئەنئەنىسى بويىچە جۇغراپىيىلىك ئورنىغا قاراپ، «ئىككىلىك تەشكىلات» ئاساسىدا ئىدارە قىلىنىپ كېلىندى. بۇنىڭغا قارىغاندا شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىلغان قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ شەرقىي قىسمى ۋە غەربىي قىسمى بىۋاستە بۇيۇك قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئىدارىسى ئاستىدا بولۇپ كەلدى. غەربىي قىسمى بولسا بۇيۇك قاراخانىيلار خاقانلىقىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىش شەرتى بىلەن خاندانلىق ئەزاسىدىن بىرى ئىدارە قىلىناتتى. بىز يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمىزدەك 11 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەبۇنەسىر ئەھمەد بىننى ئەلى بۇيۇك خاقان بولۇپ دۆلەتنىڭ ھوقۇقىنى ئۆز قولىدا تۇنقانىدى. ئىنىسى ناسىر بىننى ئەلى (ئىلىك خان) سامانىيلار خانلىقىنىڭ قولىدىن ئۆزى تارتىۋالغان ماۋەرائۇننەھرنى ئاساس قىلغان ھالدا پەرغانىدىن باشلاپ قاراخانىيلارنىڭ غەربىي قىسمىنى ئىدارە قىلاتتى. دۆلەتنىڭ ھەر ئىككى قىسمىنىڭ ۋىلايەتلىرى بولسا قاراخانىيلار شاھزادىلىرىنىڭ ياكى ھەربىي ۋالىيلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولاتتى. مەسىلەن، ئۆزكەنتتە بولغان ھەربىي قىسىم قاراخانىيلارنىڭ ئىدارە قىلغان ئىلىك خان ناسىر ماۋەرائۇننەھرگە ھاكىم بولغاندىن كېيىن سەمەرقەند ئىدارىسىنى ئىنىسى جەئپەر تېكىنگە بۆلۈپ بەرگەنىدى. بۇخاراغا بولسا بىر ھەربىي ۋالىي تەيىنلەنگەنىدى. لېكىن، بەزىدە پۇتۇن ماۋەرائۇننەھر بىرلا ھۆكۈمدار ۋەكىل تەرەپتىن باشقۇرۇلاتتى. قاراخانىيلار بۇيۇك خانى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئەبۇ نەسىر ئەھمەد (تۇغان خان) نىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە مەلۇم ۋاقىت سەمەرقەندتە تۇرغانلىقى بۇ خىل باشقۇرۇش تۈزۈمى پۇتۇنلەي قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ بۇيۇك خاقانلار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئىلىك خانلارنىڭ مۇشۇنداق مۇستەقىل ھالدا چوڭ مەسىلەرنى باشقۇرۇشىنى غەرب ئالىملىرى ۋە ياۋروپا تارىخشۇناسلىرى خاتا

هالدا «ئىلىك خاقانىيە» قوش هۆكۈمدارلىق «شېرىك خاقانلىق» دېگەن دۆلەت نامى بىلەن تىلغا ئېلىشتى. ئۇلارنىڭ مۇنداق ئىزاھلىرى ۋە تىلغا ئېلىشى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت باشقۇرۇش تۈزۈمىنى، مۇختارىيات شەكلىنى ئوبدان تەتقىق قىلمىغانلىقىدىن بولغان. مۇنداق قاراش توغرا ئەمەس، ئىلمىي ئەمەس.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ماۋېرائۇننەھر رايونىدىكى غەربىي ئىلىك خان شىمالىي ئىلىك خانلارنىڭ چوڭ مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئالدى بىلەن قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ بۇيۇك بۇغرا قاراخانىنىڭ تەستىقى ۋە يولىيورۇقىنى ئېلىش ۋە ئىشتىن كېيىن بۇيۇك بۇغرا قاراخانىغا تەپسىلىي دوكلات قىلىش، مەركىزىي ھۆكۈمەتكە مەلۇم باج تۆلەش قاتارلىق مەجبۇرىيەتلەر بار ئىدى.

قاراخانىيلار بۇيۇك بۇغرا قاراخان تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن «ئىلىك خانلار» قاراخانىيلارغا بېۋاستە قاراشلىق يەرلىك خانلار بولۇپ، خانلىق تامغىسىنىمۇ تۇتاتتى. ئۆز دائىرىسىدىكى چوڭ مەسىلىلەرنى مۇستەقىل ھالدا بىر تەرەپ قىلاتتى. ئۇلارنىڭ خانلىق دائىرىسىدە مەخسۇس ئەسكەر تۇرغۇزۇش، مالىيە ئىقتىسادىنى باشقۇرۇش، ئۆز ئالدىغا ئالتۇن، مىس پۇللارنى چىقىرىدىغان كارخانىلارنى قۇرۇش، ئۆزىنىڭ قانۇن ـ ئىنتىزام بەلگىلەش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. جۇڭگو، ئىران، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن سودا ئالاقە مەدەنىيىتى ئورنىتىش، يولى كەلگەندە قوشنا ئەللەر بىلەن ئۇرۇش قىلىشتا ياكى سۇلھى قىلىشتا ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتىش ھوقۇقلىرىغا ئىگە ئىدى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سۇلايمان ئارسلان بۇغراخان دەۋرىدە تېررىتورىيە دائىرىسى ئىلگىرىكىدىن كېڭىيىپ شەرقتە كۇچارغىچە، غەربتە بۇخارا خارەزمغىچە، جەنۇبتا ئامۇ دەريانىڭ قىرغاقلىرىغا قەدەر، يەنى غەزنەۋىيلەرگىچە سوزۇلغاندى.

قاراخانىيلار پۈتۈن دۆلەتتە خاقانىيە[1] دىن باشقا جايلارغا ئىلىك خانلارنى بەلگىلەپ باشقۇرۇش چارىسىنى يولغا قويدى. مەسىلەن، ماۋەرائۇننەھردە ئىلىك خان ئەلى تېكىن قاراخانىيلارغا ۋاكالىتەن ئىش بېجىردى. ياغان تېكىن مۇھەممەد بۇغرا ئۇنۇۋانى بىلەن تالاس (ھازىرقى ئەۋلىيا ئاتا)، ئىسپىجاپ (چىمكەنت) يېنىدىكى ھازىرقى سايرام قاتارلىق جايلارنى باشقۇردى. شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئىسلام تارىخىدا «ئىلىك خانلارنى» كۆپىنچە ھىر پادىشاھ نامى سۈپىتىدە قوللىنىپ، ئۇ باشقۇرغان دۆلەتنى ئىلىك خانلار دۆلىتى دەپ ئاتىۋالغان. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ شىمالى ۋە غەربتە قويغان ئىلىك خانلىرى ۋالىي دەرىجىلىك ئەمەلدارلار بولۇپ، ئۇلار قاراخانىيلارغا ۋاكالىتەن ئىش بېجىرگۈچىلەر ئىدى. قاراخانىيلار ماۋەرائۇننەھرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن بۇ ئۆلكىنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن ئەلى تېكىننى ئىلىك خان ئۇنۇۋانى بىلەن ئومۇمىي ۋالىي قىلىپ بەلگىلىگەن. مىلادىيە 1035 - يىلى ماۋەرائۇننەھردىكى ئىلىك خان ئەلى تېكىن ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغلى ناسىرىننى ئەلى ماۋەرائۇننەھرگە ئىلىك خان بولدى. ئۇ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سادىق ئەمەلدارى بولۇپ قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىگە قارشى كۈچلەر بىلەن قەتئىي كۈرەش قىلدى. ماۋەرائۇننەھردە يۈز بەرگەن سالچۇقىيلارنىڭ دۆلەت بىرلىكىنى پارچىلاش يولىدىكى ھەرىكىتىگە خاتىمە بېرىپ، قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىگە كېلىدىغان خەۋپنى تۈگەتتى. مىلادىيە 1039 - يىلى ناسىر ئىلىك خان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئىبراھىم سۇلايمان ئارسلان خان بۇيۇك بۇغرا قاراخانىڭ يارلىقى بىلەن ئىلىك خان بولدى. ئىبراھىم ئىلىك خان ئۇنۇۋانى بىلەن خىزمەتكە تەيىنلىنىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆزىنى «ئىمادۇد دەۋلە»

---

① خاقانىيە - قەشقەر ۋە ياساغۇنى مەركەز قىلغان مەركىزىي قىسىم «خاقانىيە ئۆلكىسى» دەپ ئاتىلاتتى.

(دۆلەتنىڭ تۈزۈلۈكى) دەپ ئېلان قىلىپ، ئۆز ئورنىنى كۆتۈرمەكچى بولغاندا بۇيۇك قاراخانىيلار تەرىپىدىن ئىبراھىم ئىلىك خانغا تامغاچ ئىبراھىم خان، يەنى تامغا تۇنقۇچى ئىبراھىم خان دېگەن ئۇنۋاننى بەردى. تامغاچ ئىبراھىمخان مۇستەقىل خان سۈپىتىدە ھوقۇق تۇنقانىدى. شۇڭا، 1041 ـ يىلىدىن 1047 ـ يىللىرىغىچە بۇخارا، سەمەرقەندلەردە تامغاچ ئىبراھىم خان نامىدا پۇل چىقىرىلدى. ماۋەرائۇننەھر فېئودالىلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى خاقانىيىدىكىگە ئوخشاش خېلى تەرەققىي قىلدى. تامغاچ ئىبراھىم خان بۇيۇك قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان دوستلۇق مۇناسىۋەتنى راۋاجلاندۇردى. سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قاراخان مىلادىيىنىڭ 1056 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. مىلادىيە 1061 ـ يىلى سالچۇقىيلار سۇلتانى سۇلتان ئالىپ ئارسلانخان تامغاچ ئىبراھىم خان بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ چېگراسىغا ئەسكەر توپلىدى. تامغاچ ئىبراھىم خانمۇ ئاكتىپ مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن، سەمەرقەندتىن يۇرۇش قىلىپ، خارەزم چېگراسىغا ھەربىي كۈچ توپلىدى. ئالىپ ئارسلان خان تامغاچ خانىنىڭ زېمىنىغا تاجاۋۇز قىلدى. تامغاچ ئىبراھىم خان سالچۇقلارنىڭ تاجاۋۇز ھەرىكىتىگە قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ، باغداد خەلىپىلىكىگە ئەلچى ئەۋەتتى. بۇ چاغدا باغداد خەلىپىلىكى بىتەرەپ تۇرۇپ ئىككى ئوتتۇرىدىكى ئۇرۇشقا قول سالمىغان بولسىمۇ، لېكىن تامغاچ ئىبراھىم خانىنىڭ ئەلچىلىرىگە دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ، تامغاچ ئىبراھىم خانغا مۇسۇلمانلىق ئەزىزى دېگەن ئۇنۋاننى بېرىپ، ئەلچىلەرنى قايتۇردى. شۇندىن كېيىن خارەزم چېگراسىدا قاتتىق ئۇرۇش باشلاندى. تامغاچ ئىبراھىم خان مىلادىيە 1068 ـ يىلىدىكى ئۇرۇشتا ۋاپات بولدى. قاراخانىيلارنىڭ قوشۇنى چېكىندى. قاراخانىيلار قوشۇنىنى سەل تەرتىپكە سېلىۋالغاندىن كېيىن سۇلتان ئالىپ ئارسلان خان

بىلەن يەنە قاتتىق جەڭ قىلدى. بۇ جەڭدە ھەر ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم چىقىم بولدى. ئالىپ ئارسلان خان قاراخانىيلارنىڭ چېگرا مۇداپىئە قوماندانى يۈسۈپ قادىرخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئىسلام ھۆكۈمدارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش توختىدى. ئەمما، سالچۇقىيلار قارخانىيلار سۇلالىسىگە قاراشلىق ماۋەرائۇننەھرگە قارىتا پاراكەندىچىلىكنى توختاتمىدى. تامغاچ ئىبراھىم خانىنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى شەمسۇل - مۇلۇكنى ئۆلتۈردى. تامغاچ شەمسۇلمۇلۇك خان ماۋەرائۇننەھرنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى قوغداش ئۈچۈن سالچۇقىيلار بىلەن بولغان كۈرەشنى داۋاملاشتۇردى. مۇشۇ جەريانداتىرمىزنى ئىشغال قىلىپ، بەلخكە قەدەر قىستاپ كەلدى. بەلخ ھاكىمى ئاياز (سۇلتان ئالىپ ئارسلاخانىنىڭ ئوغلى) شەھەرنى بوشتىپ چېكىندى. ئۇ تىرمىزغا قايتۇرما ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ ئاخىر مەغلۇپ بولدى. شەمسۇلمۇلۇك خان بۇخارانى غەربىي قىسىم ئىلىك خانلىقىنىڭ پايتەختى قىلدى. مىلادىيە 1080 - يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا قېرىندىشى خىزىر خان ئىلىك خان بولۇپ ئولتۇردى. ئىسلام تارىخى ۋە ياۋروپا تارىخلىرىدا بۇ ئىلىك خانلارنىڭ ھاكىمىيەت دەۋرى، ئۇنىڭ ۋاپاتى توغرىسىدا مەنبە يوق. ئەمما 12 - ئەسىرلەردە يېزىلغان «مەجمەئۇننەۋادىر» ناملىق كىتابنىڭ مۇئەللىپى نىزامى ئەروزى: «خىزىر خانىنىڭ خانلىق دەۋرىدە بىرقەدەر تىنچلىق ئورنىتىلدى. خانلىق دائىرىسىدە ئىقتىساد، مەدەنىيەت تەرەققىي قىلدى. مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەت راۋاجلىنىپ، ئەدىب، شائىرلار كۆپلەپ يېتىشتۇرۇلدى. خان شائىرلارنى بارلىق ئىمكانىيەت بىلەن قوللاپ، ئۇلارغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىپ، ئۇلارنى يېزىشقا رىغبەتلەندۇردى. شائىرلارنىڭ شېئىر ئوقۇش مۇراسىملىرىنى ئۆتكۈزۈپ تۇراتتى. مۇراسىمدا ياخشى ماھارەت

كۆرسەتكەن شائىرلارغا ھەدىيەلەر قىلىنغان ۋە ئۇلارغا ناھايىتى زور ئىلتىپات كۆرسەتكەنىدى.

خىزىر خاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى تابغاچ ئەھمەد خانلىققا ئولتۇردى. تامغاچ ئەھمەدخان زامانىسىدا خانلىقنىڭ غەربىدە شىئە مەزھىپى ھەربكىتى ئۇلغىيىپ، شىئەلەر بىلەن تامغاچ ئەھمەدخان ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش كەسكىنلىشىپ كەتتى. 1089 ـ يىلى سالچۇقىيلار سۇلتانى مەلىك شاھ قاراخانىيلارنىڭ غەربىي ئىلىك خانلىقىنىڭ پايتەختى بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى ۋە بۇ جايلارنى بېسىۋالدى. ئۇلارنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى غەلىبىسى ئۇلارنىڭ نەپسىنى تېخىمۇ زورايتىۋەتتى. سالچۇقىيلار داۋاملىق ئىلگىرىلەپ سەمەرقەند، ئۆزكەنت قاتارلىق جايلارنى قورشىۋالدى. قاراخانىيلار سالچۇقىيلارغا قاتتىق نارازلىق بىلدۈردى ۋە ئۇلارنى قاتتىق ئاگاھلاندۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئوتتۇرىدا توختام تۈزۈلۈپ ئۇرۇش توختىدى. سالچۇقىيلار ئۆزلىرى بېسىۋالغان قاراخانىيلار زېمىنىنى ئاران بەش يىل تۇتۇپ تۇرالىدى.

مەلىك شاھ 1092 ـ يىلى ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن مەھمۇد بىلەن بەكيارۇق ئوتتۇرىسىدا سۇلتانلىق تالىشىش ئۇرۇشى پارتلىدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان تامغاچ ئەھمەد خان سالچۇقىيلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، قولدىن كەتكەن يەرلەرنى قايتۇرۇۋالدى. مىلادىيە 1095 ـ يىلى تامغاچ ئەھمەد خان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا خان ئائىلىسىدىن سۇلايمان تېكىن، مەھمۇد تېكىن، ھارۇن تېكىن نۆۋەت بىلەن تەختتە ئولتۇردى. مەھمۇد تېكىن مىلادىيە 1097 ـ يىلى ۋاپات بولدى. قالغان خانلارنىڭ خانلىق دەۋرى ھەققىدە تارىخىي مەنبەلەردە ئېنىق مەلۇمات يوق.

ھەسەن ئارسلان بۇغرا قاراخان مىلادىيىنىڭ 1103 ـ يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى تامغاچ ئەھمەد بىننى

هەسەن 1105 ـ يىلى تەختتە ئولتۇردى. بۇ دەۋردە قاراخانىيلارنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئىشلىرى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، قوشنا ئىسلام دۆلەتلىرى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەت راۋاجلاندۇرۇلدى. بولۇپمۇ باغداد خەلىپىلىكى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ياخشىلاندى. 1105 ـ يىلى قاراخانىيلار مەھمۇد ئىبنى ئەبدۇل جىلىل نامىدىكى ۋەكىللەر ئۆمىكىنى ۋەكىل سۈپىتىدە باغداد خەلىپىلىكى مۇنتەزىر بىللا ھۇزۇرىغا ئەۋەتىپ، دوستانە مۇناسىۋەتنى كۈچەيتتى. ئىسلام تارىخىي مەنبەلىرىدە قاراخانىيلار خانى ئەھمەد بىننى ھەسەن مىلادىيىنىڭ 1128 ـ يىلى قەشقەردىن بىر كۈنلۈك يىراقلىقتا قاراقىتانلارنىڭ ھۇجۇمىغا دۇچ كەلگەندە ئەھمەد قاراخان قاراقىتانلارنىڭ ھۇجۇمىغا شىددەتلىك زەربە بېرىپ، ئۇلارنى چېكىنىدۇرگەن بولسىمۇ، لېكىن قاراقىتانلارنىڭ پاراكەندىچىلىك ھەرىكىتى توختىمىدى دېيىلىدۇ. ئەھمەد قاراخان ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىن ئىبراھىم بىننى ئەھمەد بۇغرا قاراخان قەشقەردە خانلىق تەختتە ئولتۇردى. 1129 ـ يىلى قاراقىتانلار قاراخانىيلارغا ئۇمۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم باشلىدى. غەربتە تامغاچ مەھمۇد خان سالچۇقىيلارنىڭ سۇلتانى سەنجەرنىڭ ھۇجۇمىغا دۇچ كېلىۋاتاتتى.

قاراخانىيلارغا قاراشلىق سەمەرقەندتە ۋەكىل سۈپىتىدە تۇرۇشلۇق خانلار غەربىي ئىلىك خان دېيىلەتتى. غەربىي ئىلىك خان تەۋەلىكىدىكى يەتتە سۇ قاتارلىق جايلاردا يەنە بۇغرا تېكىن، ئارسلان تېكىن ئۇنۋانىدىكى ئەمەلدارلار خىزمەتكە قويۇلاتتى.

قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتىدا يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردىن «ئۇگە» بىلگە ئۇگە (كېڭەشچى، مەسلىھەتچى مۇشاۋىر، دانىشمەن) مەنسىپىدىكى ئەمەلدارلار قويۇلغانىدى. ئۇگە ـــ ئەقىللىق، بىلىملىك، مەنىلىرىدە ئىشلىتىلگەنىدى.

«ئۇگە»نى دۆلەتنىڭ باش مەسلىھەتچىسى دېيىلسىمۇ، ئەمما ئۇگەدىن باشقا مەسلىھەتچىلەرنىڭ يەنە بارلىقى ھەققىدە مەلۇمات

يوق.

مىلادىيە 1095 ـ ، 1096 ـ ۋە 1114 ـ يىللىرىدىكى يەكەندە تۇزۇلگەن يەر ـ زېمىن ھۆججەتلىرىدە «بۇغرائۇگە» ، «ھارۇن ئۇگە» قاتارلىق ئىسىملارنىڭ ئۇچرىشى بۇ خىل ئۇنۋانلارنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇزۇن زامان ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ.

يەنە باشقا تارىخىي ماتېرىياللاردا قەيت قىلىنىشىچە، «ئۇگە» ھەققىدە خەلقتىن كېلىپ چىققان خىزمەتتە سىنالغان، ياشانغان ئەقىللىق ئادەملەرگە ئۇگە دەپ ئۇنۋان بېرىلەتتى. قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تەشكىللىدە ئەڭ كۆپ ئىشلەتكەن ئۇنۋانلارنىڭ ئىچىدە «خاقان» ، «خان» نامىرى ھەممىگە مەلۇم. قاراخانىيلارنىڭ ئەڭ چوڭ بۇيۇك خاقانى (قاغان) نامى بىلەن ئاتىلاتتى. بۇ نامنى ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ تۇركىي ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت تۇزۇمىدە ھۆكۈمدارلار تەرىپىدىن ئىشلىتىپ كېلىنگەنىدى.

مەھمۇد قەشقەرى «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ «خاقان» ، «خان» ئۇنۋانلىرىنى «ئالىپ ئەرتۇڭا» بىلەن باغلاپ كۆرسىتىشى دەل بۇ ئۇنۋانلارنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىرى ئىچىدە ئەڭ قەدىمكى زاماندىن تارتىپ قوللانغانلىقىنىڭ دەلىلى. مەھمۇد قەشقەرى «خان» ئۇنۋانىدا توختىلىپ خان ـــ تۇركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەڭ بۇيۇك ھۆكۈمدارى بولۇپ ئەفراسىياپ ئوغۇللىرى خان دەپ ئاتىلىدۇ. ئەفراسىياپ «خان» دۇر دەپ مەلۇمات بەرگەن.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ھۆكۈمدارلارنىڭ دۆلەت تۇزۇمىدىكى قۇرۇلمىسى پەرقلىق ھالدا دەرىجىسى مۇنداق: قاراخانىيلارنىڭ بۇيۇك خاقانى دۆلەتنىڭ قاغانى بولۇپ «بۇيۇك» ۋە «قەدىمىي» نەرسىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدىغانلىقى، تامغاچ سۆزى ھەم «ماچىن» نىڭ جۇغراپىيىلىك ئاتىلىشى بولۇپ قوللىنىلاتتى. كېيىن بۇ خانلارغىمۇ ئۇنۋان بولۇپ كېلىدىغانلىقىنى، «مەملىكىتى قەدىمىي چوڭ خان» دېگەن مەنىدە «تابغاچ خان»

دەپىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان[1].

قاراخانىيلار زامانىسىدا «پۈتكۈل مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئەمىرى» دەپ ئاتالغان ئابباسىيلار خەلىپىلىكى قاراخانىيلار خانلىقىنىمۇ دىپلوماتىيە جەھەتتە «مەلىكول مەشرىق ۋەس - سىين» (شەرق ۋە چىن پادىشاھى) ئېتىراپ قىلىنغان. مىلادىيە 1066 - ، 1067 - يىللىرىدىن باشلاپ قاراخانىيلار دۆلىتىدە «مەلىكول مەشرىق ۋەس - سىين» (شەرق ۋە چىننىڭ پادىشاھى) دېگەن ئۇنۋان بىلەن پۇل تارقاتقانىدى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ بۇيۇك خاقانلىرى «بۇغراخان» ، «قاراخان» ئۇنۋانلىرىدىن باشقا «تابغاچ خان» دېگەن ئۇنۋانلارنىمۇ قوللىناتتى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىدە بىرقەدەر مۇكەممەل، سىستېمىلىق دۆلەت باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئورنىتىلغانىدى.

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەردىكى ئەلنى ئىدارە قىلىشتىكى ئەنئەنىسى بويىچە دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي دەرىجىلىك ھۆكۈمرانى «بۇيۇك خاقان» ، بۇيۇك خاقان ئاستىدا مەركىزىي دۆلەت ئىشلىرىنى كېڭىشىش ئاساسىدا باشقۇرۇش رەھبەرلىك يادروسى قۇرۇلۇپ، بۇ رەھبەرلىك يادروسى «يۇغرۇش» (ۋەزىر) «خاس ھاجىپ» ، يابغۇ تۇكس، مەرتىۋىدىكى دۆلەت ئەربابلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان. بۇ تەشكىل بۇيۇك خاقانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى بېجىرەتتى.

بۇيۇك خاقانىنىڭ، يەنى بۇيۇك قاراخانىيلارنىڭ ئىدارە قىلىشىدا بولغان غەربىي قىسىمدىكى خاندان ئەزاسى «ئىلىك[2] خان» ، «ئارسلان خان»[3] ئارسلان خان ئۇنۋانى بىلەن

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - توم، 592 - بەت.

② ئىلىك - قاراخانىيلاردا ھۆكۈمدار مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن بولۇپ، قاراخانىيلار خانلىرىنىڭ ئالاھىدە نامى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان بۇ ئۇنۋان ھۇن كۆكتۈرك، قەدىمكى ئۇيغۇرلاردىمۇ قوللىنىلغانىدى.

③ كۆكتۈركلەر ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر ھۆكۈمدارلىرىنىڭ تەختلىرى «ئارسلان» شەكلىدە ئىدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئارسلان خان ئۇنۋانىنى قوللىنىشى مۇشۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك.

قوللىنىشتىن باشقا مەركىزىي دۆلەت باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىدە بۇيۇك خان خاقان ئاستىدا «تېكىن» ، «چاغرى تېكىن» ، «ئىنانچ بەگ» ، «سانغۇن» قاتارلىق مەرتىۋە دەرىجىدە ئۇنۋانلىرىدىن باشقا يەنە «ئالىپ تېكىن» (قەھرىمان شاھزادە) ، «توڭا تېكىن» (قاپلاندەك شاھزادە) ، «بۆرە تېكىن» (بۆرىدەك شاھزادە) ، «تۇغرى تېكىن» (لاچىندەك شاھزادە) ، «باھادىر» (باتۇر) ، «قادىر»① (ھەممىگە ئىقتىدارلىق) ، «قىلىچ» خان (شەمشىردەك ئۆتكۈر) ، «بىلگە خان» (دانىشمەن، چېۋەرخان) قاتارلىق مەرتىۋە ئۇنۋان دەرىجىلىرى بار ئىدى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا قاراخانىيلار خانلىق دەۋرىدە يەنە «ئىنال» ئۇنۋانى قوللىنىلغان. مەھمۇد قەشقىرىنىڭ قەيت قىلىشىچە: ئىنال ئانىسى خاندانىدىن، دادىسى خەلق ئىچىدىن كېلىپ چىققان بارلىق ياشلارغا ئېرىلگەن ئۇنۋان ئىدى.

«كۆل تېكىن» ، «توڭا تېكىن»② ، «يولۇق تېكىن» دېگەن ئىسىملار كۆكتۈركلەردە خاندان ئەزاسى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەندى. ئەمما، قاراخانىيلار دەۋرىدە دۆلەت خىزمەتچىلىرىگە ئېرىلگەن ئۇنۋان بولۇپ قوللىنىلدى. يەنە «تۈركان خاتون» ، «باش خاتون» لار ھۆكۈمدارلارنىڭ خوتۇنلىرىغا ئېرىلگەن ئۇنۋان بولۇپ، بۇ تۈركىي تىللىق خەلقلەر تاكى ھۇن زامانىسىدىن بېرى ئېتىراپ قىلىنغان «خاتون» قاراخانىيلار دەۋرىدىمۇ قوللىنىلدى. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتۇن ئەفراسىياپ قىزلىرىدىن بولغانلارنىڭ ئىسىملىرى ئىدى. بۇنىڭغا قارىغاندا، ھۆكۈمدارلارنىڭ خوتۇنلىرىدىن باشقا خانىدانغا مەنسۇپ خانىملىرىغىمۇ «خاتۇن» دەپ نام بېرىلگەن.

---

① مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «قادىرخان» ئۇنۋانى ئۇستىدە توختىلىپ قاراخانىيلارنىڭ قانىتىق چۈس، مىجەزى ئىرادىلىكلەرنى قادىر دەيدىغانلىقىنى، ھۆكۈمرانلارغا قادىرخان دەپ خىتاپ قىلىدىغانلىقىنى يازغانىدى.

② «توڭا تېكىن» دېگەن ئۇنۋان تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئەفراسىياپنى «توڭا تالىپ ئەر» دەپ ئاتايتتى. بۇ قاپلانغا ئوخشاش كۈچلۈك، باتۇر ئادەم دېمەكتۇر. «دىۋان» ، 3 ـ تۇم، 502 ـ 503 ـ بەت.

1. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئالىي دەرىجىلىك خاقان (خان) ئاستىدا ئوردا تەشكىلى ئورنىتىلغانىدى. ئوردا تەشكىلى ۋەزىرلەر گۇرۇھىدىن تەشكىل تاپقانىدى. ئوردا قاراخانىيلار سۇلالىسىدە ئەينى زاماندا دۆلەتنى ئىدارە قىلىش مەركىزى بولغاچقا بۇ مەركەز يۇغۇرۇش، يابغۇ، توكسۇن، ھاجىپ نامىدىكى ۋەزىرلەردىن تەركىب تاپقانىدى. ۋەزىرلەر ئاستىدا ئوردا مەھكىمە مەسلىھەتچىلەر ئورگىنى تەسىس قىلىنغانىدى. دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەركىزىي تەشكىلاتقا يۇغۇرۇش (ۋەزىر) دەپ ئاتىلىدىغان ۋەزىرلەر يېتەكچىلىك قىلاتتى. تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇمكى، ئەڭ قەدىمكى تۈركىي ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئەنئەنىسىدە دۆلەت ئىشىنى كېڭەش مەسلىھەت يولى بىلەن قارارلاشتۇرىدىغانلىقى، ئۇنىڭغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان ۋەزىرنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى قىلغۇچىدىن كۆپرەك كېڭەشچى، مەسلىھەتچى، دانىشمەنلىك رولىنى ئوينايتتى. مەشھۇر تۈرك ۋەزىرى بىلگە تۇنيوقۇق ئۆزىنىڭ ئىلتەرىش خاقان ئۈچۈنمۇ ئايغۇچىلىق① (مەسلىھەتچىلىك) ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغانلىقىدىن پەخىرلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن②. قاراخانىيلار دۆلىتىدىمۇ بۇ مەسلىھەتچىلىك فۇنكسىيىسىدە ۋەزىرلەر دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا مۇھىم روللارنى ئوينىغانلىقى، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ قەدىمىي ئەنئەنىلەر قاراخانىيلار تۈزۈمىدىمۇ داۋاملاشتۇرغانلىقىنى يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ

① «ئايغۇچى» يەنى ۋەزىر قەدىمكى كۆكتۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار زامانىسىدا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ۋەزىرنى «ئايغۇچى»، باش ۋەزىرنى «ئۇلۇغ ئايغۇچى» دەپ ئاتايتتى.

② رىشات گەنجى: «قاراخانىيلار» ناملىق ئەسىرىدىن.

«قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئۇلۇغ ئەسىرىدە: «ئادەم ئۇچۇن ئەقىل نېمە دېگەن ياخشى نەرسە» دېگەن ۋە ئەقىللىق ئادەملەرگە مەسلىھەتچى نەزەرى بىلەن قاراش① كېرەكلىكىنى قەيت قىلىپ، ئەقىللىق مەسلىھەتچى ۋەزىرلەرنىڭ رولىنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرسەتكەن.

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ بۇيۇك خاقانى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ۋەزىرگە ۋەزىرلىك مەنسەپ ۋەزىپىسى بېرىلگەن چاغدا ئۇنىڭغا مۇناسىپ ئۇنۋان بىلەن «تۇغ»، «ناغرا»، «ساۋۇت»، «تون»، «ياسداغ ئات» ھەمدە ئەڭ مۇھىمى ۋەزىرلىك تامغىسى بېرىلەتتى. ۋەزىرلىك تامغىسىنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىنىڭ 1766 ـ بېيىتىدە تولۇق مەلۇمات بېرىلگەن. موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخىدا تامغا تۇتقان تاتاتوڭا② («موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» نىڭ 3 ـ بېتىگە قارالسۇن) ئەسلىسەك تامغىنىڭ مۇھىملىقىنى ھېس قىلىمىز. قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ مەركىزى ئوردىسىدىكى ۋەزىر خەلق ئارىسىدىن چىقىپ ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلەر «يۇغۇرۇش» (ۋەزىر) دەپ ئاتىلاتتى. يۇغۇرۇش خاقاندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇراتتى. ئۇ مەركىزىي ئوردىدىكى ئوردا خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلاتتى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىدە دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا بۇيۇك ھۆكۈمدارلاردىن كېيىنكى ھوقۇقدارلارنى

---

① يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرى، 1095 ـ بېيىت.

② تاتاتوڭا ـ تاتا توڭا دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇيغۇر تاتاتوڭا ئىلگىرى نايمانلارنىڭ تايان خانىنىڭ ئۇستازى بولۇپ ئالتۇن تامغا، خەزىنە ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. چىڭگىزخان نايمانلارنى يوقىتىپ تايانخاننى ئۆلتۈرگەندە، ئۇ تامغىنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەن. ئۇزۇن ئۆتمەي تۇتۇلۇپ قالغان. ئۇ تۇتۇلغاندىن كېيىن چىڭگىزخان ئۇنىڭدىن: «سەن تامغىنى ئېلىپ نەگە قاچماقچى ئىدىڭ؟» دەپ سورىغاندا ئۇ: «تامغىنى ئېلىپ قېچىش مېنىڭ مەجبۇرىيىتىم، مەن ئىگەمنى تېپىپ ئۇنىڭغا بۇ تامغىنى تاپشۇرۇپ بېرىمەن» دېگەنىدە چىڭگىزخان ئۇنىڭ سەمىمىي، سادىقلىقىنى تەرىپلەپ ئۇنى موڭغۇللارنىڭ تامغىسىنى تۇتۇشقا قويىدۇ. يەنە شاھزادىسى ئوغلان تېكىنلەرگە ئۇيغۇر يېزىق تىلىنى ئۆگىتىشكە بەلگىلەيدۇ. ئۇگدەي خان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۇنى خان تامغىنى، خەزىنىلەرنى باشقۇرۇشقا قويدى. ئۇنى ئىشكىتاغىسى قىلدى. تاتا توڭانى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتتى.

يەنىلا ۋەزىر ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇش بىلەن دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتىكى مۇھىم رولىنى تەكىتلەپ، «ۋەزىر» ھۆكۈمدار (بۇيۇك خاقان) نىڭ قولى ئۇلار ئىشلىرىنى بۇ قوللار ئارقىلىق قىلىدۇ، بەگلەرنىڭ يۇكىنى يۇدۇگۇچى، ھۆكۈمدارلىقنىڭ ئۇلىنى مۇستەھكەملىگۈچى دېگەندى. ۋەزىر ياخشى بولسا بەگ (خاقان مەنسىدە) خاتىرجەم ئۇخلايدۇ. ھۆكۈمداردىن كېيىن قالسىلا سۆز ـ ھەرىكىتى بىلەن دۆلەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى ئادەم يەنىلا ۋەزىردۇر.

2. ئوردا ۋەزىرىنىڭ ۋەزىپىسى

1. مەملىكەتنى تەرتىپكە سېلىپ ، توغرا قانۇن بىلەن باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ئورنىتىش.

2. خەلقنى ھۇزۇر ـ ھالاۋەتكە ئېرىشتۇرۇش، خەلقنى بۇزۇق قوللارنىڭ يامانلىق قىلىشىنى توسۇش، شۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمدارلارنىڭ نامىنى ياخشىلىق بىلەن ئەتراپقا تارقىتىش.

3. بايلىق، خەزىنە توپلاشقا مەسئۇل بولۇش.

4. مەملىكەتنىڭ زېمىنىنى كېڭەيتىش (شەھەر، كەنتلەرنى كېڭەيتىش).

5. خىزمەتنى قىلغۇچىلارغا ياخشىلىق قىلىپ، ئۆزىگە يېقىن قىلىش. دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا ھوقۇقداردىن قالسا ئەڭ چوڭ ھوقۇققا ئىگە بولغان ۋەزىر بولۇپ، ئۇ ھەم قانۇن تۈزۈشكە ئارىلىشىدىغان يېگانە قۇدرەت ئىگىسى. ئۇ ۋاقتى كەلگەندە زور ھەربىي ئىشلارغا قوماندانلىق قىلىشىمۇ مۇمكىن. دۆلەتنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي چوڭ ھوقۇقلىرى ئۇنىڭ قولىغا مەركەزلەشكەن بولىدۇ. ئۇ دۆلەتكە مەسلىھەتچىلىك رول ئويناىدۇ. ۋەزىر ئەلچىلىككىمۇ چىقىدۇ. ۋەزىرنىڭ زىممىسىدىكى ۋەزىپە شۇنچىلىك مۇھىم بولغانلىقى ئۈچۈن، يۇسۇپ خاس ھاجىپ

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دەيدۇ: «ۋەزىرلىككە شۇنداق ئادەم قويۇلۇشى كېرەككى، بۇ ئىشقا بەك پىشقان، تاللانغان، ئەقىللىق، ئىشنى چىن كۆڭلىدىن قىلىدىغان بىرى لازىم. ئەقىللىق بولغىنىدەك بىلىمىمۇ كۆپ بولۇشى، پۈتۈن ئىش قولىدىن كېلىشى، تەقۋادار، توغرا بولۇشى، ھاياتنى توغرىلىق بىلەن ئۆتكۈزۈشى لازىم. ئۇ ھايالىق، كۆزى توق، ئىشەنچلىك بولۇشى، مالغا ھېرىس بولماسلىقى كېرەك. مۇھىمى ھېساب بىلىدىغان، ئالىم، چېچەن، ھەر خىل يېزىقلارنى بىلىدىغان بولۇشى لازىم. ياخشى ۋەزىر ھەر دائىم بىر مەسلىھەتچى بولالايدۇ»[1]. مەركىزىي دۆلەت تەشكىلاتىدىكى ئوردا سارىيىدا ھۆكۈمدار (بۇيۇك خاقان) ۋەزىردىن قالسىلا ئەڭ يۇقىرى مەنسەپ ھاجىپ ئىدى. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، تۈركىي تىللىق خەلقلەردە قاراخانىيلار دۆلىتىدە ھاجىپلىق مۇئەسسەسى بەك قەدىمىي بىر تارىخقا ئىگە ئىدى. بۇرۇن «تايانغۇ» دەپ ئاتىشاتتى. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مۇنداق قەيت قىلغان: «تايانغۇ ــ ئەسلىدە ھاجىپ دېمەكتۇر». كېيىن بۇ تايانغۇ تاشلىنىپ قالغان. مۇنداق بولۇشى مەھمۇد قەشقىرىنىڭ دېيىشچە، غەربتىن كەلگەن ئىسلام تەسىرى بىلەن قاراخانىيلار بۇ ئەمەل ئىگىسىنى «تايانغۇ» دېيىشنى تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا «ھاجىپ» دېيىشكە باشلىدى[2].

ئۇلۇغ ھاجىپنىڭ ۋەزىپىسى: ئۇلۇغ ھاجىپ شۇنداق بىر ئادەم بولۇشى كېرەككى، بەگنىڭ ئۆزى، مەملىكەت خەلقى ئۈنىڭغا ئىشەنسۇن، خەلقمۇ ئۇلارغا دۇئا قىلسۇن، ھاجىپنىڭ

---

① يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرى، 2184 ـ، 2262 ـ بەيىتلەر.

② تايانغۇ سۆزى ئوتتۇرا ئاسىيادا بەك قەدىمدىن تارتىپ قوللىنىلغاندى. قاراقىتانلارنىڭ قوماندانلىرىدىن بولغان ۋە 1210 ـ يىللىرى خارەزىم شاھ مۇھەممەد بىلەن تىرازدا بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ ئەسىرگە چۈشكەن ۋە خارەزىم شاھ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن بىر تايانغۇدىن قارىغاندا تايانغۇنىڭ ئىسىمدىن كۆپرەك ئۇنۋان بولغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىنراق.

ئەسلى ۋەزىپىسىنىڭ ۋاستىچىلىك ئىكەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ[1] . «قۇتادغۇبىلىك» تە خاس ھاجىپنىڭ قانداق ئادەم بولۇش كېرەكلىكى توغرىسىدا بايانلار بېرىلگەن. «ئەسلى نەسلى پاك، مىجەزى ياخشى بولۇش لازىمكى ئۇ خەلققە پايدا يەتكۈزسۇن»[2] . «ھاجىپنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى ۋاستىچىلىك ئىشىدۇر. باشقىچە قىلىپ ئېيتساق، ھاجىپ ئىدارە قىلىنغۇچىلار بىلەن مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەپ تۇرىدىغان ئادەمدۇر. بارلىق ئادەملەرنىڭ تىلەك ـ ئارزۇلىرىنى ئورۇنداش، ئۇلارنىڭ ھالىغا يېتىش، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگۈچىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭ ـ كىچىك ساراي خىزمەتچىلىرىدىن ھال ئېيتقۇچىلارنى ئالدى بىلەن قوبۇل قىلىش، ھەر ساھەدىكى ھۇنەرۋەنلەر، باشقا ئەمگەكچىلەر قاتارلىق ھەرخىل ئادەملەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئارزۇ ـ تىلەكلىرىنى ئاڭلاش»[3] . «ھاجىپ بولۇپمۇ تۇل خوتۇن، يوقسۇل، يېتىملارنىڭ تەلەپلىرىنى ۋە شىكايەتلىرىنى ئاڭلاش، ھۆكۈمدارلارغا يەتكۈزۈش، زۇلۇمغا ئۇچراپ ئۆز ھەققىنى تەلەپ قىلغۇچىلارنى ئالدى بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى ھۆكۈمدارلارنىڭ ھۇزۇرىغا باشلاپ كىرىش ھاجىپنىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرى» ئىدى[4] . چەت ئەل ئەلچىلىرىنىڭ كېلىپ ـ كېتىشىدە ئۇلارنى قارشى ئېلىش، ئۇزىتىش بىلەن بىللە قايتىشلىرىغا رۇخسەت قىلىش، ئۇلارغا تېگىشلىك سوۋغات، ئىنئام بېرىش، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا كاپالەتلىك قىلىش، ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىش ۋاقتىدىكى مۇراسىم ئىشلىرىنى ئورۇنداش ھاجىپنىڭ ۋەزىپىلىرىدىن بىرى ئىدى[5].

---

① يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» ، 2434 ـ ، 2437 ـ يېيىتلەر.
② يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» ، 2437 ـ يېيىت.
③ يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» ، 2494 ـ يېيىت.
④ يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» 2498 ـ ، 2499 ـ يېيىتلەر.
⑤ يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» ، 2496 ـ يېيىت.

مەركىزىي دۆلەت تەشكىلاتىنىڭ ئوردا ساريىدا بۇيۇك خاقاندىن ئىككىنچى دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان «يابغۇ» بولۇپ، قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتىدا خەلق ئارىسىدىن چىقىپ ئىككى دەرىجىدە تۆۋەن تۇرىدىغانلارنى «يابغۇ» (يابغۇ)① ئۇنۋان مەرتىۋىسى بىلەن ئاتاپ كەلدى. دۆلەتكە تەۋە تۈركىي قوۋملارنىڭ باشلىقلىرىغا بېرىلگەن ئۇنۋان بولۇپ قوللىنىلدى.

خاقاندىن ئۈچ دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغانلار بولسا «توكسىن» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ يەردە ئالاھىدە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش لازىمكى، قاراخانىيلار دەۋرىدە خىزمەتكار ئوغۇللاردىن تارتىپ ئەڭ يۇقىرى مەنسەپتىكى دۆلەت خادىملىرىغىچە پۈتۈن باشلىقلار قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ مەركىزىي ئوردا ساريىدا يېتىشىپ چىقاتتى. باشقىچە قىلىپ ئېيتساق، قاراخانىيلارنىڭ خاقانىدىن ئىككىنچى دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان، يابغۇدىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان توكسىنلار ئوردا ھۆكۈمدارى ۋە ھۆكۈمدار ئائىلىسىدىن، خەلقتىن بولۇپ دۆلەت باشقۇرغان. ئۇلار مەركىزىي ئوردىدا يېتىشىپ چىقىش بىلەن مەنسەپكە كۆتۈرۈلەتتى. شۇڭا، قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ئوردىسى دۆلەت خىزمەتچىلىرىنى يېتىشتۇرىدىغان بىر ئانا مەكتەپ، مائارىپ بۆشۈكى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، دۆلەت ئورگانلىرىدىكى خىزمەتچىلەر ئالدى بىلەن خىزمەتنىڭ قائىدە ـ تەلەپ، ئەدەپ ـ قائىدىلىرىنى پۈختا ئۆگىنىدۇ. كېيىن ھەر خىل باسقۇچلارنى ئۆتكۈزۈپ بولغاندىن كېيىن مەلۇم ۋاقىت خىزمەت قىلىپ سىنىلىپ، ئەمەلىيەتتە لاياقەت بولغانلىقى ئىسپاتلانغاندا، ئاندىن يۇقىرى ئورۇنغا ئۆرلەيدۇ. مۇشۇ ئۇسۇل ۋە يول بىلەن قاراخانىيلار ئوردىسىدا خىزمەت تەجرىبىسىگە باي لاياقەتلىك بولغانلار تۆۋەن قاتلامدىن باشلاپ ئۆستۈرۈلۈپ

① «يابغۇ» كۆكتۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار زامانىسىدىن بېرى دۆلەتكە باغلىق بولغان بەزى تۈرك قوۋملىرىنىڭ باشلىقلىرىغا بېرىلگەن ئۇنۋان.

يېتىشىپ، يۈكسىلىش يولى بىلەن ئۆرلىگەنلىكىنى كۆرسەك. قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئالىي دەرىجىلىك رەھبەرلىك يادروسى يۇقىرىقى ۋەزىر، ھاجىپ، يابغۇ، توكسۇن قاتارلىق يۇقىرى ئۇنۋان مەرتىۋىلىرىدىن تەشكىل تاپقانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. يەنە باشقا تارىخىي مەنبەلەردە دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئالىي ئۈچلۈك ھالقا قۇرۇلغان. بۇ ھالقا يۇغۇرۇش، يابغۇ، توكسۇن مەرتىۋىسىدىكى ئۈچ كىشىدىن تەركىب تاپقان. بۇ ئۈچلۈك ھالقا قەدىمكى دەۋردىكى كۆل بىلگە پان تېكىندىن مىراس قالغان قەدىمىي ئەنئەنە بولۇپ، خانلىقنىڭ بىۋاستە يېتەكچىلىكىدە خانىنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ دېيىلگەن[1]. قاراخانىيلار دۆلىتىدىكى رەھبەرلىك يادروسى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن دۆلەتنىڭ مەركىزى (پايتەخت) نى بېكىتەتتى. بۇ قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ سىياسىي ساھەسىدىكى تەرەققىياتنىڭ ئەگىشىپ، قۇرۇلۇش يىللىرىدا قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركىزىي پايتەخت قىلدى. بۇ جايلار مۇھىم روللارنى ئويناپتۇ. مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» دا خاقانىيە تۈركىي تىللىق خەلقلەر پايتەختىنى «ئوردو» دەپ ئاتايدىغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەنئەنىسى بويىچە دۆلەت مەركىزىنى ئوردو دەپ ئاتىغان. «قەشقەر ئوردو كەنت» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى خان تۇرىدىغان شەھەر مەركىزى دېگەن بولىدۇ. چۈنكى بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن ئەفراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان[2]. قەدىمكى قەشقەر شەھىرى 2500 يىللىق ئۇزۇن تارىخى بىلەن مەشھۇر ئىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسىدە بۇ شەھەر تېخىمۇ ئاۋاتلاشتى. پۈتكۈل قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سىياسىي مەركىزىلا ئەمەس، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى يىپەك

---

① يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى: «قۇتادغۇبىلىك ۋە قانۇن»..
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 173 ـ بەت.

يولىنىڭ مۇھىم ئالاقە تۈگۈنى تۈركىي ۋە ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالغانىدى. بالاساغۇنمۇ قاراخانىيلارنىڭ يەنە بىر پايتەختى ئىدى. 10 ـ ئەسىردىكى جۇغراپىيەشۇناردىن مۇقدىسى بالاساغۇن ھەققىدە توختىلىپ: «خەلق كۆپ چوڭ ۋە باي شەھەر، بىلىم ئىگىسى جىق» دەپ مەلۇمات بەرگەن. مەھمۇد قەشقىرىنىڭ تەبىرچە «ئوردو» بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر. بالاساغۇن شەھىرىمۇ «قۇز ئوردو» دېيىلىدۇ[1]. (بۇ يەردىكى «قۇز ئوردو» دېگەن سۆز تەسكەي ئوردو دېگەن بولىدۇ) ئوردو سۆزى 11 ـ ئەسىرلەردە قاراخانىيلار سۇلالىسى تەرىپىدىن پايتەخت مەنىسىدە قوللىنىلغانىدى.

3. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئوردا سارىيىدىكى دىۋانلار

قاراخانىيلار سۇلالىسىدە ۋەزىر رىياسەتچىلىك قىلىدىغان دىۋان مەھكىمىلىرى ئورنىتىلغانىدى.

1. ۋەزىر رىياسەتچىلىكىدە ئوردىدا ئىچكى ۋە تاشقى كاتىبات ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان «توغرا دىۋانى» بولۇپ، باشقۇرىدىغان ئىدارە رەئىسى قاراخانىيلار دۆلەت ھۆكۈمدارلىرىنىڭ بۇيرۇق، پەرمانى ھەرخىل بىتىكچىلىرى، يەنى كاتىبات دىۋانى ئارقىلىق يېزىلىپ، پۈتۈپ چىققاندىن كېيىن ھۆكۈمدارنىڭ تامغىسى بېسىلىپ تارقىتىلاتتى. مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» دا قاراخانىيلارنىڭ يېزىق ئىشلىرىنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يازالايدىغان كاتىپلارنى «ئىلىمگاھ» دەپ ئاتىغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «بىتىكچى» (كاتىپ)، يەنى پۈتۈكچى ئۇستىدە توختىلىپ «پۈتۈكچى ئىلىمگاھ» شۇنداق بولۇش

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 174 ـ بەت.

لازىمكى «ئەگەر خاس كاتىپلىق قىلۇرسەن ئۆزۈڭ، كۆڭۈل سىرى بەك تۇت چىقارما سۆزۈڭ» دەپ پۇتۇكچىنى ھۆكۈمدارنىڭ سىرىنى بىلگۈچى سىرداش ئادىمى ھېسابلاپ كاتىپنىڭ سىر ساقلاشنى بىلدۈرگەن بولۇش لازىملىقىنى تەۋسىيە قىلغان. بۇنىڭدا دۆلەت ئالاقىلىرىنىڭ مەخپىيەتلىكىنى ساقلاشنىڭ ئىنتايىن مۇھىملىقىنى كۆرسەتكەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «بىتىكچى ئىلىمگاھ» نىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا بىزگە قالدۇرغان قىممەتلىك، ھېكمەتلىك سۆزىگە قاراپ باقايلى:

2674. ئەگەر بولسا خان قانچە ئالىم ئۆزى،
كېرەكتۇر پۇتۇكچى يازارغا سۆزى.
2675. پۇتۇكچى ئېيتماق كېرەك ئىچ سۆزىنى،
پۇتۇكچى يوشۇرغاي تولا ھەم ئىزنى.
2677. ئەگەر سىر تۇتمىسا پۇتۇكچى سۆزىنى،
ئېچىپ بەگ سىرىنى يوقۇتۇر ئۆزىنى.
2692. قىزىل تىل قاراباشقا دۈشمەن يامان،
ئۇنىڭدىن ھەزەرقىل ياشارسەن ئامان.
2693. پۇتۇكچى بىلىملىك بولسۇن ئەقىللىق،
خېتى ئۇز، بالاغەتتە بەك يېقىملىق.
2694. خېتى ئۇز يېزىلسا كۆڭۈل ئېچىلۇر،
ئوقۇغانچە ئاندىن كۆڭۈل ئاۋۇنۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تىكى بىتكۇچىي كاتىپلارنىڭ مۇھىملىقى، ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشنىڭ لازىملىقىنى تەكىتلەپ كۆرسەتكەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە: «بىر مەملىكەت قىلىچ بىلەن ئېلىنىدۇ، قەلەم بىلەن ئىدارە قىلىنىدۇ. قىلىچ بىلەن مەملىكەتنى ئىشغال قىلغىلى ۋە خەلقنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ. قەلەم ئارقىلىق بولسا

مەملىكەتنى تۇزگىلى ھەم بايلىق توپلىغىلى بولىدۇ. قىلىچ قان تامغۇزسا مەملىكەت ئېلىنىدۇ. قەلەمدىن سىياھ تامسا ئالتۇن كېلىدۇ» دەپ ئىككى مۇھىم نەرسىنىڭ قىممىتىنى بايان قىلىدۇ. بۇ مىسرالارنى كۆرۈپ باقايلى:

قىلىچ مەملىكەتنى ئېلىپ ئەل تۇتار،
قەلەم مەملىكەتنى تۇزەپ، مال يىغار.
قىلىچ قان تېمىتسا بېگى ئەل ئالار،
قەلەمدىن سىياھ تامسا ئالتۇن يىغار.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ئوردا كاتىپلىرىنىڭ مۇھىملىقىنى ئەڭ يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈپ، بىلىملىك بولغان كاتىپلارنىڭ ئەلگە ياخشى بەخت يارىتالايدىغانلىقىنى ئېيتقان.

2. قاراخانىيلار دۆلىتىدىكى ئوردا تەشكىلىدە خەزىنە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئادەمنى «ئاغىچى» مەنسەپ ئۇنۋانلىرى قوللىنىلغان بولۇپ، ئاغىچىنىڭ قول ئاستىدا خەزىنىنىڭ كىرىم ـ چىقىملىرىنى ھېسابلايدىغان ھېسابچى، بىتىكچى (كاتىپ) لار بولۇپ، بۇ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خەزىنىسىنى توپلاش، باج يىغىش ئىشلىرىنى قىلىدىغان خىزمەتچىلەر ئىدى. «قۇتادغۇبلىك» تە ياخشى بىر خەزىنچىنىڭ پەزىلەتلىرى: «خەزىنچىنىڭ ئىشەنچلىك بولۇشى، ھېسابقا ماھىر بولۇشى، ھەتتا گېپىئومېتىرىيە ھېسابىنى ئېگىلىشى كېرەك» دەپ كۆرسەتكەن. بۇ پەزىلەتلەر بولۇشتىن باشقا: خەزىنچى قاتتىق قول بولۇشى، دۆلەت مالىيىسىنى ئىقتىسادچىللىق بىلەن باشقۇرۇشنى تەۋسىيە قىلغان».

3. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئوردا تەشكىلاتىدا مۇھىم مەنسەپ ئېگىسى قوۋۇقچىباشى، يەنى «قابۇغ ئىل باشى»

(ئىشكئاغىسى) بولۇپ، ئوردا تەشكىلاتىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى: ئوردىدا ئىشلەيدىغان ھەر خىل خىزمەتچىلەرگە مۇناسىپ ئادەملەرنى ئېلىش، خىزمەتكە تەيىنلەش، خىزمەتتىن بوشىتىش، ئوردا خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلىش، ئوردىنىڭ ئامانلىقىغا مەسئۇل بولۇش قاتارلىق خىزمەتلەرنىڭ ھەممىسىگە مەسئۇل بولىدۇ. قورۇقچى بېشى «ئىشكئاغىسى» قول ئاستىدا بولۇپ، ھۆكۈمدار (بۇيۇك خاقان) نىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئىشلىرىغا نازارەتچىلىك قىلىدىغان ئاشپەز، شارابچىلار، ئوۋچىلار، قۇشچى (بۇركۇتچى)، ئوقچى، ئوقياچىلار قاتارلىق ئەمەلدارگە كىشى بەلگىلەش، ئۇنىڭ خىزمىتىگە سېلىش مەسئۇلىيىتى قورۇقچى بېشىنىڭ ۋەزىپىسى. بولۇپمۇ ئوردا سارايىنىڭ كەچلىك، كۈندۈزلۈك مۇھاپىزەت قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەيت قىلىشىدىن قارىغاندا، قورۇقچى بېشى ئوردىنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش جەھەتتە قوغدىغۇچىلىك ئەسكەرلەرنىڭ قوماندانى بولەن ھەمكارلىشاتتى. ھەتتا مۇھاپىزەتچىلەر قىسىملىرىنىڭ قوماندانلىق ۋەزىپىلىرىنى ئۆتەيتتى. ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى خىزمەتچىلىرىنىڭ قانداق ئۇنۇانلىرى بارلىقى ھەققىدە مەلۇمات يوق. شۇنداقتىمۇ ئۇ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئوردا سارىيىدا ئەڭ مۇھىم ئورۇنغا ئىگە ئادەم قورۇقچى بېشى ھېسابلىناتتى.

4. جاندار (قوغدىغۇچى) قاراخانىيلار دۆلىتىدىكى ئوردىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان مۇھاپىزەتچىلەرنىڭ باشلىقىغا بېرىلگەن ئىسىم بولۇپ بۇنى «ئەمىرى جاندار» دەپ ئاتايتتى. بۇ خىل مەنسەپكە غەربىي قاراخانىيلاردا ھۆكۈمدارىنىڭ ۋە ئوردىنىڭ مۇھاپىزەت قىلغۇچىنى جاندار ئەمىرى دېگەن بولسا، شەرقىي قاراخانىيلاردا بۇ خىل مەنسەپنىڭ قوللانغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات يوق. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئوردا سارايىدىكى يۇقىرىقىلاردىن

باشقا قاراخانىيلار ئوردىسىدا قوراللارغا قارايدىغان قورال ئىسكىلاتىغا مەسئۇل كىشىنى «سالاھدار» (قورال باشقۇرغۇچى) دېگەن نام بىلەن ئاتايتتى. بۇندىن باشقا قاراخانىيلار ئوردىسىدا مەخسۇس قورالچىلار گۇرۇپپىسى بولۇپ، ھۆكۈمدارنىڭ تۇغىنى كۆتۈرۈش، قوغداشتىن ئىبارەت ۋەزىپىسىنى ئۆتەيتتى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىدا ساراي خىزمەتچىلىرىنىڭ ئىچىدە «ئاشچىباشى» (ئاشپەز) باشلىقىدىكى مەنسەپلەر بولۇپ، بۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىغا داستىخان سېلىش ئىشىغا بىۋاسىتە مەسئۇل بولاتتى. ۋە ئوردا سارايدىكى ئاشخانىلارنى باشقۇراتتى. بۇنىڭغا قويۇلىدىغان تەلەپ يۇقىرى بولۇپ، ھۆكۈمدارنىڭ جېنىنى قوغداشتىكى مۇھىم شەرت ئىدى. ئاشپەزلىك ئىشىغا پاك بولۇش، توغرا، دۇرۇس تاللانغانلاردىن بولۇش ئىشەنچلىك، پىشقان ئادەملەردىن بولۇش شەرت قىلىنىاتتى. بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىدىكى 2828 ـ، 2835 ـ بېيىتلەردە ئالاھىدە توختىلىپ ئۆتكەنىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوردىدىكى ئاشپەزلەرنىڭ مۇھىملىقىنى ئېيتىپ، ئىدىشچىباشىنى تىلغا ئالغان. بۇ قاراخانىيلار زامانىسىدا ھۆكۈمدارلارنىڭ سارايدا بېرىلىدىغان زىياپەتلەرنىڭ ئىچىملىكلىرىنى تەييارلاشقا مەسئۇل بولغۇچىلار باشلىقىنى ئىدىشچىباشى، يەنى «ئىچىملىك باشقۇرغۇچى» دېيىلەتتى. بۇنىڭغا مەسئۇل بولغۇچىلارنىڭ ئىشەنچلىك سىنالغانلاردىن بولۇشى، ياش بولۇشى (ساقالسىز)، رەڭگىروىي كۆركەم، پاكىز، يۇزى تولۇن ئايدەك، بويى تال چىۋىقتەك، چېچى قارا، مەڭزى قىزىل بولۇشى كېرەكلىكى ئۇستىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىنىڭ 2916 ـ، 2920 ـ بېيىتلىرىدە ئالاھىدە توختىلىپ ئۆتكەن.

قاراخانىيلار ئوردا ساراي خىزمەتچىلىرىدە «ئىلباشى» (ئاتخانا باشلىقى)، «كېمىچى باشلىقى»، «تۆشۈكچىلەر»،

«تۇغچىلار» ، «قۇشچىلار» ، «ئوقچىلار» ، «ياچىلار» قاتارلىق مەنسەپ ئىگىلىرى بولۇپ، ساراي خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىناتتى. سارايدىكى خىزمەتچىلەرنىڭ ئەخلاقى ھەققىدە: «سارايغا كىرگەندە دىققەت قىل، سېنى كىم قەدىرلىسە سەنمۇ ئۇنى ھۆرمەت قىل، كۆرەڭلىمە، قولۇڭنى پۇلاڭلىتىپ كىرمە، سالام بەرگەندە ناموۇڭاپىق ھەرىكەتلەرنى قىلما، كىشىلەرنى رەنجىتمە، ئۇلارغا نازاكەتلىك بول» دېگەندەك تەربىيەلەر بېرىلەتتى. بۇنىڭ بىلەن ساراي خىزمەتچىلىرى ئوردا تەشكىللىدە مۇھىم روللارنى ئوينىغانلىقى، بۇلار خىزمەتتە بالداقمۇبالداق ئۆرلىگەنلىكى بىلەن شەرەپكە ئېرىشكەن.

4. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئەدلىيە مەھكىمىلىرى

قاراخانىيلار سۇلالىسىدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن دىنىي ئەدلىيە مۇئەسسەسىلىرى قۇرۇلغاندى.

ئىمام مەۋرەت دېگەن مەھكىمە قۇرۇلۇپ بۇ جازا مەھكىمىسى دەپمۇ ئاتىلاتتى. بۇ مەھكىمىدە ھۆكۈمدار (قازى كالان) ، قازى قۇززات[1] قازى كالانىنىڭ ئورۇنباسارى، مۇپتى مەھكىمە شەرىئەتنىڭ باشلىقى (ھۆكۈم چىقارغۇچى) ، قازى سوراقچى، قازى رەئىس مەھكىمە شەرىئەتنىڭ ئىجرائىيە تەپتىش قاتارلىق ئەمەلدارلاردىن تەشكىل قىلىناتتى. ھۆكۈمدارنىڭ يېنىدا قازىلار ۋە ئالىملار بولۇپ، مەھكىمە شەرىئەتنى باشقۇراتتى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پايتەخت ۋە ھەرقايسى مەركىزي شەھەرلىرىدە

① قازى كالان (قازى قۇززات) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ مەركىزي پايتەختتىكى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ چوڭ ئەمەلدارى بولۇپ، مەركەزگە قاراشلىق ھەر دەرىجىلىك مەھكىمىلەرگە خادىملارنى تەيىنلەش، ئەمەلدىن قالدۇرۇش ئۇلارنىڭ ھۆكۈم پەتىۋالىرىنى رەت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە.

قازى ئەدلىيە ئورگانلىرى تەسىس قىلىنغانىدى. مەھكىمىنى ئىداره قىلىش، ھۆكۈم قىلىش ھوقۇقىنى جازا مەھكىمە تەرىپىدىن تەينىلەنگەن قازىلار باشقۇرانتى. ئۇلار ھەم جازا مەھكىمە مەيدانىغا چىقاتتى. بۇنىڭ بىلەن مەھكىمە ئەدلىيە مەھكىمە ئىشلىرىنىڭ يۈرگۈزۈلۈشىگە تۈرتكە بولاتتى. دۆلەت خادىملىرىنىڭ خەلقە زۇلۇم قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئالاتتى. قاراخانىيلار سۇلالىسى جازا مەھكىمىسىنى ئوردا تەشكىلات قاتارىدىكى ئورۇنغا ئىگە قىلغانىدى. بۇنىڭغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەنىدى. شۇڭلاشقا، غەربىي قاراخانىيلارنىڭ مەشھۇر ھۆكۈمدارى تامغاچ بۇغراخان ئىبراھىم بىننى ناسىرنىڭ ئەبۇ نەسىر مەسئۇد بىننى ئەھمەد بىننى ئىسمايىلنى سەمەرقەندنىڭ ئەتراپىدىكى ئورۇنلارنىڭ ئەدلىيە ياشلىقىغا تەينىلىگەنىدى. شەرئىەت دەۋالىرىنى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ قازىسى بىر تەرەپ قىلاتتى. تامغاچ خان ئىبراھىم زامانىسىدا بۇخاراغا قازى بولغان ئىمام پەخرىددىن ھەسەن بۇخارادىكى ئىشلارنى باشقۇرغانىدى. شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارى تامغاچ بۇغرا خاقان ئەبۇ ئەلى ھەسەن زامانىسىدا شەيخ ئىمام ئەبۇبەكرى مۇھەممەد بىننى ئەبدۇسسەمەت بىننى ئىسمايىل ئەل بۇخارى ئىسىملىك بىر زات يەكەن قازىسى بولغان. غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى سەمەرقەندتە بىر باش قازى (قازى فۇززات) تۇرغۇزۇلغانىدى. شەمسۇل ـ مۇلۇك خاننىڭ ئىنىسى ئەبۇ شۇجائ خىزىر بىننى ئىبراھىم ھۆكۈمرانلىق قىلغان زاماندا ئەبۇ ناسىر ئەھمەد بىننى سۇلايمان بىننى ناسىر بىننى ھاتەم بىننى ئەلى بىننى ھەسەن ئەل كاسانىنى سەمەرقەند باش قازىسى قىلغانىدى. يەنە ھەربىي دەۋالارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ئەسكىرىي قازى مۇئەسسەسىلىرى بولۇپ، ھەربىيلەرنىڭ دەۋا ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلاتتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبلىك» ئەسىرىدە قازى ھەققىدە بەرگەن بايانلىرىدا، بىر ھۆكۈمدار، ئۇچ ئىشقا تاللانغان

ئادەملەردىن قويۇلۇشى لازىم. بۇلار قازى، خەلىپە، ۋەزىرلەردىن ئىبارەت.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قازى ئۇستىدە توختىلىپ، «ئۇ قازىنىڭ خەلقتە پايدىسى تېگىش ئۈچۈن ئىنتايىن پاك ۋە تەقۋادار بولۇشى لازىم» دەپ مۇنداق خىتاب قىلغان:

بىرى قازى بولسۇن ئۇ بەگ پاك ـ ئېرىنغ،
تەقۋادار بولسۇن ئۇ خەلقتە پايدىلىق①.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، قاراخانىيلار سۇلالىسىدە قۇرۇلغان جازا مەھكىمىلىرىدىكى جازا بېرىش قازىلىرى بولسۇن، مەيلى ئۇمۇمىي مەھكىمە قازىلىرى بولسۇن، مەلۇم شەھەر ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ خەلق دەۋالىرىنى سوراش ئۈچۈن تەيىنلىنەتتى. شۇڭلاشقا، قازىلار مەركەزنىڭ خىزمەتچىلىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن يەرلىك تەشكىلاتلاردىنمۇ ئورۇن ئالغانىدى. «قۇتادغۇبىلىك» تە تەقدىم قىلىنغان شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاقانى تابغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ھەسەن زامانىسىدا ئۇلۇغ خاقانىنىڭ ئوغلى يەكەن ۋالىيسى چاغرى تېكىن ئەبۇ مۇسا ھارۇن نامىدا يەكەننىڭ ئۇمۇمىي قازىلىق مەنسىپىدە بولغانىدى. ئۇ قازىلىق ئورنىدا ھۆكۈم چىقارغاندا ئالدى بىلەن چوڭ خاقان، كېيىن ئوغلى يەكەن ھاكىمىنىڭ نامىدا ھۆكۈم چىقارغانلىقى، ئوغلىنىڭ يەكەننى ئىدارە قىلغاندىكى ئەھۋاللار شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، قاراخانىيلار سۇلالىسىدە ئەدلىيە ئىشلىرى چوڭ خاقانىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلغانىدى. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئەدلىيە مەھكىمىسىنىڭ بىر تارمىقى بولغان شەھەر ئىشلىرىنى

① يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، 5328 ـ، 5329 ـ بېيىتلار.

باشقۇرىدىغان مۇھىتسىزلىقلار بار ئىدى.

مۇھىتسىزلىقنىڭ ژۇرنىلىسى كۆپرەك ئىسلام دىنىنىڭ پەرىز، ۋاجىپلىرىنىڭ بېجىرىلىشىگە، ئەمەلگە ئېشىشىغا يېتەكچىلىك قىلىش بىلەن ئۇلارغا ئەمەل قىلمىغانلارغا جازا بېرىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا بىكار تەلەت پاسىقلارنى سۈرۈشتە قىلىپ مۇنداقلارنى كونترول قىلىش، مەسچىت - جامەلەرنى تولۇقلاش، يامان ئىش، يامان ئادەتلەر ئۇستىدىن نازارەتچىلىك قىلىش، سودا - سېتىق ئىشلىرىنى ئۆلچەم - قائىدە بويىچە يۈرگۈزۈشكە ۋە تىجارەتتە ھىيلە ئىشلەتكۈچىلەر بىلەن قەرزلىرىنى تۆلىمىگەنلەرنى سۈرۈشتۈرۈپ جازالاش، ھۇنەرۋەن كاسىپلەرنىڭ ئىشلىگەن مالىلىرىنىڭ سۈپىتىگە دىققەت قىلىش، مۇسۇلمانلارنىڭ مەسچىتكە بېرىپ، جۈمە نامىزىنى ئوقۇشىغا يېتەكچىلىك قىلىش، روزا تۇتمىغانلارنى سۈرۈشتۈرۈش، مۇددەتلىرى توشماي تۇرۇپ توي قىلىۋالغان ئەر - ئاياللاردىن ھېساب ئېلىش، ئومۇمىي مۇسۇلمانلارنىڭ ئەخلاق، قائىدە - يوسۇنلىرىنىڭ يۈرگۈزۈلۈشىگە نازارەت قىلىشتىن ئىبارەت.

ئوچىنچى باب
قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ھەربىي قوشۇن

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەربىي تەشكىلى قەدىمدىن بېرى تۈركىي ۋە ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ سىياسىي ھاياتىدا داۋاملىشىپ كەلگەن قوشۇن بولۇش ئەنئەنىسى ئاساسىدا ھەربىي تەشكىلاتنى قۇرغانىدى. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ھەربىي ئىشلار قەدىمكى دەۋرلەردىكى تۈرك، ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تەشكىلاتلىرىنىڭ ھەربىي خاراكتېرىنى قەدىمكى ئاساسىدا، ئارمىيە تەركىبىنى تۆت جەڭگىۋار ئامىل ئاساسىدا تەشكىل قىلغانىدى.

1. قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ئوردىدىكى مۇھاپىزەتچىلەر قىسمى.

2. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى خاس ئارمىيە قىسمى.

3. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاندان ئەزالىرى يىلەن دۆلەتكە قاراشلىق ۋالىيلارنىڭ ۋە باشقا دۆلەت خادىملىرىنىڭ ئەسكىرىي قىسمى.

4. قاراخانىيلار سۇلالىسىگە تەۋە چېگىل - قارلۇق، ئوغراق، ياباقۇ ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تەشكىلاتىغا مەنسۇپ ئەسكىرىي قىسمى. قاراخانىيلار دۆلىتى قەدىمدىن بېرى تۈركىي ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇش تارىخىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى يەكۈنلەش ئاساسىدا ھاكىمىيەتنىڭ ئاساسى بولغان ئارمىيىنى قۇدرەتلىك قىلىپ قۇرۇپ چىقىش، ئۇرۇشتىكى جەڭگىۋارلىقنى ئاشۇرۇش قاتارلىق ئامىللارغا كۆڭۈل بۆلگەن.

1. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي مۇھاپىزەتچىلەر قىسمىنىڭ ۋەزىپىسى: مەركىزىي ئوردىدا بۇيۇك خاقانىنى قوغداشتىن ئىبارەت. مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بايان قىلىنىشچە، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي مۇھاپىزەتچىلىرىنى ئوردا - قەلئە مۇھاپىزەتچىلىرىگە ئوخشاشلا «تايغاق»[1] ، قوشۇن قارارگاھىنى «توي» خانىنىڭ قارارگاھىغا ئوخشاش خان توي دەپ ئاتايتتى[2].

تايغاقلارنىڭ ۋەزىپىسى، مەركىزىي ھۆكۈمدارنى (بۇيۇك خاقان) نى، ساراي - ئوردا ياكى قەلئەلەرنى ساقلاش ئىدى. پەقەت كېچىدىلا نۆۋەتچىلىك قىلىدىغان جەڭگىۋار قىسىم «يانقاق» نامى بىلەن ئاتالغان. بۇ نۆۋەتتىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە «كۈندۇزى تۇرغاق» ، «كېچىسى يانقاق» نۆۋەتتە تۇردى دېيىلگەن. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، يۇقىرىدا دېگىنىمىزدەك يانقاقلارنىڭ ۋەزىپىسى مەركىزىي ھۆكۈمدارنى «بۇيۇك خاقان» يالغۇز سارايدىلا ئەمەس، ساراي سىرتىدىمۇ مۇھاپىزەت قىلىش، نۆۋەتتە تۇرۇش ئۇنىڭ بىردىنبىر ۋەزىپىسى ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئېيتقان «تۇرغاق» قا كەلسەك «قۇتادغۇبىلىك» تىكى مەنبەلەر بويىچە چۈشەندۈرگەندە بۇلارمۇ سارايىنى ياكى ھۆكۈمدارنى كۈندۇزى ساقلايدىغان مۇھاپىزەتچىلەردۇر. بۇلارنىڭ ساراي ئىچى ۋە ساراي تېشىدا ھۆكۈمدارنى مۇھاپىزەت قىلىشتەك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانلىقى ئېنىق. بۇ ھەر ئىككى ئىبارىنى قاراخانىيلار سۇلالىسى تەشكىلاتىدىكى ھەربىيلەردىن بۇرۇن ئەڭ قەدىمكى زامانلاردا كۆكتۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلاردا قوللىنىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

2. قاراخانىيلار سۇلالىسىگە خاس ئارمىيە قىسمى. قاراخانىيلار دۆلىتىدە مۇنتىزىم، قۇدرەتلىك ئارمىيە قۇرۇلۇشىدا

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 - تۇم، 56 - بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 - تۇم، 193 - بەت.

ئۆزىنىڭ خاس قىسمىنى تەشكىل قىلغانلىقى. مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مەنبەلەرگە قارىغاندا، «سۇ» قوشۇن ئەسكىرى دېگەنلىك بولۇپ، ئارمىيە قوماندانلىقى «سۇ بېشى» (باش قوماندان) رىياسەتچىلىك قىلىدىغان دۆلەت ئارمىيە مەركىزىي قىسمىدا ماڭاش ئالىدىغان خاس دۆلەت ئارمىيىسىدىن تەشكىل تاپقان قىسىم ئىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسى ھەربىي تەشكىلاتىدا مەخسۇس ھەربىي ئىشلارنى ئىنتىزام بويىچە باشقۇرىدىغان دىۋان بولاتتى. ھەربىي ئىشلاردىكى «دىۋان» دۆلەت ئارمىيىسىنىڭ مۇلازىمەت قوشۇن ئېھتىياجىغا كېرەكلىك نەرسىلەرگە مەسئۇل بولۇپ، دۆلەتتىن ئەسكەرلەرگە بېرىلىدىغان ئايلىق ماڭاشنى باشقۇراتتى. بېرىلگەن ئايلىق ماڭاشنى خاتىرىلەشتە، «بېتىكچى» (كاتىپ) لار دەپتەرنى تۇتاتتى. ئەسكەرلەرنى ئىنتىزام، قائىدە ـ تەرتىپ بويىچە يوقلىما قىلاتتى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىدا «ھەربىي دىۋان» بولغاچقا ئەسكەرلەرنىڭ ماڭاشى، ھوقۇقلىرى يېزىلغان دەپتەرنى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئايپۇتۇكى» (ئايلىق دەپتەر) ئەسكەرلەرنىڭ ئىسمى تەمىناتى يېزىلىدىغان دەپتەر[1] دەپ ئاتىغانلىقى قەيت قىلىنغان. يەنە شۇنداقلا ھەربىي ئىشلارنى ئىشلەيدىغان مەخسۇس ئورۇنلارنىڭ بارلىقى مەلۇم. مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «يۇزۇلدى» ئۆچۈرۈلدى، يوقىتىلدى، ئۇنىڭ ئىسمى خانىنىڭ ئايلىق دەپتىرىدىن ئۆچۈرۈلدى[2] دېيىلىشى ھەربىي ئىشلاردا مۇقىم ھەربىي دىۋان ئىشلىرىنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ھەربىي ئىشلار دىۋانى تەرىپىدىن تۇتۇلغان دەپتەرگە «ئايپۇتۇكى» ياكى قىسقارتىپ «ئاي» دېگەن قەدىمكى تىل بىلەن بېرىلىشى

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 56 بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ تۇم، 104 ـ بەت.

قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ھەربىي ئىشلارنىڭ مۇنتىزملىق ھەرىجىسىدىكى يۇقىرى باشقۇرۇش ئىلمىي سىستېمىسىنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىلا ئەمەس، ئۇيغۇرلاردا بۇرۇن يولغا قويۇلغانلىقى، مۇكەممەللەشكەن ھەربىي باشقۇرۇش سىستېمىسىنىڭ ئەزەلدىن بارلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ خىل دۆلەت ھەربىي ئەسكەرلەر قىسمىنى مائاش بىلەن تەمىنلەش سىستېمىسى ئەسكەرلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى ئاشۇرۇشتا، ئارمىيەدىكى تەلىم ـ تەربىيەنى كۈچەيتىپ، ئارمىيە ئىنتىزامىنى كۈچەيتىشتە مۇھىم رول‌ئارنى ئويناندى. قاراخانىيلار سۇلالىسىدە ھەربىي مەجبۇرىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىگە قاراشلىق جايلاردىكى خەلقتىن دىنىي قانۇن بويىچە ئەسكەر قوبۇل قىلاتتى. شۇنى قايتا ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قاراخانىيلار بىلەن زاماناداش سالجۇقىيلاردا ئوردا ئەسكەرلىرىگە يىلدا تۆت قېتىم مائاش بېرىلەتتى. ئەمما، قاراخانىيلارنىڭ ئەسكەرلىرىگە ئايدا مائاشنىڭ بېرىلىشى ئەينى دەۋردە قاراخانىيلارنىڭ ئىقتىسادىنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنى، قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ سۇ بېشى (ھەربىي قوماندان) ئەتراپىغا مەرد، جەسۇر يىگىتلەرنىڭ توپلانغانلىقىنى، ۋەتەن ئۈچۈن شان ـ شەرەپ كەلتۈرىدىغان ھەربىي قوشۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ھەربىي قوشۇنىنىڭ سانى توغرىسىدا خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشچە، غەربىي قاراخانىيلار ھۆكۈمدارىدىن مۇھەممەد ئارسلانخاننىڭ (مىلادىيە 1102 ـ 1103 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) خاس قوشۇنى 12 مىڭ تۈرك قۇللىرىدىن تەشكىل قىلىنغانىدى، دېيىلگەن①. بۇ سان غەربىي قاراخانىيلارنىڭ سالجۇقىيلار قولىغا ئۆتكەن ۋاقىتىدىكى سان ئىدى. بۇ سان دۆلەت ئىككىگە ئايرىلىشتىن بۇرۇن،

① قەۋەددىن بوداسلان «ئىراقتا خۇراسان سالجۇقلارنىڭ تارىخى»، ئىستامبول 1943 ـ يىل نەشرى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاس قوشۇنلىرىنىڭ تېخىمۇ كۈچ بولۇش مۇمكىنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا «12 مىڭ قوشۇننىڭ زور كۈچ ئىكەنلىكى» نى بايان قىلغىنىغا قارىغاندا بۇ خاس قوشۇننىڭ تۈرلۈك قوماندانلار تارىخىدىكى ئەسكەر بىرلىكىنى ئىپادىلەيدىغان قۇدرەتلىك بىر جەڭگىۋار بىرلىك بولغانلىقى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس.

3. خاندان ئەزالىرى بىلەن ۋالىيلارنىڭ ۋە باشقا دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ئەسكەرلىرى قاراخانىيلار دەۋرىدە دۆلەتنىڭ يىراق رايون ياكى ۋىلايەتلىرىنى قوغداپ ئىدارە قىلىشىغا مەسئۇل بولغان. خاندان ئەزالىرىنىڭ قوماندانلىرى ئاستىدا ئايرىم قوشۇنلىرى بولغانىدى. قاراخانىيلارنىڭ سىياسىي، ھەربىي تارىخىدىكى بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر بۇنى ئوچۇق كۆرسىتىدۇ.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىشىگە باشلىغان مەزگىلدە ماۋەرائۇننەھردىن ئىبارەت غەربىي رايونىنى ئىدارە قىلىۋاتقان ئىلىك ناسىرنىڭ ئوغۇللىرى شەرقىي رايونىنى ئىدارە قىلىۋاتقان يۇسۇپ قادىرخانىنىڭ ئوغۇللىرىغا قارىشىسى ئەسكەر ئىشلەتكەنىدى. كېيىنكى چاغلاردا ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىم شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ قولىدىكى شاش، مىڭلاق، تۇنھاس ۋە پەرغانىنى ئەسكەر كۈچى بىلەن بېسىۋالدى.

شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ بۇيۇك خاقانى سۇلايمان ئارسلان خان بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى تىراز، ئىسقىجاپنىڭ ھاكىمى مەھمۇد خان ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلاپ، ئاخىر سۇلايمان ئارسلان خانىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشقان ئۇرۇشقا ئوخشاش، ئىبراھىم بىن مۇھەممەد خان (مىلادىيە 1057 ـ، 1059 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) مۇ بارىسغان ھاكىمى ئىنال تېكىن بىلەن ئۇرۇش قىلغان ۋە بۇ ئۇرۇشتا ھەر ئىككى تەرەپتىن زور چىقىم بولۇپ، نەتىجىدە بۇ ئۇرۇشتا ھاياتىدىن ئايرىلغانىدى. تارىختا بولۇپ ئۆتكەن قاراخانىيلارنىڭ ئىچىدىكى خانىدان

ئەزالىرى ئۆزلىرىگە قاراشلىق ھەربىي كۈچلەرنىڭ ئىشقا سالغانىدى. «تارىخىي كامىل» نامىك ئاپتورى ئىبنۇل ئەسىرنىڭ تامغاچ بۇغرا ئىبراھىم خانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى ھەققىدە نەقىل كەلتۈرگەن بۇ ۋەقەمۇ بىزنى ماتىرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئۇنىڭ دېيىشىچە: پالەچ بولۇپ قالغان تامغاچ بۇغرا خان ئىبراھىم ئۆز ئوغلىنى ئوغلى شەمسۇل - مۇلۇك ئاسىرغا بوشىتىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ يەنە بىر باشقا ئوغلى توغان خانىنىڭ دادىسى بىلەن قېرىندىشىنى سەمەرقەندتە مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. 500 نەپەر غۇلامى بىلەن شەھەردىن تۇيدۇرماي چىققان شەمسۇل - مۇلۇك ئاسىرنىڭ تۇن ھۇجۇمى قىلىپ غاپىل ياتقان قېرىندىشى توغان خانىنى تۇتقۇن قىلىدۇ. ئوتتۇرىدا بولغان بۇ ئۇرۇشلاردىن شەمسۇل - مۇلۇكنىڭ دادىسى ساق ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ قول ئاستىدا غولاملارنىڭ بارلىقىنى، قېرىندىشى توغان خانىنىڭمۇ ئۇلارنى مۇھاسىرە قىلغۇدەك خۇسۇسىي ھەربىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى خاندان ئەزالىرىنىڭ ئىدارە قىلىپ تۇرغان رايونلاردا چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ ھەربىي كۈچ ئىشلەتكەنلىكى مەلۇمدۇر.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سىياسىي تارىخىدىكى يۇز بەرگەن ۋەقەلەردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي قوشۇنى بىرەر ۋەقە يۇز بەرگەندە خاندان ئەزالىرى ئۆز قوشۇنى بىلەن كېلىپ قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ قۇدرەتلىك ھەربىي قوشۇنىنى مەيدانغا كەلتۈرەتتى. ئورنى زەئىپلەشكەن ياكى بوش قالغان يىللاردا بولسا ئۆز ئالدىغا ھەرىكەت قىلاتتى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاندان ئەزالىرىدىن باشقا يەرلىك ۋالىيلارنىڭ ۋە باشقا قاراخانىيلاردىكى دۆلەت خادىملىرىنىڭ قول ئاستىدىمۇ ھەربىي كۈچلەر بار ئىدى.

تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، ھۆكۈمدارلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئاتلىق ۋە پىيادە مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلىرى بولغان ئادەملەرنىڭ دەرىجىسى بويىچە يۇقىرىدىن - تۆۋەنگە قاراپ

«ئەسھابى ئەتراپ»، «ئەزىزانە دەرگاھ»، «نەۋبەتى سالاران» دەپ بىلدۇرۇلۇشى ھۆكۈمرانلاردىن باشقىلارنىڭمۇ ئەسكىرىي قوشۇنى بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بىز يۇقىرىدا دېيىلگەندەك يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مەلۇماتىدىكى ھاجىپ ۋە ئوردا قورۇقچىسىغا ئوخشاش دۆلەت خادىملىرىنىڭ قول ئاستىدا غولاملارنىڭ بولغانلىقىغا دائىر خاتىرىلىرىدىن ئۇلارنىڭ ھەم خاندان ئەزالىرىنىڭ قول ئاستىدىمۇ ماڭاشلىق قىسىملارنىڭ بارلىقىنى بىلەلەيمىز.

4. دۆلەتكە تەۋە چېگىل، قارلۇق، ئوغراق ۋە باشقا تۈرك خەلقلىرىنىڭ تەشكىلاتلىرىغا مەنسۇپ ئەسكەر قىسمى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت چېگراسى ئىچىدە ياشىغان چېگىل، قارلۇق، ئوغراق ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلىرىنىڭ تەشكىلاتلىرىغا مەنسۇپ بۇ قىسىملارمۇ قاراخانىيلار دۆلەت ئارمىيىسىنىڭ تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىپ، قۇدرەتلىك، جەڭگىۋار، جاسارەتلىك، جۈرئەتلىك ئارمىيە تەشكىل قىلغانىدى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئارمىيىسى تەركىبىدىكى چېگىللەر ئەينى زاماندا مۇھىم بىر كۈچ ھېسابلىنىپ مۇھىم تۆھپە قوشقانىدى. مەسىلەن، مىلادىيە 1089 ـ، 1090 ـ يىللار غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئارمىيىسىدىكى چېگىللەرنىڭ قوماندانى ئەينۇددەۋلە قاراخانىيلار بىلەن سالچۇقىيلار مۇناسىۋىتىدە مۇھىم روللارنى ئوينىدى.

قارلۇقلار ئىسسىقكۆلدىن ئىسقىجاپنىڭ جەنۇبىغا، چۇ دەرياسى ۋە ئىلى ۋادىلىرىغىچە بولغان كەڭ رايوندا ياشىغان. ئۇلارمۇ قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئارمىيە تەركىبىدە بار ئىدى.

قاراخانىيلار تارىخىنى ئۇزۇن يىللار تەتقىق قىلغان پىرىنتساك قاراخانىيلارنىڭ جەڭگىۋار كۈچىنىڭ تەركىبىدە قارلۇقلارنىڭ مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى، بۇخارا ئەتراپىدىكى «قارلۇق ئوردۇ» نامىدىكى بىر ھەربىي قارارگاھنى مۇستەھكەم ساقلىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ 11 ـ ئەسىردە ماۋەرائۇننەھرگىچە

كۆچۈپ بارغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن[1] . كۆپ سانلىق تەشكىل قىلغان قارلۇقلار بۇ ئەسىرنىڭ ئىككىنچىي يېرىمىدا قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرى بىلەن بىر سەپتە شۇ دەۋردىكى سىياسىي كۈرەشلەرگە قاتنىشىپ بىللە بولغانىدى.

مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرىدە دېيىشىچە، قاراخانىيلار بىلەن بۇددىست ئۇيغۇرلىرى (ئىدىقۇت) چېگرا سىدا ياشىغان ئوغراقلار[2] مۇ بۇددىست ئۇيغۇرلارغا قارشى ئۇرۇشتا قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت ئارمىيىسى ئىچىدىن ئورۇن ئالغانىدى[3] . مىلادىيە 1041 - يىللىرى شەرقىي شىمالدا باش كۆتۈرگەن ياباقۇلار تەھلىلكىسىگە قارشى بولسىمۇ قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمدارىغا تەۋە بولۇشنى قوبۇل قىلغان باسمىل ۋە چومۇللارمۇ مەشھۇر ياباقۇ قوماندانى بوغى بۆكە بۇدراجنىڭ يېتەكلىپ، ئەسىرگە چۈشۈشى ۋە ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۇرۇشلاردا قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت ئارمىيىسىدە بولغانىدى. شۇنىڭغا ئوخشاش باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تەشكىللىنىشىغا مەنسۇپ قىسىملارنىڭمۇ قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئارمىيىسىدە ئورۇن ئالغان.

1. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەربىي قوماندانى ۋە ھەربىي ئىستراتېگىيىسى

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتىدە ھاكىمىيەتنىڭ ئاساسى بولغان ئارمىيىنى كۈچەيتىشتە قوماندانىنى مەركەز قىلغان ھالدا ئۇرۇش قانۇنىيەتلىرىنى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىشقان. قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇش تارىخىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنى يەكۈنلەش ئارقىلىق

---

① پىرىنسىپ: «قاراخانىيلار» نامىلىق ئەسىرىنىڭ تۈركچىسىدىن.

② ئوغراق - ئوغراق چېگرا سىدىكى «قارايىغاچ» دەپ ئاتىلىدىغان جايدا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسى «دىۋان»، 1 - تۇم، 161 - بەت.

③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرى، 3 - تۇم، 254 - بەت.

قوماندانغا قويۇلىدىغان تەلەپلەر بېكىتىلگەن. يۇسۇپ خاس هاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا بۇ هەقتە ئالاهىده توختالغان. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ دۆلەت ئارمىيىسىنى قۇدرەتلىك قىلىپ قۇرۇپ چىقىشتا، ئۇرۇشتىكى جەڭگىۋارلىقىنى ئاشۇرۇشتا، قوماندانىنى يېپ ئۇچى قىلىپ تۇرۇپ، ئۇرۇش ئىستراتېگىيىسى مەسىلىسىده قوماندانىدا بولۇشقا تېگىشلىك سۈپەت، ئۆلچەم بايان قىلىنغان. قوماندانىدا باشقۇرۇش ئىقتىدارىنىڭ بولۇشى، ئارمىيىده تەلىم ـ تەربىيىنى ئىستراتېگىيىلىك ئورۇنغا قويۇشنىڭ مۇهىملىقى، ئارمىيىده ئىنتىزامنى كۈچەيتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى، قوشۇننى خىل قوراللاردىن ياراملىق قىلىپ تەشكىللەشنىڭ لازىملىقى، ئارمىيىنى ئىشقا سېلىشتا قوللىنىلىدىغان ئىستراتېگىيە، تاكتىكا مەسىلىلىرى ئىلمىي هالدا شەرهلەنگەن.

يۇسۇپ خاس هاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا قوماندان ئۇچۇن «سۇ باشلار ئېر»، «سۇ باشلار كىشى»، «سۇ باشچىسى»، «سۇ بېشى» گه ئوخشاش ئاتالغۇلارنى ئىشلەتكەن. قاراخانىيلار ۋه ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ئارمىيىنى «سۇ» دەپ ئاتىغان[1]. «سۇ بېشى» دېگەن ئاتالغۇ ئۇرۇش قوماندانى، هەربىي قوماندان مەنىسىده قوللىنىلغان. شۇڭا بۇ «سۇ بېشى» ئاتالغۇسىنى قوماندان دەپ ئالدۇق.

قاراخانىيلار سۇلالىسىده هەربىي يۇرۇشتىكى ئۇرۇشنىڭ ماهىيىتىگه قاراپ هۆكۈمدار (بۇيۇك خاقان) نىڭ ئۆزى ياكى شاهزادىلەر، «سۇ باشلار» (قوماندان) رەهبەرلىك قىلاتتى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىده ئارمىيىنى قۇرۇش ۋه ئىداره قىلىش ئىشى «سۇ باشلىماق» دەپ ئاتىلاتتى. قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلىرى ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى سۇغا

---

① سۇ ـ قوشۇن، ئەسكەر، مەهمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ تۇم، 288 ـ بەت.

ئوخشىتاتتى. سۇ ئاققاندەك نۇرغۇنلىغان قوشۇننىڭ يۇرۇشىنى «سۇ ئاقتى» دەيتتى.

شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكەن، قاراخانىيلار ئارمىيىسىنىڭ ئەھۋالى ئۇستىدە بىرنى بىرقەدەر تولۇق مەلۇماتقا ئىگە قىلغان ئەسەربىرى مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، يەنە بىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىدۇر.

مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرىدە مىلادىيە 1041 ـ، 1042 ـ يىللىرىدا ياباقۇلار ۋە ئىتتىپاقداشلاردىن تەشكىل قىلىنغان غەيرىي مۇسۇلمان تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قارشى بەكەچ ئارسلان تېكىنىڭ قوماندانلىقىدا ئەۋەتىلگەن قاراخانىيلار ئارمىيىسىنىڭ 40 مىڭ كىشىلىك ئىكەنلىكىگە دائىر خاتىرىسى① بىزنى بۇ جەھەتتە بىر مەلۇماتقا ئىگە قىلدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» ۋە 4 مىڭ ئەسكەرنىڭ بىر قوشۇن، 12 مىڭ كىشىلىك ئارمىيىنىڭ بولسا چوڭ قوشۇن ئىكەنلىكى ھەققىدىكى خاتىرە② بىزگە ھەر ھالدا قاراخانىيلار قوماندانلىقىدىكى قوشۇننىڭ مىنىمال ۋە ماكسىمال سانىنى كۆرسىتىپ بەردى.

2. قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ھەربىي قوشۇننىڭ تەرتىپ ـ ئىنتىزامى

قاراخانىيلار ئارمىيىسى يۇرۇشكە چىققاندا پولاتتەك تەرتىپ، يۇكسەك ئىنتىزام بويىچە ھەرىكەت قىلاتتى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئارمىيە

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ توم، 2334 ـ، 2335 ـ بېيىتلار.
② يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» دىكى

قوماندانى ئۇستىده توختىلىپ، «بىر ھەربىي قوماندان ئۇچۇن چاقىقان ھەم جاسارەتلىك، تەجرىبىلىك ھەم پاراسەتلىك، قەيسەر، يۇرەكلىك بولۇش كۇپايە قىلمايدۇ. قوماندانىدا يۇقىرىقى پەزىلەتلەر بولۇشتىن تاشقىرى يەنە قوماندانىدا ئۇرۇشتا چارلاش، تۇنقاق[1] نى بىلىش كېرەك. يەنى دۇشمەن ئەھۋالىنى بىلىشتە، ھەربىي قىسىم ئۇرۇشتا، تەييارلىق قىلىشتا ئەڭ ئاۋۋال دۇشمەن تەرەپتىكى جايلارنى تەكشۇرۇش، خەۋەر ئېلىش بىلەن دۇشمەننىڭ بۇكتۇرمىلىرىنىڭ بار - يوقلۇقىنى ئېنىقلاشنى «ئول يولوغ بىلىملىرى»[2] دېگەن سۆز بىلەن چۇشەندۇرۇپ دۇشمەن تەرەپنىڭ ئەھۋالىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى پىششىق بىلىش لازىملىقىنى چۇشەندۇرگەن.

دۇشمەن ئەھۋالىنى پىششىق بىلىشتە قوماندان «يېزەك»[3] نى بىلىش كېرەك (يېزەك ــ چارلاش، رازۋېدكا قىلىش قىسمى). يېزەك ئارقىلىق ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئۇرۇش قانۇنىيىتىنى بىلگىلى بولىدۇ، دېگەن پەلسەپىۋى قائىدىلەرنى ھەربىي ئىلىمدىكى نازۇك ھەربىي سەنئەت بىلەن چۇشەندۇرۇپ بەرگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە «قوماندان»، «يېزەك» (ئالدىنقى قىسىم) دە «تۇنقاق» (چارلاش گۇرۇپپىسى) لارنى تاللاپ چىقىش، بۇلار ئىنتايىن ئېھتىيات بىلەن كۆز، قۇلاقلارنى يىراقلارغا قارىتىش كېرەك دەپ كۆرسەتكەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قىسىملارنىڭ ئورۇنلىشىشنى تىلغا ئېلىپ، ئاۋۋال ئالدىنقى قىسمىنى، كېيىن يۇرتۇغلارنى

---

① مەھمۇد قەشقەرى «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا «تۇنقاق - تىل تۇنقۇچى كىچىسى دۇشمەننىڭ كۆزەتچىلىرى ئالدىنقى ئايغاقچىلارنى تۇتۇش ئۇچۇن ئەۋەتىلگەن ئاتلىق قىسىم» دېيىلگەن. 3 - توم، 56 - بەت.

② ئول يولوغ بىلىملىرى - «دىۋان»، 3 - توم، 343 - بەت.

③ «يېزەك» قەدىمكى ئۇيغۇرچىدە ئالدىنقى چارلاش قاراۋۇلىنى «يېزەك» سۆزى بىلەن چۇشەندۇرگەن.

ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك. ئالدىنقى قىسىمدىن كېيىن مۇھاپىزەتچى قىسىم، دۆلەت ئەربابلىرى ۋە ھۆكۈمدار ماڭاتتى.

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» تە خان ۋە دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن بىرگە چىققان قىسمنى «مۇھاپىزەتچى قىسىم، يۇرتۇغ» دەيدۇ.

بۇ يۇرتۇغلار ساراي مۇھاپىزەتچىلىرى ۋە باشقا مۇھاپىزەتچى ھەربىي قوشۇنلاردىن تەشكىل قىلىنغان. يۇرۇشتىكى سەپەر ئۇستىدە ھېچكىم ئارقىدا قالمايتتى. تۆۋەن دەرىجىلىكلەر چوڭلارغا، ئەربابلارغا ئارىلاشمايتتى. يىراقتا تۇرۇشقا تېگىشلىكلەر يېقىن كەلمەيتتى. كىشىلەرنىڭ ئوردا سارايدىكى تەرتىپى قانداق بولسا يۇرۇشتىكى سەپەردىمۇ شۇنداق بولاتتى. يۇرۇشتە ھۆكۈمدار (بۇيۇك خاقان) لارنىڭ ئالدىدا بايراق، تۇغچىلار، قوراللىق قىسىملار ماڭاتتى.

خان (خاقان) سەپەردە بىردىن يېتىلەك ئات ئالاتتى. بۇ «قوش ئات» دېيىلەتتى. ھۆكۈمدار (بۇيۇك خاقان) ئارقىسىدىن خاس ھەربىي قوشۇنلار بىلەن ئۇرۇشقا ماڭغان شاھزادە بەگلەرنىڭ ئەسكەرلىرى ماڭاتتى. قوشۇننىڭ ئاتچىسى، ئوق ـ سولدا ئامانلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل قىسىملار بولاتتى.

مەھمۇد قەشقەرى قاراخانىيلار دۆلىتى دەۋرىدە ھەربىكەت ـ پائالىيەت ئېلىپ بارغان چاغدا قوشۇننىڭ مەلۇم ۋاقىت توشۇپ قونالغۇ قىلغان ئورۇننى «ئوردۇگاھلارنى»، «تۇي»، قارارگاھ قوشۇن، قارارگاھى، «خان تۇي» (HANTOY)، خانىنىڭ قارارگاھى دەيتتى[1].

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىدە ئوردۇگاھ قۇرۇش ھەققىدە دىققەت قىلىدىغان مۇھىم نۇقتىلار دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىدۇ: «ھەربىي قوماندان ئوردۇگاھ

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ توم، 192 ـ بەت.

قۇرۇشتا قوغدىنىشقا ئەپلىك جاي تاللىشى، ئەسكەرلەرنىڭ ئوردۇگاھقا توپلىيالىشى، تارقاقلىشىشنى توسۇشى، تاللانغان، ئوتى بار، سۇيى قۇلايلىق يەرلەرنى تاللاپ ئوردۇگاھ قۇرۇشقا دىققەت قىلىش لازىم» دەيدۇ.

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرىدە ئوردۇگاھلاردا كېچىلىرى ئامانلىقنى ساقلاش تەدبىرلىرى ئەڭ مۇھىم. بولۇپمۇ كېچىلىرى دۇشمەن ئەھۋالىنى بىلىش، بۇنىڭغا «ئاقىنچى» (ئېقىنچى) كېچىسى بېرىپ دۇشمەننى باسىدىغان قوشۇن قويۇلۇشى لازىم[1] دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

مەھمۇد قەشقەرى ئوردۇگاھلاردا خان (بۇيۇك خاقان) دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ئىشلىرىغا دىققەت قىلىشنى، كېچىسى ئامانلىق تەدبىرلىرىنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى، مەخپىي بەلگە بەلگىلەش لازىملىقى ئۇستىدە توختىلىپ، «ئىم» (im) بولۇش كېرەك دېگەن[2].

ئىم ــ ھەربىي قوشۇندا باش قوماندان تەرەپتىن بەلگىلەپ بېرىلگەن مەخپىي بەلگە (پارول). قوش ۋە قوراللارنىڭ ئېتى ياكى باشقا سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئىككىسى تۈركۈم ئەسكەرلەر ئۇچراشقاندا بىر ـ بىرىنى تونۇشقا ۋە ئۇقۇشماي ئۇرۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىشقا خىزمەت قىلىدۇ. كېچىسى ئىككى كىشى ئۇچراشقاندا، يەنە بىر ـ بىرىدىن «ئىم» سورايدۇ. سورالغان كىشى ئىمنى بىلسە ئۆز كىشى ھېسابلىنىدۇ. بىلمىسە ھۇجۇمغا ئۇچرايدۇ. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: «ئىم بىلسە، ئەر ئۆلمەس» دېگەن ماقال ـ تەمسىللەرنى كۆرسىتىش ئارقىلىق كېچىسى قوغدىنىشلارنىڭ مۇھىملىقىنى تەۋسىيە قىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىدە: «بىر ھەربىي قوماندان ئەينى ۋاقىتتا خەلقە، ئەسكەرلەرگە ئۆزىنى

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 181 ـ بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 54 ـ بەت.

سۆيۈندۈرۈش ئۈچۈن، ياخشى مىجەزلىك، يۈمشاق كۆڭۈل، پەزىلەتلىك بولۇش كېرەك. مۇشۇنداق قوماندان ئۇرۇشتا سۈباتلىق كۆرسىتەلەيدۇ. ئەسكەرلەرنى جۇشقۇن قىلالايدۇ. بۇنداق قوماندان ئەسكەرلەرگە باشچىلىق قىلسا ھەر ۋاقىت ئۇرۇشتا غەلىبە قازىنىدۇ» دېگەن ھەقىقەتنى تەكىتلەيدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قوماندان ئۇرۇشتا جۇرئەتلىك ۋە جاسارەتنى قولدىن بەرمەسلىك كېرەك، يولى كەلگەندە ھىيلە ئىشلىتىشنى بىلىش كېرەك» دەپ ھېسابلىغان. «قوماندان ئۆزىگە لازىم بولغان نەرسىلەردە ئات، كىيىم ـ كېچەك، قورال ـ ياراغلارغا ئوخشاش نەرسىلەردىن باشقا پۈتكۈل مال ـ بايلىقنى ئومۇمغا بېرىشى لازىم. ئۇنىڭغا شۆھرەت قازىنىپ دۇنياغا نام قالدۇرسا يېتىدۇ. ئائىلىسىنى، بالىلىرىنى دەپ مال ـ مۈلۈك ئارقىسىدا يۈرمەسلىكى، پۇل يىغماسلىقى لازىم. مۇنداق بولغاندا قوماندان ئەتراپىغا مەرد يىگىتلەر توپلىنىدۇ. ئۇلار ئەزىز جانلىرىنى ئۇرۇشتا پىدا قىلىدۇ» دېگەن ھەقىقەتنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ئۇ يەنە: «قوماندان مەغرۇر بولسا، دۈشمەن ئالدىدا مەغلۇپ بولىدۇ. مەغرۇر ئادەم ئىشنى ۋاقتىدا ئورۇنداشقا ئەھمىيەت بەرمەيدۇ» دەپ، مەغرۇر قوماندانىنى ئاگاھلاندۇرۇپ ئۆتىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ كۆرسىتىشچە: «قوماندان ئۇچۇن ئەڭ بولمىغۇر خاراكتېر قورقۇنچاقلىقتىن ئىبارەت. جەڭدە قورقۇنچاق ئادەملەرنىڭ ئورنى يوق. ئۇرۇشتا دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىنى جەسۇر يىگىتلەر توختىتالايدۇ. ئەجەل كەلمىسە ھېچكىم ئۆلمەيدۇ. ئاندىن تۇغۇلغان ھەرقانداق كىشى ئەجەلسىز ئۆلمەس. دۈشمەننى كۆرۈپ نېمە ئۈچۈن قورقىسەن؟!» دېگەن خىتاب بىلەن قوماندانىدىكى ناچار قىلىقلارنى تۈگىتىشكە مەيلى قوماندان بولسۇن، مەيلى جەڭچى بولسۇن ۋەتەن ئۈچۈن شان ـ شەرەپ كەلتۈرۈشكە ئۆزىنى بېغىشلاشتەك يۈكسەك ئىرادە

بولۇشنى تەۋسيە قىلدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قوماندان» توغرىسىدىكى بايانلىرى شۇنى تولۇق ئىسپاتلىدىكى، ئۇ قوماندانىنى دەۋر قىلغان ھالدا ئۇرۇش ئىستراتېگىيىسىنى مەركىزىي ۋەزىپە قىلىپ شەرھلىگەن. ئۇنىڭ قوماندان ۋە ئىستراتېگىيە جەھەتتىكى قاراشلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى ھەرگىز تاسادىپىي بولماستىن، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ھەربىي ئىشلار ساھەسىدە داۋام قىلغان قوماندان ئۇستىدىكى ئۆتكۈر مۇنازىرىنىڭ مەھسۇلى، ئۇ بىر قوماندانىنىڭ ئورنى ۋە ئۇرۇش ئىستراتېگىيە ئىلمىدە مۇھىم قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ھەربىي ئىلىمدە مۇھىم مەسىلىلەرنى ھەل قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى.

بىزنىڭ يۇقىرىدىكى پىكىرلىرىمىزنى ئاپتورنىڭ قوماندان ئۇستىدە يازغان تۆۋەندىكى مىسرالىرى ئىسپاتلايدۇ:

2270. كېرەك بەگكە جەزمەن قوشۇن باشچىسى،
ئېچىشقا ياراشماس ياۋنىڭ ئۇيقۇسى.
2271. بۇ ئىشقا جەسۇر، بەك قاتتىق ئەر كېرەك،
بېشىدىن ئىش ئۆتكەن ئەر يۈرەك كېرەك.
2272. ناھايەت چوڭ ئىشتۇر قوشۇن باشلىماق،
تۇزەپ لەشكىرىن، ياۋنى قىرىپ تاشلىماق.
2309. كېرەك بۇ قانچە ئىش قوماندان ئۈچۈن،
يۈرۈش قىلغاندا ياۋغا، تۇزەپ يول - يوسۇن:
2314. قارا، بولسۇن ھىممەتتە ئۇ ئارسلان،
كېچىسى ھۇۋقۇشتەك ئويغاق ئۇ ھەر زامان
2311. توڭگۇز كەبى تەرسا، بۆرىدەك كۈچى،
ئېيىقتەك ئېتىلغاق، قوتازدەك ئۇۋچى.
2313. سېغىزخاندىن سەگەكرەك بولسۇن ئۆزى،
كۆرسە قىيا قوزغۇندەك يىراقنى كۆزى.

2315. مۇشۇ خىل سۆپەتلە ئۇ جەڭچى بولۇر،
بولۇر جەڭچى ھەمدە يارامچى بولۇر.
2316. بۇ جەڭچى ياراغلىق كىشىدۇر داۋام،
ئۇرۇپ ياۋنى تارمار قىلىشتا تامام.
2323. كىرەك بۇ قانچە ئىش قوماندان ئۇچۇن،
ئىشنى رەتلىسە، تۆزەپ يول - يوسۇن:
2326. ئۇچىنچى، يۆرەكلىك ۋە بولسۇن جەسۇر،
يۆرەكسىز ياۋنى كۆرسە ئاغرىپ ياتۇر.
2327. تۆتىنچى، ئۇ بىلسۇن ھىيلە ۋە پىلان،
تۆتۇر ھىيلە بىرلە كىشى ئارسلان.
2328. قوشۇننى بۆسۇشكە چىك ئولماق كىرەك،
چىرىك قوزغىتىشقا تېز ئولماق كىرەك.
2329. قوماندانىدا بولسا بۇ خىسلەت ئەگەر،
يېڭىپ يېغىنى، ھەيۋىسىن يوق ئېتەر.
2333. قوشۇن سانى كۆپ بولسا باشسىز بولۇر،
قوشۇن بولسا باشسىز، يۆرەكسىز بولۇر.
2334. سىناغان بىر ھەربىي قىياسەن دېمىش،
ئون ئىككى مىڭ ئەرلىك قوشۇن كۆپ ئىمىش.
2342. كىرەك چارلىغۇچى قىسىم خىللىماق،
قۇلاق - كۆزنى ساقلاپ، يىراق قارىماق.
2348. غەپلەتتە قالمىسۇن، بولسۇن ئۇ ھوشيار،
غاپىل بولسا، دۇشمەن زىيانلار ئۇرار.
2349. يېقىنلاشسا ياۋغا دېرەكسىن ئېلىپ،
قارارگاھ قۇرسۇن ئۇ ئوت - سۇنى كۆرۈپ.
2350. قوشۇننى كۆزەتسۇن، ئۇ تىل بەرمىسۇن،
قوشۇن ئازمۇ - كۆپ ياۋ ئۇنى بىلمىسۇن.
2351. ئەڭ ئاۋۋال تىرىشىپ تىل ئالماق كىرەك،
بۇ تىلدىن ياۋ ھالىنى بىلمەك كىرەك.

2352. ئىشنى شۇنىڭغا قاراپ ئىشلىسۇن،
كېسىپ ياۋ بېشىنى بويىنىن يانجىسۇن.
2332. كېرەكمەس كۆپ چېرىك، چېرىك خىل كېرەك،
چېرىككە خىللانغان خىل قورال كېرەك.
2340. كۆپىدىن ئېزى خوپ، بولسا مۇنتىزىم،
يېڭىلىگەن سانى كۆپ چېرىك كۆپ قېتىم.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» دىكى ھەربىي ئىستراتېگىيە مەسىلىسىدە قوماندانلىق ئۇرۇش سەنئىتىنى ئۆگىنىشكە چاقىرىپ، ئۇرۇشنى ئوبيېكتىپ نۇقتىنەزەردە تۇرۇپ تەھلىل قىلىشنىڭ لازىملىقىنى شۇنداق قىلغاندا ئۇرۇش مەسىلىلىرىگە توغرا يېتەكچىلىك قىلالايدىغانلىقىنى بايان قىلغان.

1. بىر قوماندان ئۇرۇشتا جاسارەتلىك، جۇرئەتلىك بولۇشى، يولى كەلگەندە ھىيلە ئىشلىتىش ماھارىتىنى بىلىش كېرەكلىكىنى كۆرسەتكەن. شۇنىسى ئېنىقكى، بىر ھەربىي قوماندانىنىڭ دۇشمەن ئالدىدا جاسارەتلىك، جۇرئەتلىك بولۇشى، قىلچىمۇ تەۋرەنمەيدىغان، قەتئىي نىيەتلىك، باتۇر ۋە غەيرەتلىك بولۇشى تەلەپ قىلىنسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھىيلە ئىشلىتىش ماھارىتى بولۇشى كېرەك دەپ بىلگەن. بۇنداق ھىيلە ئىشلىتىش ئارقىلىق ئۇ ياقتىن شەپە بېرىپ، بۇ ياقتىن زەربە بېرىش، ئۆز قوشۇنىنى يۇرۇش ئارقىلىق دۇشمەننىڭ ئۆزىگە قارشى قوشۇنىنىڭ قەيەردە تۇرغانلىقى، قاچان ھۇجۇم قىلىدىغانلىقىنى بىلمەيدىغان قىلىپ قويۇش. دۇشمەندە خاتا تۇيغۇ ھاسىل قىلىش، دۇشمەننىڭ يېڭىلىشىنى، ئالدىنىشىنى سۈنئىي ھالدا كەلتۈرۈپ چىقىرىش ئارقىلىق، دۇشمەننى پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويۇپ، دۇشمەن پىلانىنى بۇزۇشتەك ھەر خىل ئۇسۇللارنى، يەنى دۇشمەننى ئالداش، قايمۇقتۇرۇش،

ئېزىقتۇرۇش، ئۇرۇشتا جانلىق بولۇش، جەڭ سەنئىتىنىڭ ئىگىلەشنى ھېيلە ئىشلىتىش دەپ ھېسابلىغان.

2310. سوقۇشقاندا يولۋاس يۈرەكلىك كېرەك، تۈتۈشقاندا يىلپىز بىلەكلىك كېرەك.
2356. ئەڭ ئاۋۋال كېرەكتۇر ھېيلىنىڭ ئۆزى، ياۋ ئالدانغىنىدىن قىزارسۇن يۈزى.

2. ھەربىي قوماندان ئۆزىگە جىددىي لازىم بولغان ئات، كىيىم - كېچەك، قورال - ياراغقا ئوخشاش نەرسىلەردىن باشقا ئائىلىسىنى ۋە بالىسىنى دەپ مال - مۈلۈك ئارقىسىدا يۈرمەسلىكى، پۈل يىغماسلىقى لازىم دەپ بىلگەن. قوماندان بولىدىكەن ئومۇمىيلىقنى كۆزدە تۇتۇش، شەخسىي مەنپەئەتكە بېرىلمەي، ئومۇمنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەش، ئۆز نەپسىدىن ۋاز كېچىپ ئومۇم ئۈچۈن ئىشلەشتەك پەزىلەتكە ئىگە بولۇش دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرگەن. بۇ بىر ھەقىقەت. چۈنكى، قوماندانىدا شەخسىي مەنپەئەت بولىدىكەن، ئۇرۇشنىڭ ئۇزۇل - كېسىل غەلىبە قازىنىشىغا يېتەكچىلىك قىلالمايلا قالماستىن، بەلكى ئۇرۇشنى مەغلۇبىيەتكە ئېلىپ بارىدۇ. قوماندان شەخسىي مەنپەئەتتىن خالىي بولغاندىلا ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىدۇ.

2277. ئۆزىگە بىر ئات تون قورال، بەس، يېتەر، جاھانغا ئېتى بولسا مەشھۇر يېتەر.
2278. ئوغۇل - قىز غەمسىن دەپ مېلىن يىغمىسا، بېغىم، سۇ يېرىم دەپ كۈمۈش تاپمىسا.

3. يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقىرىدىكى نەزمىلىرىدە شۇنى روشەن كۆرسەتتىكى، بىر غالىپ قوماندان قۇدرەتلىك جەڭگىۋار

كۆچكه ئىگه بولۇشتا قوماندانلىقنىڭ خەلققه، ئەسكەرلەرگه كۆيۈنۈشى كېرەك دېگەن هەقىقەتنى چۈشەنگەن. مۇشۇ بېيىتلار ئارقىلىق قوماندان بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدا، قوماندان بىلەن ئەسكەر ئوتتۇرىسىدا بىرلىكنىڭ بولۇشى زۆرۈرلۈكىنى تېخىمۇ يۇكسەكلىككه كۆتۈرۈپ ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق، ئۇرۇشقا يېتەكچىلىك قىلىشتا خەلق ئاممىسىنىڭ ئىچىده تۇرۇپ رەهبەرلىك قىلىشنى ئالدىن تونۇپ يەتكەن.

4. يۇسۇپ خاس هاجىپ ئۇرۇش ئىستراتېگىيىسى ۋە تاكتىكىسى ئۈستىده توختىلىپ، ئۇرۇشتا هۇجۇم قىلغاندا دۈشمەن بىلەن مەردلەرچه جەڭ قىلىش، مەردلەرچه ئېلىشىپ ئۆلۈش ۋىجدانلىق ئادەملەرنىڭ پەزىلىتى. ئۇرۇشتا دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلالمايدىغان ئادەملەر ۋىجدانسىز ئادەملەردۇر، دەيدۇ. بۇ ئارقىلىق ئۇرۇشتا ئىككى خىل ئادەملەرنىڭ سېلىشتۇرمىسىنى بېرىدۇ. ئىككى خىل ئادەملەرنى سېلىشتۇرۇش ماهىيەتته ئىككى خىل ئادەملەرنىڭ ئىككى خىل دۇنيا قارىشى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ هەربىي ئىشلارىدىكى ئىنكاسى بايان قىلىنغان ۋە ئىككى خىل ئادەملەرنىڭ ئۇرۇشتا تۇتقان ئىككى خىل پوزىتسىيىسى بىلەن ئىككى خىل نەتىجىنىڭ كېلىپ چىقىدىغانلىقىنى بايان قىلىپ، بۇنى ئۇرۇشتىكى ئالىيجاناب پەزىلەت، ۋىجدانلىق ئادەملەرنىڭ خىسلىتى دەپ، ئۇنى ئۆگىنىشكه چاقىرىدۇ. ۋىجدانسىز قورقۇنچاق ئادەملەرگه نەپرەت بىلدۈرىدۇ. قارشى تۇرىدۇ. يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ تۆۋەندىكى بېيىتلىرىده هەربىي ئىشلارنى قانداق سۈرەتلەپ بەرگەنلىكىگه قارايلى:

2297. تەكەببۇر كىشىلەر غاپىللىق قىلۇر،
غاپىللار بۇزۇلۇر يا بىۋاخ ئولۇر.

2283. سوقۇشتا كېرەكسىز يۈرەكسىز كىشى،

يۇرەكسىز كىشى ئۇ چىشى ئوخشىشى.
2284. يۇرەكسىز كىشى ئۇ قوشۇننى بۇزار،
بۇزۇلسا قوشۇن ئەر بىر - بىرىن بۇزار.

5. يۇسۇپ خاس ھاجىپ قوماندان ئۇچۇن «ئەڭ بولمىغۇر خاراكتېر قورقۇنچاقلىق، قورقۇنچاق قوماندانلىڭ ئورنى يوق» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزلەر بىلەن قورقۇنچاق قوماندان ئۇرۇشتا يېڭىلىدۇ. قورقمايدىغان (ئالباغۇت)[1] يېڭىلمەس قەھرىمان تاغ يۇرەك باتۇر ئورۇندا تۇرالايدۇ دېگەن ھەقىقەتنى ئىلگىرى سۈرۈپ، قوماندان دۇشمەندىن قورقۇپ كېتىدىغان بولسا، چوقۇم مۇڭەپپەقىيەتسىزلىككە ئۇچرايدۇ. ئۇ ئۇرۇشتا تەسلىم بولىدۇ ياكى ئۇرۇشتا ئۆلمىسىمۇ مۇنداق قوماندانلىڭ ئۇرۇشتا ئورنى يوق. ئۇندان قوشۇندا چېكىنىش بولىدىغانلىقىنى، ئۆز ئورنىنى دۇشمەنگە تارتقۇزۇپ قويىدىغان بالايىئاپەتكە ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى بايان قىلىپ، ھەربىي قوشۇندىكى تۇراقسىز قوماندانلارنى قاتتىق سۆككەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇرۇشتا جەسۇر قوماندان، جەسۇر يىگىتلەر ئۆلۈم ئۇچۇن قورقمايدىغان يۇكسەك غايىۋى ئەخلاقنى تۇرغۇزۇشنى سەمىمىي تەۋسىيە قىلغان. بۇ توغرىدا مۇنداق بېيىتلەرنى يازغان:

2380. كېلىن قىز سۇيىنچى نىكاھ - توي تۇنى،
باتۇرنىڭ سۇيىنچى جەڭ قىلغان كۇنى.
2381. سۇرەر ئالغا لەشكەر باتۇر ئات چېپىپ،
لاچىن قۇش ئالۇردەك تۆكەر ياۋ قېنى.

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۇركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 195 - بەت.

6. يۇسۇپ خاس هاجىپ ھەربىي قوماندانلىقىنىڭ ئۇرۇش ئىستراتېگىيە قانۇنلىرىنى چۈشەنگەنلىكىنى ئەھۋالغان قاراپ قىسمىلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى بىلىشى، قوماندانلىق قىلىشتا ئەستايىدىللىق بىلەن چارلاشنى مۇھىم ئورۇنغا قويغان.

بۇندان قويۇلۇشى ھەربىي قوماندانلىقنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالنى ئەستايىدىللىق بىلەن تەتقىق قىلىپ چارلاشتىن ھاسىل قىلغان ماتېرىياللار ئاساسىدا قوماندانلىق قىلىشى، دۇشمەن تەرەپنىڭ سىياسىي، ھەربىي، مالىيە قاتارلىق ئەھۋاللىرىنى ئىگىلەپ، تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىش ئارقىلىق دۇشمەن ئەھۋالىنى توغرا مۆلچەرلەشتىن كېيىنلا ھەربىي ھەرىكەت ئۇستىدە توغرا تەدبىر قوللىنىپ، ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلغاندا توغرا ھۆكۈم قىلىشنى، شۇنداق قىلغاندا ئۇرۇش پىلانىنى مۇۋاپىق تۈزۈش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ، توغرا قوماندانلىق قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن.

7. تارىخ بىزگە شۇنى كۆرسىتىپ بەردىكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھەربىي ئىستراتېگىيە جەھەتتە ئوتتۇرىغا قويغان ھەربىي ئىشلار قانۇنىيىتىگە دائىر ھەربىي بىلىملەرنى ئوتتۇرىغا قويالىشى تەبىئىيكى، قەدىمكى تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلارنىڭ تەجرىبىلىرىنى، تارىختىكى ھەربىي بىلىملەرنىڭ ئىجابىي، سەلبىي تەرەپلىرىنى تەتقىق قىلىش ئاساسىدا، ئۇرۇش سەنئىتىنى ئىگىلىگەنلىكىنى ۋە ئۇنى تېخىمۇ بېيىتىپ، ھەربىي قانۇنىيەتلەر ئۇستىدىن چىقىرىلغان لوگىكىلىق خۇلاسىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

8. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئارمىيە ئىنتىزامىنى كۈچەيتىشتە قوماندان ئالدى بىلەن تەرتىپكە رىئايە قىلىشنى تەكىتلىگەن. ئارمىيە ئىنتىزامىنى قوغداشنى قوماندانلىقنىڭ مەسئۇلىيىتى دەپ تونۇغان. بۇ يەردە ئارمىيىگە ئىنتىزام تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىشنى ئىستراتېگىيىلىك ئورۇنغا قويغان. بولۇپمۇ قوماندانلىقنىڭ

تەرتىپ ـ ئىنتىزامدا ئۇلگە كۆرسىتىشىنى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ تونۇغان. ئارمىيىدە ئىنتىزام مۇھىم مەسىلە. قوشۇندا تەرتىپ ـ تۈزۈم بولغاندىلا، ئارمىيە باشسىز قالمايدۇ. ئارمىيە باشسىز قالسا، ئارمىيە بۇزۇلىدۇ، دەپ كۆرسەتكەن. ئارمىيە تەرتىپ ـ ئىنتىزامىغا رىئايە قىلىشتا ئالدى بىلەن قوماندان تەرتىپكە رىئايە قىلمىغاندا ئۇنىڭ ئىناۋىتىنىڭ چۈشۈپ كېتىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. ئۇ ئارمىيىنىڭ سۈپىتىنى، جەڭگىۋارلىقىنى ئۆستۈرۈشنىڭ لازىملىقىنى چۈشەنگەن. بۇنداق بولمىغاندا جەڭگىۋار ئارمىيە قىلىپ قۇرۇپ چىققىلى بولمايدۇ، دېگەن ھەقىقەتنى ئىلگىرى سۈرگەن.

2333. قوشۇن سانى كۆپ بولسا باشسىز بولۇر،
قوشۇن بولسا باشسىز يۈرەكسىز بولۇر.
2335. دېمىش ياۋنى يەڭگەن بىر باتۇر چېۋىر،
ماڭا تۆت مىڭ ئەرلىك قوشۇن دەل يېتەر.
2336. كۆپ ئەسكەر يېيىلسا ئىچى بۇلغىشار،
تۈزەپ بولماس ئۇنى يارامسىز بولار.
2339. قوشۇننى كۆپەيتمەي قىل ئەرلەرنى خىل،
يىگىتلەر بىلەن تەڭ قورال سەرە قىل.

9. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىر ھەربىي قوماندانىدىن ئارمىيە قۇرۇلۇشىدا «ئەسكەرلەرنىڭ جىق بولماسلىقى، ئەمما تاللانغان، خىل بولۇشى، قوراللىرى تولۇق بولۇشى»، «كارغا كەلمەس كۆپ ئەسكەرلەر ئىشقا يارىمايدۇ»، «بۇلار پايدىدىن كۆپ زىيان سالىدۇ»، «كۆپچىلىكنىڭ ئىنتىزامى بۇزۇلىدۇ، ئارمىيە باشسىز قالىدۇ» دېگەن. بۇ يەردە يۈسۈپ خاس ھاجىپ قوماندانغا «كۆپ ئەسكەر ئىزدىمە، خىل ئەسكەر ئىزدە» دەپ نەسىھەت قىلىدۇ.

ئۇ يەنە تارىختىن دەلىل ئېلىپ: «نۇرغۇن قوماندانلار كۆپ ئەسكىرى بار تۇرۇقلۇق مەغلۇپ بولدى. ئەسلى ئۇ ياخشى قوراللانمىغان ۋە تەربىيە كۆرمىگەن، ياخشى باشقۇرۇشتىن مەھرۇم بولغان قوشۇنلار ئىدى». «ياخشى تەربىيىلەنگەن، ئوبدان قوراللانغان سانىي ئاز قوشۇنلارنىڭ كۆپ ئەسكەر قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلغانلىقى كۆپ كۆرۈلىدۇ» دېگەنىدى. ئۇنىڭ بۇ قانۇنىيەتلەرنى مۇندىن مىڭ يىل ئىلگىرى قويالىشى ئۇنىڭ ئۇرۇش قانۇنىيەتلىرىنى پۇختا ئىگىلىگەنلىكىنى، بۇنىڭدىن قاراخانىيلار دەۋرىدە ھەربىي ئىلىمنىڭ سىستېمىلىق تەتقىق قىلىنغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

10. يۈسۈپ خاس ھاجىپ قوماندانلىرىدىن ھەربىرىنىڭ ھۈجۇم قىلىش تاكتىكىسىنى ئىگىلەشنى، شۇ جايىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرۈشنى، ئالدى بىلەن دۈشمەن ئەھۋالىنى پۇختا ئىگىلەپ، ئاندىن كېيىن ھۈجۈم قىلىشنى، ھۈجۈمدا دۈشمەننىڭ ئاجىز نۇقتىسىنى تاللاش، دۈشمەننىڭ بىر قىسمى ياكى زور قىسمىنى بىر - بىرلەپ يوقىتىش، دۈشمەن ئەھۋالىنى بىلمىگەندە جەڭ قىلماسلىق، جەڭدە «دۈشمەننىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى كۆرۈنمەستىن بۇرۇن، خاتا ھالدا جەڭگە ئاتلىنىش، دۈشمەن ئەھۋالىنى ھەددىدىن ئارتۇق مۆلچەرلەپ قويۇشتەك خاتا ھۆكۈمدىن ساقلىنىش، ئۇرۇشنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى، ئۇرۇشنىڭ ھەربىكەتچان جەڭ سەنئىتىنى ئىگىلەشنى تەلەپ قىلغان.

بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قوماندانلىرىدىن ئۇنىڭ سوبېيېكتىپ پائالىيىتىنىڭ چوقۇم ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن بولۇشىنى تەلەپ قىلغانلىقىنى، مۇشۇنداق لوگىكىلىق ئۇسۇل ۋاستىسى ئارقىلىق دىئالېكتىكىنى ھەربىي ئىشلارغا تەتبىق قىلغانلىقىنى كۆرىمىز. خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىدە قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ بىر پۈتۈن ئىدېئولوگىيىلىك قامۇسى، دۆلەتنى قىلىچ ۋە بىلىم بىلەن

تۇزەشنىڭ نادىر دەستۇرى. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇرۇش تۇگىگەندىن كېيىن ئۇرۇش مەزگىلىدە خىزمەت كۆرسەتكەن قەھرىمانلارغا مۇكاپات بېرىدىغان تەقدىرلەش يىغىنلىرى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇراتتى. ئۇرۇشتا يارىلانغان مەجرۇھلار داۋالىناتتى. ئەسىر چۈشكەنلەر بولسا قۇنۇقۇزۇڭلىناتتى. ئەگەر ئۆلگەنلەر بولسا ئۇلارنى ھۆرمەت بىلەن قەدىرلەپ دەپنە قىلىپ، ئۇلارنىڭ بالا ـ چاقىلىرىغا نەپىقە پۇلى بېرىلەتتى. مۇشۇنداق بولغانلىقتىن ئەسكەرلەر جەڭ مەيدانىدا باتۇرلۇق، پىداكارلىق بىلەن جەڭ قىلاتتى. قاراخانىيلار دەۋرىدە ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش قانۇنى يولغا قويۇلغانىدى. ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلىنغانلارنى يازىدىغان ئادەمنى «بىتىلگەن» دەپ ئاتايىتتى[1] بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇرۇش تاماملانغاندىن كېيىن ئۇرۇشنى خۇلاسىلەپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش، ئەسكەرلەرنىڭ روھىنى كۆتۈرۈش ھۆكۈمدار (بۇيۇك خاقان) نىڭ ياكى ھەربىي قوماندانىنىڭ ۋەزىپىسى ئىدى. شۇنداقلا ئۇرۇش جەريانىدا ۋەيران بولغان جايلارنى تۇزەش، ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمەتلىرى ئىشلىنەتتى. غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خانى شەمسۇل مۇلۇك زامانىسىدا مۇداپىئەلىك ئۇرۇش نەتىجىسىدە مۇداپىئەچىلەرنىڭ سېپىلغا يانداش بولغان بۇخارادىكى «ئەل مەسچىتى جامى» نامىدىكى ئۇلۇغ مەسچىتنىڭ مۇنارىغا ۋە مەسچىتكە ئوت كېتىپ جامە كۆيۈپ كېتىدۇ. مۇشۇ ئەھۋالنى كۆرگەن شەمسۇل مۇلۇك خان جامەنى قايتا سېلىش بۇيرۇقىنى چۈشۈرۈپ، قايتىدىن ياسىتىقان. بۇنىڭ بىلەن خەلق ئىنتايىن مەمنۇن بولۇپ خۇشاللانغانىدى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىدىكى مۇھاسىرە قىلىشنى «ئەگىرمەك»[2]، شەھەرنى مۇھاسىرە قىلىشتا «كەنت

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 676 ـ بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ تۇم، 156 ـ بەت.

ئەگىرمەك»[1] ئىبارىلىرىنى ئىشلەتكىنىدىن قارىغاندا، دۇشمەن قوشۇنىنىڭ شەھەرگە يېقىنلاشقان ۋاقتىدا ھۆكۈمدار، يەنە بۇيۇك خاقان ياكى شەھەرنى مۇداپىئە قىلىشقا مەسئۇل بولغان قوماندان تەرەپتىن شەھەرگە كىرىشنى ئالدىدىن توسۇشقا مەسئۇل ئىدى. دۇشمەننى كۆزىتىش ئۈچۈن مەخسۇس ئورۇندىكى كىشىلەر مەسئۇل ئىدى.

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركي تىللار دىۋانى» ئەسىرىدە مۇنداق كۆزىتىش تەدبىرىنى «بىسدى» (پىستۇرما)[2] دەپ ئاتىغانىدى. شەھەر قەلئەلىرىنى مۇھاسىرە قىلىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قەلئەلىرىنىڭ مۇنارىنى ھەربىي ئىشلاردا «ئوگەك سالدى»[3] مۇنارلىق سېپىللارنى «ئوكەكلىك سېپىل» دەپ ئاتىشاتتى. (قاراۋۇل تۇرا) دەيتتى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەربىي تۈزۈمىدە خەلقەرنىڭ ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش قانۇنىدا بەلگىلەنگەن بەلگىلىمە بويىچە ئۇرۇش بولۇپ تاماملانغاندىن كېيىن ھۆكۈمدار، يەنى بۇيۇك خاقان ياكى ھەربىي قوماندان ئۇرۇشتىن قايتقاندا خاس ئەسكەرلەردىن باشقا ئەسكەرلەرنى ئۆز يۇرتلىرىغا تارقىتىۋېتەتتى.

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركي تىللار دىۋانى»دا ئەسكەرلەردىن تارقىتىۋەتكەنلەرنى «تەسدى» (تارقاتتى)[4]، بەگ «سۇسىن ياسىدى»، بەگ ئەسكەرلىرىنى يۇرتىغا تارقاتتى دېيىلەتتى. ئەمما شۇنىسى ئېنىقكى، قەلئە سېپىلىنى قوغداشقا مەسئۇل قىلىنغان ھەربىي كۈچلەر چوقۇم ئۆز قوماندانىنىڭ قول ئاستىدا ئۆز ئورنىدا قالاتتى. «تۇنقاق»[5] قاراۋول كۆزەتچى خاقانىي

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 210 ـ بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركي تىللار دىۋانى»، 2 ـ توم، 12 ـ بەت.
③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 403 ـ بەت.
④ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركي تىللار دىۋانى»، 3 ـ توم، 81 ـ بەت.
⑤ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركي تىللار دىۋانى»، 3 ـ توم، 56 ـ بەت.

مۇھاپىزەت قىلىشتىن باشقا قەلئە مۇھاپىزەتچىسى دېگەن ۋەزىپىنى ئورۇندايتتى. ئەمما، ئۇرۇش ۋاقتىلىرىدا بۇيۇك خاقانىنى قوغداپ ماڭغۇچى مۇھاپىزەتچىلەرنى خانىنىڭ ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ بارغان ھەمراھلىرىنى قوغدىغانلىرى «يىرتىغ»[1] دەپ ئاتىشاتتى. قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەرىپىدىن قوغدىلىدىغان ئورۇنلارنى «قۇرغ»[2] دەپ ئاتايتتى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەربىي قىسىمىدا دۇشمەنلەرنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇملىرىدىن تېزلىكتە خەۋەردار بولۇش ۋە ئۇنىڭغا قارشى تەدبىرلەرنى كۆرۈشتە ھەر خىل خەۋەرلىشىش ئۇسۇللىرىنى قوللانغانىدى.

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا كۆرسىتىلىشىچە، قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي قوماندانلىرى ئېگىز تاغ چوققىلىرىنىڭ مۇڭاپىق جايلىرىغا «قورغوي»[3] ياكى «قارغۇ»[4] دەپ ئاتىلىدىغان تۇر (مۇنار) غا ئوخشاش ئېگىز قۇرۇلۇشلارنى ياساتقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوت يېقىپ دۇشمەننىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر بېرەتتى. شۇنىڭغا قاراپ ھەربىي قىسىملار تەييارلىناتتى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەربىي تۈزۈمى مۇنتىزىملاشقان خەۋەرلىشىش ئۈسكۈنىلىرى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئىلغار ئىدى. ھەربىي قىسىملاردا ئىشلىتىدىغان پوچتا تۇرلىرى يولغا قويۇلغانىدى. بولۇپمۇ خەۋەر يەتكۈزۈشتە «ئۇلۇغ»[5] نامىدىكى پوچتا ئاتلىرىنى ئىشقا سالاتتى. بۇ خىل پوچتا قوراللىرى دۇشمەنلەرنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇملىرىدىن تېزلىكتە خەۋەردار بولۇپ ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش تەدبىرلىرىنى قوللىنىشنى كاپالەتكە ئىگە قىلاتتى.

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - تۇم، 55 - بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - تۇم، 486 - بەت.
③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - تۇم، 332 - 331 - بەت.
④ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - تۇم، 555 - بەت.
⑤ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - تۇم، 165 - بەت.

3. قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ھەربىي قىسىملارنىڭ ئۇنۋانلىرى

قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ھەربىي قىسىملىرىنىڭ ئۇنۋانلىرىنىڭ تارىخىغا نەزەر سالغىنىمىزدا ئەڭ قەدىمكى ھۇن، تۈرك ۋە ئۇيغۇر سۇلالىسى دەۋرىدە قوللىنىلغان «ئونلوق» سىستېمىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا ھەربىي ئاتاشلار قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن بىز تولۇق مەلۇماتقا تېخى ئىگە ئەمەس. تارىخىي مەنبەلەردە قوشنا ئەللەردىكى ھەربىي ئۇنۋانلارغا قەدىمكى ھون دەۋرىدىكى ئۇنۋانلارنى ئاساس قىلغانلىقى مەلۇم. ئەڭ كىچىك ھەربىي قىسىم «ئوتاغ»، ئۇنى باشقۇرىدىغان باشلىقنى «ئوتاغبېشى» دەپ تىلغا ئالغان. يەكەن رايونىدا يېزىلغان يەر - زېمىن سېتىش ھۆججەتلىرىدە بۇ خىل ئۇنۋانلار كۆرۈلگەن. بۇ خىل ھەربىي ئۇنۋانلىرى غەزنەۋىيلەر، سالچۇقىيلار ھەربىي تەشكىلاتىدىمۇ قوللىنىلغان.

«ئوتاغبېشى» ھازىرقى ھەربىي تۈزۈمدىكى بەنجاڭغا تەڭ بولۇپ، ئون كىشىلىك بىر چېدىرغا رەھبەرلىك قىلاتتى. ئۇندىن كېيىن «ھايىل بېشى»، ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا ئون ئوتاغ دەپ ئاتىلىدىغان ھەربىي قىسىملىرى بولۇپ، بۇ بىر ئوفىتسېرغا تەڭ. «ئون ئوتاغبېشى» دە سەكسەندىن يۈزگە قەدەر قىسىم بارلىقى مەلۇم. بۇنىڭدىن باشقا «يۈز بېشى»، «يۈزلەر ئەمىر بېشى» قاتارلىق ھەربىي ئۇنۋانلار بار ئىدى. بۇنىڭدىن قاراخانىيلار قوشۇنىدا ھەربىي تەشكىلاتنىڭ ئاساسى بولغان ئونلۇق سىستېمىنىڭ قوللانغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. تارىخىي مەنبەلەردە قاراخانىيلارغا زامانداش سالچۇقىيلارنىڭ ھەربىي تەشكىلاتىدا «ھايىل بېشى» نىڭ قول ئاستىدىكى قىسمىنىڭ ئوندىن ئەللىككىچە ئەسكەردىن تەركىب تاپقانلىقى، بۇنىڭ يىگىرمە بەش كىشىلىك ھەربىي قىسىم ئىكەنلىكىنى

كۆرسەتكىنىدىن قارىغاندا، قاراخانىيلار ھەربىي تەشكىلىدىكى ھايبل بېشىدا قىرىقتىن ئەللىككە قەدەر ئەسكىرى قوشۇن بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» ئەسىرىدىمۇ بۇ قاراشنى تولۇقلايدۇ. ئەمما «ئون ئوتاغ» باشلىقلىرىنى «سۇ بېشىلىق» دەپ قوللانغاندا ئەمىر مەنسەپىنى نەزەردە تۇتقان بولسا كېرەك. شۇنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىمكى، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەربىي سىستېمىسىدا «سۇ بېشى» پۇتۇن ئارمىيىنىڭ قوماندانى باش قوماندان مەنسىدە قوللىنىلغان. ئەمما، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ھەربىي ھەرىكەتلەرنىڭ ماھىيىتىگە قاراپ ئۇنىڭغا ھۆكۈمدارىدىن باشقا شاھزادە ياكى بىرەر «سۇ بېشى» قوماندانلىق قىلاتتى. «سۇ بېشىنىڭ» ئەمرىدىكى ھەربىي قوشۇن كۆچمىنىڭ سانى توغرىسىدا ئېنىق بىر نەرسە دېيىش مۇمكىنچىلىكى بولمىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەسىرىدىكى «دۇشمەن قوشۇنلىرىنى يەڭگەن قەھرىمانلار ئۇچۇن تۆت مىڭ ئەسكەرلىك قوشۇن بېتىمدۇ» دېگەن مۇنۇ بېيىتكە قارىڭ.

2335. دېمىش ياۋنى يەڭگەن بىر باتۇر چېۋەر،
ماڭا تۆت مىڭ ئەرلىك قوشۇن دەل بېتەر.
2334. سىنالغان بىر ھەربىي قىياسەن دېمىش،
ئون ئىككى مىڭ ئەرلىك قوشۇن كۆپ ئىمىش.

مۇشۇ بېيىتلاردىكى مەنبەلەرگە قاراپ شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بۇ «سۇ بېشى» رەھبەرلىك قىلىدىغان قوشۇننىڭ ئەڭ تۆۋەن چېكى بىلەن ئەڭ يۇقىرى چېكىنى كۆرسەتسە كېرەك. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ھەربىي قىسىمنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى ئەھۋالغا قارىغاندا، ھەربىي قوماندانىنىڭ «سۇ بېشى» ئۇرۇش

سەپلىرى قائىدىسى بويىچە ئوڭ قول قوشۇن، سول قول قوشۇن ئوتتۇرا (يۇرەك قىسىم)، ئارقا سەپ قىسىم قىلىپ تەرتىپكە سېلىپ چىقاتتى. ھەربىر جەڭ سېپىنىڭ، ھەربىر جەڭچىنىڭ بەلگىلەنگەن ئورنى بولاتتى. پىيادە ۋە ئاتلىق قىسىملارنىڭ يېتەرلىك ئوزۇق - تۇلۇك، ئوت - چۆپ، قورال - ياراغ ئەسلىھەلىرى ئالدىن بەلگىلەنگەن ئورۇنغا ماڭغۇزۇلاتتى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاقانى ئۇرۇش تەييارلىقىدىكى قوشۇننىڭ سەپكە تىزىلىشى، ئوڭ - سول، ئوتتۇرا قىسىملارنى قوماندان بىلەن بىللە كۆزدىن كەچۈرەتتى. بۇ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ھەربىي قوشۇننىڭ سەپ تۈزۈلۈشى ئىدى. بۇ تۈزۈلمە ھۇن تەڭرىقۇت دەۋرى، قەدىمكى كۆكتۈرك دەۋرى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇن تارىختىن بېرى داۋاملاشقان قوشۇننىڭ سەپ تۈزۈلۈشى بولۇپ، قاراخانىيلار دەۋرى بۇ ئەنئەنگە ۋارىسلىق قىلغان.

4. قاراخانىيلارنىڭ قورال - ياراغلىرى

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» قاتارلىق ئىككى بۇيۇك، قىممەتلىك جاۋاھىراتلار بىلەن تولغان خەزىنىدىكى مەلۇماتلىرىدىن مەلۇم بولۇشچە، ئەينى دەۋردىكى ئارمىيە قوشۇنىدا ئاساسلىق ھۇجۇم قوراللىرى ئوقيا بىلەن قىلىچ، پالتا، نەيزە، خەنجەر، قوغدىنىش قوراللىرىدىن «ياراملىق ساۋۇت»[1] ۋە يېشىكلىق «دوبۇلغا»[2] قاتارلىق قوراللىرى بار ئىدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە «تولۇم» ئۇرۇش قوراللىرى بۇ كۆپلۈكنى بىلدۈرىدىغان قوراللار ئىسمى سۈپىتىدە قوللىنىلاتتى.

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 66 -، 67 - بەتلەر.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 67 - بەت.

«تولۇن ماڭماق» دەيتتى. يەنە قوراللىق بىرنى «قۇتادغۇبىلىك» دىكى بېيىتتە مۇنداق دېگەن:

2337. ئاتاقلىق جەسۇر ئەر يەنە سۆزلىمىش،
قوشۇندا قورال ـ ئەر خىل ئولسۇن دېمىش.

1. ئوقيا

ئوقيا ئۇيغۇر ۋە تۈركي تىللىق خەلقلەرنىڭ قەدىمدىن تارتىپ ئەنئەنىۋى قورال سۈپىتىدە قوللىنىپ كەلگەن قورالى بولۇپ، ئوقيانىڭ تارىخى ئەڭ قەدىمكى دەۋر باشلانغۇچ دەۋرىدىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە مۇشۇ ئىسىم بىلەن ئاتىلىپ كەلدى. ئوقيا ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئوقيا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مەخسۇس كارخانا كەسىپلەر بولغان ۋە زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئوقيا ئېتىشتا ئۇستا ماھىر ئادەملەرنى «ئاتىم ئەر»[1] (ئانقۇچى ئەر، ئوق ئېتىشقا ئۇستا ئادەم، مەرگەن مەنىسىدە) دەپ ئاتايتتى. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ياخشى ئوقيا ئانقۇچى مەرگەنلەر بىلەن ئارمىيىدە ئوقيا بىلەن ئۇرۇشقا قاتناشقانلارنى «ئوقچى» دېيىش بىلەن بىللە، ئوق ياسىغۇچىلارنىمۇ «ئوقچى» دەپ ئاتىشاتتى. ئوق ياساش تېخنىكا ئۇستىلىرى بارلىققا كەلگەن. ئوقيانى پۈختا ئىشلەشتە ئاۋۇال ئوقيا ياساشتا كېرەكلىك ياغاچلار «قوغۇش» دەپ ئاتىلاتتى. ئوقيا ياساشتا ئالدى بىلەن بىر باشاق تەييارلىناتتى، باشاق ئالدىدىن تەييارلىنىپ، ئوق ئۇچى تۆشۈككە بېكىتىلەتتى. باشاقنىڭ ئوق ئۇچى بېكىتىلمىدىغان تۆشۈكلۈك قىسمى «بۆرە» ياكى «باشاق بۆرىسى»[2] (ئوق باشاقنىڭ ئوقنىغا كىرگۈزۈلگەن ئورۇندىكى بەلدەمچىنى «باشاق بۆرىسى») دەپ

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 102 ـ بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركي تىللار دىۋانى»، 3 ـ توم، 304 ـ بەت.

ئاتايتتى. ئوقنىڭ ياغاچ قىسمى بىلەن باشاقنى بىر - بىرىگە ياخشى بېكىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئىنچىكە قىلىنغان تاسمىغا «تىلى»[1] (ئوقنىڭ باشقىنى چىڭىتىپ تۇرىدىغان تاسما هالقا) دېيىلەتتى. باشاقنىڭ بەزىلىرى زەھەرلەندۈرۈلگەن بولۇپ، زەھەرلەندۈرۈلگەن بۇ ئوقنى «قاتۇغلۇق ئوق» دەپ ئاتايتتى.

يۇسۇپ خاس هاجىپ قەھرىمانلىق بىلەن داڭ چىقارغانلارنى «ئاتىم» (ئوقيا ئېتىشتا ئۇستا ئادەم، يەنى مەرگەن) دېگەن. بۇ خىل ئۇستىلارنىڭ مەركىزى ئوردا سارايدىكى ئوقياچىلار ۋە ياۋچىلار قاتارىغا كىرەلەيدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەن. قوماندانلىرى مۇشۇنداق ئالاهىدىلىكلەرنىڭ بولۇشىنى، ئۇستا مەرگەنلەرنىڭ يېتىلىشىنى تەلەپ قىلغانىدى. باشاق ئوقنىڭ ئارقىسىغا يېپىشتۇرۇلىدىغان ۋە دەل نىشانغا تېگىشىنى قۇلايلاشتۇرىدىغان پەيلەرنى «يوگ»[2] دەپ ئاتايتتى (يوگ قۇشنىڭ پېيى). ئوقنىڭ نىشانغا تېگىشىدە مۇهىم رول ئوينايدىغان بۇ پەيلەرنى ئوققا يېپىشتۇرۇشنى «يېيلىمەك» دەيتتى. بۇ خىل يېيلىم يېپىشتۇرۇلغان ئۇزۇنراق پەيلىك ئوقلار «قاپا يوگكوگ ئوق» دېيىلەتتى. ئوققا «يوگ» (قۇشنىڭ پېيى) ۋە باشاقتىن تاشقىرى «سىقىم»[3] (يەنى ئوقيا ئوقىنىڭ ياغاچتىن قىلىنغان قۇيرۇقى. بۇنىڭ ياسىلىشى بىر پارچە ياغاچ، ئۇچى ئۇچلۇق، تۈۋى تۇم قىلىپ يۇنۇلۇپ، ئىچى كاۋاك قىلىنىدۇ ۋە ئوچ تەرەپتىن تېشىپ ئوققا كىيدۈرۈلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوق ۋېگىلداپ ئۇچىدىغان بولىدۇ) دەپ ئاتالىدىغان بىر خىل نەرسە ئورنىتىلاتتى.

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرىدە

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - تۇم، 320 - بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3 - تۇم، 196 - بەت.
③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - تۇم، 517 - بەت.

«سىقىم» نىڭ ياسىلىشى توغرىسىدا يۇقىرىقىدەك ئىزاھات بەرگەن بىلەن ئۇ سىقىمنىڭ نېمە مەقسەتتە ئورنىتىلىدىغانلىقىنى دېمەيدۇ. ھەر ھالدا ياسىلىش شەكلىگە قارىغاندا ئىسقىرتقاندەك بىر خىل ئاۋاز چىقىرىش ئۈچۈن ئوقنىڭ ئۈستىگە ئورنىتىلغان بىر نەرسە بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىمىز. تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، قەدىمكى ھۇن، كۆكتۈرك ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر خەلقلەردە قەدىمدىلا «ۋىزىلدايدىغان ئوق» دەپ تەرىپلىنىدىغان، ئوقنىڭ ئېتىلغان چاغدا ئىسقىرتقاندەك ئاۋاز چىقىرىدىغان ئوقلارنىڭ بارلىقى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا تەسۋىرلىنىپ كەلگەنلىكى قەيت قىلىنغان.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەربىي قىسىملىرىدا ئوق ئېتىش تېخنىكىسى شۇ دەۋرگە نىسبەتەن قەدىمكى دەۋرنىڭ تېخنىكىسىغا ۋارىسلىق قىلغان ھالدا، خېلى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى مەھمۇد قەشقىرىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەن. تېخنىكىدا «قغىش»[1] دەپ ئاتالمىدىغان ئەسۋاب ئىجاد قىلىنغان. بۇ ئوقنى سىلىقلاش، تەكشىلەش (بىر خىل ئۆلچەمگە كەلتۈرۈش) ئەسۋابىي ئىشلىتىلگەنىدى. بۇنىڭغا قارىغاندا، ئوقيا ئىشلىتىش زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن. ئۇلار ئۆز دەۋرىدە بەزى ھادىسىلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، باشاقسىز ئوق ئىشلەپچىقارغانلىقى مەلۇم. ئۇچىدا باشاق ئورنىدا يۇمىلاق بىر پارچە ياغاچ تاختاي پارچىسى بولغان بۇ ئوقلار «قالۇا»[2] ۋە «ئولۇن» دېگەندەك ئىسىملار بىلەن ئاتىلاتتى. مۇنداق ئوقلار باشقا ئوقلارغا قارىغاندا يېنىك بولۇپ ئېتىلىشى بىلەن ئادەتتىكى ئوقلاردىنمۇ يىراقراق بارىدىغانلىقى مەلۇم. مەھمۇد قەشقەرى بۇ خىل ئوق ئېتىشنى «جرام»[3] دەپ، ئېتىلغان ئوقنى بولسا «جرام ئوقى» دەپ

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 479 ـ بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 556 ـ بەت.
③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 538 ـ، 539 ـ بەتلەر.

ئاتلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى ئوقما مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەرگە كەلسەك، يەنە ئوقنىڭ ئارقىسىغا پەي يېپىشتۇرۇش ئىشىنى «يابچورماق» ياكى «تاپشۇرماق»[1] ، «يابشۇرماق» دەپ ئاتىلاتتى. (ئۇ ئوقما يېيلىم بىلەن پەي يېپىشتۇردى) دەيتتى. ئوق بىلەن چەنلەشنى «كىز كىردى»[2] گەزلىدى، چەنلىدى (ئادەم ئوق چەنلەپ، يەنى ئوقما گەز چىقاردى) ، ئوق بىلەن نىشانغا ئېلىشنى «كۆزلىمەك» ياكى «كۆزگەرمەك» ، ئەگرى ئوقنى تۈزىتىشنى «ئوق كۆنگەرمەك» ، ئوقنىڭ باشقىنىڭ تاشقا ياكى باشقا قاتتىق جىسىملارغا تېگىپ قايرىلىپ كېتىشنى «تېگىلمەك» ، ئوقنىڭ نەدىن كەلگەنلىكى، كىم تەرەپتىن ئېتىلغانلىقى نامەلۇم. ئوقنى «ئازۇق»[3] ئوق دەپ ئاتايتتى.

بۇ 11 ـ ئەسىردىكى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەربىي قورال تاكتىكىسىنىڭ قانچىلىك سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ.

ئەمدى ياغا كەلسەك، يۇقىرىدا بىز كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك ئوقما شۇنچىلىك ئەھمىيەت بەرگەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئوقنى ئېتىش ئۇچۇن ئىشلەتكەن «يا» غىمۇ ئوخشاشلا ئەھمىيەت بەرگەنلىكى مەنبەلەردە كۆرستىلگەن.

قەدىمكى ھۇن، تۈرك ـ ئۇيغۇر خەلقلىرىدە «يا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان. «يا» ئاساسەن ئەگىمەچ ياغاچ ۋە ئوقنى ئاتىدىغان كىرچىدىن تۈزۈلەتتى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا يېزىلىشچە، «يازىشتى» ئۇ ماڭا «يا» نىڭ كىرچىنى چىقىرىپ بەردى، دېگەندە يۇقىرىقىنى نەزەردە تۇتقان. «يا» نىڭ كىرچى بۇگۇنكى تەلەپپۇزغا يېقىنراق كېلىدىغان «سىنخر» دەپ

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ تۇم، 135 ـ بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 2 ـ تۇم، 281 ـ بەت.
③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ تۇم، 90 ـ بەت.

ئاتىلاتتى. ياغا كىرچى ئورنىتىشنى «يا سىخرلەمەك» دەيتتى.

ئەگسم يانىڭ ئوتتۇرىسى «بىخر»[1] (بىخر جىگەر ئوقيانىڭ ئوتتۇرىسى «ياباغرى») دېيىلەتتى. يانىڭ بۇ باغرى قىسىملىرىغا شىر تېرە ئورىلىپ، ئۇنى چىڭىتىشقا ھەم ئۇنى ئالغاندا تۇتۇشنى ئاسانلاشتۇرۇشقا بولاتتى. يانىڭ بۇ باغرى قىسمىغا ئورالغان شىر تېرە «توز» دەپ ئاتىلاتتى. (بۇ يايلارغا ئوراپ قويولغان قىيىش) بولۇپ ئورالغان تېرىنى كۆرسىتەتتى: «ياباغلىق» دېگەن سۆز يانىڭ باغرى قىسمىنى تۇزەش ياكى ئوقيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى تۇزەپ رېمۇنت قىلىش مەنىسىدە ئىشلەتكەنىدى. ھەربىي جەھەتتە ئىشلىتىپ كەلگەن يانىڭ تۇرلىرىگە كەلسەك، يۇقىرىقى بەتلەردە كۆرسىتىپ ئۆتكەن يادىن باشقا «قاروي يا» دەپ ئاتىلىدىغان يامۇ بار ئىدى. بۇ خىل يانى يەنە «يەتەن» دەپ ئاتايتتى. ئوق ئېتىش ئۇچۇن ياغا چىرىن ياسالغان ياي كەمەكمۇ ئىشلىتىلگەن. ياينىڭ گىرىچتىن ئاجرىلىشى «ياي يازماق» ياكى «يا باسماق» دېيىلەتتى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرىدە ئوقيالارنى ئېلىپ يۈرۈش ئۇچۇن مەخسۇس ئادەملەر بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوقدانلار ۋە قاپچۇقلار بولاتتى. قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ھەربىيلىرىنىڭ ئوق سالىدىغان قاپچۇقلىرىنى «كىش» دەپ ئاتايتتى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ھەربىيلەردە قوللىنىدىغان بۇ ئاتالغۇلار غەزنەۋىيلەر ۋە سالچۇقىيلار قوشۇنلىرىدىمۇ قوللىنىلاتتى.

مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دە «كىش» نى قاپقاقلىق بىر قاپ دەپ كۆرسەتكىنىگە قارىغاندا، ياسالغان ئوقدانلارنىڭ نورمال ئوق بويىدىن ئۇزۇن ياسىلىدىغانلىقى ۋە ئۇرۇش ۋاقتىدا ئوقلارنى تۆكۈلۈپ زايا بولۇپ كەتمەسلىكى

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 467 ـ بەت.

ئۇچۇن قاپقا ئورنىتىلىدىغانلىقىنى كۆرۈش مۇمكىن. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئەسكەرلەر يالارنى قاپ ئىچىگە سېلىپ يۈرەتتى. بۇنى «ياسىخ» دەپ ئاتايتتى[1] (ياسىخ ـــ قىشتىن ئۆرۈگەن ئارغامچا ياكى قاپلىق يارقىچى). بۇنىڭدىن ئەسكەرلەر يالارنى قاپ ئىچىگە سېلىپ ئۇنى قېشتىن تېڭىلغان ئارغامچا بىلەن ئوراپ ساقلىغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. يەنە ئۇلار بەزى يا ۋە ئوقلارنى ئايرىم قاپچۇقلارغا سالماستىن، بىر قاپ يا قېپىنىڭ ئىچىگە سېلىپ يۈرەتتى. ئۇلار يا كىرپىلىرىنى يامغۇردا، قاردا نەملىكتىن ساقلاش ئۈچۈن يالارنى ئەستايىدىللىق بىلەن ئاسراپ قاپنىڭ ئىچىدە ساقلىغان.

2. سەنكۇ (نەيزە)

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەربىي قوشۇنىدا «سەنكۇ»[2] نى «نەيزە» مەنىسىدە ئىشلەتكەن بولۇپ، سەنكۇنىڭ ئۇچىدىكى تۆمۇرنى ئوقنىڭ ئۇچىدىكى تۆمۇرگە ئوخشاش «باشاق»[3] دەپ ئاتايتتى (باشاق ـــ ئوق ـ نەيزە ئۇچىدىكى تۆمۇر مەنىسىدە قوللانغان). سەنكۇگە باشاقنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى سەنكۇ باشاقلىماق، باشاق ئورنىتىلغان سەنكۇنى «باشاقلىق سەنكۇ» دەپ ئاتايتتى. باشاقلاش ئىشى ئوقيا بىلەن ئوخشاش بولۇپ نەيزىگە ھەمدە ئوقلارغا بېكىتىلىدىغان بىر خىل باشاقنى «ياسىچ»[4] (يەنى ئوقيا ئوقىنىڭ ياپىلاق ۋە ئۇزۇنچاق ئۇچى) دەپ ئاتايتتى. ھەربىي ئۇرۇشتا ئىككى كىشىنىڭ بىر ـ بىرى بىلەن نەيزىلىشىشنى «سەنكۇلەشمەك»[5] دەپ ئاتايتتى.

3. قىلىچ

تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قىلىچ ئىشلىتىشى ئەڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلىرى ئىچىدە ئەڭ

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ تۇم، 503 ـ بەت.
③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ تۇم، 517 ـ بەت.
④ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ تۇم، 15 ـ بەت.
⑤ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ تۇم، 553 ـ بەت.

قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ پولات تاۋلاش تېخنىكىسى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بولۇپ، پولاتنى تاۋلاپ قىلىچ سوقۇپ ھەربىي قورال سۈپىتىدە پايدىلانغان. قىلىچ سوقۇشنى «قىلىچ سوقماق»، «سوقماق»[1] دەپ ئاتايتتى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە ھەربىيلەرنىڭ ئۇرۇش قورالى بولۇپ قوللانغان قىلىچنىڭ شەكلى، ئۇزۇنلۇقى، ئېغىرلىقى، ياساش تېخنىكىسى قاتارلىق جەھەتلەردە كۆپ نەرسە ئېيتالمىساقمۇ تارىخىي مەنبەلەردە قەيت قىلىنغان ماتېرىياللاردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، «سەدىددىن ئەل ھۈسەيننىڭ شەمسۇل مۇلۇك ناسىر خاننىڭ سۇلتان مەلىك شاھقا ئۆز كۈچىنى تەنتەنە قىلىش ئۈچۈن 50 مەن ئېغىرلىقتىكى بىر توپوز (توپقا ئوخشاش بىر خىل قورال) بىلەن ئون مەن ئېغىرلىقتىكى بىر قىلىچنى ئەۋەتىپ: (بىز بۇ قىلىچ بىلەن سوقۇشمايمىز، ئوينايمىز) دەپ خەۋەر بەرگەنلىكى»نى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. بۇنىڭغا قاراپ، ئۇنى قىلىچنىڭ چوڭلۇقى دەپ ئېيتىشقا ئەلۋەتتە بولمايدۇ. ئەمما، قاراخانىيلار دەۋرىدە قوللىنىلغان قىلىچلار، يۇقىرى تېخنىكا بىلەن ئىشلەنگەن. قىلىچنىڭ تۈنقۇسى، «قىلىچ سېپى» دەپ ئاتىلاتتى. قىلىچنى ساپلايتتى[2]. قىلىچنىڭ ئۇستىدىكى يول شەكلىدىكى ئويۇقنى «قول» ياكى «قىلىچ قولى»[3] دەپ ئاتايتتى.

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرىدە بايان قىلىشچە، «قىلىچنىڭ قولى (ئويۇق) كۆپ ھاللاردا ئالتۇن بىلەن زىننەتلىنىپ ئىشلىنەتتى. قىلىچنى ئاسراشتا دائىم دىققەت قىلاتتى. بولۇپمۇ پارقىراق تۈتۈلۇشىغا دىققەت قىلاتتى. ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قىلىچ داتلىشىپ كەتكەن ۋاقىتلاردىمۇ

---

① رىشات گەنجى: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»، 436 ـ بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 2 ـ تۇم، 504 ـ بەت.
③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 2 ـ تۇم، 451 ـ بەت.

پارقىراتقۇچى ماددىلار بىلەن داتلىشىپ كەتكەن جايلارنى سۈرتۈپ تازىلايتتى ۋە پارقىرىتاتتى.

قىلىچ ۋە خەنجەر پىچاقلارنىڭ ساپلىرى «سۇرقاچ» دەپ ئاتىلىدىغان لوك دەرىخىنىڭ يېلىمى بىلەن بېكىتىلەتتى. قىلىچ بىلەن پىچاقلار مەخسۇس ئىشلەنگەن غىلابلاردا ساقلىناتتى. غىلاب ئەينى زاماندا «قىن»① دەپ ئاتىلاتتى. قىلىچنىڭ قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىشنى «سوچلونماق»، قىنىدىن چىقىرىلغان قىلىچ بولسا ھازىرقىدەك «يالىڭ قىلىچ»② دەپ ئاتىلاتتى. قىلىچ ـ غىلابلارنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ياساشتا ياغاچ ماتېرىياللارنى ئويۇش ئۇچۇن ئۇچى ئەگرى بولغان مەخسۇس پىچاق ئىشلىتىلەتتى. قىلىچ قاراخانىيلار دەۋرىدە كەڭ قوللىنىلغان ئۇرۇش قورالى ئىدى.

4. پالتا

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ بۇيۇك تايانغۇ ــ تايانچىسى يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئەسىرىدە ئۇرۇش توغرىسىدا سۆزلىگەندە، ئۇرۇش قوراللىرىنىڭ ئىچىدىكى پالتىنى كۆپ جايلاردا تىلغا ئالىدۇ ۋە قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ھەربىي قوشۇندا كەڭ قوللىنىدىغان قورال ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دىكى خاتىرىلىرى زور قىممەتكە ئىگە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە قاراخانىيلار تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇش جەريانىدا دۇشمەن سەپلىرى بىر ـ بىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن ھالەتتىكى ئارىلاشما جەڭ تىلغا ئېلىنغاندا، قىلىچ ۋە پالتا بىلەن ئۇرۇشنى تەۋسىيە قىلىش بىلەن بىللە قىلىچ بىلەن پالتىنى ھاكىمىيەتنىڭ مۇھاپىزەتچىسى، قىلىچ ۋە پالتا بىلەن دۇشمەننى يەڭگەنلىكىنى،

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ توم، 191 ـ بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ توم، 509 ـ بەت.

قىلىچ بىلەن پالتا ئۆزىنى قوغدىغۇچى رولىنى ئۆتىگەنلىكىنى، پالتا بىلەن قىلىچ بولغاندىلا ئەسكەرلەردە يۇقىرى ماھارەت بىلەن جەڭگىۋارلىق بولىدىغانلىقىنى مۇنداق بايان قىلغان:

2138. سۆيۈندۈرمىسە ئەسكىرىنى خاقان،
قىنىدىن چىقمىغاي قىلىچ ھېچقاچان.
2139. قىلىچ بىرلە بەگلەر ئۆزاتۇر قولىن،
قىلىچسىز غاپىل بەگ تۇتالماس ئېلىن.
2140. قىلىچ بىرلە پالتا ـ بۇ ئەل ساقچىسى ،
قىلىچ بىرلە ئالار ئەل خەلق باشچىسى.
2141. نېمە دەيدۇ ئاڭلا جاھان تۇنقۇچى،
قىلىچ، پالتا بىزلەر ياۋنى ئۇنقۇچى.
2142. كېرەك ئەلنى ساقلاش، ئەي ئەل تۇنقان ئەر،
غەپلەتتە بولغانلار چوقۇم زەھەر يەر.
2143. قىلىچلە پالتىنى ساقچى قىل، ئەي ئەر،
قىلىچ ساقچى بولسا، بەگلەر تىنچ ئۆتەر.
2144. قىلىچ تەۋرەر ئىكەن، يېغى تەۋرىمەس،
قىلىچ قىنغا كىرسە، بەگ تىنچىيەلمەس.
2145. قىلىچ ئۇرغۇچىنى سۆيۈندۈر، ئەي خان،
ياشا خۇش، ھامان كۆرمە ئاچچىق، زىيان.

5. خەنجەر

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەربىي قوشۇنىنىڭ ئۇرۇش قوراللىرى ئىچىدە خەنجەر مۇھىم ئورۇننى تۇتاتتى. مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرىدە خەنجەرنى «بوگدە»[1] دەپ ئاتىغانلىقىنى ئۇچرىتىمىز. «بوگدە» (خەنجەر)

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 545 ـ بەت.

نىڭ سېپى «سودساق» دەپ ئاتالغان. «ئىسراقج» دەرىخىنىڭ يىلىمى بىلەن يەملىدى[1] (يەنى ئىسراقجىلاردىن سورغۇچىلىدى، ئۇ پىچاقنى سورغۇچىلىدى)، يەنى ئۇ پىچاقنىڭ دەستىسىنى سىر دەرىخىنىڭ پىلىمى بىلەن يەملىدى دېيىلگەن.

خەنجەردىمۇ قىلىچتا بار بولغان قول، يەنى ئويۇق بولاتتى. بەزىدە «بوگدە» ئورنىغا بوگدەنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان «بىجەك»[2] پىچاق دەپ ئاتىلىدىغان بۇ قورالنى ئىشلىتەتتى. پىچاققا «قىن» (غىلاب) ياساش پىچەك قىلماق دەپ ئاتىلاتتى.

6. بەسۇ گۇرزە[3] (تۆمۇر توقماق)

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ھەربىي قوشۇن قوراللىرى ئىچىدە ھۇجۇم قىلىش قوراللىرى سۈپىتىدە قوللىنىلغان «بەسۇ»، «تۆمۇر توقماق» نى مەھمۇد قەشقەرى دىۋاندا كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

11 ـ ئەسىر شائىر ۋە يازغۇچىلاردىن بولغان نىزامى ئەرۇزى (مىلادىيە 1156 ـ، 1157 ـ يىللىرى) يازغان «نادىر ھېكايەتلەر» ئەسىرىدە غەربىي قاراخانىيلاردىن خىزىرخان ھەققىدىكى مەلۇماتتا: «ئۇ ھەرقانداق بىر يەرگە ماڭغاندا ئاتنىڭ ئالدىدا قوراللاردىن باشقا 700 ئالتۇن ۋە كۈمۈش، بەسۇ تۆمۇر توقماقنى ئېلىپ يۈرەتتى» دەپ بايان قىلىنغان. سەدىددىن ئەل ھۇسەين شەمسۇل مۇلۇك خان سۇلتان مەلىك شاھنى قورقۇتۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا 50 مەن ئېغىرلىقتا بىر گۈرزە (تۆمۇر توقماق)، 10 مەن ئېغىرلىقتا بىر قىلىچ ئەۋەتىپ: «بىز بۇ قىلىچ بىلەن ئۇرۇشمايمىز، ئويناىمىز. بۇ گۈرزە ساۋۇتنى پارچە ـ پارچە قىلىۋېتىدۇ. بىز بۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش قىلىمىز» دېگەن مەزمۇندىكى خەۋەرنى يەتكۈزىدۇ. بۇنىڭغا جاۋابەن مەلىك شاھ

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ توم، 477 ـ بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ توم، 464 ـ بەت.
③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ توم، 309 ـ بەت.

ئانقا مىنىپ مەيدانغا چىقىدۇ. بۇ گۈرزە (تۆمۈر توقماق) نى يەتتە قېتىم بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ 80 قەدەم نېرىغا ئاتىدۇ. قىلىچ بىلەن بىر قېتىمدىلا بىر تۆگىنىڭ بوينىنى ئىككىگە بۆلۈپ تاشلىغان. ئۇنىڭدىن كېيىن خان ئەلچىخانىسى ئالدىغا بىر يانى تاشلاپ «بىزگە قامچا بىلەن ئوقيالا يېتىدۇ» دەپ جاۋاپ بەرگەن[1] . تارىخشۇناس ئالىم ئىبراھىم كافوس ئوغلى سالچۇقىيلار قوشۇنىدا «دەببوس ـ داران» ، «گۈرزە داران» ۋە ھاراتەكنى داران دېگەندەك ئىسىملار بىلەن ئاتىلىدىغان گورزە (تۆمۈر توقماق) چىلانىڭ بارلىقىنى، بۇ قوراللارنىڭ ئەينى دەۋردە قاراخانىيلار قوشۇنىدا كەڭ قوللىنىلغان قورال بولۇپ، شۇ زامانىڭ ئۇرۇشلىرىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ.

7. دوبۇلغا

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرىدە بايان قىلىنىشچە، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئەسكىرىي قوشۇندا ئۈيغۇرلار دوبۇلغىنى ئاشۇق[2] (يەنى تۆمۈر قالپاق ـــ دوبۇلغا) بەزىدە «يەشۇق»[3] (يەنى دوبۇلغىلىق ـــ دوبۇلغىلىق ئادەم، يەنى بېشىغا دوبۇلغا كىيگەن ئادەم) دەپ ئاتىشاتتى.

قارشى تەرەپلەردىن ئۆزىنى قوغداش ئۈچۈن باشقا كىيىدىغان بۇ تۆمۈر قالپاقنىڭ ئاستىدا باشىنى ئاغرىتماسلىق ئۈچۈن «كەدۈك» (يەنى يۇڭدىن توقۇلۇپ دوبۇلغىنىڭ ئىچىگە كىيىلىدىغان بىر خىل باش كىيىم. ئۇنىڭ ئۆزىمۇ دوبۇلغىغا ئوخشايدۇ) دەپ ئاتىلىدىغان باش كىيىم كىيەتتى.

8. ساۋۇت

ئۈيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ ساۋۇتنى «يارىق» (يەنى جەڭلەردە كىيىلىدىغان زەنجىرلىك ۋە تەڭگىلىك ساۋۇتنىڭ ھەر

---

① رىشات گەنجى: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» ، 440 ـ بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 ـ تۇم، 91 ـ بەت.
③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 ـ تۇم، 67 ـ بەت.

ئىككىسىگە ئىشلىتىلىدىغان ئورتاق ئىسىم. بۇلارنىڭ پەرقلەندۈرۈپ زەنجىرلىك ساۋۇت، تەڭگىلىك تۆمۈر ساۋۇت) دەپ ئاتىشاتتى. مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دە بايان قىلىشچە، «ياڭىق» نىڭ ئاساسەن ئىككى خىل بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ «ئوردىما ياڭىق»[1]، «ياڭىق» (زەنجىرلىك ساۋۇت)، كۆكرەكنى بېسىپ تۇرىدىغانىنى «ساي ياڭىق»[2] دەپ ئاتىشاتتى (يەنى تەڭگىلىك ساۋۇت).

«ساي» سۆزىنىڭ «توز» دېگەنگە قارىغاندا ئۇنىڭ كۆكرەكنى ياپىدىغان يەڭگىلىرەك ساۋۇت ئىكەنلىكى مەلۇم.

مەھمۇد قەشقىرىنىڭ قارىشىچە، «ئەرنىڭ يارىتىلىشى» ساۋۇتنى كىيىشتە ئىپادىلىنەتتى. «يارقىلىق ئەر» دېيىشىدىكى مەقسەت زىرىھى بار (زىرىھى كىيگەن) كىشىنى كۆرسىتىشتىن ئىبارەت.

قەدىمدىن بېرى تۈرك خەلقلىرىدە ساۋۇتنىڭ ئۇرۇشتا مۇداپىئە قورالى بولغانلىقى مەنبەلەردە قەيت قىلىنغان. بۇنداق بولۇشى ئۇيغۇر، تۈركىي تىللىق خەلقلەردە تۆمۈرچىلىك تېخنىكىسىنىڭ تارىخى ئۇزۇن. قەدىمدىن تارتىپ تەرەققىي قىلغانلىقى هەممىگە ئايان.

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دە بېشىدا دوبۇلغىسى، كۆكرىكىدە زىرىھى بولمىغان ئەسكەرنى «باشناق ئەر» دەپ كۆرسەتكەنىدى.

9. قالقان

قاراخانىيلار دەۋرىدە قالقان تۈركىي تىللىق خەلقلىرىنىڭ هەربىي ئۇرۇشلىرىدا قوللانغان ئاساسلىق مۇداپىئە قوراللىرىدىن بىرى.

مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرىدە

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 158 - بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 217 - بەت.

كۆرستىشچە، ھەربىي ئۇرۇشتا دۈشمەندىن ساقلىنىش ئۈچۈن قوللىنىلغان ھەر خىل قورالالارنى «تورا قالقان»[1] دەپ ئاتىغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» تە «تورا» سۆزى كۆپرەك سۇيەر (قالقان) مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، دېيىلگەن. مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» تە «تورا قالقان» سۆزىگە بەرگەن ئىزاھاتىدىن قارىغاندا، ئەينى زاماندىكى تۈركىي تىللىق خەلقلىرىدە مەدەن (مېتال) دىن سوقۇپ ياسالغان قالقاندىن باشقا تېرە قالقانىنمۇ قوللانغانلىقى مەلۇم. بۇ توغرىدا ئېنىق بىر مەنبە يوق.

قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلىرىدە جەڭلەردە قالقانىنى ئۆزىگە دالدا قىلىشنى «قالقان ياپىنماق»[2] دەپ ئاتىشاتتى.

قاراخانىيلار قوشۇندا ئىشلىتىلگەن قورالالاردىن يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە بىر خىل قورالنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتمەكچىمىز. ئۇ بولسىمۇ «قىلىچ قامچا». يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇبلىك» ئەسىرىدە تىلغا ئالغان. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دە بۇنى «ئىچىدە قىلىچى بار قامچا»[3] دەپ كۆرسەتكەن. بۇنىڭغا قارىغاندا قاراخانىيلار دەۋرىدە قىلىچ تېخىنكىسىدە ئىككى پارچە قىلىپ ياسىغان قامچا سېپىنىڭ ئىچىگە كىچىك بىر قىلىچنى ئۇستاتلىق بىلەن ئورنىتىپ، ئۇنى ئۇرۇش مەيدانلىرىدا ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرگەن بولۇشى مۇمكىن.

بىز قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ھەربىي قىسىم ئۇستىدە توختالغىنىمىزدا «توغ» قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە تۈر خەلقلىرىنىڭ مۇستەقىللىق سىمۋولى دېگىنىمىز تۇرۇك.

قاراخانىيلار دۆلىتى قۇرۇلۇشى بىلەنلا دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىق سىمۋولى بولغان «توغ» نى، يەنە دومباقنى

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 574 ـ بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 526 ـ بەت.
③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 544 ـ بەت.

قوللانغان. ئۇلۇغ تىلشۇناس ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» تە قاراخانىيلارنىڭ بۈيۈك خاقانىنىڭ «توققۇز تۇغلۇق» ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «تۇغ - ئەلەم دېمەكتۇر، توققۇز تۇغلۇق خان دېيىلىدۇ. مەيلى ۋىلايەت قانچە كۆپ بولسۇن، مەرتىۋىسى ئۇستۇن بولسۇن، تۇغ توققۇزدىن ئارتۇق بولمايدۇ. چۈنكى، توققۇز سانى خاسىيەتلىك بولىدۇ»[1]. قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ بايرىقى سارغۇچ قىزىل رەڭلىك يىپەكتىن ياكى رەختتىن تىكىلىدۇ. «بۇنى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى» دەپ ھېسابلايدۇ[2]. توققۇز سانلار ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ ھەم ئەڭ خاسىيەتلىك بايلىقنىڭ سىمۋولى. شۇڭا، توققۇز قېتىم سەجدە قىلىش ئەڭ ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرگەنلىك بولىدۇ. توققۇز خىل تارتۇقمۇ ئەڭ چوڭ تارتۇق ھېسابلىنىدۇ. قاراخانىيلاردا توققۇز قېتىم جىنايەت ئۆتكۈزسىمۇ جان ئالماسلىق ئەڭ چوڭ شاپائەت قىلغانلىق بولىدۇ[3]. توققۇز يىلنىڭ كېلىپ چىقىشىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، تۇغلار دەرياسى دېگەن سۆز «توققۇز دەريا» دېگەننى بىلدۈرەتتى. توققۇز دەريا ۋادىلىرىغا ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلار «توققۇز ئۇيغۇر» دەپ ئېلىنىشى ئەزەلدىن ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇزغا چوقۇنىدىغانلىقىدىن ئىدى.

تۇغ (بايراق) سارغۇچ قىزىل رەڭلىك يىپەكتىن تىكىلىدۇ. بۇمۇ ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى دەپ ھېسابلىنىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» تە يەنە مۇنۇلارنى قەيت قىلىدۇ. «ھال - خانلارغا ئەلەم، بايراق ۋە دۆلەت ئادەملەرنىڭ ئاتلىرىغا ئىگەر ياپقۇچى تىكىلىدىغان سۇس قىزىل رەڭدىكى بىر خىل رەخت. سارغۇچ قىزىل رەڭنى ھال دەپ ئاتايدۇ»[4].

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 176 - بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 176 - بەت.
③ «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»، 55 - بەت.
④ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 111 - بەت.

دۆلەت سىمۇولى دەپ ئاتالغان بايراق، ئوخشاشلا ھال (سۈس قىزىل) رەڭدە بولۇشى ھەم توققۇز سانى، ھەم ھال رەڭگى ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلىرىدە ئەزەلدىن ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى دەپ ھېسابلانغانلىقىدىن بولغان.

بۇ خىلدىكى ياخشىلىقنىڭ سىمۇولى بولغان بايراقنى تۈركىي تىللىق خەلقلەر يۇقىرى دەرىجىلىك باشلىقلىرىغا دۆلەت نامىدا خاقان تەرەپتىن ئالەم (بايراق) بېرىش ئادىتى قاراخانىيلاردىمۇ داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاقانلىرى جەڭ مەيدانىغا چىققاندا بايراقنى بايراقچىلار كۆتۈرۈپ چىقاتتى. «خاقان سارايلىرىدا بايراق ئېسىلىپ، دۇمباق خاقان ھۇزۇرىدا چېلىناتتى»[1]. تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشچە، ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلىرىدە بايراق - دۇمباقنىڭ مۇستەقىللىق (ئەركىنلىك) سىمۇولى بولۇپ قوللىنىلغانلىقى خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ھەتتا، كۆكتۈركلەردىمۇ قوللانغانىدى. دېمەك، قاراخانىيلار سۇلالىسى بۇ جەھەتتە ئەڭ قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلىرىنىڭ مىللىي ئەنئەنىلىرىنى داۋام قىلدۇرغانىدى. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي قوشۇنىدا سىگنال ئورنىدا سۇناي، ناغرا، دۇمباق ئىشلىتىلەتتى.

بىز يۇقىرىدا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەربىي تەشكىلى ۋە ئۇرۇش قورالىرى قاتارلىق مەسىلىلەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان «سۇ بېشى» (قوماندان)، يانقاق (كېچە مۇھاپىزەتچىلىرى)، تورغاق (كۈندۈز مۇھاپىزەتچىلىرى) قوشۇن (ئارمىيە)، يېزەك (ئالدىنقى قىسىم)، ئىم (مەخپىي قاراۋۇل بەلگىسى)، يۇرتۇغ، بەلم، ئاقىنچى قاتارلىق نۇرغۇن ھەربىي ئۇنۋانلارنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۇيغۇرچە ئىدى.

پەقەت ھايىل ئاتالغۇسى ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن قوللىنىلغان ھەربىي ئۇنۋان ئىدى.

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 175 - بەت.

قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى پەخرى ئۇنۋانلارغا كەلسەك، قاراخانىيلار دەۋرىدە قەدىمكى تۈرك ئۇنۋانلىرى قوللىنىلغان. بۇ ئۇنۋانلارمۇ ئۆزگىرىپ تۇراتتى. تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، قاراخانىيلار خاندانلىقىدا تۆۋەندىكىدەك ئۇنۋانلار بېرىلگەن.

1. قاراخانىيلارنىڭ باتۇرلۇق بىلەن تونۇلغان ياكى چوڭ غەلىبىگە ئېرىشكەن خانلارغا «بۇغرا خان ياكى بۇغرا قاراخان ياكى تۇنگا خان» دېگەن ئۇنۋانلار بېرىلەتتى.

2. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنى كۈچەيتىشتە خىزمەت كۆرسەتكەن ياكى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئىشلاردا كۆچ قوشقان ۋە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە «قادىرخان» (قابىلىيەتلىك، لاياقەتلىك، ئىقتىدارلىق، تەسىرلىك دېگەن مەنىدە) ئۇنۋانىنى بېرەتتى.

3. ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە «قىلىچ خان»، «سوكمەن» (بۇ باتۇرلارغا بېرىلىدىغان ئۇنۋانلارنىڭ بىرى، يەنى جەڭدە سەپلەرنى يارغۇچى كىشى) ئۇنۋانىدا تونگا تېكىن، ئالىپ تېكىن، ياغان تېكىن ئۇنۋانلىرى بېرىلەتتى.

4. قاراخانىيلار دۆلىتىدە نەتىجە يارانقان، تۆھپىسى بارلارغا «كۆل بېلگەخان» ئۇنۋانى بېرىلەتتى.

5. قاراخانىيلار مەركىزىي ئوردا ۋەزىرلەردىن خىزمەت كۆرسەتكەن، تۆھپە يارانقانلارغا «باش ھاجىپ» دېگەن ئۇنۋانى بېرىلەتتى.

6. قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە، سۆز تۈزگۈچى، يەنى شائىرلار، ئەمچىلەر، يەنى تېۋىپلەرنىڭ تۆھپىسىگە قاراپ يۇقىرى باھادا قەلەم ھەققى بېرىش، مۇكاپاتلاش تۈزۈملىرى قانۇن ئاساسىدا بېكىتىلگەنىدى.

ئومۇمەن قىلغاندا، قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىدە كۆرسىتىلگەن ھەر خىل ۋەزىپە ئۇنۋۇگۈچى ئەمەلدار - مەنسەپدارلارنىڭ خىزمىتىنى ئۆستۈرۈش ۋە خىزمەتكە بەلگىلەشتىكى ئەمەلىي مەسىلىلەردە بەلگىلىك شەرت ۋە ئۆلچەم

بولغان.

قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىي ئاپپاراتىدىكى خادىملارنىڭ ئۇنۇڭانى مەنسەپلەرگە مۇڭاپىق. ئۇلارنىڭ ئىسمى، ئۇنۇڭانى بىلەن ئىشلەنگەن كىيىملىرى بولاتتى. قاراخانىيلارنىڭ بۇيۇك ھۆكۈمدارى (خاقان) غا مەخسۇس ئىشلەنگەن كىيىملىرى «تىراز» دەپ ئاتىلاتتى. قاراخانىيلار خاقانى تەخت ئۇستىدە ھۆكۈمدارلىق كىيىمى بىلەن تاج كىيگەن ھالدا ئولتۇراتتى. بۇ خىل كىيىم ھۆكۈمدارنىڭ (بۇيۇك خاقان) نىڭ سىمۋولى قىلىنغان رەڭلەردە تىكىلەتتى. (خاقان) ھۆكۈمدار تەرەپتىن دۆلەت خادىملىرىغا بېرىلگەن كىيىم تون (خلئەت) دەپ ئاتىلاتتى. قاراخانىيلار بۇ جەھەتتە قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلىرىنىڭ مىللىي ئەنئەنىلىرىنى داۋام قىلدۇرغانىدى.

قاراخانىيلار سۆلالىسىدىكى مەمۇرىي، ھەربىي، دىنىي مۇئەسسەسىلەردە ئىش بېجىرىشتە ئالىي ھۆكۈمدار تەرىپىدىن بېكىتىلگەن تامغا بېسىش تۈزۈمىنى ئىجرا قىلاتتى. قاراخانىيلار دۆلىتىدىن چۆشۈرۈلگەن ئاغزاكى ئەمر، بۇيرۇق، پەرمانلار «يارلىق» دەپ ئاتىلاتتى. مەھمۇد قەشقىرىمۇ «يارلىغ»[1] يارلىق (خاقانلىنىڭ مەكتۇبى، بۇيرۇقى) دېگەن خان مەكتۇبىنى تۈركىي يېزىقتا يازىدىغان كاتىپنى «ئىلمغا»[2] دەپ ئاتىشاتتى. خانلىنىڭ مۆھۈرى (تامغىسى) خان يارلىقىنى «تۇغراغ» دەپ ئاتايتتى[3]. قاراخانىيلار دەۋرىدە يارلىقلار بىلەن خەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك خاقان (ھۆكۈمدار) نىڭ تامغىسى بىلەن مۆھۈرلىنەتتى. باشقا ئەمەلدارلارنىڭ تامغىلارغا ئۇلارنىڭ ئىسمى، ئۇنۇڭانى، مەرتىۋىسى قاتارلىقلار ئويۇلۇشى شەرت ئىدى. تامغىلارنى ئۇلارنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك كاتىپى ساقلايتتى ۋە ئىشلىتەتتى.

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 56 ـ بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 195 ـ بەت.
③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 603 ـ بەت.

تۆتىنچى باب
قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ جەمئىيەت ئىقتىسادى

1. قاراخانىيلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىكى

ئۇيغۇرلار تارىخىدا قاراخانىيلار بۇيۇك خانلىقنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى ئۇيغۇرلاردا فېئودالىق ئىگىلىكنىڭ يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. قاراخانىيلار خانلىقى دەسلەپكى قۇرۇلغان چاغلاردا، قاراخانىيلارنىڭ ئىقتىسادىدا ھەرخىل ئىجتىمائىي ئىگىلىك شەكلى بار ئىدى. جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەر خىل باسقۇچلىرىدا نۇرغۇن قەبىلىلەر، ئۇرۇقلار ياشايتتى، ئۇنتۇرا ئاسىيا ماۋەرائۇننەھردە ياشىغان تۈركىي ئاھالىلەر نۇرغۇن زامانلاردىن تارتىپ مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈپ باقمىغان. چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى، تەشكىلىي شەكلى بولسا ئۇزۇن يىللار داۋاملىشىپ كەلگەن ئۇرۇقداشلىق جامائەت تۈزۈمىدە ئىدى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىدە ياشايدىغان ئۇيغۇر ئاھالىلىرى بولسا ئۇلار قەدىمدىلا ئولتۇراقلاشقان، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، ئاساسەن يېزا ـ ئىگىلىك ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرگەن فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ خېلى دەرىجىدە راۋاجلانغان باسقۇچىدا ئىدى. تەكرىتاغنىڭ ئەتراپىدىكى يەتتە سۇ يايلاقلىرىدا ياشايدىغان ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر بولسا ئاساسەن كۆچمەن چارۋىچىلىق ياكى يېرىم كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان پاتېرئارخاللىق جەمئىيىتىنىڭ ھەر خىل

باسقۇچلىرىدا ئىدى. فېئودالىق تۈزۈم شارائىتىدا ئۇرۇقداشلىق قەبىلىلىرىدىن قەبىلە باشلىقلىرى چوڭ ـ كىچىك فېئودالالارغا ئايلانغان. ئومۇمەن قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى بۇ كەڭ زېمىندا ياشايدىغان ئاھالىلەرنىڭ كۆپ مۇتلەق قىسمى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولغاچقا، قاراخانىيلار خانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى ۋاقىتلاردىكى قەدىمدىن داۋاملىشىپ كەلگەن ئىگىلىك شەكلى بولغان كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەردىن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈردى. بۇنىڭ ئۈچۈن قاراخانىيلار سۇلالىسى ھەر خىل تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلغان رايونلاردا يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئەھمىيەت بەردى. بۇنىڭ بىلەن فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىشنى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇردى. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىدا يېڭى ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى. يېڭى ئۆزگىرىشنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، كۆچمەن چارۋىچىلىقنىڭ ئورنىنى مۇقىم ئولتۇراقلىشىش ئىگىلىدى. يېڭى ئىگىلىك ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن يېگانە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئۆزگەردى. بۇ ھال ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا، ماۋەرائۇننەھرى، ئىلى، تارىم، قەشقەر، خوتەن ۋادىلىرىدا يېزا ئىگىلىك ۋە زىرائەت تۈرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تېرىلدى. كېۋەز، زىغىر، قىچا ۋە مايلىق زىرائەتلەر بىلەن ئىقتىسادىي زىرائەتلەرمۇ كۆپ تېرىلدى. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن پاختا ۋە مايلىق زىرائەتلەر خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش بىلەنلا قالماي، بەلكى قوشنا ئەللەرگە ئېكسپورتمۇ قىلىناتتى. ئۇلارنىڭ پاختا توقۇلمىلىرى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى ۋە باشقا مۇھىم

شەھەرلەرنىڭ بازارلىرىنى قاپلىدى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىدە دېھقانچىلىقنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن دېھقانچىلىق سايمانلىرىغا بولغان ئېھتىياجنىڭ كۆپىيىشى تۈپەيلىدىن، زور كۆلەمدە دېھقانچىلىقتا تۆمۈرلەردىن ياسالغان ساپان، كەتمەن، ئورغاق، ئارا قاتارلىق سايمانلار ۋە باشقا ياغاچ ماتېرىياللىرى كۆپەيتىپ ئىشلىتىلەتتى. دېھقانچىلىقتا ئات، كالا بىلەن يەر تېرىش ئىشلىرى زور دەرىجىدە كېڭەيتىلگەنىدى. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا سۇنى تېجەپ ئىشلىتىشتىكى سۇ قانۇنى تۈزۈلۈپ، سۇنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇش سىستېمىسى ئورنىتىلدى. ئېرىق ـ ئۆستەڭ ۋە باشقا سۇ ئىنشائاتلىرى زور كۆلەمدە ياسالغانىدى. تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، قاراخانىيلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى سىر، ئامۇ دەريا ۋە تارىم دەريا ۋادىلىرىدا سۇ تۈگمەن، سۇ چاقپىلەكلىرى ۋە شال ئاقلاش سوقىلىرى كۆپلەپ ئىشلەپ چىقىرىلغان.

قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى قالدۇق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرى يېڭىلىنىپ، خامان تېپىشتا ئاساسەن كالا، ئات قاتارلىق ھايۋانلارنى ئىشلەتكەن بولسا، كېيىن بىر ياكى ئات قوشۇلغان تولۇق تاش ئىشلىتىدىغان بولغان. بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى خېلى دەرىجىدە ئۆسكەن. يېزا ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن قول سانائەت ۋە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئولتۇراقلىشىش ۋە شەھەرلىشىشكە قاراپ يۈزلەندى.

قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلىگەندىن كېيىن قاراخانىيلار جەمئىيىتىدە ئۇزۇن مۇددەتكىچە ئەسىلىك ئىچىدە تەرەققىي قىلدى. قاراخانىيلار دۆلەت ئىقتىسادىنىڭ گۈللەپ ياشنىغانلىقى ئاساسەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ رونىق تاپقانلىقى ۋە سودا ـ سېتىقنىڭ گۈللەنگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ. بۇ خىل

گۇللىنىش نەتىجىسىدە قەشقەر، بارچۇق (مارالبېشى) بالاساغۇن، ئوترار، فاراب، سەمەرقەند ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىقتىسادى ۋە سودا تەرەققىي قىلغان سودا ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى مەيدانغا كەلدى.

يېزائىگىلىكى — فېئودالىزمنىڭ ئاساسى. قاراخانىيلار دەۋرىدە فېئودالىق جەمئىيەت يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. بۇ دەۋردە جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادى تەرەققىي قىلىپ، فېئودالىق مۇناسىۋەتلەردە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش قورالىرى، ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتلىرىغا بولغان يېڭى ئىگىدارچىلىق تۈزۈلمىسى مەيدانغا كەلدى. 10 ـ، 13 ـ ئەسىردە يېزىلغان تارىخىي ۋە گېئوگرافىيىلىك ئەسەرلەردە قاراخانىيلار ئىگىلىكىكە ئائىت ماتېرىياللار ناھايىتى كەمچىل بولسىمۇ، ئەمما 11 ـ ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئەسىرىدىكى مەنبەلەردىن قاراخانىيلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا دائىر ئىنتايىن قىممەتلىك جاۋابلارنى تاپالايمىز. ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ئەسىردە قاراخانىيلار جەمئىيىتىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە جەمئىيەتتىكى ھەرخىل تەبىقىلەر ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر، يەنى ئۆز دەۋرىدىكى ئەھۋاللار تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئىگىلكىنى ئەتراپلىق، ئىنچىكە تەكشۈرۈپ تەنقىد قىلىپ، قاراخانىيلار زېمىنىدە ياشىغان ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى، روھىي قىياپىتى، دۇنيا قاراشلىرى، ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى يەكۈنلەپ «يۈرت ـ ئەل ئاۋاتلىقى — ئادالەت» دەپ تونۇغان. «ئادالەتنىڭ ئاساسى — توغرا قانۇن» دەپ بېكىتكەن. كىشىنى سائادەتلىك قىلىدىغان نەرسە بىلىم دەپ چۈشەنگەن. ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ كامىللىقى — ئۇنىڭ ئالىملىقىدا دەپ مۇقەررەرلەشتۈرگەن.

كىشى ئەبەدىي ھايانقا ئۆزىنىڭ قالدۇرغان ياخشى ئىزلىرى بىلەن ئېرىشىدۇ دېگەن ھەقىقەتنى چۈشەنگەن. ئومۇمەن كىشىلەرگە مەڭگۈ سائادەت، بەخت يولىنى كۆرسەتكەن. 11 ـ ئەسىرنىڭ ئۇلۇغ تىلشۇناس ئالىمى مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرىدە قاراخانىيلار دۆلىتىدىكى ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ مادىدىي ۋە مەدەنىي تۈرمۇشىغا دائىر مەلۇماتلارنى بەرگەنىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ بەزى تۈركىي تىللىق خەلقلىرىنىڭ شەھىرىدە ئولتۇراقلاشقانلىقى، ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلىرىنىڭ ئۆسۈملۈك دورىلىرىنى ئىشلەتكەنلىكى قاتارلىق مەسىلىلەر قاراخانىيلار جەمئىيىتىنى خېلى ئەتراپلىق بايان قىلغان.

ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىدە قاراخانىيلار جەمئىيىتىدىكى تەبىقە ۋە سىنىپلاردىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى ئېچىپ كۆرسەتكەن ئارقىلىق جەمئىيەت ھايلىقىنى يارىتىۋچىلارغا ئۆز دەۋرىگە لايىق ئىلغار ھاھالارنى بەرگەن. قاراخانىيلار جەمئىيىتىنىڭ ئاساسىي بولغان دېھقانلارنى چارۋىچىلاردىن پەرقلەندۇرۇپ، ئۇلارنى شەھەر ھاياتىنىڭ مادىدىي بايلىقىنى يارىتىۋچىلار دەپ قارىدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى يەر تۈزۈمىدە دېھقانچىلىق رايونلىرىدا يەرگە بولغان يېڭى ئىگىدارچىلىق شەكىلىدىن ئاساسەن بىرنەچچە خىل ئىگىلىكنىڭ بارلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى خىلى، دىۋان يېرى (دۆلەت يېرى) بولۇپ، بۇ قانۇن بويىچە مۇسادىرە قىلىنغان يەرلەر ئىدى. بۇ يەرلەر ئاغدۇرۇلغان خانلىقلارنىڭ يەرلىرى، خان جەمەتلىرى ۋە ۋەزىر ئەمەلدارلارنىڭ ئىگىلىگەن يەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مىلادىيە 999 ـ يىلى ناسىر ئىلىك ئارسلان خان سامانىيلار پايتەختى بۇخارانى ئىگىلەپ سامانىيلار خانلىقىغا خاتىمە بەردى. مۇشۇ ۋاقىتتىتا سامانىيلار خانلىقىنىڭ يەرلىرى مۇسادىرە قىلىنىپ قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت دىۋان يەرلىرىگە ئايلاندۇرۇلغان.

ئىككىنچى خىلى، يەر ئىگىلىرى ۋە دېھقانلار ھەدىيە قىلغان يەرلەر بولۇپ، كېيىن بۇ يەرلەر «ۋەخپە» يەر دەپ ئاتالدى. بۇ خىلدىكى يەرلەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمى قەشقەردە ئىسلام دىنى ئومۇملاشقاندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن. قاراخانىيلار ھاكىمىيىتى دەۋرىدە ئىسلام مەدرىسىلىرىگە، مەسچىتلەرگە ھەدىيە قىلىنغان نۇرغۇنلىغان يەرلەر بولۇپ، بۇ يەرلەرنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى مەدرىسە ۋە مەسچىت، ئادەتتىكى دىنىي مۇئەسسەسە ۋە مەكتەپلەرنىڭ قولىدا بولاتتى. بۇ يەرلەر ۋەخپە يەرلەر دەپ ئاتىلاتتى.

ئۇچىنچى خىلى، فېئودال خانزادىلەرنىڭ مۈلكىي يەرلىرى بولۇپ، فېئودال (پومېشچىكلار) ئۆز نامىدىكى مۈلكىي يەرلەرنى ئۆزلىرى تېرىماستىن، دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىش يولى بىلەن تېرىتقۇزاتتى.

تۆتىنچى خىلى، دېھقانلارنىڭ ئۆزى تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەرلەر بولۇپ بۇ خىلدىكى يەرلەرنى دېھقانلار ئۆزلىرى تېرىيتتى.

بەشىنچى خىلى، يېزا جامائەسىنىڭ يەرلىرى بولۇپ بۇ خىل يەرلەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش شەكلى «ئىكتا» دەپ ئاتىلاتتى. نىزامول ـ مۈلۈكنىڭ «سىياسەتنامە» دېگەن ئەسىرىدە «ئىكتا» نى ۋاقتىنچە بېرىلىدىغان ئىنئام يەر سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن. دۆلەت خەزىنىسىگە دارامەتنىڭ بىر قىسمى مۇشۇ خىلدىكى «ئىكتا» يەرلەردىن كېلىدىغانلىقىنى ئېيتقان. نىزامۇل ـ مۈلۈك «سىياسەتنامە» نىڭ بىر بابىنى «ئىكتا» غا بېغىشلاپ بۇ بابقا «ئىكتا» دەپ نام بەرگەن. «ئىكتا» پارسچە سۆز بولۇپ «ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «ئىكتا» نامىدىكى يەرلەرنى تېرىيدىغان دېھقان باج شەكلى بىلەن سېلىق تۆلەيتتى. يەنى «ئىكتا» يەرنى تېرىيدىغان دېھقاندىن مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمىنى سېلىق سۈپىتىدە تۆلىتىۋېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان.

8 ـ، 9 ـ ئەسىرلەرگە ئائىت تارىخىي مەنبەلەردە مەلۇم

بولۇشچە، شۇ دەۋرلەردە ھاكىملارغا، ھەربىي باشلىقلارغا ۋە ئەمەلدار خادىملارغا «ئىكتا» شەكلىدە ئىنئام يەر بېرىش يولغا قويۇلغان. كېيىن بۇ خىلدىكى «ئىكتا» يەرلەر ساراي دىۋان ئەمەلدارلىرىنىڭ ماائاشى ئۈچۈن ۋە ھەربىي خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش ئۈچۈن ئىنئام سۈپىتىدە بېرىلمىدىغان بولغان. بۇ خىل شەكىل سامانىيلار دەۋرىدىن كېيىن قاراخانىيلار دەۋرىدە ئومۇميۈزلۈك ساقلانغان.

سەمەرقەنىتكى ئىلىك خان ئەلى تېكىن ۋاقتىدا «ئىكتا» بېرىش شەكلى قوللىنىلغان. كېيىنكى دەۋرلەردە «ئىكتا» ۋاقتىنچە ئىنئامدىن مۇددەتسىز ئىنئامغا، مۇددەتسىز ئىنئامدىن مىراسقا ئايلانغان. شۇنداق قىلىپ، سامانىيلار دۆلىتىدە فېئودال يەر مۈلۈكچىلىكىنىڭ كونا قالدۇقلىرى بىلەن بىللە يېڭى شەكلىمۇ پەيدا بولغان ۋە تېز راۋاجلانغان. بۇ فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكى قاراخانىيلار دەۋرىدە بىرقانچە كۆچمەن قەبىلىلەر يېزا كەنتلەرگە ئورۇنلاشقاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا تۈپ ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. بۇ ۋاقىتتا يەرلەرنى ئىجارىگە ئالغۇچىلار دېھقانلارنىڭ كۆچىلىكىنى تەشكىل قىلدى.

11 ـ ئەسىردىكى تارىخىي مەنبەلەردە يەرنى ئىجارىگە ئالغۇچىلار «ئىجارىكەش» نامى بىلەن ئاتالدى. بۇ ھەقتە نىزامۇل ـ مۈلۈك (1092 ـــ 1018 ـ يىللىرى) ئۆزىنىڭ «سىياسەتنامە» دېگەن ئەسىرىدە ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەنىدى. ئۇ «سىياسەتنامە» دېگەن ئەسىرىنىڭ «ئىكتا» غا بېغىشلانغان بابىدا مۇشۇ دەۋردە ئۆتكەن ئېسىل زاتلاردىن بولغان بىر خوتۇن ھەققىدە ھېكايە قىلىپ مۇنداق دېگەن: «ئېرى ۋە بالىلىرىدىن ئايرىلغان بۇ خوتۇن ئۆز يېزىسىدا يالغۇز قالدى. ئۇ ئۆزىگە قاراشلىق يەرلەنى ئۆز كۈچى بىلەن تېرىيالمىغاچقا ئۇ يەرلەرنى ئىجارىكەشكە تېرىش ئۈچۈن ئىجارىگە بەرگەن. ئېلىنغان ھوسۇلنى خوتۇن ئۆچكە بۆلگەن. بىر

قىسمىنى دۆلەتكە، ئىككى قىسمىنى ئىشلەپچىقىرىش كوللېكتىپلىرىغا بەرگەن. قالغان قىسمىنى ئۆزى تېرىشكە ئېلىپ قالغان». بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، شۇ دەۋرلەردە يېزىدا يېرى ئاز دېھقانلارلا ئەمەس، پۈتۈنلەي يەرسىز دېھقانلارمۇ يەرنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىغان.

قاراخانىيلار دەۋرىدە فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن ئىقتىسادنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنىڭ بىلەن شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدا، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق ئوتتۇرىسىدا تاۋار ئالماشتۇرۇش يولغا قويۇلۇپ سودا تەرەققي قىلدى.

1) يېزا ئىگىلىكى

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلار ئىجتىمائىي ئىگىلىكتە يەنىلا دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلاتتى. تارىم، قەشقەر ۋادىلىرىنىڭ ئېقىلمى ئىچكى قۇرۇقلۇق ھاۋا كېلىماتىغا مەنسۇپ بولۇپ، يانۋار ئايلىرىدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا تەخمىنەن نۆلدىن تۆۋەن 10 سىلسىيە گىرادۇس بولسا، ئىيۇل ئايىدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا تەخمىنەن نۆلدىن يۇقىرى 35 سىلسىيە گىرادۇس بولىدۇ. يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى تەخمىنەن 50 مىللىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. قىش پەسلىدە ئوتتۇرىچە 20 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا قار ياغىدۇ. ئېرىش پەسلىدە تەخمىنەن 30 كۈن ئۆچۈرۈسىدە ئېرىپ بولالايدۇ. يامغۇر ئاساسەن باش كۈز پەسلىگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، ياز پەسلىدىكى ھۆل - يېغىن مىقدارى تەخمىنەن 10 مىللىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇ رايونلارنىڭ قىروسىز مەزگىلى تەخمىنەن 210 كۈن ئۆچۈرۈسىدە بولغانلىقتىن دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن كېۋەز، بۇغداي، قوناق، ئارپا، ئاق قوناق، ماش، پۇرچاق زىرائەتلىرىنى تېرىشقا ئەپلىك. بۇ جايىنىڭ

ئوتتۇرىچە يىللىق تېمپېراتۇراسى تەخمىنەن 10 دىن يۇقىرى 10 سىلسىيە گىرادۇس ئەتراپىدا بولىدۇ. ھەر يىلى تەخمىنەن 10 ـ ئۆكتەبىر كۈنلىرى ئۆپچۆرىسىدە قىرو چۈشىدۇ. يىل بويى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 25 كۈن ئۆپچۆرىسىدە سەككىز بالدىن يۇقىرى غەربىي شىمال شامىلى ۋە غەربىي جەنۇب شامىلى چىقىدۇ. تىيانشان، پامىر قاراقۇرۇم تاغ تىزمىلىرىدا يىل بويى ئېرىمەيدىغان قار ۋە مۇزلار بۇ ۋادىلارنى تۇتىمەس ـ پۇتمەس سۇ مەنبەلىرى بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ. شۇڭا، قاراخانىيلار خانلىقى مانا مۇشۇنداق ئەپلىك تەبىئىي شارائىتقا ئىگە بولغانلىقتىن يېزا ئىگىلىكى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە كەڭ كۆلەملىك سۇ ئىنشائاتلىرى سۇغىرىش ئىشلىرى قايتىدىن لايىھىلىنىپ يولغا قويۇلغان بولۇپ، قاقاسلىقلارغا سۇ چىقىرىدىغان دەريالارنى تۇزلەكلىكلەرگە باشلايدىغان ئېرىق ـ ئۆستەكلەر ئارقىلىق سۇغىرىش يولغا قويۇلغانىدى. ھەتتا سۇ چىقمايدىغان يەرلەر تاغنى تېشىپ سۇ ئۆتكۈزۈش، كارىز سۇيىدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق سۇغىرىلغان.

ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرىدە دېھقانچىلىقتا تۇپراقنى ياخشىلاش، يەر شورلىشىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، بۇغدايغا چۈشىدىغان پىتىلارنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ئوخشاش تېخنىكا بېكىلاش تەدبىرلىرىنىڭ قىلىنغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زەرەپشان، قەشقەر ۋادىسىدا پەرغانە، سەمەرقەند، تاشكەنت، تالاسلاردا دېھقانچىلىق سۇغىرىش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان. تارىم بوستانلىقىدا ۋە ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئاساسىي ۋىلايەتلىرىدە، بولۇپمۇ زەرەپشان، قەشقەر ۋادىلىرىدا دېھقانلار بۇغداي، قوناق، ئارپا، زىغىر، شال، تېرىق، پۇرچاق قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلغان. بۇ رايونلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك دېھقانچىلىق تەرەققىي قىلغان بوستانلىقلار

ئىدى.

ئۇلۇغ تىلشۇناس ئالىم مەھمۇد قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت ـ تۈرك» ئەسىرىدە ئىتاكۇۋ «itaku»نى[1] تۇغمەن دەپ قەيت قىلىنغان. بۇ جايلاردا شۇ دەۋرلەردە ئومۇميۈزلۈك سۇ تۇغمەنلىرىمۇ مەيدانغا كەلگەن. ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن كېۋەز، كەندىر، زىغىر، كۈنجۈت قاتارلىقلار تېرىلاتتى. كېۋەزنىڭ كۆپ تېرىلىشى ئارقىسىدا چىگىتتىن ياغ چىقىرىدىغان جۇۋازلارمۇ راۋاجلانغانىدى. زەرەپشان ۋادىسى، تارىم بوستانلىقى ۋە تۇرپان ۋادىسى چوڭ كېۋەزچىلىك رايونى ئىدى.

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن ئىسپاتلىنىشچە، تارىم ئويمانلىقىدا ۋە زەرەپشان ۋادىسىدا مىلادىدىن نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرىلا كېۋەز تېرىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى پاختىدىن ھەر خىل كۆركەملىك رەختلەرنى توقۇغان. توقۇمىچىلىق راۋاجلىنىپ، پاختا، كەندىر، يىپەك ۋە يۇڭدىن ئارىلاشما رەخت «ماشروپ» نى ھەشەمەتلىك توقۇغان. رەخت ئۈستىگە ھەر خىل چىرايلىق گۈللەرنى باسقان (بۇ خىل ئۆرنەكلەر يۇقىرىدا كۆرسىتىلدى). بۇ پاكىتلار ھازىر شىنجاڭنىڭ ۋە ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئاساسلىق ۋىلايەتلىرىدە پاختا توقۇمىچىلىق ۋە ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن شەھەرلەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدا، بولۇپمۇ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يېزا ـ قىشلاقلار بىلەن كۆچمەن چارۋىچىلىق ئوتتۇرىسىدا تاۋار ئالماشتۇرۇش يولغا قويۇلۇپ، سودا يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. يىپەك يولىدىكى كارۋان سودىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن ھۈنەر ـ سەنئەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئاساس سېلىندى.

14 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئىتالىيىلىك مەشھۇر سەيياھ ماركو

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 184 ـ بەت.

پولو (1256 ـ 1323) «قەشقەر رايونىدا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا گۈزەل باغلار، ئۈزۈمزارلىقلار ۋە كەڭ مۇنبەت تېرىلغۇ يەرلەر بولۇپ بۇ يەرلەردە كېڭەز ئۆستۈرۈلەتتى» دەپ يازغانىدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە غەربىي رايوندا باغۋەنچىلىكمۇ يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، خىلمۇخىل مېۋىلىك دەرەخلەر يېتىشتۈرۈلگەن. قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىدە قەشقەر دەرياسى ئېقىپ ئۆتەتتى. دەريا ياقىلىرىدا خىلمۇخىل مېۋىلەر بىلەن تولغان چوڭ باغلار بىنا قىلىنغانىدى. بۇنىڭدا ئۆرۈك، شاپتۇل، ئەنجۇر، ئانار، ئۈزۈم، ئالما، ئامۇت، ياڭاق، بېھى، نەشپۈت، جىنەستە، پىستە، بادام، تاۋۇز ۋە ھەرخىل شېرىن ئالمىلار، تۈرلۈك سورتتىكى قوغۇنلار داڭلىق ئىدى. ھەتتا لوپنۇرنىڭ جەنۇبىدىكى تۇپرىقى ئۇنۇمسىز بولغان جايلاردىمۇ ئۈزۈم كۆپلەپ ئۆستۈرۈلەتتى. ئۈزۈمدىن ھەر خىل مۇسەللەس ئىشلەپچىقىرىلاتتى.

2) قول ھۈنەرۋەنچىلىك

قاراخانىيلار دەۋرىدە قول ھۈنەرۋەنچىلىك زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، ئۇستاخانىلار بازارنى قاپلىدى. تۆمۈر، مىس، ئالتۇن، قوغۇشۇن قاتارلىق مەدەن كانلىرىنى ئېچىش، مەدەن تاۋلاش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش مەيدانغا كەلدى. دۆلەت مۇداپىئەسى ئۈچۈن سېپىل ۋە قەلئەلەر ياسالدى. ئوردا ساراي قەلئەلەر سېلىنىپ بازار ـ شەھەرلەر ئاۋاتلاشتۇرۇلدى. كۈچار، قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن بازارلىرىدا ئالتۇن، مىستىن ئىشلەنگەن ھەرخىل زىننەت بۇيۇملىرى ۋە ئۆي جاھازلىرى سېتىلاتتى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە قول ھۈنەرۋەنچىلىك تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن كاھىشگەرلىك (كاھىشلىق)، نەققاشلىق، تاش ئويمىچىلىق، فار ـ فۇرچىلىق، ئەينەكچىلىك،

قازانچىلىق، تۆمۈرچىلىك، مىسكەرچىلىك، ياغاچچىلىق، چېغىرىقچىلىق، باپكارچىلىق، سەيپۇڭچىلىق، تۇماقچىلىق، كۆنچىلىك، موزدۇزچىلىق، كەشتىچىلىك، سوپۇنچىلىق، تامچىلىق قاتارلىق ناھايىتى نۇرغۇن قول ھۈنەرۋەنچىلىك تۈرلىرى مەيدانغا كەلگەن.

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قاراخانىيلار دەۋرىدە قەشقەر (ئوردۇكەنت)، بالاساغۇن، پەرغانە، سەمەرقەند، ئۆزكەنت، بۇخارا، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئالمالىق، قۇجۇ (قاراغوجا) قاتارلىق مۇھىم شەھەر مەركەزلىرىدە ھىرقانچە ئون، ھەتتا ھىرقانچە يۈز كىشى ئىشلەيدىغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك كارخانىلىرى بارلىققا كەلگەن. توقۇمىچىلىق كارخانىلىرى تەرەققىي قىلىپ، شايى ـ ئەتلەس، بەقەسەم، بوز، ماتا ـ چەكمەن، زەردىۋال، پالاس، خورجۇن، جاينىماز، گىلەم، كىگىز قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلىرى بىلەن داڭ چىقارغان. مەرۋايىت، ئىپسىل تاشلاردىن ياسالغان نەپىس ئەسۋابلارنى ۋە باشقا قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرىنى چەت ئەلگە چىقارغان.

ئاتاقلىق جۇغراپىيەشۇناس مۇقدىسى ئۆز ئەسىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى شەھەرلەردىن سىرتقا چىقىرىلىدىغان تاۋارلارنىڭ تىزىملىكىنى تىلغا ئالغان. ماۋەرائۇننەھردىكى خارەزم، بۇخارادىن چەتكە قوي تېرىسى، گەزلىمە، جاينىماز، گىلەم، ئېگەر ـ جابدۇق قاتارلىق تاۋارلار چىقىرىلغان.

تارىخىي مەنبەلەردە ۋە ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، تارىم ئويمانلىقىدا يىپەكچىلىك تېخنىكىسىنىڭ ئومۇملىشىش ۋاقتى مىلادىدىن 4 ـ ئەسىر ئىلگىرىكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. خوتەن يىپەكچىلىكىنىڭ مەركىزى ئىدى. خوتەننىڭ شايى ـ ئەتلەس، گىلەم، قاشتېشى بۇيۇملىرى، قەشقەرنىڭ كۆن ـ خۇرۇملىرى، دورا ـ دەرمەك، ئەينەك

بۇيۇملىرى ئىران، رۇم، ھىندىستان، خارەزم قاتارلىق يىراق جايلارغا ئېلىپ بېرىلغان.

سودا ـ سېتىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن غەرب ۋە شەرق ئەللىرىگە بارىدىغان «كارۋان بۇيۇك» (يىپەك يولى) سودا كارۋانلىرىنى كۇتۇۋالىدىغان ساراي ـ ئۆتەڭلەر كۆپلەپ مەيدانغا كەلگەن. سودىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن پۇل ـ مۇئامىلە راۋاجلانغان. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاقانلىرىدىن سۇتۇق بۇغرا قاراخان، ھارۇن بۇغرا قاراخان، مۇسا بۇغرا قاراخان، يۇسۇپ قادىر خان، سۇلايمان ئارسلان قاراخان قاتارلىق خانلار، غەربىي خاقانلاردىن تامغاچ ئىبراھىم خان، شەمسۇل مۇلۇك خان قاتارلىق خانلارنىڭ نامىدا ئالتۇن ـ كۇمۇش، مىس پۇللار چىقىرىلغان. پۇللارغا خاقانلارنىڭ ئىسمى، نەسەبلىرى ۋە شەرەپ نامىلىرى ئويۇلغان.

3) بىناكارلىق ۋە نەققاشچىلىق

قاراخانىيلار دەۋرىدە قەدىمكى ئاساسىدىكى بىناكارلىق، نەققاشچىلىق، ساراي، ئوردا، ئۆي ـ ئىمارەتلەرنى لايىھىلەش ئىشلىرى ناھايىتى تەرەققىي قىلدى ۋە يۇقىرى سەۋىيىدە راۋاجلاندى. قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ئوردا ـ ساراي، مەسچىت، جامە، مەدرىسىلىرى كۆركەم، ئىنتايىن ھەشەمەتلىك سېلىنغان. بۇ خىل قۇرۇلۇشلار ئاساسەن پىششىق خىشتىن ياسالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشىك ـ دېرىزىلىرى، دەرۋازىلىرى كۆركەم، ئۇنىڭ ناھايىتى ئېگىز مۇنار ۋە پەشتاقلىرى بار ئىدى. ئوردا مەركىزىدىكى ساراي، دىۋان، مەسچىتلەرنىڭ قۇرۇلۇشى كۆك ياكى يېشىل رەڭلىك گۈللۈك كاھىش بىلەن بېزەلگەنىدى. ئۇلار خىش ۋە كاھىشقا ھەرخىل چىرايلىق ۋە كۆركەم سىخىملارنى چۈشۈرەتتى. ئۇلارغا ھاك، گەچ ۋە ياغاچتىن ھەر خىل نەقىش ئىشلەيتتى. بولۇپمۇ ئوردا ـ ساراي، مەسچىت ۋە

باشقا دىنىي پائالىيەت ئورۇنلىرىنىڭ دەرۋازا ئورۇنلىرىغا قۇرئان كەرىم ئايەتلىرىنى نەقىش قىلىپ ئويانتىـــى. قۇرئان كەرىم ئايەتلىرى ئويۇلغان ياغاچلار، گەچ نەققاشچىلىقـــى چەت ئەل ئەلچىلىرىنى ۋە كارۋانلارنى ھەيران قالدۇرغانىدى.

قەدىمىي ئۇيغۇر نەپىس سەنئىتىنـــى ئەكس ئەتتۇرىدىغان نەقىش نۇسخىلىرىنى شۇ دەۋردىكى بىناكارلىق سەنئىتىنىـــڭ مۇنەۋۋەر ئۈلگىسى دېيىش مۇمكىن. ئوردۇ كەنت (خان ساراي) مەدرىسە، مەسچىت، جامەلەرنىڭ قۇببىلىرى، گۈمبەزلىرى ۋە مۇنارلىرىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلەتتى. تاملىرى ھەرخىـــل رەڭدىكى كاھىشلاردىن سېلىناتتى. شۇنى ئېيتىـــپ ئۆتۈش لازىمكى، قاراخانىيلار زامانىسىدا ھەرخىل ئەينەك ئىشلەش، ئەينەككە گۈل بېسىش، تەخسە، قەدەل، جام، سىياداں قاتارلىق رەڭلىك ئەينەك بۇيۇملىرىنى كۆركەم ئىشلەش تەرەققـــي قىلغانىدى. بولۇپمۇ ئىشىك ـ دېرىزىلەرگە ھەر خىل گۈللۈك، رەڭلىـــك ئەينەكلەرنـــى قويۇپ زىننەتلەش ئادەتكە ئايلانغان. تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ قەدىمىي ئوردىسى (ئاتۇشتىكى ئوردىسى)، تۇنجى ئوردىسى ۋە 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق ئوردىســـى ـــ قەشقەرنىڭ شەرقىدىكى «خان ئۆي» ناھايىتى گۈزەل ياسالغان. سۇتۇق بۇغرا قاراخان بۇيۇك خاقانىنىڭ ئاتۇش مەشھەتتىكـــى قەبرىگاھى ناھايىتى ھەشەمەتلىك ياسالغان.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ بۇيۇك خاقانـــى تامغاچ بۇغرا ھارۇن ئەل ھەسەن بىننى سۇلايمان ئارسلان قاراخان دەۋرىدە «قۇتادغۇبلىك» نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجـــىپىنـــڭ قەشقەردىكى قەبرىگاھى رەڭدار ۋە گۈللۈك خىشلاردىن نەقىشلەپ ياسالغان. «قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى ئىچىدە بىناكارلىـــق پائالىيەتلىرىگە ئەڭ كۆپ ئەھمىيەت بەرگەن شەمسۇل مۇلۇك. ئۇ بىنا قىلدۇرغان ئەڭ مەشھۇر ئىمارەتلەردىن بىرى خەرجەڭ

يېزىسى يېنىدا مىلادىيە 1078 ـ، 1079 ـ يىللىرى سالدۇرغان «رەباتى مەلىك» ناملىق ئىمارەتتۇر. ئۇ سالدۇرغان باشقا بىر رەبات سەمەرقەندتىن خوجەنتكە بارىدىغان يول ئۈستىدىكى ئاق كۆتەلدە بولۇپ، ئۇ دەل مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانىدى①. شۇ دەۋردە قەشقەر ئوردۇكەنتە قۇرۇلغان سۇتۇق بۇغرا خان ساجىيە مەدرىسى ۋە ئۇنىڭ چوڭ تىپتىكى كۈتۈپخانىسىمۇ ناھايىتى كۆركەم قىلىپ ياسالغان.

ئاتاقلىق تارىخ ئالىمى جامال قارشى (ئەسلى ئىسمى ئوبۇل پەزىلى مۇھەممەد ئۆمەر ئوغلى، ئۆمەر بولسا خالىدنىڭ ئوغلى بولۇپ تەخەللۇسى جامال قارشى) مىلادىيە 1230 ـ يىلى ئالمىلىقتا تۇغۇلغان. ئۇ 1280 ـ 1292 ـ يىلغىچە قەشقەردە ئەل جەۋھىرىنىڭ «سىھاھۇل ـ لۇغات» ناملىق ئەرەبچە سۆزلۈكىنى پارسچىگە تەرجىمە قىلىپ «سۇراھ» دەپ ئاتىلغان ۋە ئۇنىڭغا يازغان ئىلاۋىسىدە ئاپتور مۇنداق دەيدۇ: «سىھاھ» ئىسىملىك لۇغەت كىتابى بولسا بىلىمسىزلىك دەۋرىنىڭ داۋاسى ۋە بىلىم تەشنالىرىنىڭ شىپاسى، بەلكى بۇ كىتاب بولسا ئەرەب يېزىقى ئىچىدىكى خاتالىقلارنى ساغلاملاشتۇرغۇچى شىپاخانا شۇنىڭدەك ئىلىم ـ مەدەنىيەت تەلەپكارلىرىنىڭ داغدام يولى ئىدى. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ نامى بىلەن شۇنى ئېيتىمەنكى، يۇقىرىقى «سىھاھ» كىتابى ئۇلۇغ تىلشۇناس ئالىم ئەبۇ نەسىر ئىسمايىل ھاممادىنىڭ ئوغلى بولۇپ ئىلمىي تەخەللۇسى «جەۋھىرى». جەۋھىرىنىڭ بۇ كىتابى بولسا ئۇسلۇب جەھەتتىن ئىنتايىن گۈزەل، قۇراشتۇرۇش جەھەتتىن ئىنتايىن پۇختا بولغان. ئۇ كىشىنىڭ سىڭدۈرگەن ئەمگەكلىرىگە خۇدا ئەجىر بەرسۇن. مەن

---

① رىشات گەنجى: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» ناملىق ئەسەر 64 ـ بەت، «شەمسۇل مۇلۇكنىڭ قەبرىسىنىڭ ئاق كۆتەلدە ياسالغان رىياتتا ئىكەنلىكىگە دائىر ئەھمەد بىننى مۇھەممەد: «كىتابى مولازادە» دە ۋە يارتولدنىڭ «تۈركىستان» ناملىق كىتابىنىڭ 168 ـ بېتىدە، جامال قارشىنىڭ «مۇلھاقاتۇس ـ سۇراھ» ئەسەرلىرىدە كۆرسىتىلگەن.

بۇ كىتابنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ نەچچە زامان ئىزدىدىم، مۇمكىن بولسا سېتىۋالاي ياكى يېزىۋالاي دېۋىدىم. بەختىمگە يارىشا قەشقەر شەھىرىنىڭ ئاتاقلىق ۋە تولۇق بەختلىك مەدرىسىلىرىدىن بىرى بولغان «ساچ مەدرىسى» (سۇلتان سۇتۇق بۇغرا خان سالدۇرغان) نىڭ كىتاب ئامبىرىدىن «سىھاھ» كىتابىنىڭ تۆت چوڭ تومى تېپىلدى. بۇسخىسى ساغلام ئىكەن. راست دېگەندەك قالتىس ماختاشقا لايىق كىتاب ئىكەن. بىراق، ھەجمى چوڭ، سۆزلىرى بەك ئۆتكۇر بولغىنى ئۈچۈن كۆچۈرۈپ ئېلىش ياكى كۆتۈرۈپ يۈرۈشكە ئەپسىز كۆرۈندى. ئاخىر بىر مۇددەت ئويلىنىپ قىسقارتىپ، ئىشلەشنى لايىق كۆرۈپ «مۇلھاقاتۇس - سۇراھ» نامىدىكى كىتاب قىلىپ، ئۇنىڭغا ئىلاۋە يازدىم.

جامال قارشىنىڭ بايانلىرىدىن سۇتۇق بۇغرا خان كۈتۈپخانىسىنىڭ ھەشەمەتلىك، كىتابلىرى سانسىز، چىرايلىق سېلىنغانلىقىنى، كۈتۈپخانا بىناسى ئارقىلىق سەنئەتنىڭ يۈكسەك تەرەققىي قىلغانلىقى نامايان قىلىنغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. ئەپسۇسكى شۇ دەۋردىكى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئىزلىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالمىغان.

«تارىخى رەشىدي» نىڭ ئاپتورى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان (1500 ـ 1551) نىڭ بايان قىلىشىچە، قاراخانىيلار دەۋرىدە بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بىرقانچە شەھەرلەر يېڭىدىن قۇرۇلغان بولسىمۇ، كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇنىڭ خاراپىسىمۇ قالمىغان. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى غەرب خانى تامغاچ ئىبراھىم خان سەمەرقەندنىڭ كۆرەجون مەھەللىسىدە چوڭ بىر ساراي بىنا قىلدۇرغان. بۇ سارايىنىڭ ناھايىتى ھەشەمەتلىك چىرايلىق بولغانلىقىدىن پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا داڭقى چىققان.

يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئوغلى توغرول قاراخان مىلادىيە 1072 ـ يىلى مەرغىلان تەۋەسىگە باردىغان جايلاردا

چىرايلىق سارايلارنى سالدۇرغان ۋە يول، كۆۋرۈك، چوڭ ئۆستەڭلەرنى ياسانقان.

قاراخانىيلارنىڭ غەربىي ئىلىنىڭ خانى خىزىر خان دەۋرىدە ئۇ (مىلادىيە 1081 ـ يىلى ۋاپات بولغان) سەمەرقەندتىكى «خوپباد» دېگەن يەردە گۈزەل بىر سارای سالدۇرغان. ئاتاقلىق تارىخچى نارشاھ «بۇخارا تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە بۇ ھەقتە توختىلىپ: «بۇ سارای بەكمۇ گۈزەل بولۇپ، ئۇ كامالەتكە يەتكەن ماھىر ئۇستىلار تەرىپىدىن سىلىنغانلىقتىن 30 يىلدىن بۇيان قاراخانىيلارنىڭ ئوردا سارىيى بولۇپ كەلمەكتە» دەپ بايان قىلغان. «كىتابى موللازادە» دېگەن ئەسەردە ساغىر بەگ ئارسلان خاننىڭ مىلادىيە 1103 ـ يىلى بۇخارادا «بۇخارا سارىيى» ناملىق سارای سالدۇرۇلغانلىقى، شەمسئابادداۋا مىلادىيە 1119 ـ يىلى چوڭ تىپتىكى بىر مەسچىت بىنا قىلغانلىقىنى، مىلادىيە 1121 ـ يىللىرى جامەنىڭ بۇلۇنقا تاقاشقان مۇنارلىرىنىڭ ياسالغانلىقى بايان قىلىنغان. بۇ خىل خان سارايلىرى، مەسچىت، جامەلەر ئەينى دەۋردە ئەڭ يۇقىرى تېخنىكا ئاساسىدا ماھىرلىق بىلەن ياسالغانلىقتىن ئۇزاق زامانلاردىن بېرى بۇزۇلماي كەلگەنلىكى، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى بىناكارلىق تېخنىكىسىنىڭ يۇقىرىلىقىنى، نەقاشچىلىق، سىرچىلىق سەنئىتىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىمارەتلەر ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي بىناكارلىقىنى تەنقىق قىلىشتا چوڭ ئىلمىي قىممەتكە ئىگىدۇر.

بەشىنچى باب
قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

1. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت توغرىسىدا ئومۇمىي بايان

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا چوڭ تۆھپە قوشتى. شىنجاڭدىكى قەدىمىي تۈركىي تىللىق خەلقلىرىنىڭ قوشۇلۇپ، بىر گەۋدە بولۇپ ئۇيۇشۇشىدا ئىنتايىن چوڭ رول ئوينىدى ھەمدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا گۈللىنىش دەۋرىنى يارىتىش بىلەن ۋەتىنىمىزنىڭ مول مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتىشتا چوڭ تۆھپىلەرنى قوشقانىدى.

تارىختا «غەربىي يۇرت» نامى بىلەن ئاتالغان بۈگۈنكى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەڭ قەدىمكى كونا تاش قورال دەۋرىدىن باشلاپ ئادەملەر ياشىغان قەدىمكى ماكان بولۇپ، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى دەسلەپ بارلىققا كەلگەن جايلارنىڭ بىرى ئىدى. كېيىنچە قول ـ ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا ـ سېتىقنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن قەدىمكى «يىپەك يولى» ئاشۇ قەدىمكى رايوندا شەكىللەندى. سودا ـ سېتىق دىن، مەدەنىيەت تارقىتىشنىڭ ۋاستىسى بولغاچقا، بۇ قەدىمكى تارىم ۋادىسى تۆت خىل بۇيۇك قەدىمكى مەدەنىيەت، يەنى يۇنان مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، مىسوپوتامىيە مەدەنىيىتى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى بىلەن ئۇچراشتى ھەمدە

خرىستىئان، مانى، زەردۇش، بۇددا ۋە ئىسلام قاتارلىق مەشھۇر دىنلارمۇ مۇشۇ رايوندا گىرەلىشىپ، نەتىجىدە بۇ رايون دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئۇچراشقان ئورنى، قەدىمكى بۇيۇك كارۋان يولى «يىپەك يولى» نىڭ تۇگۇنى بولدى. مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش نەتىجىسىدە بۇ قەدىمكى رايون ئاھالىسى ھىندى، ياۋروپا، خەنزۇ، تىبەت تىللىرى بىلەنمۇ تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىرىشتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇچ بۇيۇك تىل سىستېمىسى (ئالتاي - ئورال، ھىندى، ياۋروپا، خەنزۇ، تىبەت تىللىرى) گىرەلىشىپ كەتكەن بۇ رايون تارىختا مەدەنىيەت رايونى بولۇپ كەلدى. شۇڭا بۇ رايوندا ياشىغان غوللۇق خەلق ئۇيغۇر، ياغما، قارلۇق قاتارلىق تۇركىي تىللىق خەلقلەر ماددىي، مەنىۋى مەدەنىيەتتە ئۆز دەۋرىدە يۇقىرى سەۋىيىگە يېتىپ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا يېڭى بىر دەۋر ياراتتى.

تارىخشۇناس مورگان «دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئاچقۇچى تارىم ۋادىسى ئاستىدا كۆمۈكلۈكتۇر. قاچانكى بۇ ئاچقۇچ تېپىلىدىكەن، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ سىرى بىزگە مەلۇم بولغۇسى»[1] دەپ ئالدىنئالا بېشارەت بەرگەنىدى. دېمەك، تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ سىرى تەلتۆكۈس ئېچىلىپ، غەربىي رايوننىڭ ئەينى تارىخىي قىياپىتى روشەنلىشىش بىلەن بىللە دۇنيا مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار مۇھىم تارىخىي پاكىتلارمۇ ئايدىڭلىشىدۇ. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكى ئالىملارنىڭ ۋە ھەر ساھە ئالىملىرىنىڭ مۇشەققەتلىك ئىزدىنىشىگە باغلىق.

ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى يېپەك بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان دېيىش ئارتۇقچىلىق قىلمايدۇ. قەدىمكى يۇنان تارىخچىلىرى ھازىرقى شىنجاڭ توغرۇلۇق نۇرغۇن ئەسەرلەرنى

---

① مورگاننىڭ: «تۇركىي تىللىق خەلقلەر تارىخىنىڭ ئانا خەتلىرى» دېگەن كىتابنىڭ 1 - بېتى.

يازدى. يۇنانلىق ھىرىدوتۇس ئۆزىنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە قەدىمكى شىنجاڭنى «سېرىس ئېلى» دەپ ئاتىغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 ـ، 4 ـ ئەسىرلەردە قەدىمكى يۇنان ئالىملىرى بۇگۈنكى خوتەن دىيارىنى «يىپەك مەملىكىتى» دەپ ئاتىغانىدى. مىلادىدىن 4 ـ ئەسىر ئىلگىرى ياشىغان يۇنانلىق ئالىم كېسىياس ئۆز ئەسەرلىرىدە «سېرىس دۆلىتى» (يىپەك دۆلىتى) نى تىلغا ئالغان ۋە بىرقەدەر مۇكەممەل ۋە تەپسىلىيرەك ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان. مىلادىيىنىڭ 2 ـ ئەسىردە ياشىغان جۇغرافىيە ئالىمى پىتولىمى (مىلادىيىنىڭ 150 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ «جۇغرافىيە» ناملىق ئون تومлۇق ئەسىرىدە «سېرىس ئېلى» دېگەن مەخسۇس بىر باب بولۇپ، ھازىرقى شىنجاڭدا ياشىغۇچى خەلقنى «سېرىس» لار دەپ ئاتىغان. «سېرىس» سۆزى گىرىك تىلىدىكى «يىپەك» دېگەن سۆزنى كۆرسىتىدۇ. «غەربىي يۇرت توغرىسىدا خاتىرىلەر» دېگەن كىتابىدا، خوتەندە ياۋا پىلە ئىنتايىن كۆپ. يىپەكتىن توقۇلغان شايى ـ ئەتلەس، چۇچۇنچىلار ئىنتايىن پىششىق كېلىدۇ. پارقىراق ۋە ئېسىل بولىدۇ، دېيىلگەن.

شىنجاڭنىڭ يەر ئاستىدىن قېزىپ ئېلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلما ماتېرىياللاردا يىپەك بۇيۇملىرىغا ئائىت قېزىلمىلار ئىنتايىن كۆپ چىققان. بۇنىڭ ئىچىدە كىمخاب، شايى ـ ئەتلەس، چۇچۇنچىلار بار. بۇلار ناھايىتى زور ماھارەت بىلەن توقۇلغان. بويالغۇلىرى ناھايىتى كۆركەم، گۈللىرى ئاجايىپ چىرايلىق. بىز يىپەك مەسلىسىنى تىلغا ئالغاندا 11 ـ ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇيۇك ئالىمى مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرىدە «چىغرى» يىپەك ئىگىرىدىغان چاق، «كامان» بۆز ياكى گىلەم توقۇشتا ئارقاق بىلەن ئۇرۇچىنى ئايرىيدىغان بىر خىل ئەسۋاب، «چەكمەن» يىپەك رەختكە زەر بېسىش، «تەختۇ» ئىگىرىلمىگەن مەشۇت، «كېمىشكە» قەشقەردىن چىقىدىغان گۈللۈك پالاس دېگەن سۆزلەر تىلغا ئېلىنىپ قەيت قىلىنغانىدى.

تارىخىي پاكىتلار شۇنى كۆرسىتىدۇكى، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بۇنىڭدىن 3 مىڭ يىل ئىلگىرىلا يېپەك رەخت توقۇش تېخنىكىسىنى ئىجاد قىلىپ، ھەر خىل يېپەك بۇيۇملارنى توقۇپ چىققان. تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماددىي بۇيۇملاردىن قارىغاندا، ئۇدۇن (خوتەن) ئۇيغۇرلىرى بۇنىڭدىن 2 مىڭ يىل ۋە 3 مىڭ يىل ئىلگىرىلا پاختا ـ يۇڭ يېپەكتىن ھەرخىل توقۇلمىلارنى توقۇپ، ئۆز ئېھتىياجىنى قامداشتىن سىرت، قوشنا ئەللەرگە ئېكسپورت قىلغان. ئۇلار يېپەك رەخت تېخنىكىسىدا رەختلەرنى زەر بېسىش ئارقىلىق ئېسىل تەيتۇللا، كىمخاب توقۇغان. بۇ ئېسىل رەختلەر شەرقتە ۋە غەربتە قەدىمدىن تارتىپ مەشھۇر بولۇپ كەلگەن. قەدىمكى «كارۋان يولى» (يېپەك يولى) ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى يۇكسەلدۈرۈشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى. شەرقتىكى جۇڭگو، ھىندىستان ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەتلىرى غەربتىكى مىسوپوتامىيە، مىسىر مەدەنىيىتى قاتارلىق قەدىمكى دەۋر مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۆچراشقان مەيدانى بولغان «يېپەك يولى» ھەقىقەتەنمۇ زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە روللارنى ئوينىدى. قەدىمكى كارۋان يولى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئىككى تەرىپىنى ۋە ئوتتۇرىسىنى كېسىپ ئۆتەتتى.

ئوتتۇرا يول كىرورەندىن ئۆتۈپ غەربىي جەنۇبىي كېنگىت (ھازىرقى قارا شەھەر)، ئاگىنى (ھازىرقى بۈگۈرنىڭ شەرقى)، كۇچار (كۇسەن)، سوللۇق (قەشقەر) ئارقىلىق پامىر ئېگىزلىكىدىن ئېشىپ، توپتوغرا ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ يېنىغا يېتىپ بارااتتى.

جەنۇبىي يول ياڭگوەن (كونا قۇدۇق) دىن چىقىپ قۇمۇلدىن ئۆتۈپ تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ پىشەمشان (ھازىرقى چاقىلىق) نىڭ جەنۇبى، كوئىنلۇننىڭ شىمالى، كىرىيەنىڭ شەرقى، خوتەننىڭ جەنۇبى قاتارلىق جايلار ۋە يەكەن قاتارلىق يەرلەردىن ئۆتۈپ ئاندىن «دۇنيانىڭ ئۆگزىسى» دەپ ئاتالغان پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ ئامو دەريانىڭ ئوتتۇرا قىسمى

ئارقىلىق غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ ئارشاكقا (ئىرانغا) باراتتى.
بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر يول بولۇپ ئۇ تيانشان تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ ئېۋىرغول (قۇمۇلنىڭ غەربى) ئارقىلىق باركۆل، بەشبالىق (جۇڭغاريە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبى) دىن ئۆتۈپ غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ ئىلى دەرياسى، چۇ دەرياسى ئارقىلىق سۇياپ (سۇياپت ئىتتىپاقىدىكى توقماقنىڭ يېنىدا) شەھىرىگە بېرىپ، ئاندىن شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى كونىستانتېنپول (ئىستانبول) غا باراتتى.
«يىپەك يولى» لىنىيىلىرىنىڭ قاراخانىيلار زېمىنىدە بولۇشى بۇ خاندانلىقنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن تېز گۈللىنىشىگە تۈرتكە بولدى. بولۇپمۇ يىپەك سودىسى ئەزەلدىن ئاسىيانىڭ مۇھىم سودا پائالىيىتى بولۇپ ئۇنىڭ خېرىدارى ئاساسەن ئىران، شەرقىي رىم ۋە يېقىن شەرق ئەللىرىدىن ئىدى. «يىپەك يولى» مەدەنىيەت قاينىمى ۋە شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ كۆۋرۈكى بولغانلىقتىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدىلار يىپەك سودىسىنىڭ ۋاستىچىلىك رولىنى ئويناپتتى. «يىپەك يولى» نىڭ شىمالدىكى يايلاق لىنىيەسى ئوتتۇرىسىدىكى بوستانلىق ۋە جەنۇبىي دېڭىز لىنىيەلىرى قاتارلىق ئىنتايىن كەڭ دائىرىدىكى ھەربىر ئاساسىي تۈگۈنلەردە سوغدىلارنىڭ تىجارەت ئورۇنلىرى بار ئىدى. دېڭىز يولىدا بولسا ھىندى ئوكيان ئارقىلىق كېمە قاتنايتتى. شەرقىي رىمدا بولسا ئاساسەن يىپەك ئىشلەپچىقىرىلمىغانلىقتىن ئىراندىن ئۆتۈپ ھىندىستان بۇددىستلىرى بىلەن بۇتاستە سودا قىلماقچى بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭغا ئىران توسقۇنلۇق قىلاتتى. بۇ ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدى سودىگەرلىرى تۈرك خانلىقىغا بېقىندى بولغانلىقتىن، يىپەك سودىسىنى كېڭەيتىشكە غەربىي تۈرك خانى ئىستەمىدىن يارەم سورىدى. مىلادىيىنىڭ 560 ـ يىلى تۈرك خانى ئىستەمى خاقان ئىران شاھى خۇسراۋ I گە ئەلچى ئەۋەتىپ، يىپەك سودىسىنى يولغا قويۇشنى قاتتىق تەلەپ قىلدى. بىراق خىسراۋ I ئىستەمى خانىنىڭ تەلىپىنى رەت

قىلدى. ئۇ تۈركلەردىن ئۆتۈپ كەلگەن يىپەكنى ئىشلەتمەيمىز، دەپ يىپەك سودىگەرلىرىنىڭ مالىلىرىنى خەلقئالەم ئالدىدا كۆيدۈرۈپ تاشلىدى. ھەتتا تۈرك ئەلچىلىرىنى قاماپ ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئىستەمى خاقان بىلەن خىسراۋ I نىڭ ئوتتۇرىسىدا يىپەك سودىسىنى قوغداش ئۈرۈشى پارتلىدى. كېيىن ئىستەمى خاقان سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ تەكلىپى بويىچە شەرقىي رىم بىلەن بىۋاستە ئالاقىلىشىشنى يولغا قويۇش نىيىتىدە شەرقىي رىمغا مەخسۇس ئەلچىلەر ئۆمىكى بىلەن خەت ۋە يىپەك ئەۋەتتى. تۈرك خانلىقىنىڭ ئەلچىلىرى مىلادىيىنىڭ 667 - يىلى شەرقىي رىمغا يېتىپ بېرىپ، شەرقىي رىم پادىشاھى يوتسىن ئىمپىراتورىنىڭ كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشتى. شەرقىي رىم پادىشاھىمۇ تۈرك خاقانى ئىستەمى خانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتتى. مۇشۇ دەۋردە تۈركلەرنىڭ تۆمۈرچىلىك، مىسكەرچىلىك، زەگەرچىلىك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھۈنەر سانائىتى تەرەققىي قىلغانىدى. مىلادىيە 669 - يىلى پادىشاھ يوسىنئان ۋاقتىدا تۈرك خاقانى ئىستەمى قېشىغا شەرقىي رىم ئەلچى بولۇپ كەلگەن زېماركوسنىڭ كۆرگەن - بىلگەنلىرى توغرىسىدا شەرقىي رىم تارىخچىسى مىناندىرنىڭ يېزىشىچە «زېماركوس قاتارلىقلار قاغانىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى ‹ئاق تاغدا› بولۇپ يۇنانلىقلار ئۇنى ئالتۇن تاغ دەپ ئاتىغان›[1] غا بارغاندا ئۇلار ئىستەمى خاقانىنىڭ ئوردىسىنى كۆرگەن. بۇ ئوردا بىر تاغقا ئورۇنلاشقان بولۇپ، تۆت ئەتراپىنى ئالتۇن تاغ ئوراپ تۇرىدىكەن. زېماركوس ئۇ يەرگە بېرىش بىلەنلا قاغان ئۇنى قوبۇل قىلىپ كۆرۈشكەن. ئۇلار قاغانىنىڭ كىگىز ئۆيىدىن ياسالغان ئوردا ئىچىدىكى بىر ئالتۇن ئورۇندۇقتا

---

① ئاقتاغ تۈركچە سۆز بولۇپ بۇ يەردە ئالتۇنتاغ دېيىلىشى دۇرۇس ئەمەس. ئاق تاغ - تەڭرىتاغ دېيىلگەن. («جۇڭگو غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلىك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 4 - قىسىم) چاۋانىنىڭ ئېيتىشىچە ئاق تاغ كۆچارنىڭ شىمالىدىكى تاغدۇر. ئەڭ دەسلەپ تۈرك خاقانلىرىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى كۆچارنىڭ شىمالىدىكى تاغنىڭ سىرتىدىكى تېكەس ۋادىسىدا بولغان «غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» نامىلىق كىتابدىن.

ئولتۇرغانلىقىنى كۆرگەن. ئورۇندۇقنىڭ ئاستىدا ئىككى چاق ئورنىتىلغان بولۇپ، ئۇنى قوزغاشقا توغرا كەلسە بىر ئات تارتىدىكەن. بۇ كىگىز ئۆي رەڭگارەڭ يىپەك توقولمىلاردىن ياسالغان چىملىداقلار بىلەن بېزەلگەن بولۇپ، ناھايىتى نەپىس ئىكەن. ئىككىنچى كۈنى باشقا بىر كىگىز ئۆيدە قوبۇل قىلغان. بۇ ئۆينىڭ تۆت تەرىپىگىمۇ تۇرلۇك گۈزەل يىپەك توقۇلمىلار ئېسىلغان بولۇپ، بۇ توقۇلمىلارنىڭ ئۈستىگە خىلمۇخىل ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ سۈرىتى كەشتىلەنگەن. ئىستەمىي قاغان ئولتۇرغان كارىۋات تامامەن ئالتۇندىن ياسالغان. كىگىز ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇلغان جام، مەي چەينىكى ۋە مەي قاچىلانغان كۈپلەرمۇ ئالتۇندىن ياسالغانىكەن. 3 ـ كۈنى يەنە بىر كىگىز ئۆيدە زىياپەت ئۆتكۈزۈلگەن. بۇ كىگىز ئۆينىڭ تۈۋرۈكى ئالتۇن پارچىلىرى بىلەن قاپلانغان بولۇپ، ئۆينىڭ ئىچىدىكى قاغان ئولتۇرىدىغان تەخت ئالتۇندىن ياسالغان. تۆت تۇرنىڭ ئۈستىگە ئورنىتىلغان يىغىن بولىدىغان بۇ جاينىڭ ئالدىغا نۇرغۇنلىغان ھارۋىلار توختىتىپ قويۇلغان بولۇپ، ھارۋىلارنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن كۈمۈش بۇيۇملار جۈملىدىن لېگەن، تەخسە ۋە كۈمۈشتىن ياسالغان سانسىز قۇش جانىۋارلار، ھەرخىل ھايۋانلار قاچىلانغان. نەققاش، ئويمىچىلىق ھۈنەر سەنئىتى شەرقىي رىمدىن ھەرگىز قېلىشمايدىكەن. دېمەك، تۈرك قاغانىنىڭ تۇرمۇشى ھەشەمەتلىكتە ئەنە شۇنداق دەرىجىگە يەتكەن»① دېگەن. دېمەك، تۈرك خاندانلىقىنىڭ تەرەققىياتىغا رىم پادىشاھلىقىمۇ قىزغىققان. شۇڭا، يىپەك يولىدىكى سودا داۋام قىلغان. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن يىپەك يولى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرقىي رىم ۋە ھىندىستانغا سودا كارۋانلىرى قاتناپ تۇرغانلىقتىن، غەربىي يۇرتنىڭ مەھسۇلاتلىرى چەتكە ئۇزلۇكسىز چىقىرىلغان. يىپەك يولى كېيىنكى دەۋرلەردە قاراخانىيلار مەدەنىيىتىنى

① ھىندى يولىنىڭ «قەدىمكى جۇڭگودا ئاڭلىغان ـ كۆرگەنلەردىن خاتىرە» دېگەن كىتابىنىڭ 1 ـ تومىدىن.

ئىلگىرى سوۋۇپ، ئاجايىپ گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويدى. قاراخانىيلارنىڭ مەدەنىيىتى تۆت خىل مەدەنىيەت، تۆت خىل دىنىنىڭ ۋە يىپەك يولىنىڭ ئۇچرىشىش تەسىرى بىلەن يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. قاراخانىيلار دەۋرىدە شەرقتە كۈچارنىڭ غەربىدىن تارتىپ بۇخاراغىچە ۋە شىمالدا ئىلى دەرياسىنى، غەربتە ئامۇ دەرياسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ زېمىنغا قىسقىسى يۇقىرىقى چىندىن خەزەر دېڭىزىغىچە بولغان كەڭرى زېمىنغا جايلاشقان قەشقەر، بالاساغۇن، بارسخان، بارچۇق (مارالبېشى)، تالاس (ھازىرقى جامبول)، فاراپ (ئوترار)، شاش (تاشكەنت)، سەمەرقەند، بۇخارا قاتارلىق بىرقانچە چوڭ شەھەرلەر تېخىمۇ گۈللىنىپ، ئىقتىساد ۋە سودا ـ مەدەنىيەت مەركەزلىرى مەيدانغا كەلدى. قاراخانىيلار ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن قاراخانىيلارنىڭ مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈردى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇزۇن تارىخقا ئىگە مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئاساسىدا ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكى مەدەنىيىتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىش بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا يېڭى بىر گۈللىنىش دەۋرى باشلاندى. بۇ يېڭى دەۋر مەدەنىيىتى تاكى 13 ـ ئەسىرگىچە غەرب مەدەنىيىتىدىن ئېشىپ كەتكەنىدى.

تارىخىي مەنبە ۋە ھۆججەتلەردىن قارىغاندا بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىرى بىزنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز يىپەك ياغلىق تۇتقان. يىپەك كىيىملەرنىڭ پۈكلىشىپ قالغان يەرلىرىنى سىلىقلاش ئۇچۇن «ئۇتىدى» «utidi»[1] (دەزمال) ئىشلەتكەن. يىمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك، زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەش جەھەتتە يۈكسەك مەدەنىيەت ياراتقانىدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئۆزىگە زىننەت بۇيۇملىرىنى ئېسىش، ئالتۇن ـ مەرۋايىت ئىشلىتىش ئۇزۇن

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ توم، 345 ـ بەت.

تاریخقا ئىگە. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئايالالار گۈزەللىكىنى سۆيۈشنى ھەرخىل قىممەتلىك، كۆركەم زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى بىلەن ئىپادىلىگەن. بولۇپمۇ قىزلارنىڭ نىكاھ كېچىسى بوغماق «bokmak»[1] (بۇ نەرسە ئالتۇن ياكى كۈموشتىن ياسىلىپ ئۇستىگە قىممەت باھالىق تاشلار ۋە مەرۋايىتلار ئورنىتىلىدۇ. نىكاھ كېچىسى ياسىنىغان كېلىنگە تاقاپ قويۇلىدىغان مېدالىيون) تاقىلىشى، ئايالالار دوپپىسىنى «بېرتىلىندى» (burlandi)[2] دېيىلىپ ئالتۇن قاداق تۇتۇلۇشى، ئايالالار ئۆزلىرىنى تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرۈپ كۆكسىنى كۆتۈرۈشتە باغىرداغ (لېنتىك) ئىشلىتىشى، «سۇلۇق» (surluk)[3] (يىپەك قولياغلىق) تۇتۇشى، «مۇنجۇق» (monquk)[4] مۇنچاق ئېسىشى، زىننەت ئۇچۇن بوينىغا قىممەتلىك تاشلارنى ئېسىشى، قىزلارنىڭ نىكاھ كېچىسىدە ھۇجرىسىغا «موندوۋ» (mundu)[5] (يىپەك رەختىن تىكىلگەن چىمىلدىق) تارتىشى، ئايالالارنىڭ ئۆتۈكلىرىنى «تىزىلدۇرۇك» (tizilduruk)[6] دېيىلىپ ئۆتۈكىنىڭ تۇمشۇقىغا زىننەت ئۇچۇن تاقىلىدىغان تەڭگىلەرنىڭ بېكىتىلىنىشى، ئايالالار بوينىغا «بەقەن» (bakan)[7] بويۇن ھالقا (چەمبەر ئالتۇن ۋە ئالتۇنغا ئوخشاش نەرسىلەردىن ياسالغان بويۇن ھالقا دېيىلىدۇ) نى تاقىشى، ئايالالارنىڭ قۇلىقىغا ئۆكمەك «kmak»[8] زىر تاقىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ كونكرېت ئىپادىلىرىدۇر.

قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرى مەدەنىيىتىدە توقۇمىچىلىق ھۇنەر ـ سەنئىتى مۇھىم سالماقنى ئىگىلىگەن. توقۇمىچىلىق

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 610 ـ بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ تۇم، 277 ـ بەت.
③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 610 ـ بەت.
④ مەھمۇد قەشقەرى: «دىۋان لۇغاتىت ـ تۈرك»، 1 ـ تۇم، 621 ـ بەت.
⑤ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 685 ـ بەت.
⑥ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 686 ـ بەت.
⑦ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم 519 ـ بەت.
⑧ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 142 ـ بەت.

ئاساسەن يىپەك توقۇمىچىلىقى، يۇڭ توقۇمىچىلىقى، پاختا توقۇمىچىلىقى، كەندىر تالالىرى توقۇمىچىلىقىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار ئەينى دەۋرلەردە يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان. 11 ـ ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىدىكى ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەكلىرى ھەققىدە ئىنتايىن قىممەتلىك مەلۇماتلارنى بەرگەن. بۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى چۇشىنىشتىكى مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتلىك يازما مەنبەدىن ئىبارەت.

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 1 ـ توم 453 ـ بېتىدە «قىرىس» نى ئىزاھلاپ، «يۇڭ چەكمەن چاپان، تۆگە ياكى قوي يۇڭىدىن توقۇلغان كىيىم» دېگەن. ئۇ يەنە 1 ـ توم 401 ـ بەتتە «ئىچۇكلادى ‹Iqukladi›» ئىچىدىن «ئىچۇك» سۆزىنى ئىزاھلاپ: «تونىنىڭ ئىچىگە بۇلغۇن، تىيىن تېرىلىرىدىن ئىچلىك قىلدى. قىممەتلىك ھايۋان تېرىسىدىن جۇۋا قىلدى» دېگەن. قاراخانىيلار زېمىنىدىكى ھۈنەر ـ سەنئەتكارلار تەرىپىدىن پىششىقلىنىپ ئىشلىنىپ، يۇڭ تېۋىتتىن «قىيمىچ ‹kiymiq›» ئاق توماق[1]، ئاق تېۋىتتىن ئىشلەنگەن توماقلارنى ئىشلەتكەن. كەڭ كۆلەملىك «ئەتۈكلۈك ‹atukluk›» خۇرۇم ئىشلىنىپ، كۆن ـ خۇرۇمدىن ھەر خىل تۈرمۇش بۇيۇملىرى ئىشلەنگەن. بۇ خىل يەرلىك مەھسۇلاتلار بىلەن يەرلىك ئاھالىلەرنى تەمىن ئەتكەندىن تاشقىرى كۆپ قىسمى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلارغا، غەربىي ئەللەر، غەربىي جەنۇبىي ئەللەرگە ئاپىرىپ سېتىلىپ «يىپەك يولى» سودىسىنى جانلاندۇرغان.

قاراخانىيلار سۇلالىسى دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىش نەتىجىسىدە دېھقانچىلىققا ئىشلىتىدىغان سوقا، تىرنا،

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ توم، 241 ـ بەت.

تۆمۇر ئارا، تۈگمەن قاتارلىق ئاشلىقنى پىششىقلاپ ئىشلەشكە بولىدىغان قوراللارنى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرغان.

مەھمۇد قەشقەرى تۈگمەننى «ئىتاكۇ»[1] دەپ، ئۇنى تارتقۇچىنى ئۈگىتچى «ugitqi»[2] دەپ ئىزاھلىغان. تۈگمەن ئۈستىدە ئايلانغۇچى تاشنى «ئىتاكۇ» itaku دەپ ئىزاھلىغان. «ئۇننى يىرىكرەك تارتماقچى بولغاندا قۇلاقنىڭ ياردىمى بىلەن تاش بىر ئاز كۆتۈرۈلىدۇ. ئۇننى يۇمشاق تارتىش زۆرۈر بولغاندا تۈگمەن تېشى بۇ قۇلاقنىڭ ياردىمى بىلەن بىر ئاز تۆۋەن چۈشۈرۈلىدۇ» دەپ تۈگمەن تېشىنىڭ قۇرۇلمىسى، تېخنىكىسى ۋە ئۈسۇللىرى قاتارلىقلارنى چۈشەندۈرگەن. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۈگمەن مەدەنىيىتىنى نامايان قىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادىتىدىمۇ بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان تاماقلارنىڭ خىلى كۆپ سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمدىن تارتىپ مەشھۇر بولۇپ تىلغا ئېلىنغان ئەنئەنىۋى تاماقلىرى ھەققىدە 11 - ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئەسىرىدە ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 - ئەسىردە ياشىغان بۈيۈك تىلشۇناس ئالىمى مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت - تۈرك» ئەسىرىدە ئۇيغۇرلار كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلەتكەن نانىنى ۋە ئۇنىڭ ھەر خىل پىشۇرۇلۇشى ۋە تۈرلىرىنى، بۇغداي ئۇنىدا قىلىنىدىغان ئۇيغۇر تائاملىرىنى تەپسىلىي بايان قىلغان. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دە «ئەبمەك ‹abmak›»[3] «نان» ياغمالار نان دەيدۇ. يۇغا «yugA»[4] قاتلىما نان دېيىلگەن. نېپىز نانىنى چۈتمەن «qutmin»[5] بۇنى

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - تۇم، 201 - بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - تۇم، 72 - بەت.
③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - تۇم، 137 - بەت.
④ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - تۇم، 374 - بەت.
⑤ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - تۇم، 578 - بەت.

هورناننىڭ بىر خىلى، نېپىز نان دەپ ئىزاھ قىلغان. يەنە ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ ئەتىۋارلاپ يەپ كەلگەن توقاچنى «توقاچ ‹tokaq›»[1] ۋە كۆرشەك «korxak»[2] بولدۇرغان نان دەپ ئىزاھلىغان. يۇقىرىقىلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نان تۈرلىرىدىن بىر قىسمى بولۇپ، توقاچنى ئالغىنىمىزدا ئۇيغۇرلار كۈندىلىك تۈرمۇشىدا ئەڭ ياقتۇرۇپ يەيدىغان نانلارنىڭ بىر خىلى. ئۇنى ئەزىز مېھمانلار ئالدىغا قويىدۇ. سەپەر - سايا‌ھەت ئىشلىرىدا بىللە ئېلىپ مېڭىپ، ئوزۇقلىنىشنىڭ ئاساسى قىلىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ بۇغداي ئۇنىدا ھەر خىل ئېسىل تاماقلارنى تەييارلىغانلىقىنى قەيت قىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇخسى «buhsi»[3] بۇ بىر خىل يېمەكلىكنىڭ ئىسمى بولۇپ ئۇنى تەييارلاشتا قاينىتىپ ئېلىنغان بۇغدايىنىڭ ئۈستىگە بادام مېغىزى سېلىنىدۇ، ئاندىن ھەسەل ۋە سۈت بىلەن قىلىنغان بۇلماقنى قۇيۇپ شۇ پېتى ئىچىلىدۇ، تەييار بولغاندا بۇغداي سېپىلىدۇ، سۈيى ھەم ئىچىلىدۇ دېيىلگەن. يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۈرمۇشىدا كۆپ ئىستېمال قىلىنىدىغان ئۇن تامىقى سېرىنجىق «sermaquk»[4]. بۇ تاماقنىڭ تەييارلىنىشىدا بۇغداي ئۇنىدا خېمىر يۇغۇرۇپ يېيىپ، ئۇنى قۇشقاچ تىلى ئاشتەك كېسىدۇ. كەسكەندە نوقۇت چوڭلۇقىدا كېسىلىدۇ دېيىلگەن. بۇ خىل قۇشقاچ تىلىدىكى سۈيۇقئاش ھازىرغىچە ئۇيغۇرلاردا داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

كاۋاپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇن تارىختىن بېرى ئىستېمال قىلىپ كەلگەن تامىقى. مەھمۇد قەشقەرى كاۋاپنى تىلغا ئالغاندا «تاقىلدى takildi»[5] تاقالدى، ئۆتكۈزۈلدى دەپ، گۆش زىغا

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 34 - بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 578 - بەت.
③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 626 - بەت.
④ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 241 - بەت.
⑤ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 2 - توم، 180 - بەت.

ئۆتكۈزۈلدى، دېگەن جۈملە بىلەن ئىزاھلىغان. يەنە «سەگلونجو saglunqu» دېگىنى كاۋاپ[1] قىلدى دەپ چۈشەندۈرگەن.

مەھمۇد قەشقەرى كاۋاپنى تىلغا ئالغىنىدا ئۆز دەۋرىدە نىسبەتەن كۆپ ئىستېمال قىلىنىدىغانلىقىنى ئېيتىپ «ئىنلىج inliq»[2] بۇ سامساققا ئوخشايدىغان بىر خىل تاغ ئوتى بولۇپ، كاۋاپ بىلەن بىللە ئىستېمال قىلىنىدۇ دەپ قەيت قىلغان. بۇ خىل ئىزاھلاشلاردىن قارىغاندا، بىزنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەينى زامانلاردا كاۋاپقا ياۋا پىياز، ياۋا سامساق قاتارلىق مەززىلىك كۆكتاتلارنى قوشۇپ ئىستېمال قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركي تىللار دىۋانى» ئەسىرىدە ئۇيغۇر ئايالىرىنىڭ مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى بايانلىرى يەنىلا ئۆز دەۋرىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ماتېرىياللارنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا قالدۇرغان. بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئايالىرىنىڭ ئۆرۈمە چاچ قويۇش تارىخى توغرىسىدا توختىلىپ «ئۆرۈمە چاچ»[3] (ئۆرۈمە چاچ) يەنە ئۆرۈمە چاچ قويدى دېسە يەنە «ئەنىك anik»[4] چۈپۈرچاچ خوتۇنلارنىڭ ئۆچكە چۈپۈرىدىن قىلىنغان ئۆرۈمە چېچى ئۇلارغا چاچ سالدى، ئۇرجۇك «urjuk»[5] (ئۆرۈلگەن چاچ سالدى) يەنە «ئۇنۇكلەندى»[6] (ئۆچكە چۈپۈرىدىن ياسالغان ماڭلاي چاچ سالدى) دەپ ئىزاھلىغان. بۇ خىل بايانلاردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر ئايالارنىڭ ئۆرۈمە چاچلارنى قويۇشى، ياسالما «سۇنئىي» چاچلارنى سېلىپ ئۆزلىرىنى بېزەش ئادەتلىرى بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەت سۈپىتىدە ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل بايانلارنىڭ

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 333 - بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 156 - بەت.
③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 129 - بەت.
④ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 175 - بەت.
⑤ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 409 - بەت.
⑥ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 409 - بەت.

ئەھمىيىتى شۇ يەردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تەنقىد قىلىشتا ئەڭ قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. مانا بۇلاردىن شۇ دەۋردىكى تۇرمۇش مەدەنىيىتىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى، ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىستېتىك «گۈزەللىك» قارىشىنىڭ قانچىلىك يۇقىرى دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدىغان خىلمۇخىل سەنئەت ئۇيۇنلىرىنى ئىجاد قىلدى. قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن ھەرخىل ئويۇنلار ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا قالدۇرغان قىممەتلىك مىراسىدۇر.

قەدىمكى زامانىدىن بېرى ئۇيغۇر بالىلىرى ئارىسىدا ئومۇملاشقىنى «ئاتاچىلىك ataqlik»① ياكى ئويناش ئۈچۈن قېزىلغان ئۆرەك ئويۇنى، «ئەگىشىدى agixdi»②ئىگىشتى (ئۇ ماكا چەۋگان - ئات توپى ئويناشتا ئىشلىتىدىغان ئۈچى ئەگرى تاياقنى ئىگىنىپ بەردى)، «تەلەس talas»③ (ئات بەيگىسىدە ۋە چەۋگان ئويۇنىدا مەيداننىڭ چىگىدىن تارتىلغان ئارغامچا ئويۇنى)، «تۈپۈق ئويۇنى»④، «تەپكۈچ ئويۇنى»⑤ (تەپكۈچ دۇگىلەك قوغۇشۇننىڭ تۆشۈكىگە ئۆچكە چۆپۈرىنى ئۆتكۈزۈپ بالىلار تېپىپ ئويناىدىغان ئويۇنچۇق)، «تېسىل»⑥ چەۋگان ئويۇنىدا مەيدان دائىرىسىنى بەلگىلەش ئۈچۈن سىزىلغان سىزىق، جېكىن چەۋگان ئويۇنى⑦، «تۇلدى ئويۇنى»⑧ (توپنى ئۇرۇشتا

---

① مەمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 205 - بەت.
② مەمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 252 - بەت.
③ مەمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 474 - بەت.
④ مەمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 492 - بەت.
⑤ مەمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 501 - بەت.
⑥ مەمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 510 - بەت.
⑦ مەمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 523 - بەت.
⑧ مەمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3 - توم، 499 - بەت.

ئىشلىتىلىدىغان ئارا، يەنى ئاچا تاياق. ئويۇن قاتناشقۇچىلىرىدىن بىرى ئۆزى ئويۇننى باشلاپ بېرىشنى خالىسا توپنى ئارا«ئاچا تاياق» بىلەن ئۇرىدۇ. كىم توپنى قاتتىق ئۇرالىسا شۇ كىشى ئويۇننى باشلىغۇچى بولىدۇ، بۇنى توقماق ئويۇنى دەپمۇ ئاتايدۇ) ، تەنۇك tanuk (چەۋگان ئويۇنىدا توپنى تارتىلغان يىپتىن ئۆتكۈزۈپ ئادەمگە بېرىلىدىغان يىپەك پارچىسى) ، يەلگو yalnu (ئىلەڭگۈچ ئويۇنى قىزلار ئويناىدىغان بىر خىل ئويۇنىنىڭ نامى، ئارغامچىنىڭ ئىككى ئۇچى بىر ياغاچقا ياكى لىمغا باغلىنىدۇ، ئوتتۇرىسىغا بىر قىز ئولتۇرىدۇ، پۇتلىرى بىلەن يەرنى تېپىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بەزەن ئۆرلەپ بەزەن پەسلەيدۇ) ، بۇ خىل ئىلەڭگۈچ ئويۇنى قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە ئايلىنىپ، تارىختىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن ئەل نەغمە ۋە مەشرەپلىرىنى مىسال كەلتۈرۈشكە ئەرزىيدۇ.

نەزمە ئويۇنى ـــ يىگىت بىلەن قىزنىڭ باشلىرىدىن چاچقۇ رەخت ياكى پۇل چېچىلىدىغان كېچىلىك نەزمە بولۇپ بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ماندۇرى» دەپ ئاتىلاتتى. «سوۋۇق» ـــ كىچىك ئولتۇرۇش زىياپىتى بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغا قەدەر مەشرەپ نامى بىلەن ساقلانماقتا. «ئوغۇزنامە» دە قەدىمكى زاماندىكى مۇنداق بىر توي مۇراسىمى تىلغا ئېلىنغان. بىر كۈنى ئوغۇزخان ئەل ـ جامائەتنى يىغىپ ئۇلارغا «ئۇلۇغ توي» قىلىپ بەرگەن. بۇ مۇراسىم شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، تويدا ھەممە ئېسىل نازۇ نېمەتلەر تەييارلانغان. كىشىلەر ھاراق ـ شاراب ئىچىپ ئۇلۇغ تويىنى قۇتلۇقلاشقان. ئۇيغۇرلار بۇ يەرگە يىغىلىپ مۇراسىم ئۆتكۈزگەندە يىغىلغانلانىڭ سانى نەچچە تۈمەنگە يېتەتتى. مال سويۇلاتتى. ئات بەيگىسى ئۆتكۈزۈلەتتى. كىشىلەر ئەتراپىنى سەيلە قىلاتتى، ناخشا ئېيتاتتى، ئوسسۇل ئوينايتتى.

«تۇركىي تىللار دىۋانى» تە بۇ ھەقتە نۇرغۇن مىساللار بار. مەسىلەن، بەزمە ھەققىدە ئېيتىلىدىغان قوشاقلار، بېيىتلار:

ئۇچتىن ئىچىپ قىقىرايلى،
يۇقىرى قوپۇپ سەكرەيلى،
ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى،
قايغۇ قاچتى سۆيۈنەيلى.

ئۇچ قېتىمدىن ئىچەيلى، ئورنىمىزدىن تۇرايلى، ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى، قايغۇنىڭ بىزدىن يىراق كەتكەنلىكىنى كۆرسىتەيلى①.

ئۇرۇق بېشى غازغا ئوخشاپ تۇرماقتا،
ساغىر تولۇپ كۆزگە ئوخشاپ تۇرماقتا،
قايغۇنى چوڭقۇر كۆمۈۋېتىپ،
كېچە ـ كۈندۈز سۆيۈنەيلى.

ئۇرۇقنىڭ بېشى خۇددى غاز بويىنىدەك تىك تۇرماقتا، ساغارلەر خۇددى كۆز چانىقىدەك مەيگە تولدى. قايغۇ ـ ھەسرەتنى چۆرۈۋېتىپ، كېچە ـ كۈندۈز كۆڭۈل ئاچايلى②.

مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى» تىكى بۇ قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن قەدىمكى زامانىدا ئەر ـ ئايال جەم بولۇپ ناخشا، ساز، نەغمىلەر بىلەن خۇشال ـ خۇرام ئۇسۇلغا چۈشۈپ كۆڭۈل ئاچىدىغان مۇنداق مۇراسىم شەكلىنىڭ شۇ چاغدىن تارتىپلا ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

مەھمۇد قەشقەرى «تۇركىي تىللار دىۋانى» دە نەغمە ـ ناۋا

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۇركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 193 ـ بەت.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۇركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 136 ـ بەت.

ئۇستىدە مۇنداق دېگەن:

كۆيلەر تولۇق تۇزۇلدى،
ئىۋرىق ئىدىش تىزىلدى،
سانسىز ئۆزگىم ئۇزۇلدى،
كەل خاتىرجەم ئوينايلى.

ھەممە كۆيلەر تۇزۇلدى، ئىۋرىق قەدەھلەر تىزىلدى، كۆڭلۈم سېنى خالايدۇ، ئەمدى كۆڭۈلنى تىندۇرۇپ ئوينايلى①.

قاراخانىيلار دەۋرىدە تارىم بوستانلىقىدىكى رايونلاردا جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى گۈللەپ ـ ياشنىغان دەۋرىگە قەدەم قويدى. شۇڭا بەزى يېقىنقى زامان ئالىملىرى مۇشۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە قەشقەرىيە دەۋرى دەپ نام بېرىش كېرەك دەپ ھېسابلىدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە قەشقەر، بالاساغۇن ۋە سەمەرقەندلەردە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ھەر خىل تىپتىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئالىي بىلىم يۇرتلىرى، مەدرىسىلەر قۇرۇلدى. قاراخانىيلارنىڭ ئاتاقلىق پېشۋاسى، دىنشۇناس ئالىمى سۇتۇق (ئابدۇكېرىم) بۇغرا قاراخان دەۋرىدە قەشقەر شەھىرىنىڭ ئاتاقلىق ۋە تولۇق بەختلىك مەدرىسىلىرىدىن بولغان «ساچىيە»② ساچىيە مەدرىسى قۇرۇلغان. جامال قارشى ئۆزىنىڭ «سوراھ» لۇغىتىگە يازغان ئىلاۋىسىدە بۇ مەدرىسىنى تىلغا ئالغان. ئۇ جەۋھىرىنىڭ «سىھاھ» لۇغىتىنى ئىزدەپ، ئاخىر سۇلتان سۇتۇق بۇغرا خان تەرىپىدىن سېلىنغان ساچىيە

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ توم، 181 ـ بەت.
② ساچ مەدرىسى ـ ساچىيە مەدرىسى ـ ساچ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا چېچىش ـ يېيىش، ئىلىم ـ پەننى كېڭەيتىش دېگەن مەنىدە ساچىيە مەدرىسى دەپ ئاتالغان.

مەدرىسىنىڭ كۈتۈپخانىسىدىن تاپقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن①.
سۇتۇق بۇغراخان ھەققىدىكى تەزكىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە: «سۇتۇق بۇغراخاننىڭ تاغىسى ئوغۇلچاق خاقان سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمدارى ئىسمايىل (872 ـ 907 ـ يىللار) بىلەن دەۋرداش بولۇپ، ئۇ خاقان تۇرغان دەۋرلەردە قەشقەر، ئاتۇشتىمۇ ئىسلام مەسچىتلىرى ۋە مەدرىسىلىرى بولغان. بۇ مەسچىتلەر ئاساسەن ئىسلام ئەللىرىدىن كەلگەن دىنشۇناس ۋە سودىگەرلەرنىڭ پائالىيىتى ئورنى بولۇپ قالغان②. ساچىيە مەدرىسىسى ئۆز دەۋرىدە يۇقىرى دەرىجىلىك ئالىي بىلىم يۇرتى بولۇپ ھەر خىل پەنلەرنىڭ ئوچىقى ئىدى. ساچىيە مەدرىسىسىدە ئىسلام پەلسەپىسى، تارىخ، ئەدەبىيات، ئاسترونومىيە، مېدىتسىنا، ھەربىي ئىشلار، رىيازەت (ماتېماتىكا)، جەبىر (ئالگېبرا)، ئەخلاق، مۇزىكا قاتارلىق تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي پەنلەردىن دەرس ئۆتۈلەتتى. شۇ دەۋرلەردە كۆپلىگەن يېتىلگەن بۇيۇك ئۆلىمالار، ئەدىب، شائىر، تىلشۇناس، پەيلاسوپلار، يېزا ئىگىلىك مۇتەخەسسىسلىرى، ئوتاچى (تېۋىپ) قاتارلىق مۇتەخەسسىسلەر مۇشۇ بىلىم بۆشۈكىدە بولغان ساچىيە مەدرىسىسىدە يېتىشىپ چىققان. ساچىيە مەدرىسىسى قاراخانىيلار دەۋرىدىن كېيىن نايمان شاھزادىسى كۈچلۈك ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە بىر مەزگىل ۋەيران قىلىنغان بولسىمۇ، چاغاتاي خانلىرىدىن بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋالىيسى مەسئۇد بەگ مىلادىيە 1260 ـ يىلى بۇ مەدرىسىنىڭ خارابىسى ئورنىغا «مەسئۇدىيە مەدرىسىسى» نى ۋە ئۇنىڭ يېنىدا «ساۋادەت كۈتۈپخانىسى» نى سالدۇرغان. جامال قارشىنىڭ يېزىشىچە، «بۇ ساچىيە مەدرىسىسىگە ھەممە ئىقلىمدىن ھەر يىلى مىڭلاپ

---

① جامال قارشى: «سوراھ لۇغىتىگە ئىلاۋە».
② «بۇغرا خان تەزكىرىسى»، «شىنجاڭ ئىسلام تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى»، 1 ـ توم.

ئوقۇغۇچىلار كېلىپ بىلىم ئالغان. بۇ يەردە يالغۇز ئىلاھىي بىلىملەر ئوقۇلۇشى بىلەنلا قالماي، ئارستوتېل، سوقرات، فارابى، ئىبن سىنا ۋە خارەزمى قاتارلىق ئالىملارنىڭ ھەر خىل بىلىملىرىمۇ ئوقۇلغان»[1]. قاراخانىيلار دەۋرىدە يەنە ھەمدىيە مەدرىسىسى قەشقەرنىڭ دۆلەتباغ رايونىدا تەشكىل قىلىنغان بولۇپ، قاراخانىيلار دەۋرىدىن تارتىپ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئاتاقلىق مەدرىسىلەردىن ئىدى. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئۇستازىم» دەپ تىلغا ئالغان ھۈسەين ئىبنى خەلەف قەشقەرى دەل ھەمدىيە مەدرىسىسىدە مۇدەررىسلىك قىلغان. بۇ مەدرىسە قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتى ۋە باشقا ساھەدىكى كىشىلەردىن نۇرغۇن ئالىملارنى يېتىشتۈرۈپ چىققان.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ يازلىق سەيلىگاھى بولغان ئوپالدا مەھمۇد قەشقىرىنىڭ مازىرى ئورۇنلاشقان جايدا مەھمۇدىيە مەدرىسىسىنىڭ خارابىسى بولغاندى. خان جەمەتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان مەھمۇد قەشقەرى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا باغدادتىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مۇشۇ مەدرىستە سەككىز يىل مۇدەررىسلىك قىلىپ نۇرغۇن ئۆلىمالارنى يېتىشتۈرۈپ «ئىلىمگە ھۆددىگەر پىرىم» دېگەن شەرەپلىك نام ئالغان[2]. قاراخانىيلار خانلىقىدا قەشقەر، ئاتۇشتا قۇرۇلغان مەدرىسىلەردىكى ئىلمىي پاكىتلارغا نەزەر سالغىنىمىزدا، بۇ مەدرىسىلەردە مۇدەررىسلىك قىلغان زور ئالىملار دېگۈدەك سامانىيلار دەۋرىدە بۇخارا، سەمەرقەند، باغدادتا يېتىلگەن ئالىملار ئىدى.

ئەبۇنەسىر سامانىي (ۋاپاتى مىلادىيە 961 - يىلى)[3] سۇلتان سۇتۇق بۇغرا خاننى ئىسلامىيەتكە دەۋەت قىلغان. بۇ

---

① جامال قارشى: «سوراھ لۇغىتىگە ئىلاۋە».
② «ھەزرىتى مۇللام تەزكىرىسى»، قەشقەر ئەدەبىياتىنىڭ 1983 - يىلى 3 - سان.
③ «خوجا ئەبۇ نەسىر سامانىي تەزكىرىسى»، قولىزما شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ شىنجاڭ ئىسلام تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى، 1958 - يىلى 1 - توم.

ئالىم ھەققىدىكى تەزكىرىدە مەلۇم بولۇشچە: بۇ ئالىم دۇنياۋى بىلىملەرنى ئىگىلىگەن ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ، ئۇ ئاتۇشقا كېلىپلا بىر مەدرىسە تەشكىل قىلغان. ئۇ مەدرىسىدە 70 كىشىنى مەخسۇس تەربىيىلەپ كامالەتكە يەتكۈزگەن (بۇلار ئاساسەن خانزادە ۋە دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ بالىلىرىدىن ئىبارەت). ئۇ 50 دىن ئارتۇق ئالىم تەربىيىلەپ يېتىلدۈرگەن. ئەبۇ نەسىر ساماني ئاتۇشقا كېلىشتىن بۇرۇن تۈركي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە ئىسلام تەرغىباتىنى ئېلىپ بېرىش بىلەن بىللە، سەمەرقەند، بۇخارادىكى چاغلىرىدىلا تۈركي تىلنى پۇختا ئىگىلىگەن. شۇنداقلا ئەرەبچە، پارسچە تىللاردا مول بىلىمگە ئىگە ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ ئاتۇشتىكى پائالىيىتى ۋە مۇدەررىسلىك پائالىيىتى ناھايىتى ئوڭۇشلۇق بولغان. ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىلمي پائالىيەتلەردە يېتىلگەن ئالىملاردىن سۇتۇق بۇغرا خان دەۋرىدە ئەبۇل ھەسەن سەيىد ئاتام ۋە سەيىد جالالىددىن باغدادى، شەيخ نەجمىددىن ئەتتار، خوجا ئەلەمدار قاتارلىق ئالىملارمۇ ئەبۇ نەسىر ساماني بىلەن ئاتۇشتا كېلىپ سۇلتان سۇتۇق بۇغرا خان بىلەن ئىسلامنى ئومۇملاشتۇرۇشقا قاتناشقان. كېيىن ئاساسەن ساچىيە مەدرىسىسىدە ئىلاھىيەت ئىلمىدىن دەرس ئوتۇپ نۇرغۇن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەن.

سۇلتان سۇتۇق بۇغرا خاننىڭ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن بۇيۇك دىنشۇناس ئالىم بولۇپ يېتىشىپ چىقىشىنى ئۇستازى ئەبۇ نەسىر سامانىينىڭ قەيسەر ئىرادە بىلەن پۈتۈن زېھنىي كۈچى بىلەن تىرىشقانلىقىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. سۇتۇق بۇغراخان دىنشۇناس ئالىم بولۇپ يېتىشىپ چىققاندىن كېيىن ئاتۇش ۋە قەشقەردە ئىلىم ـ پەنگە مەدەت بېرىپ قۇۋۋەتلىدى. سۇتۇق بۇغرا خان ئىلىم ـ پەنگە مەدەت بېرىشنى خۇشاللىق ۋە شان ـ شەرەپ دەپ بىلگەچكە قاراخانىيلار ئوردىسى پايتەخت ۋە باشقا جايلاردا ئىلىم ـ پەن مەشئىلى ئىزچىل تۇرده يالقۇنلىدى.

جامال قارشى ھۇسەين ئىبن خەلەف قەشقەرى ئۇستىدە توختىلىپ: «ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر ئالاھىيەت ئالىمى ۋە مۇسەننىپى (يازغۇچىسى). ئۇ جاھانشۇمۇل ئالىنم» دېگەن. ئۇنىڭ قۇرئاننى تەفسىر قىلىپ، ھەدىس شەرھىلەپ يازغان ئەسەرلىرى زور شۆھرەت قازانغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتكەن[1] ۋە تاجۇل ئىسلام سەمئانى ئۆزىنىڭ «كىتاب بۇل ئىنساپ» ناملىق ئەسىرىدە بۇ ئالىمغا يۇقىرى باھا بېرىپ: «ئۆز ئۆمرىنى ئىلىم - پەنگە بېغىشلىغان يۇكسەك پەزىلەتلىك ئالىم ئىدى. ئۇ 1093 - يىلى 120 ياشتا ئالەمدىن ئۆتكەن. قاراخانىيلارنىڭ خاقانلىرى بۇ زاتنى «دوئاگويمىز» دەپ ھۆرمەت قىلغان» دەيدۇ. شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئۆز دەۋرىنىڭ مەھمۇد قەشقىرىدەك بىلىملىك ئېنسىكلوپېدىك ئالىمىنى يېتىشتۇرگىنىگە قارىغاندا ھۇسەين ئىبن خەلەف قەشقەرى ئۆز دەۋرىنىڭ ھەممە پەنلىرىدە بولۇپمۇ جەمئىيەتشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق، ئاسترونومىيە ئىلىمىدە ئەتراپلىق مەلۇمات ئىگىسى بولغان ئالىم ئىكەنلىكى ئېنىق.

قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە يەنە جامالىددىن قەشقەرى، ئىمادىددىن قەشقەرى، ئەبۇلفۇتۇھ ئابدۇغۇپۇر ھۇسەين ئەلمايى قەشقەرى (ۋاپاتى 1084 - يىللار) ۋە مۇھەممەد ئىبن رەشىد ئىبن ئەلى قەشقەرى قاتارلىق ئۇيغۇر ئالىملىرى قەشقەردە ئۆتكەن. بۇلار ئۆز ئۆمرىنى ئۇيغۇر ئىلىم - پەن مەدەنىيىتىگە بېغىشلىغان، نۇرغۇن شاگىرتلارنى يېتىشتۇرۇپ بەرگەن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ۋە تۇھپىكارلار ئىدى. ئۇلار ئۆچمەس ئەسەرلەرنى قالدۇرغان، دۆلەتنى ئىلىم - پەن مۇڭۇپپەقىيەتلىرى بىلەن تونۇتقان دانىشمەنلەردىن ئىدى. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى «ساچىيە مەدرىسىسى» دە يېتىشىپ چىققان ئالىملاردۇر. ئىمادىددىن

① جامال قارشى: «سۇراھ لۇغىتىگە ئىلاۋە».

قەشقەری تېببي ئىلمىده ئۆز دەۋرىده ئابرۇي قازانغان. ئۇ بىر تەرەپتىن ئىبن سىنانىڭ تېبابەت ئىلمىنى داۋاملاشتۇرغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن قەدىمي ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ تەجرىبە جەۋھەرلىرىنى تەنقىد قىلىپ، تېببي ئىلمىنى يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرگەن. ئۇنىڭ «شەرھى ئەل قانۇن» دېگەن داڭلىق ئەسىرى قاراخانىيلار دەۋرىده ساقلىق ساقلاش دەستۇرى ئىدى. ئۇ يەنە ئەبۇ بەكرى مۇھەممەد رازىنىڭ «دائىرەتۇل مەئارىپ-تېببي»، «كىتابۇششاھىد»، «كىتابۇلھاۋى» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى ئىبن سىنانىڭ «ھېكمەتۇل ئەلا»، فارابىنىڭ «ئىھسائول ئۇلۇم» دېگەنگە ئوخشاش ئەسەرلىرىنى شەرھىلەپ ئەسەر يازغان. ھەرقايسى ئەللەردىن قەشقەرگە كېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان شاگىرتلىرى ئارقىلىق پۈتۈن شەرق دۆلەتلىرىگە مۇھىم رول ئوينىغان.

قاراخانىيلار دەۋر تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان «قەشقەر تارىخى» نامىك ئاپتورى ئەبۇلفۇتۇھ ئابدۇغۇپۇر ھۇسەين ئەلمايى قەشقەرى (ۋاپاتى 1083 ـ، 1084 ـ يىللىرى) قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق مۇدەررىسى ۋە بۇيۇك تارىخچىسى (ئەپسۇسكى ئۇنىڭ «قەشقەر تارىخى» نامىلىق ئەسىرى زامانىمىزغا يېتىپ كېلەلمىگەن) بولۇپ، ئۇمۇ ساچىيە مەدرىسىده يېتىشىپ چىققان ۋە شۇ مەدرىسىده مۇدەررىسلىك قىلغان. ئۇ يەنە «قەشقەر ئۇستازلارنىڭ توپلانغان جايى» نامىلىق نادىر ئەسىرىنى يېزىپ يۇقىرى ئابرۇي قازانغان. بۇ ئەسەر توغرىسىدا جامال قارشىنىڭ: «سوراھقا ئىلاۋە» نامىلىق ئەسىرىده مەلۇمات بېرىلگەن. ئىمادىددىن قەشقىرىنىڭ شاگىرتى مۇھەممەد ئىبن رەشىد ئىبن ئەلى قەشقەرى ۋاپاتى (1083 ـ يىلى) ھايات ئىدا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئىلمىده نۇرغۇن تەجرىبىلەرنى توپلاپ، ئۆسۈملۈك، ھايۋانات ۋە مەدەنلەردىن ياسالغان تۇرلۇك دورىلارنى يەكۈنلەپ، ئاق كېسەل، جىنسىي ئاجىزلىق كېسەللىكى، كۆز خىرەلىشىش

كېسەللىكى قاتارلىقلارنى داۋالاشتا تۆھپە يارانقان ۋە ئاممىنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان.

قەشقەر، ئاتۇشتا قەدىمدىلا ئاتاقلىق دۇنياۋى مەدرىسىلەر قۇرۇلۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن ھەر خىل ئالىم ۋە شائىرلارنىڭ ئىلمىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان ئىلىم مەركىزىگە ئايلانغانلىقى مەلۇم. جامال قارشى ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەرنى «ئىسلام دىيارى، ئەزىزلەر يۇرتى، مەشھۇر زاتلارنىڭ پائالىيەت سەھنىسى، ئېسىلزادە ئەمىرلەرنىڭ ماكانى، ئۇلۇغ ئالىملارنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن شەھىرى، قەشقەر ئۆز دەۋرىدە بەك ئاۋات شەھەر بولغانىدى»[1] دەپ يازغان.

قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 ـ ئەسىردە ياشىغان بۇيۇك تىلشۇناس ئالىمى مەھمۇد قەشقەرى، يەنە شۇ ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر، پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يۈكنەكى قاتارلىق ئالىملارمۇ ئاشۇ ئىلىم مەركىزىدە يېتىشىپ چىققان. شۇنىسى ئېنىقكى، ئۇلارنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرى ئۆز زامانىسىنىڭ يۈكسەك مەدەنىيەت ھاياتىنىڭ يىغىنچاقلانغان مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى مۇقەرەر. ئەپسۇسكى، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پۈتكۈل دەۋرىنىڭ جەريانىنى ۋە تەرەققىياتىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان يازما ھۆججەتلەر ناھايىتى ئاز[2]. بىراق بىزى ئەسەرلەرنىڭ بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەنلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا بىزگە تېخى مەلۇم بولمىغان نۇرغۇن ببباھا ئەسەرلەرنىڭ بارلىقىغا شۈبھىلەنمەيمىز، ئەلۋەتتە.

بىز قاراخانىيلار دەۋرىدە كامالەتكە يەتكەن ئالىملار ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى توغرىسىدا تولۇق خەۋەردار بولمىساقمۇ،

---

① جامال قارشى: «سوراھقا ئىلاۋە».

② سەييىدىن ئەزىزى: «سۇتۇق بۇغرا خان» (تارىخى رومان)، مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى 8 ـ بەت.

ئەمما، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مەركىزى بالاساغۇن، قەشقەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۆزى ياكى نامى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنلىرىنىڭ تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرىمىز.

تارىخشۇناس ئابدوغەفۇر بىن ھۇسەين ئەلمايى (مىلادىيە 1098 ـ يىلى ۋاپات بولغان) «قەشقەر تارىخى» ناملىق ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ قەشقەر تارىخىدىن باشقا يەنە «مۇجەممە ئۇشاق» (ئۇستازلارنىڭ توپلانغان يېرى) ناملىق ئەسىرىنىڭ بارلىقىنى سەمئانى ئۆز ئەسىرىدە بايان قىلىپ ئۆتكەن. ئەپسۇسكى، بۇ ئىككى ئەسەر قولىمىزدا يوق.

جامال قارشى (مىلادىيە 1230 ـ يىلى ئالمالىقتا تۇغۇلغان) ئەسلى ئىسمى ئەبۇلپەزل مۇھەممەد ئۆمەر ئوغلى. ئۆمەر بولسا خالىدنىڭ ئوغلى بولۇپ تەخەللۇسى جامال قارشى ئاتىسىنىڭ بالاساغۇنلۇق بولۇپ، ئىجادىي پائالىيىتىنى قەشقەردە ئۆتكەن. جامال قارشى مىلادىيە 1282 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ ئاتاقلىق مەدرىسىلىرىنىڭ بىرى بولغان ساچىيە مەدرىسىسىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ئەل جەۋھەرىنىڭ «ئەسسىھاھ فىل لۇغەت» ناملىق تۆت جىلىدلىق كىتابىنى ئەرەبچىدىن پارسچىگە تەرجىمە قىلغان. جامال قارشىنىڭ 13 ـ ئەسىرىنىڭ باشلىرىدا بۇ ئەسەرگە «مولھاقاتۇس ـ سۇراھ» نامى بىلەن ئىلاۋە يېزىپ ئېلان قىلغان. جامال قارشىنىڭ سوراھقا يازغان ئىلاۋىسى قاراخانىيلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن ئاتاقلىق ئالىم ۋە مەشھۇر شەخسلەرنىڭ تارىخىنى ھەمدە شۇ دەۋردىكى مەنىۋى ھاياتىنى يورۇتۇپ بېرىشتە زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. بولۇپمۇ قاراخانىيلار دەۋرىگە دائىر مەلۇماتلىرى بەك قىممەتلىكتۇر. بۇ ئىلاۋىنىڭ قولىيازمىسى ئوتتۇرا ئاسىيادا م. س. ئاندىرىيىف تەرىپىدىن تېپىلىپ، ئاسىيا مۇزېيىغا تاپشۇرۇلغان. ھازىر شۇ يەردە ساقلانماقتا.

مەشھۇر ھېكىم ئىمادىددىن قەشقەرى ئۇيغۇر تىلىدا «شەرھى

ئەل قانۇن» («تېببىي قانۇنلار» شەرھىسى) ناملىق ئەسەرنى يازغان. بۇ ئەسەرنى يېزىشتا ئاتاقلىق پەيلاسوپ فارابىنىڭ ئەسەرلىرىدىن پايدىلانغان. شۇنداقلا ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنانىڭ تېبابەتچىلىك ھەققىدىكى ئەسەرلىرىنى شەرقە تونۇشتۇرۇش، ئەمەلىي تەجرىبىلەر بىلەن بېيىتىش ئارقىلىق تېببىي ئىلىمگە چوڭ تۆھپە قوشقان. ئىمادىددىن قەشقىرىنىڭ شاگىرتى مۇھەممەد بىن رەشىد بىننى ئەلى قەشقەرى (ۋاپاتى 1083 ـ يىلى) مۇ تېبابەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۆتكەن.

مۇھەممەد ئىبن ئەل كاتىپ سەمەرقەندى 12 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا سەلتەنەتلىك ھاكىمىيەت تۆپىسىدە تۇرغان قامغاچ قىلىچ خان مەسئۇد ئىبن ئەلى (مىلادىيە 1095 ـ يىلى ۋاپات بولغان) غا بېغىشلاپ «ئەغرازو سىياسىي فى ئىلمىي سىياسىي» ناملىق ئەسىرنى يازغان. بۇ ئەسەر سالچۇقىيلار سۇلتانى سەنجەر (مىلادىيە 1157 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ ياشىغان دەۋرىنى، ھۆكۈمدارلارنىڭ تەرجىمھالىنى ۋە ئاتاقلىق تارىخىي شەخسلەرنى نۇقتىلىق بايان قىلغان. بۇ ئەسەر ھېكايە شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، سۇلتان سەنجەر سالچۇقىيغا ئائىت قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيا قاراخانىيلار تارىخىنى تەنقىق قىلىشتا ئەڭ قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەجدىددىن مۇھەممەد ئىبن ئەدنايى قاراخانىيلار ئەۋلادى تامغاچ ئىبراھىم ئىبنى ناسىرغا بېغىشلاپ «تۇركستان ۋە خىتاي» ناملىق ئەسەر يازغان. ئۇ «تۇركستان ۋە خىتاي» ناملىق ئەسىردە تۇرك خەلقى ۋە تۇركستانىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ پادىشاھلىرى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن. شۇنداقلا چىن قاغانلىرى ھەققىدە بولۇپمۇ قاراخىتايلار (كىدانلار) ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن.

ئەبۇل فەيزى مۇھەممەد ئىبن ھۇسەين بەيھەقى (996 ـ 1039 ـ يىللار) ئوتتۇز تومدىن ئارتۇق ئەسەر يازغان. بۇنىڭدىن

سۇلتان مەسئۇد (مىلادىيە 1030 ـ يىلى) نىڭ ۋەقەلەرگە ئائىت يېزىلغان ئون توم ئەسىرى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ ئەسەردە قاراخانىيلارنىڭ تارىخىغا دائىر ئەڭ كۆپ ۋە ئەڭ توغرا مەلۇمەت بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇ ئىلمىي قىممەتكە ئىگە تارىخىي ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مۇھەممەد ئەل ئەۋفى مىلادى 1227 ـ يىلى ھىندىستاندا «جامىئۇل ھېكايەت» ناملىق ئەسەر يازغان. ئاپتور خارەزم ۋە بۇخارادا تۇرغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئەسەردە قاراخانىيلاردىن تامغاچ ئىبراھىم خان ھەققىدىكى تارىخىي ۋەقەلىكلەر ھېكايە شەكلىدە بايان قىلىنغان. بۇ ئەسەر بەش باب بولۇپ، ئەسەرنىڭ ئاخىرقى 5 ـ بابىدا جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلارنى قوشۇپ ئۇيغۇرلار ھەققىدە تۇنجى قېتىم تولۇق ئىلمىي مەلۇمات بەرگەن.

مۇھەممەد ئەلى «ھاكىمىيەتنىڭ سىياسىي مەقسەتلىرى» ناملىق ئەسىرى قاراخانىيلار دەۋرى تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشتە مۇھىم مەنبەلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەبۇ بەكرى نارشاھى (مىلادىيە 959 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) نىڭ «تارىخىي بۇخارا» ناملىق ئەسىرىنى سامانىيلار ھۆكۈمدارى نۇھ بىننى مەنسۇرغا (مىلادىيە 943 ـ 954 ـ يىللىرى) تەقدىم قىلغان. مىلادىيە 1178 ـ يىلى مۇھەممەد زەپەر پارسچىگە تەرجىمە قىلغان. مۇشۇ تەرجىمە قىلغان قىسمى قاراخانىيلار تارىخىنى تەنقىق قىلىشتا يەنىلا مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا (980 ـ 1037) بۇخاراغا يېقىن ئەفشانە يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاتىسى ئابدۇللا سامانىيلار خانلىقىنىڭ پادىشاھى نۇھ ئىبن مەنسۇرنىڭ ساراي مەھكىمىسىدە خىزمەت قىلغان. ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا ياش ۋاقتىدىلا تىرىشىپ ئۆگىنىپ، تېۋىپ بولۇپ يېتىشىپ چىققان. ئۇ سامانىيلار خانلىقىنىڭ پادىشاھى نۇھنىڭ كېسىلىنى داۋالاپ

ساقايتقانلىقى ئۇچۇن سامانىيلار خانلىقىنىڭ بۇخارادىكى دۆلەت كۇتۇپخانىسىغا كىرىش ھوقۇقىغا مۇيەسسەر بولغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ كۇتۇپخانىدا ئىلىم تەھسىل قىلىپ، تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ، 996 ـ يىلى «ھىدايەتەر ـ رەئىس» ناملىق ئەسەرنى يېزىپ ئەمىر نۇھ ئىبن مەنسۇرغا تەقدىم قىلغان. ئۇ يەنە خارەزمدىكى ۋاقتىدا «كىتابۇش ـ شىپا»، «ئەلقانۇن فىت ـ تىب» (مېدىتسىنا قانۇنى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇنىڭ «كىتابول ھىدايە» (توغرى يول يورۇق كىتابى)، «ھەي ئىبن يەقزان» (ئويغاق ئوغلى تىرىك)، (ئەل ئالاتور ـ رەسسەدىيە)، (ئوبسورىيۇا توريىە ئەسۇابلىرى)، «كىتابول ئەلائى»، «لىسانول ئەرەب» (ئەرەب تىلى)، «كىتابول ئەنساپ» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا ئۆز دەۋرىدە 99 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يېزىپ چىققىپ پەلسەپە، ئاستىرونومىيە، مېدىتسىنا، تىلشۇناسلىق، دىنشۇناسلىق ئىلمى قاتارلىق ساھەلەردە داڭ چىقارغان. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ پەخىرلىنىشىگە مۇناسىپ ئالىم.

ئەبۇ نەسىر فارابى (تولۇق ئىسمى مۇھەممەد ئىبن ئۆزلۇغ ئىبن تارخان فارابى) مىلادىيە 870 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى فاراب شەھىرىنىڭ «ۋاسىئىچ» ھەربىي قەلئەسىدە مانىي دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ھەربىي ئوفىتسېر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ مىلادىيە 950 ـ يىلى دەمەشىق سەپىرىدە 82 ياشتا باندىتلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ ۋاپات بولغان. جەسىتى سەيپىددەۋلە تەرىپىدىن دەمەشىق شەھەر سېپىلىنىڭ بابەس سەغىر ناملىق كىچىك دەرۋازىسى يېنىغا دەپنە قىلىنغان. فارابى 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىدى. شۇ مەزگىللەردە ئەدەبىيات، مۇزىكا، سەنئەتنى جۇملىدىن پارس تىلىنى پىششىق ئۆگەندى. ئۇ 30 ياشتىلا ئىسلام شەرقىنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولغان باغداد شەھىرىگە كېلىپ، ئەبۇ بەكرى

ئىبن سىراجدىنىدىن ئەرەب تىلىنى ئۆگىنىش بىلەن بىللە، مەشھۇر خرىستىئان ئالىمى ئەبۇ بەشەد مەتتە يونۇستىن گرېك تىلى بىلەن لوگىكا ئىلمىنى ئۆگەندى. بۇ جەريانىدا پەلسەپە، لوگىكا، تېبابەتچىلىك ئىلىملىرىنى ئىخلاس بىلەن ئۆگەندى. فارابى ناسىر ئىبنى ئەخمەد (914 ـ 943) كە «ئەتتەلئەس ـ سانى» (2 ـ تەلمات) ناملىق كىتابنى سوۋغا قىلدى ۋە «ئىككىنچى ئۇستاز» دېگەن ھۆرمەتلىك نامغا ئېرىشتى. ئۇ ئىلمىي پائالىيەتلىرى بىلەن دەمەشىق، مىسىرغا بېرىپ، ئىلمىي لېكسىيىلەرنى سۆزلەش ئارقىلىق، ئۇلۇغ ئالىم ۋە پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ ئاساسچىسى سۈپىتىدە زور شۆھرەت قازاندى. ئۇ ئۆز ھاياتىدا نۇرغۇن ئەسەر ۋە شەرھى ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇ «ئىھسائۇل ئۇلۇم» (پەنلەرنىڭ تۇرگە ئايرىلىشى)، «ئۇيۇنۇل ـ مەسائىل» (مەسىلىلەرنىڭ نېگىزلىرى)، «پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلىنىڭ قاراشلىرى توغرىسىدا»، «بەخت توغرىسىدا»، «ئەقىل ھەققىدە»، «كىتاب جەمئۇل مەنتىقە» (لوگىكا توغرىسىدا 12 ئەسەر)، «چوڭ لوگىكا كىتابى»، «خىمىيە ئىلمىنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلەرنى يازدى.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، فارابى ئۆز ھاياتىدا يۈز پارچىدىن ئارتۇق زور ھەجمدىكى كىتابلارنى يازغان، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ «ئىككىنچى ئارستوتېل» ياكى «ئىككىنچى ئۇستاز» دېگەن شۆھرەتلىك نامغا ئېرىشكەن. بەزى ئالىملار فارابىنى ئەرەب پەلسەپەسىنىڭ كەشپىياتچىسى دەپ قارىغان. فارابىنىڭ شەرھى ئەسەرلىرىنىڭ سەۋىبىسىنى ئۇنىڭ ئارستوتېلنىڭ «كاتېگورىيە»، «مېتافىزىكا»، «سونتىكا»، «ئىزاھاتنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرىگە يازغان شەرھنامىلىرىدىن كۆرۈشكە بولىدۇ. فارابى ئاتاقلىق پەيلاسوپ بولغاندىن سىرت ئۇ ئاتاقلىق سەنئەتكار ۋە كومپوزىتوردۇر، ئۆز دەۋرىنىڭ شائىرىدۇر. ئۇ

مۇزىكىدا ھازىر تارىخىي قىممەتكە ئىگە بولغان «مۇزىكا ھەققىدە چوڭ كىتاب» ناملىق ئەسەرنى يېزىپ مۇزىكا ساھەسىدە نەزەرىيە جەھەتتىن ئاساس سېلىش بىلەن مۇزىكا ئىلمىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. فارابىنىڭ بۇ ئەسىرى 12 قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، مەزمۇن جەھەتتىن مۇزىكا تارىخى، مۇزىكىنىڭ ئىلمىي ئەھمىيىتى، مۇزىكا نەزەرىيىسى، مۇزىكا پراكتىكىسى، ئەسۋابلىرى، مۇزىكىنى ئورۇنلاش چېۋەرلىكى، مۇزىكا تۈزۈلۈشى ۋە باشقىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى شەرق بىلەن غەربتە كەڭ تارقالغان بولۇپ، نۇرغۇن تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان.

فارابى مۇزىكا نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسىنى تەنقىد قىلىپلا قالماستىن، ئۇ مۇزىكا ساھەسىدە ئۇيغۇر سازلىرىدىن قالۇن، تەمبۇر قاتارلىق بىرقانچە مۇزىكا ئەسۋابلىرىنى ئىجاد قىلغان. ئۇ مۇزىكا ئىلمىدە ئىنسانلارنىڭ روھىي دۇنياسىنى ئۆزىگە جەلپ قىلالايدىغان ناھايىتى يۇقىرى ماھارەت ۋە ئۇستۇنلۇككە ئىگە ئىدى. فارابى داڭلىق شائىر بولۇپ تارىخشۇناسلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا ئۇ پەلسەپىۋى سوئاللارنىڭ كۆپ قىسمىغا شېئىر ئارقىلىق جاۋاب قايتۇرغان. ئۇنىڭ شېئىرىيەتتە يېڭىچە ئىزلىنىش ۋە يېڭىچە مۇلاھىزىلىرى ئالىملارنى دائىم ئالغا يېتەكلەيدىغان ئۇستازلىق رولىنى ئويناغان. مانا مۇشۇ خىل ئۇقۇمنى فارابى بىر كۇبلېت شېئىر ئارقىلىق يەكۈنلىگەن.

يايرايدۇ گۈللەر كەبى ئالەم سىرى،
يالت ـ يۇلت قىلار زۇمرەتتەك چاقنار نۇرى.
دانالار قىلسىمۇ گەرچە قانچە بېشارەت،
تاپمىدى ئاچقۇچنى ھېلى ھەم بىرى[1].

① پروفېسسور ئاقجان ماشانۇ: «فارابى تۈغۈلغانلىقىنىڭ مىڭ يىللىق مۇناسىۋىتى بىلەن»

فارابىنىڭ ئەسەرلىرى سوۋېت ئىتتىپاقى، شەرقىي ياۋروپا، فرانسىيە، ئامېرىكا، تۈركىيە، مىسىر، سۈرىيە، ئىران، پاكىستان قاتارلىق ئەللەردە نەشر قىلىنغان. ئۇ قاراخانىيلارنىڭ بۈيۈك مەدەنىيىتى ئۈچۈن غايەت زور تۆھپىلەرنى قوشۇپلا قالماي، بەلكى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگە ئۆچمەس ئۇلۇغ تۆھپىلەرنى قوشقان.

ئەبۇ رەيھان بىرونى (تولۇق ئىسمى ئەبۇ رەيھان ئەبۇ ئەھمەد ئەل بىرونى) مىلادىيە 973 - يىلى قاراخانىيلار خانلىقىغا قاراشلىق ئۆرگەنج شەھىرىنىڭ يېنىدىكى بىرون (ھازىرقى شاباش) يېزىسىدا بىر ئوتتۇراھال ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. «ھودۇدۇل ئالەم» دە قەيت قىلىنىشىچە: قىيات — خارەزمنىڭ باش شەھىرى بولۇپ، غۇز — تۈركىستانىنىڭ دەرۋازىسى ئىدى. «بىرون ئىبارىسى قەدىمكى خارەزم تىلىدا بارار يول، ئۆتەر يول، قونالغۇ» مەنىلىرىدە بولۇپ ئۇ قەدىمكى يېپەك يوللىرىنىڭ مۇھىم تۇتۇنلىرىدىن ئىدى. بىرونىنىڭ ئۆز ئىسمى ئەبۇ رەيھان مۇھەممەد بولۇپ، بۇ رەيھان ئىسىملىك ئوغۇلنىڭ دادىسى مۇھەممەد دېگەننى بىلدۈرەتتى. ئەھمەد ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ نامى ئىدى. ئۇنىڭ بالىلىق ۋە ياشلىق چاغلىرىدا تۈرمۇشى غۇربەتچىلىكتە ئۆتكەن. ئۇ ياشىغان دەۋر قاراخانىيلار دەۋرى بىلەن سامانىيلار سۇلالىسى شۇنداقلا يەرلىك فېئوداللارنىڭ ئۆزئارا ئۇرۇشلىرى كۈچەيگەن مەزگىل ئىدى. ئۇ ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلارنى سایاھەت قىلىپ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتتى. ئۇ مەزگىللەردە مۇسا خارەزمى، ئەل پەرغانى، ئەبۇ نەسىر فارابى، ئەبۇ نەسىر ئىسمايىل بىننى جەددال فارابى (جەۋھىرى) قاتارلىق ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگەندى. تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، ئۇ ماتېماتىكا ۋە ئاستىرونومىيە، پەلسەپە، تارىخ، تىل، جۇغراپىيە

قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئۆگەندى. ئۇ كېيىنكى كۈنلەردە خارەزم شاھى ئوردىسىدا خىزمەت قىلدى. كېيىن ئۇ خارەزمدىن ئايرىلىپ، كاسپى دېڭىزىنىڭ جەنۇبىدىكى جۇرجانغا كەلدى. جۇرجان ئەمىرى شەمسۇل - مەئالى قابۇس ئىبن ۋەشمگىر سارىيىغا خىزمەتكە كىردى. 955 - يىلى 22 ياش ۋاقتىدىن تارتىپ 25 يىل ساراي خىزمىتىدە بولدى. بۇ مەزگىللەردە قەدىمكى تېھران قاتارلىق جايلارنى كۆردى. ئۆزىنىڭ تۇنجى مەشھۇر كىتابى «ئەل ئاسارۇل - باقىيە ئەنەل قۇرۇنەل - ھالىيە» (ئۆتمۈش ئەۋلادلاردىن قالغان يادىكارلىقلار) نى يېزىپ چىقتى. بىرونى 1010 - يىلى يەنە قايتىدىن ئۆز يۇرتىغا خارەزمنىڭ پېڭى پايتەختى ئۆرگەنجگە كەلدى. ئۇ مەزگىلدە ئەمىر مەئمون ئىبنى مۆمىن سارىيىدا خىزمەت قىلدى. مەئمون شۇ زاماندا ئۇ سارايغا مەشھۇر ئالىملارنى توپلىغان ۋە ئۇلارنىڭ ئىلمىي پائالىيەتلىرىگە بارلىق ئىمكانىيەتلەرنى يارىتقان مەزگىل بولغاچقا، بۇ سارايدىكى كۈتۈپخانىغا ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا، ئەبۇ سۇھەيىل ئەل مەسىھى، پەيلاسوپ ۋە تەرجىمان ئەبۇل خەيرى ھەممار قاتارلىق ئالىملاردىن ئۆگىنىپ، ئىلمىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللاندى. مىلادىيىنىڭ 1017 - يىللىرى مەھمۇد غەزنىۋي قوشۇنلىرى خارەزمگە بېسىپ كىرگەندە كۆزگە كۆرۈنگەن ئاتاقلىق ئالىم بىرونىنى ئەسىر قىلىپ، غەزنەۋىيگە ئېلىنىپ كەتكەندىن كېيىن بىرونى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە مەھمۇد غەزنىۋي سارىيىدا 31 يىل ياشىدى. ئۇ ئىلىم تەتقىقات بىلەن شۇغۇللاندى. 1025 - يىلى «گىئودزىيە» ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ چىقتى. بىرونى مەھمۇد غەزنىۋي خاندانلىقىنىڭ رۇخسىتى بىلەن بىرقانچە يىل ھىندىستاندا ئىلمىي پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۇ ھىندىستان ئالىملىرى ۋە ئىلىم - پەن بىلەن تېخىمۇ پىششىق تونۇشتى. قەدىمكى ھىندى يېزىقى، سانسكرىت يېزىقىنى ۋە تىلىنى پىششىق ئۆگىنىپ، قەدىمكى ھىندى

مەدەنىيىتى بىلەن تونۇشۇپ 1030 - يىللىرى «ھىندىستان» ناملىق مەشھۇر كىتابنى تاماملىدى. 1034 - يىلى بىرونى سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئەمرى بىلەن خارەزمگە بېرىپ «ئەل قانۇنى مەسئۇدى» ناملىق ئەسىرنى يېزىپ چىقىپ، ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، تەبىئەت ئىلىملىرى بويىچە دەستۇر قوللانما تۇزدى. بىرونى ئىلىم - پەندە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ «تاغ جىنسلىرىنى پەرقلەندۇرۇش توغرىسىدا مەسلىھەتلەر» ناملىق ئەسىرنى يېزىش بىلەن مەشغۇل بولدى. ئۇ ئۆز ئۆمرىنى ئىلىم - پەنگە بېغىشلىدى، ئۆز ھاياتىدا 150 دىن ئارتۇق ئەسەرنى يازغانلىقى مەلۇم. بىرونىنىڭ ئالەمشۇمۇل ئەسەرلىرى ئونتۇرا ئاسىيادىكى تۇركىي تىللىق خەلقلەر تارىخىدا قىممەتلىك مەنبەلەردىن بولۇپ، ئونتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستان خەلقلىرى مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

11 - ئەسىردە ياشىغان شائىر نىزامى ئەروزى 1156 - ، 1176 - يىللىرى ئەبۇل ھەسەن مۇسا ئەلى نامىغا يازغان «چاھار ماقالە» ناملىق ئەسىردە غەربىي قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىقى قارمىقىدىكى شائىر ۋە ئالىملار بىلەن ھۆكۈمدارلارنىڭ كېڭەش، يىغىنلىرى، سۆھبەت مەجلىسلىرى ۋە ئىدارە مەمۇرىيەتلىرى ھەققىدە مەلۇماتلار بەرگەن.

سەمئانى يازغان «كىتابول - ئەنساپ» ناملىق ئەسىرى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قازىلىق، مۇئەللىملىك، خەتنىلىك ھەمدە قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىغا ئۇستاز بولغان بەزى ئالىملار ۋە ھۆكۈمدارلارنىڭ بۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىگە دائىر بەزى مۇھىم مەلۇماتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قىممەتلىك ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئونتۇرا ئەسىرنىڭ بۇيۇك تارىخچىسى ئىبنۇل ئەسىر (ئەبۇل ھەسەن ئىززەددىن بىن مۇھەممەد ئەل جەزايىرى 1232 - يىلى

ئالەمدىن ئۆتكەن) نىڭ «ئەل كامىل فىت ـ تارىخ» ناملىق ئەسىرى يالغۇز قاراخانىيلار تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشتىلا ئەمەس، پۈتۈن تۈرك قوۋملىرى ۋە دۆلەتلىرى بىلەن ئىسلام دۇنياسى تارىخىنى يورۇتۇشتىمۇ ئەڭ مۇكەممەل نادىر ئەسەر دەپ تونۇلغان. بۇ ئەسەردە قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلىي، ھۆكۈمدارلارنىڭ ئۇنۇانلىرى، ئۇلارنىڭ خەلق ۋە ئۆلىمالار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىگە دائىر ماتېرىياللىرى قاراخانىيلار تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشتە پايدىلىق مەنبە شۇنداقلا قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئاساسىي خەلپىلىرىدىن ئۇنۇان ۋە تونلار ئالغانلىقىغا دائىر ماتېرىياللار بايان قىلىنغان.

نىزامۇل ـ مۇلۇك يازغان «سىياسەتنامە» نى سالچۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ ۋەزىرى نىزامۇل مۇلۇك يېزىپ سۇلتان مەلىك شاھقا تەقدىم قىلغان. بۇ ئەسەردە قاراخانىيلار تارىخىغا ئائىت بەزى مەلۇماتلار بېرىلگەن بولۇپ، يەنى ساسانى، سامانى ۋە غەزنىۋي دۆلەتلىرىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىدىكى ئاپپاراتلاردىن ئۆرنەكلەر بېرىش بىلەن بىللە ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭمۇ ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن بېرى يۇرگۈزۈپ كېلىۋاتقان ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى ۋە ئەنئەنىلىرىنى بايان قىلغان. بۇ ئەسەر قاراخانىيلار دەۋرىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەبۇ نەسىر بىن ئابدۇجاپپار مىلادىيە 775 ـ يىلىدىن 1121 ـ يىللارغىچە بولغان تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلغان «تارىخىي يەمىنى» ناملىق ئەسەرنى يازغان. ئۇ مىلادىيىنىڭ 1018 ـ يىلىدىن باشلاپ 30 تومۇق غەزنىۋي تارىخىنى يازغان. ئەسەرنىڭ سۇلتان مەسئۇد دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قىسمى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ ئەسەر قاراخانىيلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەل بەيھەقى (مىلادىيە 1077 ـ 1078) «تارىخىي بەيھەقى»

ناملىق ئەسەرنى يازغان. ئۇ يەنە 1032 ـ يىلغىچە «خەلىپىلە تارىخى» دېگەن ئەسەرنى يېزىش بىلەن 1041 ـ يىلى خۇراسان ئەھۋالىغا دائىر خاتىرىلەرنى قالدۇرغان: بۇ ئەسەرلەرگە تۈركىي قوۋملەرگە دائىر قىممەتلىك بابلارنى كىرگۈزگەن.

ئەبۇ سەئىد ئابدۇلھەي بىن زەھھاك گەردىزىي «زەينۇل ـ ئەخبار» ناملىق ئەسەرنى يازغان. گەردىزىنىڭ قاراخانىيلار خانى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ سۇلتان مەھمۇد خانغا ھەدىيە قىلغان غۇلاملىرى ھەققىدە يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىلىرى بىلەن «بەيھەقى» نىڭ قاراخانىيلار دۆلىتىدە قوللىنىلغان «ئۇگە»، «ھاجىپ» قاتارلىقلارنىڭ قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئۇنۇقان مەمۇرىي خادىملىرىنىڭ ناملىرى ھەققىدە يېزىپ قالدۇرغان مەنبەلىرى قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم مەنبەلەرنىڭ بىرى. 1042 ـ يىلى پەرغانىنىڭ ئىسفەرە شەھىرىگە يېقىن ژارۇق قىيالىقىي ئۇستىدىن قېزىۋېلىنغان قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈش جەريانىنى بايان قىلىپ بېرىدىغان قوليازمىلار بىرىنچى قوللۇق يازما ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

نەقشىبەندى تەرىقەتىنىڭ پېشۋاسى دېيىلىپ كەلگەن باھائىدىن مۇھەممەدىن بىن مۇھەممەد ئەل بۇخارىنىڭ (مىلادىيە 1018 ـ 1089) سۆزلىرى ئۇنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى، ھېكايەتلىرىنى ئاڭلىتىدىغان «رىسائىي باھائىيە» ناملىق قوليازما مۇھىم مەنبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەنە شۇ دەۋرگە ئائىت ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىم بىن ناسىرنىڭ سەمەرقەندتىكى مەدرىسىگە تەئەللۇق كىتابلارنىڭ پارچىلىرى شۇ دەۋر تارىخىنى يورۇتۇشتا مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە[1].

ئەھمەد بىن مۇھەممەدنىڭ «مۇئىنۇل فۇقەرا»،

---

① رىشات گەنجى: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» ناملىق ئەسىرى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

«موللازاده» قاتارلىق ئەسەرلەردە قاراخانىيلار خانلىقى ۋاقتىدا بۇخارادا قازىلىق قىلغان غەربىي قاراخانىيلاردىن بولغان ھۆكۈمدارلارنىڭ، ئۆلىمالارنىڭ ھاياتى توغرۇلۇق خاتىرىلەر يېزىپ قالدۇرۇلغان. بۇ ھەم قاراخانىيلارنىڭ دىنىي مۇئەسسەسە ئورگانلىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم مەنبەلەردىن بىرىدۇر.

تارىخشۇناس ھىببەتۇللاھ بىن مۇھەممەد ئەت تەبەرىنىڭ 11 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا قاراخانىيلار شاھزادىلىرىدىن تۇغان تېكىنگە تەقدىم قىلغان پارسچە تېببىي كىتابىدا بايان قىلىنغان ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، شەرقىي قاراخانىيلار تارىخىغا تەۋە بەزى ھۆكۈمدارلار بىلەن شاھزادىلەرنىڭ نەسەبلىرى تىلغا ئېلىنغان. بۇ مەنبەئە قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئىسىملىرى ۋە لەقەملىرىنى بېكىتىشتە مۇھىم مەنبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەمدى ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى سىياسىي، ئەدەبىيات، تىل، پەلسەپە، ئاستىرونومىيە، قانۇن، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، تارىخ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، ھەربىي ئىلىم قاتارلىق مۇھىم مەسىلىلەردىكى كۆز قاراشلار شەرھىلەنگەن «قۇتادغۇبلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاتارلىق بۇيۇك ئىككى ئەسەرنى نۇقتىلىق تونۇشتۇرىمىز:

2. «قۇتادغۇبلىك» توغرىسىدا

قاراخانىيلار دەۋرىدە «قۇتادغۇبلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دەك بۇيۇك ئەسەرلەرنىڭ يېزىلىشى، ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ ئىلمىي ئىقتىدارىنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە مىڭ يىلدىن بېرى قەدىكۆتۈرۈپ تۇرغان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ بۇيۇك ئابىدىسى

بولۇپ تۇرماقتا. شۇنداقلا جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ قىممەتلىك تارىخىي مىراسىدۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئاپتورى، قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ يېتىلگەن بۇيۇك ئالىمى، قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ دۆلەت ئەربابى، ئۆز زامانىسىنىڭ سىياسىي، ئىلمىي سەھنىسىدىكى ئەدىب، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرى بىلەن قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىلى ۋە ئاساسچىسى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دانىشمەن مۇتەپەككۇرى ئىدى. ئۇنىڭ زامانداشى مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرى بىلەن تۈركولوگىيە ئىلمىگە ئاساس سالدى. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ بۇ ئىككى مۇتەپەككۇر ئالىملىرىنىڭ مەڭگۇ ئۆلمەس نادىر ئەسەرلىرى بىلەن پەخىرلىنىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلىرىنىڭ قەدىمكى دەۋر مەدەنىيىتىنى چۈشىنىشتە تەڭدىشى يوق ماتېرىيال بولۇپلا قالماستىن، بەلكى جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەن مەدەنىيىتىنى يارىتىشقا قوشقان شانلىق تۆھپىسىنى چۈشىنىشتىمۇ ئەڭ ئوبدان تارىخىي ھۆججەت.

«قۇتادغۇبىلىك» قاراخانىيلار دەۋرى ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىنىڭ مۇجەسسەم ئىنكاسى ۋە بۇ ئاساستە ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ مەھسۇلى. ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىدىئولوگىيە ۋە ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەقىقىي بىر تەسۋىرىنى سىياسىي ۋە مەنىۋى نوپۇزىنى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىممىتىنى، مەدەنىيەت تارىخىنى يورۇتۇپ بەرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىل - پاراسەت، بىلىم، ئەخلاق ۋە ئىنسان پەزىلەتلىرىنىڭ چوڭقۇر پەلسەپىۋى تەپەككۇر بىلەن رېئال ھاياتىدىكى جانلىق ئوبرازىنى بەدىئىي ئەدەبىيات ۋاستىسى بىلەن

نامايان قىلغان. ئىدراك ۋە بىلىمنىڭ قىممىتىنى، قۇدرىتىنى مەدھىيىلىگەن. «قۇتادغۇبىلىك» تە مەركەزلىك ھالدا شۇنىڭ تەۋسىيە قىلغانكى، بىلىم تۇندىكى چىراغ، ئەبەدىي چىرىمەس گۆھەر، سۆيۈملۈك گۈزەل، سادىق دوست. ئۇ كىشىنىڭ سائادەتلىك قىلىدۇ. كىشىدە بىلىم بولسا ھەممىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. ئادالەتنىڭ ئاساسى توغرا قانۇن. ئىنسانىنىڭ كامىللىقى ئۇنىڭ ئىلمىيلىقىدا. كىشى ئەبەدىي ھاياتىغا ئۆزىنىڭ قالدۇرغان ياخشى ئىزلىرى بىلەن ئېرىشىدۇ. يولى كەلگەندە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە ئىلىم - بىلىم تېخى بىخ ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان دەۋردە بىلىمنى مۇشۇنداق مەدھىيىلىشى XVI ئەسىردىن باشلاپ ئىلىم دۇنياسىنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ، دۇنيادا تەتقىقات تېمىسىنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى. دۇنيادا نۇرغۇنلىغان ئالىملار «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قاراخانىيلار جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئەخلاقىي تەربىيىسى قاتارلىق مۇھىم مەسىلىلەرگە ئالاقىدار بولغان نۇرغۇن مەسىلىلەردە ئىنچىكە ئىجتىمائىي تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىش ئارقىلىق دەلىللەپ چىققان مەسىلىلەرنى ئىلمىي قاراش بىلەن سىستېمىلاشتۇرۇپ چىقتى. ھۆكۈمدارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى، دۆلەت خادىملىرىنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك مەجبۇرىيەت ۋەزىپىلىرى ۋە ئۇلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئەخلاق، پەزىلەت، بىلىم، ئىقتىدار شەرتلەرنى، دۆلەت ئاپپاراتىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىغا دائىر نۇرغۇن مەسىلىلەرنى يورۇتۇپ بەردى.

ئۇيغۇر ئالىمى يۇسۇپ خاس ھاجىپ يازغان «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ دۇنياۋىلىكى ۋە ئەڭ ئەھمىيەتلىك يېرى شۇ يەردىكى، ئۇ قاراخانىيلار دۆلىتىدە بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىرىلا ئوتتۇرىغا

قويغان كۆز قاراشلار دۇنيادا نۇرغۇن ئالىملارنىڭ ھەيران قالدۇرىدۇ. ئېيتايلۇق، قاراخانىيلار جەمئىيىتىدە كەڭ يولغا قويۇلغان ئارىفمېتىكا (ھېساب) ئىلمىنىڭ يۇكسەكلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ جەمئىيەتكە كەڭ يول ئاچقانلىقىغا بىلىم ئىكەنلىكىدىكى كۆز قاراشلىرىنىڭ ئىلگىرى سۈرۈلۈشىگە ۋە جەمئىيەتتە ئومۇملىشىشى بولۇپمۇ ئاسترونومىيە ئىلمىدە يۇقىرى تەرەققىي قىلىپ ئاسمان جىسىملىرىنى كۆزىتىشتىكى تەنقىقاتنىڭ دۇنيادا گالىلېينىڭ تېلېسكوپ ئارقىلىق ئاسمان جىسىملىرىنى كۆزىتىشكە باشلىغاندىن تەخمىنەن ئالتە يۈز ياكى يەتتە يۈز يىل ئىلگىرى باشلانغان[1]. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «كىشى بىلىملىك تۇغۇلمايدۇ، ئۆگىنىپ بىلىملىك بولىدۇ» دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 5 ـ، 6 ـ ئەسىرلەردە ياشىغان جۇڭگو پەيلاسوپلىرىدىن كۈڭزى ۋە مېڭزىلارنىڭ «تۇغما قابىلىيەتلىك» قارىشىنى رەت قىلغان[2]. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلىمنىڭ رولىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. بىلىمنى ئەخلاق ۋە قانۇننى دۆلەت باشقۇرۇشنىڭ مۇھىم قورالى دەپ قارىغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «تۆت تادۇ» دىن ئىبارەت بۇ ماددا كۆز قارىشى بويىچە ئىنسانلار جەمئىيىتىنى بىر جەريان دەپ بىلىپ، تارىخ قارىشىدا ئىلىم ـ بىلىمنى ئاساس قىلىدىغان كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇنى 5587 ـ، 5589 ـ بېيىتلەردە بايان قىلغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ كوپىرنىكتىن ئالتە ئەسىر ئىلگىرى «قۇياش مەركەز» قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئارستوتېلنىڭ يەر مەركەز قارىشىنى دادىللىق بىلەن رەت قىلغان[3].

---

① تۆرسۈن ئەرشىدىن: «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئارىفمېتىكا، گېئومېتىرىيە، ئالگىبرا ۋە ئاناليز ماتېماتىكىغا دائىر مەلۇماتلار دېگەن ئىلمىي ماقالىسىدىن.

② سەمەت خېۋىر: «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بىلىش نەزەريىسى» ناملىق ئىلمىي ماقالىسىدىن.

③ مەمتىمىن يۈسۈپ: «ئۇيغۇر ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۇنيا تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر مۇتەپەككۇرلارنىڭ بىرى» ناملىق ئىلمىي ماقالىسىدىن.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، 11 ـ ئەسىردە ياشىغان يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىنسانلار ئەمدىلا تۆمۈر ئەسۋابلار دەۋرىگە قەدەم قويغان دەۋردە بىلىمنىڭ كۈچىنى تونۇپ يېتىپ، بىلىم ئارقىلىق دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەينى دەۋرلەردە بۇنىڭ قويۇلۇشى يۇكسەك ئەقىل ـ پاراسەت دېمەي تۇرالمايمىز، ئەلۋەتتە. «بىلىم ـ كۈچ» دېگەن ھۆكۈمنى ماركس ئەنگلىيە ماتېرىيالىزمى ۋە ھازىرقى زامان تەجرىبە پېنىنىڭ بۇۋىسى دەپ ئاتىغان فىرانسىس بىكون 16 ـ ئەسىردە ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئەينى چاغدا بۇ پۈتۈن دۇنيانى قاتتىق زىلزىلىگە سالغانىدى. ئەمما بۇ ئىدىيە بەش يۈز يىل ئىلگىرى «قۇتادغۇبىلىك» تە ئاللىقاچان ئوتتۇرىغا قويۇلغان①.

قۇتادغۇبىلىك بىلىم ئارقىلىق دۆلەتنى ئىدارە قىلىش نەزەرىيىسىدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپ تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ بىلىم بەخت نەزەرىيىسىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلىم بىلەن بەختنى باغلاپ كىشىلەر بىلىمنى ئىگىلىگەندىلا مۇكەممەل بولالايدۇ، كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولالايدۇ. ئىشلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولىدىغانلىقى، بەختكە ئېرىشەلەيدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. 1853 ـ، 1855 ـ، 1858 ـ، 1861 ـ، 1871 ـ يېيىتلەرنى ئوقۇساق بۇ ھەقىقەتنى چۈشىنەلەيمىز.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلىم بىلەن ئىش قىلىشنى بىرلەشتۈرۈپ بىرەر ئادەم بىلىم ئىگىلىگەن بولسا، ئىشنى ياخشى قىلالايدۇ. قىلغان ئىشلىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولىدۇ دەپ قارىغان. بۇ ھازىر بىز تەشەببۇس قىلۇاتقان نېمە قىلماقچى بولساڭ شۇنى ئەستايىدىل ئۆگىنىش، شەيئىلەرنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە ئىش كۆرۈش دېگىنىمىز بىلەن ئوپمۇئوخشاش. مۇندىن

① فۇجىئىيۈن: «قۇتادغۇبىلىكتىكى بىلىم قارىشىغا دائىر ئىدىيىلەر» ناملىق ماقالىسىدىن.

مىڭ يىل ئىلگىرى بۇ خىل كۆز قاراشنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى ئىنتايىن ئەھمىيەتكە ئىگە مەسىلىلەرنىڭ بىرى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان كۆز قاراشلىرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ شۇ دەۋرلەردىكى تەرەققىيات ئەھۋالىنى يورۇتۇپ بەرگەندىن تاشقىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مەنبەلىرىنى ئۆز ئەسىرىگە سىڭدۈرۈپ شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئىلغار پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويالىغانلىقى بىلەن ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»تە يەنە قەدىمكى ئەسەرلەردىكى ئۇيغۇر تارىخىي مەنبەلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى سىستېمىلاشتۇرۇپ پەلسەپەۋى كۆز قاراشلار بىلەن بېيىتىپ، قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان پارلاق ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بولمىغاندا ھازىرقى يۇكسەك تەرەققىي قىلغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بولمايدىغانلىقىنى تارىخىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ بەردى. شۇڭا، «قۇتادغۇبىلىك» قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي تەرەققىيات تارىخىنى تەنقىد قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئەدەبىيات، مەدەنىيەت تارىخىنى تەنقىد قىلىشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1) يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ يېتىشكەن پەيلاسوپى، ئۇلۇغ ئالىمى ۋە دۆلەت ئەربابى بولۇپ، ئۆز زامانىسىنىڭ سىياسىي، ئىلمىي ساھەسىدە مۇھىم ۋەزىپىلەرنى بېجىرگەن ئەدىب، شائىر. ئۇ پۈتۈن ھاياتىنى خەلقە بېغىشلىغان ئالەمشۇمۇل ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغان بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ ئەسلى زاتى، تۇغۇلغان يېرى توغرىسىدا ھېچقانداق ئېغىز ئاچمىغان. پەقەت ئاخىرىدا قەلەم تەۋرىتىپ كېتىپ بېرىپ «قۇتادغۇبىلىك»

ته ئختيارسز يېزىپ تاشلىغىنىدەك ئۆز ئىسمىنى پەقەت بىرلا قېتىم 667 ـ بېيتته تىلغا ئالغان.

ئي يۈسۈپ، سەن يارالمىق دۇرۇس سۆزنى ئېيت،
يارامسىزنى يوشۇر زەرەرلىك قارا[1].

يۈقىرىقى بېيتته ئىسمىنى يۈسۈپ دەپ بىرلا قېتىم ئېيتىلغان بولسا، بۇ ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى، نامىنىڭ يۈسۈپلىكىنىمۇ ھېچكىم بىلمىگەن بولاتتى. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، «قۇتادغۇبىلىك» ھەققىدە مۇشۇ بىر يۈسۈپتىن باشقا «قۇتادغۇبىلىك» تە ھېچقانداق مەنبە كۆرسەتمىگەن. ئۇنىڭ ھاياتى توغرىسىدا تەپسىلىيرەك مەلۇماتنى «قۇتادغۇبىلىك» نى كىتابخانىلارغا تونۇشتۇرۇش مەقسىتىدە كېيىن يېزىلغان. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ نەسرى، نەزمى مۇقەددىمىلىرىدىن كەڭرەك بىلىمنى، يەنى يۈسۈپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» نى يېزىشقا كەتكەن ۋاقتى، تامامىلىغان ۋاقتى، كىتابنىڭ نامى، ئۇنىڭ خانغا تەقدىم قىلىنىشى قاتارلىق مەسىلىلەر نەزمى مۇقەددىمىسىدە كۆرۈلىدۇ.

كۆرەرسەن كىتابنى بۇ يازغان كىشى،
ھۈنەرلىك ئەرەنكەن كىشىلەر بېشى.
بۇ تۈرلۈك پەزىلەت ئەقىل ـ ئاڭ بىلە،
ئۇ ئەرش بېزەنگەن يۈرەرمىش كۆلە.
ئۇ توغرا با ھۆرمەت بىر زات ئېرۈر،
بىلىملىك ۋە تەقۋا ئېرىغ ـ پاك يۈرۈر[2].
تۈرۈكلۈك ماكانى «قوز ئۇزدۇ» ئېلى[3]،

① يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، 1355 ـ يىلى.
② يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» 17 ـ بېيت.
③ قوزئۇزدۇ ـ بالاساغۇن شەھىرىنىڭ بىر خىل ئاتىلىشى.

تۇپ ئەسلى نەسەبتىن خەۋەرچى تىلى.
ئۇ تۇغقان ئېلىدىن كېتىپتۇ چىقىپ،
كىتابنى نەزمىگە قوشۇپ تۇگىتىپ.
پۈتۈن ھىممەتكە بېكىتكەچ نىزام،
ئۇنى قەشقەر ئىچىدە قىلغان تامام[1].
ھۇزۇرىدا خانىنىڭ ئوقۇغان ئۇنى،
ئۇ تاۋغاچ قارا بۇغراخانلار خېنى.
قەدىرلەپ ئۇنى كۆپ بېرىپ خىلئىتى[2]،
قەلەم ھەققىدە كۆپ قىلىپ ھۆرمىتى.
ئۇنىڭغا بېرىپ خاس ھاجىپلىق ئېتىن،
ئۇنى ئەيلەمشتۇر ئۆزىگە يېقىن.
بۇ مەنە ئۇچۇن كۆر قەدىرلەر ئۇنى،
يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەپ ئاتىلار ئۇنى[3].

نەزمىنى مۇقەددىمە ۋە نەسرى مۇقەددىمىسىدە يېزىلغان مەنبەلەردىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا ئۇنىڭ بالاساغۇن[4] دە تۇغۇلغانلىقىنى «قۇتادغۇبىلىك» نى قەشقەردە يېزىپ تاماملىغانلىقىنى بىلەلەيمىز. ئەمما ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ كىملىكى توغرىسىدا ھېلىھەم ئېنىق مەلۇمات يوق. دېمەك، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» نى قەشقەردە تاماملاپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۇنى قاراخانىيلار خاقانى تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەنگە تەقدىم قىلغان. ھەسەن بۇغرا خان بۇ كىتابنىڭ قەدىر - قىممىتىگە يېتىپ، مۇئەللىپكە «خاس ھاجىپ» لىق ئۇنۋانىنى بەرگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى ھەققىدە

---

① يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»، 19 - بەت.
② خىلئىت - (ئە) بۇ يەردە مۇكاپات مەنىسىدە.
③ «قۇتادغۇبىلىك»، 19 - بەت.
④ بالاساغۇن - ئۇنىڭ ئورنى نامەلۇم، تەخمىن قىلىنىشچە چۇ دەرياسى بويىدا، ئىسسىقكۆلنىڭ يېنىدا ئىدى. كۆز ئوردو دەپمۇ ئاتىلاتتى.

«قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىدە ياكى ئەزمى، ئەسرى مۇقەددىمىدىمۇ ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ. ئەمما، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تۆۋەندىكى بېيىتلىرىدىن بۇ توغرىدا مۇلاھىزىلەرنى يۈرگۈزۈشكە بولىدۇ:

يىل ئاتمىش ئىككى ئەردى تۆت يۈز بىلە①،
تۇغەتتىم سۆزۈمنى بىر توپ ئۆلكىلەر.

بۇ بېيىتتىكى مەزمۇندىن شائىرنىڭ بۇ ئەسەرنى ھىجرىيە 462 (مىلادىيە 1069 ـ 1070) يىلىدا يازغانلىقى بىلىنىدۇ.

يۇسۇپنىڭ بۇ زور ئەسىرىگە سەرپ قىلغان ۋاقتى 18 ئاي بولۇپ ئۇنى بۇ بېيىتلەردىن بىلەلەيمىز:

تولۇق ئون سەككىز ئايدا تۇغەتتىم بۇ سۆز،
يىغىپ سۆز تاللىدىم ھەم تىزدىم تىرە.
ماڭا تەگكۈزۈپ قولىنى ئەللىك ياشىم،
قوغۇ قىلدى، قوزغۇن توسىك باشىم.
مېنى قىچقىرىپ ئاتمىش ئەمدى دەيدۇ كەل،
بارۇرمەن نېرى گەر يەتمىسە ئەجەل.

بۇ بېيىتلەرگە قارىغاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» نى يېزىۋاتقان چاغلىرىدا 50 ياشلارغا كىرىپ قالغانلىقىنى قىياس قىلىش مۇمكىن. «يىل ئاتمىش ئىككى ئەردى تۆرت يۈز بىلە»، «تۆكەل ئون سەككىز ئايدە ئايدىم بۇ سۆز ...» دېگەن قۇرلارغا قارىغاندا بۇ كىتاب ھىجرىيىنىڭ 462 ـ يىلى (مىلادىيە 1069 ـ 1070) يىللىرى جەمئىي 18 ئايدا

① ھىجرىيە 462 ـ يىلى.

يېزىپ تۇگەتكەن. ئەمدى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئەسەرنى يېزىشقا باشلىغاندا بېيىتتا ئۆزىنىڭ 50 ياشلاردا ئىكەنلىكىنى ئېيتقانلىقىغا قاراپ ئۇنى تەخمىنەن مىلادىيە 1019 ـ، 1020 ـ يىلى تۇغۇلغان دېيىشكە بولىدۇ. شائىرنىڭ تۇغۇلغان يېرى قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ دەسلەپكى پايتەختى بالاساغۇن ئىدى. بۇ شەھەر مىلادىيە 7 ـ ئەسىردىن بۇيان مەۋجۇت بولۇپ، تارىختا بالاساغۇن، ۋالاساقۇن، بىلات، ساقۇن دېگەن ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئورنى نامەلۇم، تەخمىن قىلىنىشىچە چۇ دەريا بويىدا، ئىسسىقكۆلنىڭ يېنىدا ياكى ھازىرقى قىرغىزىستاننىڭ بىشكەك ئوبلاستىدىكى «ئاق پېشىن» دېگەن جايغا توغرا كېلىدۇ.

مىلادىيە 893 ـ يىلى قاراخانىيلار پايتەختى قەشقەرگە كۆچۈرۈلگەندىن كېيىنمۇ بالاساغۇن يەنىلا قاراخانىيلارنىڭ ئىككىنچى پايتەختى سۈپىتىدە مەركىزىي شەھەرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن. بۇ دەۋرلەردە قاراخانىيلارنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرى قەشقەر، سەمەرقەند، بۇخارا، فاراپ، شاش ياكى تاشكەنت ۋە بالاساغۇن ئىدى. «قۇتادغۇبىلىك» يېزىلغان زامانلاردا قەشقەر پايتەخت ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانچىلىك ئۆمۈر كۆرگەنلىكى توغرىسىدا ھېچقانداق يەردە بىر نېمە دېيىلمىگەن. ئەمما، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ قەسىدە قىسمىدا يۇسۇپنىڭ خېلىلا ياشانغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۇنىڭ 50 ياشىنىڭ قېرىلىقىدىن تىلغا ئالىدۇ. بۇ كىتابنى يازغان ۋاقتىدا 50 ياشلاردا جىسمانىي ئاجىزلىق ۋە قېرىلىقتىن شىكايەت قىلىپ:

يىگىتلىكتە تاتلىق ئىدى ھەر ئىشىم،
ئوغا قىلدى ئەمدى ماڭا يەر ئىشىم.
قىيىندەك بويون ئەردى، ئوقتەك دۇرۇس ـ تۇز،

بولۇپ ئەگرى يادەك ئېگىلدىم، ئىڭشىتىم.

بۇنىڭدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپغا خېلىلا ئۆزۈن ئۆمۈر نىسىپ بولمىغان بولسا كېرەك دەپ پەردەز قىلىش مۇمكىن.

2) «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ نامى ۋە بىرقانچە نۇسخىلىرى

ئەسەرنىڭ نامى ئەسەر ئىجادچىسى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ يازغان:

كىتاب نامى قويدۇم «قۇتادغۇبىلىك»،
قۇتادسۇن ئۇقۇچىغا تۇتسۇن ئىلىك.

دېگەن بۇ بەيىت بويىچە «قۇتادغۇبىلىك» دەپ ئات قويدۇم، ئوقۇغان كىشىنى قۇتلۇق قىلسۇن ۋە ئۇنىڭغا يول كۆرسەتسۇن دېگەن بەيىتنى نەقىل كەلتۈرۈپ «قۇتادغۇبىلىك»، «ئىنسانغا بەخت ـ سائادەت يولىنى كۆرسىتىپ بەرگۈچى بىلىم» دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ. ھەقىقەتەنمۇ «قۇت» سۆزى ئۇيغۇرلاردا «بەخت، سائادەت، مۇبارەك» مەنىلىرىدە بولۇپ، «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن سۆز ھازىرقى ئۇيغۇرچىدە «بەخت بەرگۈچى بىلىم» دېگەن سۆزنىڭ ئۆز ئەينىدۇر. «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن سۆزنى ئىلىم دۇنياسىدا ھەربىر تەتقىقاتچىنىڭ بەرگەن باھاسىدا ھەر خىل قاراشلار مەيدانغا كەلدى. گېرمانىيە ئالىمى ئوتتوئولبىرىت «قۇتادغۇبىلىك»نى ئارستوتىل بىلەن ئىبن سىنانىڭ ئىلغار پىكىرلىرىنىڭ تەسىرىدە يېزىلغان بىر پەلسەپە كىتابى دەپ ھېسابلايدۇ. تۈركىيە ئالىمى كۆپرۈلۈزادە فۇئات بۇ پىكىرلەرگە قوشۇلۇپ «قۇتادغۇبىلىك»تە ئۆز ئىچىگە ئالغان پىكىرلىرى بىلەن ئىبن سىنا تەسىرى ئىنتايىن كۈچلۈك دەيدۇ.

روس ئالىمى ئا. سامايلوۋىچ «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن فېردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سى ئوتتۇرىسىدا ئەدەبىي جەھەتتە باغلىنىش بارلىقىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشىدۇ. ۋىنگېرىيە ئالىمى ۋامبىرى بىلەن رۇس ئالىمى بارتولد «قۇتادغۇبىلىك» تە قەدىمكى ئىران ۋە جۇڭگو پەلسەپىسىنىڭ تەسىرى بارلىقىنى تەكىتلەيدۇ. ئىتالىيە ئالىمى ئا. بومبارچى بۇ ئەسەر ئۆزىنىڭ تۈزۈلۈشى بىلەن تامامەن ئوخشىمايدۇ، دەپ قارايدۇ. پروفېسسور سەدرى مەقسۇدى «قۇتادغۇبىلىك» قانۇن قوللانمىسى، شۇنداقلا تۈركي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ بىر ئابىدىسى، دەيدۇ. پۈتۈن ئۆمرىدە «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان دوكتور رەشىت رەھمىتى ئارات مۇنداق دەيدۇ: ئۇ ئىنسان ھاياتىنىڭ مەنىسىنى تەھلىل قىلغان ۋە ئۇنىڭ جەمئىيەت ۋە دۆلەت ئىچىدىكى ۋەزىپىسىنى بەلگىلەپ بېرىدىغان بىر ھايات پەلسەپەسىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن ئەڭ كەڭ مەنىدىكى مۇتەپەككۇر ئالىمدۇر. «قۇتادغۇبىلىك» ـــ بەخت بەرگۈچى بىلىم دەپ قارايدۇ.

دۇنيا مىقياسىدا «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ قوليازما نۇسخىلىرى شەرق ۋە غەرب دۇنياسىدىكى ئەللەرگە كەڭ تارقالغاندىن كېيىن بۇ ئەسەر ھەققىدىكى تەتقىقات بىر يېرىم ئەسىردىن بۇيان داۋام قىلماقتا. نۇرغۇنلىغان دۇنياۋى ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىدا يېڭى ـ يېڭى نەتىجىلەر مەيدانغا كەلمەكتە. دۇنيا ئالىملىرىنىڭ يېڭى تەتقىقاتىدىكى نەتىجىسىدە دۇنياۋى سىلىشتۇرما تەتقىقاتى بىلەن ئۆز دەۋرىنىڭ زامان، ماكان، شارائىت سەۋىبىسىدىن ھالقىغان يۈكسەك ئىلمي سەۋىيىدە يېزىلغان «قۇتادغۇبىلىك»

ئالەمشۇمۇل ئەسەر ئايان بولماقتا. دۇنيا ئالىملىرىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدىكى نەتىجىلىرى كۆرۈنەرلىك بولۇپ، يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرى ئوتتۇرىغا چىقماقتا. ئېلىمىزدە «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى ئەمدىلا باشلىنىۋاتىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ ھەقىقىي ۋارىسلىرىدىن بولغان ئۇيغۇر ئالىملىرى ئارىسىدا تەتقىقات چوڭقۇرلاشسا، تېخىمۇ زور ئىلمىي نەتىجىلەر يارىتىلىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ ۋە ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە يەنمۇ زور تۆھپە قوشقان بولاتتى. مەن بۇنىڭدىن كېيىن ئىقتىدارلىق، ئاتاقلىق ئالىم ۋە شائىرلارنىڭ يېتىشىپ چىقىشىنى، «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتى تارىخىنىڭ يېڭى سەھىپىسىنى جەزمەن ئېچىشنى ئۈمىد قىلىمەن.

«قۇتادغۇبىلىك» قەدىمىي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نەزمە تۈرى بويىچە يېزىلغان چوڭ نەزمىي ئەسەر بولۇپ، مەسنەۋى (ئىككىلىك) ئۇسلۇبى ۋە ئارۇز ۋەزىنىدە يېزىلغان بولۇپ جەمئىي 6645 بەيىت، يەنى 13290 مىسرادىن تەركىب تاپقان (كېيىن قوشۇلغان مۇقەددىمىلەر بۇنىڭ سىرتىدا) ۋە سەكسەن بابقا بۆلۈنگەن. ئەپسۇسكى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان نۇسخىسى تېخىچە تېپىلمىدى.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن نۇسخىلىرى ئەسەر يېزىلغان ۋاقىتتىن بىرقانچە ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن كۆچۈرۈلگەن. بۇلار ۋېنا، قاھىرە، پەرغانە نۇسخىلىرىدىن ئىبارەت.

ۋېنا نۇسخىسى، مىلادىيە 1437 ـ يىلى، يەنى «قۇتادغۇبىلىك» دۇنياغا كېلىپ 370 يىلدىن كېيىن ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھىرات شەھىرىدە قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن ۋە 1474 ـ يىلى ئىستانبولغا كەلتۈرۈلگەن. 1474 ـ يىلى ئاۋسترالىيىلىك شەرقشۇناس

هاممىر پىروكىستاك ۋىناغا ئاپىرىپ ۋىنا كۇتۇپخانىسىغا تاپشۇرغان (هازىرمۇ شۇ يەردە ساقلانماقتا). 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ۋېنگىرىيەلىك شەرقشۇناس ئا. ۋامبىرى، رۇس ئالىملىرىدىن ۋ.ۋ.رادىلوف (1837 ـ 1918) بۇ كىتابنى تۇنجى قېتىم تراڭسكرىپسىيىسى ۋە بىر قىسىم تەرجىمىسى بىلەن دۇنياغا ئاشكارىلىغان.

قاھىرە نۇسخىسى، بۇ نۇسخا ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن جەمئىي 8500 بەتتىن ئىبارەت. بۇ نۇسخا قاھىرە «ھىدۋ» كۇتۇپخانىسىنىڭ نېمىس مۇدىرى دوكتور مورتىز 1896 ـ يىلى تۇنجى قېتىم ئېلان قىلغان. كېيىنكى دەۋرلەردە تۇركىيە تىل جەمئىيىتى بۇ نۇسخىنىڭ فاكسىمىل نۇسخىسىنى تۇركىيىگە كەلتۈرۈپ 1943 ـ يىلى نەشر قىلدى.

پەرغانە نۇسخىسى، ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن ھەممىدىن تولۇق نۇسخا بولۇپ 445 بەت 6095 بېيىتتىن ئىبارەت. بۇنى تۇنجى قېتىم 1914 ـ يىلى زەكىي ۋەلىدىي توغان پەرغانەنىڭ نەمانگان شەھىرىدىن تاپقان ۋە شۇ چاغلاردا رۇس جامائەتچىلىكىگە بىر قۇر تونۇشتۇرغان. بۇ نۇسخا ئاندا بىر مەزگىل يوقىلىپ كېتىپ 1924 ـ يىلى ئۆزبېك ئالىمى پروفېسسور فىترەت تەرىپىدىن قايتا ئاشكارىلىنىپ جامائەتچىلىككە تونۇشتۇرۇلغان.

1934 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى بۇ نۇسخىنىڭ فاكسىمىلىنى تۇركىيە تىل جەمئىيىتىگە تەقدىم قىلغان. تۇركىيە تىل جەمئىيىتى 1943 ـ يىلى بۇ نۇسخىنىڭ فاكسىمىل نۇسخىسىنى نەشردىن چىقارغان. ئاندىن كېيىن دوكتور رەشىت رەھمىتى ئارات ئۆزۈن يىللىق جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈپ بۇ نۇسخىلارنى تەپسىلىي سېلىشتۇرۇپ، تولۇقلاش بىلەن 1947 ـ يىلى «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ تولۇق مەتىن (تېكىستىنى)نى تراڭسكرىپسىيە بويىچە نەشردىن چىقارغان. 1959 ـ يىلى ھازىرقى زامان تۇركچىسىگە قىلىنغان نەسرىي

تەرجىمىسىمۇ بىللە ئېلان قىلىندى. رەشىت رەھمىتى ئارات تۇزەشكە باشلاپ ئاخىر ئۆمرى يار بەرمىگەنلىكتىن تاماملانماي قالغان. «قۇتادغۇبىلىك» ئىندىكسى (سۆزلۈكى) مۇ تۈرك مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتۇتى تەرىپىدىن تولۇقلىنىپ 1979 ـ يىلى نەشر قىلىندى.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىلى توغرىسىدا، ئەسلى قايسى يېزىق بىلەن يېزىلغانلىق مەسىلىسى بۇ ئەسەر تەتقىقاتىدا تېخىچە ھەل بولماي كېلىۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ بىرى. «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدىكى ئالىملار ئارىسىدا بۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە تۈرلۈك ئىختىلاپلار مەۋجۇت. ئوخشىمىغان پىكىرلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. شۇ دەۋرلەردە قەشقەر ۋە قەشقەر ئەتراپىدا ئىسلام دۇنياسى بىلەن زىچ باغلىنىشقا ئىگە ئىسلام ئەدەبىياتىنىڭ خېلى بۇرۇنلا بۇ جايلاردا ئۆزىگە زېمىن ھازىرلىغانلىقىغا قاراپ «قۇتادغۇبىلىك» نى ئىسلامىيەت مەدەنىيىتى ئەسەرلىرىنىڭ بىرى دەپ قاراش، يەنە بەزىلەر كىتاب يېزىلغان چاغلاردا ئىسلام دىنىنىڭ قاراخانىيلار تەرىپىدىن رەسمىي دۆلەت دىنى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغانلىقىغا ۋە ئەرەب تەسىرىنىڭ كۈچەيگەنلىكىگە قاراپ بۇ كىتابنى ئەرەب يېزىقىدا يازغان دېگەن بۇ پىكىرنى دوكتور رەشىت رەھمىتى ئارات رەت قىلىپ، ئۇ ئىسلامىيەتتىن كېيىنمۇ قاراخانىيلاردا ئەرەب يېزىقى بىلەن بىللە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭمۇ باراۋەر قوللانغانلىقىنى، ھەتتا ھەسەن بۇغرا خان دەۋرىدە يەركەنتتە تۇزۇلگەن مەھكىمە قارارلىرىنىڭمۇ شۇ ئىككى خىل يېزىقتا بولغانلىقىنى، بۇ ۋەسىقەلەرنىڭ بەزىلىرىدىكى شاھىتلارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىدا ئىمزا قويغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. مەھمۇد قەشقەرى قەدىمدىن تارتىپ قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت ئىشلىرىدا ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ قوللىنىلغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن: «قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق

ۋە خەت ـ ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن»①. يەكـەنـدىن 11 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىغا ۋە 12 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغا ئائىت رەسمىي ۋەسىقىلەر ۋە دۆلەت ئىشلىرىغا ئائىت ھۆججەتلەر تېپىلغان. بۇ ھۆججەتلەردە ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ۋە ئەرەب يېزىقىنىڭمۇ قوللىنىلغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. دوكتور رەشىت رەھمەتى ئاراتنىڭ تارىخىي پاكىتلار «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىننى سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قاراخانغا تەقدىم قىلغان دەسلەپكى نۇسخىسىنىڭ قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا، دېگەن.

بۇ ۋەسىقە ھۆججەتلەردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، شۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان ھۆججەتلەر بولغىنىدەك، ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان ئەرەبچە ھۆججەتلەرنىڭمۇ بارلىقى، بۇ ھۆججەتلەرنىڭ بەزىلىرىدە گۇۋاھچى، شاھىتلارنىڭ ئىمزالىرى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغانلىقىنى، دۆلەت ئىشلىرىدا يۈرگۈزۈلىدىغان يېزىقلار ئىچىدە يەنىلا ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

يەنە شۇنداق پاكىتلارنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ نەسرىي مۇقەددىمىسىدە «بۇغرا خان تىلىنچە» دېگىنى بۇ ئەسەرنىڭ شۇ چاغدا قەشقەردە بۇغرا خان تىلى دەپ ئاتالغان خاقانىيە تىلى بىلەن يېزىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنى ئەسىتە تۇتۇش لازىمكى، «قۇتادغۇبىلىك» نى يېزىپ تاماملىغان چاغلاردا قەشقەردە قاراخانىيلارنىڭ بۇغرا قاراخان دۆلىتىنى تەشكىل قىلغان غوللۇق خەلق يەنىلا ئۇيغۇر مىللىتى ئىدى. بۇ ئۇيغۇر مىللىتى قەشقەردە ئاساسىي كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلاتتى. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولغان قەشقەر شەھىرى سىياسىي،

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 11 ـ بەت.

ئىقتىسادىي ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش جەھەتلەردە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن. شۇڭا، قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر تىلى دۆلەت تىلىغا ئايلانغان.

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ماددىي، مەنىۋى تۈرمۇشىغا دائىر مەلۇماتلارنى بەرگەندە ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە بەزى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ شەھەردە ئولتۇراقلاشقانلىقىنى، ئىقتىسادىي تۈرمۇشىنىڭ يۇكسەكلىكىنى، ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئابىدىلەرنىڭ يېزىلىشى مەھمۇد قەشقىرىنىڭ ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلىرىنىڭ فونېتىكا، گراماتىكا قائىدىلىرىنى چۈشەندۈرۈشتە «ئۇيغۇر» سۆزىنى باشقا ئېلىپ تۈركىي تىللىق خەلقلەر دېگەندە «بەزى» ئازچىلىقنى ئىپادىلەيدىغان ئىبارىلەرنى قوللانغانلىقىدىن «بۇغرا خان تىلىنچە» دېگەندە ئاساسەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېغىز سالمىقىنى تۇتىدىغانلىقىنى كۆرۈش قىيىن ئەمەس. يۇقىرىقى پاكىتلار «قۇتادغۇبىلىك» تىلى ئۇيغۇر تىلى، خاقانىيە تىلى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئونتۇرا ئاسىيا ئالتۇن ئوردا ۋە ئىراندىكى بەزى تۈركىي مىللەتلىرىدە 12 ـ ئەسىرگە قەدەر ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ قوللىنىلغانلىقى «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ھەسەن بۇغراخانغا تەقدىم قىلغان ئەسلى نۇسخىسى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان دەپ دەۋەت قىلماقتا. ئەمدى ئەرەب يېزىقى قايسى ۋاقىتتىن باشلاپ ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكەنلىكىگە كەلسەك، بۇ ھەقتە قولىمىزدا ئېنىق مەلۇمات يوق.

يۇقىرىقى تارىخىي پاكىتلارغا قاراپ شۇنى دېمەكچىمەنكى، «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ ئاخىرقى قېتىم ئەرەب يېزىقىدا ئاپتور تەرىپىدىن قەشقەردە يېزىلغانلىقى ھەر ئىككى يېزىقتىكى بىرىنچى قولىيازمىلىرى «يەنە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغانلىقى، بالاساغۇندىن قەشقەرگە كەلگەندە ئۇيغۇر يېزىقىدىن ئەرەب يېزىقىغا ئۆزى كۆچۈرگەن ۋە

تەھرىرلىگەن. »①

«قۇتادغۇبىلىك» تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇغراخان تىلى، يەنى خاقانىيە تىلىدا يېزىلغان ئۇيغۇر بەدئىي ئەدەبىياتىنىڭ يادىكارلىقى ۋە نەمۇنىسى. بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىيەت بايلىقلا ئەمەس بەلكى جۇڭخۇا مىللەتلىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى چاقناپ تۇرغان گۆھەر. بۇ يەردە شۇنى دەپ ئۆتۈش لازىمكى، «قۇتادغۇبىلىك» دۇنياغا تونۇلغاندىن كېيىن دۇنيا ئەللىرىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن ۋە يۇقىرى باھاغا ئېرىشكەن. باشقىلار تەرىپىدىن «قۇتادغۇبىلىك» يېزىلغان بىر مۇقەددىمىدە مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: «چىن ۋە ماچىن ئالىملىرى بىلەن ھېكمەتلىرىنىڭ ھەممىسى شۇنداق دەپ تونۇغانكى، پۈتۈن مەشرىق ۋىلايىتى، پۈتۈن تۈركىستان ئەللىرىدە بۇغرا خان تىلى (خاقانىيە تىلى) ۋە تۈركىي سۆزلەر بىلەن ھېچكىم مۇنداق بىر پايدىلىق كىتابنى يازمىغان. شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئىلىم دۇنياسى بۇ ئەسەرگە ناھايىتى ئېتىبار بېرىشتى. نۇرغۇن ئالىملار بۇ كىتاب تەتقىقاتى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ قىممەتلىك ئۆمۈرلىرىنى سەرپ قىلىشتى. ئۇزۇن ۋاقىت پۈتۈن ئۆمرىنى «قۇتادغۇبىلىك»نى تەتقىق قىلىپ بۇ ساھەدە ھەممىنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر ۋە زور ئىلمىي پائالىيەت بىلەن تونۇلغان دوكتور رەشت رەھمەتى ئارات «قۇتادغۇبىلىك» ئۈستىدە توختىلىپ: «قۇتادغۇبىلىك، تېخى قول تەگمىگەن بىر ئابىدە ھالىتىدە تۇرماقتا» دەپ جاكارلىغان. ئۆزبېكىستان س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن «قۇتادغۇبىلىك»نى نەشرگە تەييارلىغان قېيىم كېرىموپ «قۇتادغۇبىلىك» ئۈستىدە نۇرغۇن چۈشەنچىلەرنى بەرگەندىن كېيىن «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ قىممىتىنى مەۋجۇت نىزاملارنىڭ ھېچبىرى بىلەن ئۆلچىگىلى

① ئەسىر نەچىپ: «قۇتادغۇبىلىك» قولىيازمىلىرىنىڭ «نەمانگان ۋە قاھىرە نۇسخىلىرىدىكى تېكىستى ئۈستىدە تەھلىل».

بولمايدۇ دەيدۇ. «قۇتادغۇبلىك» تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان تەتقىقاتچىلاردىن بىرى تۇركىيەلىك ئالىم ئا • دىل ئاچار «قۇتادغۇبلىك» پازىلداپ تۇرغان كوچىلار بىلەن تولغان بىر شەھەردۇركى، كۆرگەنلەرنىڭ كۆزلىرى قامىشىدۇ. ھەممە كوچىلارنى تاماشا قىلىپ چىقىش تېخى ھېچكىمگە مۇيەسسەر بولغىنى يوق. ھەر كىم ئۆزى كۆرگەن كوچىسىنى تەرىپلەۋاتىدۇ، دېگەن. كونونوف 1983 ـ يىلى ئېلان قىلغان ئىلمىي ماقالىسىدە: «قۇتادغۇبلىك» ئەڭ قەدىمكى بىردىنبىر كونا ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان توپلامدۇر. بۇ داستان ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ جەۋھىرى مۇجەسسەملەشتۈرۈلگەن قامۇستۇر، دېدى. پروفېسسور ئىۋانوف: «قۇتادغۇبىلىك» ئوتتۇرا ئەسىردىكى سان ـ ساناقسىز ئالەمشۇمۇل ئەدەبىي ئەسەرلەر ئىچىدە ماختاشقا ئەرزىيدىغان ئۇلۇغ نەزمى ئەسەر، دەيدۇ. ھەقىقەتەنمۇ «قۇتادغۇبلىك» ئۆزىنىڭ مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، ماتېرىياللارنىڭ موللۇقى، ھەجمىنىڭ چوڭلۇقى، ئالىمنىڭ بىلىمىنىڭ كەڭلىكى قاتارلىق جەھەتلەردە تەڭداشسىز ئەسەردۇر. «قۇتادغۇبلىك» قاراخانىيلارنىڭ گۈللىنىشىنى كامالەتكە يەتكەن (ئىچكى قارىمۇقارشىلىق بىلەن تولغان بولسىمۇ) كۈنلىرى بولۇپ ئىلىم ـ مەرىپەت، مەدەنىيەت ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ياشناپ تەرەققىي قىلغان. ھەر ساھەدە ئالىملار يېتىشىپ چىققان بىر زاماندا يېزىلغان. شۇڭا، قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ پۈتۈن ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان «قۇتادغۇبلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى» تەك زور ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەنلىكى قاراخانىيلار دەۋرىدە مەۋجۇت بولغان مەدەنىي مۇھىتنىڭ مەھسۇلىدۇر. «قۇتادغۇبىلىك» ئاددىي ھالدىلا يېزىلىپ قالغان تارىخ كىتابى ئەمەس، ياكى رايون شەھەرلەرنى تەسۋىرلەيدىغان جۇغراپىيەۋى كىتاب ئەمەس، «قۇتادغۇبلىك» تە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مەركىزىي ئىدىيە قانداق ھاكىمىيەت

تۇتۇش، قايسى يول بىلەن دۆلەتنى باشقۇرۇش، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ژە باشقا تۈركي تىللىق خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئىجتىمائىي هاياتىنى، روهىي قىياپىتىنى، دۇنيا قاراش، ئەخلاق - پەزىلەتلىرىنى، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى سىياسىي قانۇن، پەلسەپىۋى قاراشلارنى چوڭقۇر شەرهلەشتىن ئىبارەت. يۇرتنىڭ ئاۋاتلىقىنى ئادالەت دەپ تونۇغان. ئادالەتنىڭ ئاساسى توغرا قانۇن دەپ بېكىتكەن. بۇ خىل هەقىقەتنى ئوبرازلىق بەدىئىي شەكىل بىلەن يورۇتۇپ بېرىدىغان دۇنياۋى مەشهۇر «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىنى يازغان. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئەهۋالىنى نامايان قىلغان مۇنداق بىر نادىر ئەسەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ جۇملىدىن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىپتىخارىدۇر.

3. «تۈركي تىللار دىۋانى» توغرىسىدا

9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن تارتىپ 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان قاراخانىيلار دەۋرى ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئالاهىدە ئورۇن ئىگىلەيدۇ. 10 -، 11 - ئەسىرلەر قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرى بولۇپ، بۇ دەۋر مەهمۇد قەشقىرىدەك بۇيۇك ئالىملار يېتىشىپ چىققان ژە بىر تۈركۈم ئالىملارنى يېتىشتۈرگەن دەۋر ئىدى. بۇ دەۋردىكى ئەسەرلەردىن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنلىرى ئىچىدە هەر جەهەتتىن ئەڭ قىممەتلىك يەنە بىر ئەسەر «تۈركي تىللار دىۋانى» دۇر.

ئۇلۇغ تىلشۇناس ئالىم مەهمۇد قەشقەرى «تۈركي تىللار دىۋانى» دا ئۆزى ئاساس قىلىپ ئالغان ئەدەبىي تىلنى خاقانىيە تىلى دەپ ئاتىدى. بۇ تىلنى ئەڭ پاساهەتلىك تىل دەپ ئالاهىدە كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. قاراخانىيلار دەۋرىدە قەشقەرنى مەركەز قىلغان كەڭ رايون خاقانىيە ئۆلكىسى دەپ ئاتىلاتتى. شۇ چاغلاردا

قەشقەردە خاقانىيە تىلىنى تەشكىل قىلغان غوللۇق خەلق ئۇيغۇر مىللىتى ئىدى. بۇ مىللەت قەشقەردە كۆچمەنلىكنى تەشكىل قىلاتتى. مۇشۇ زور كۆچمەنلىكنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر تىلى ئاساس قىلىناتتى. شۇڭا بۇ تىل خاقانىيە تىلى، كاشغەر تىلى دېگەن ناملار بىلەن ئاتالدى. مۇشۇ خاقانىيە تىلىنى ئاساس قىلىپ يېزىلغان «تۈركي تىللار دىۋانى» مەملىكىتىمىزدىكى قەدىمكى يادىكارلىقلار ئىچىدە ئەڭ قىممەتلىك بىباھا گۆھەرلەرنىڭ بىرسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركي تىللار دىۋانى» قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ۋە تۈركي تىللىق خەلقلىرىنىڭ قەدىمكى دەۋر مەدەنىيىتى، تىلىنى ئۆگىنىشتە بىزنى ئەڭ باي ئىلمىي ئاساسلار بىلەنلا تەمىنلەپ قالماستىن، يەنە باشقا تۈركي تىللىق خەلقلىرىنىڭ تىلىنى، مەدەنىيىتىنى، ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتىمۇ بىزنى ئەڭ ئىشەنچلىك مەنبەلەر بىلەن تەمىن ئەتكەن، ئەڭ كەڭ ھەم ئەڭ چوڭقۇر مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئىلمىي قىممىتى ئىنتايىن زور بولغان يىرىك ئەسەردۇر. ئۇ جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەن مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا قوشقان شانلىق تۆھپىسىنى چۈشىنىشتە بىباھا تارىخي ھۆججەت.

ئىلىم دۇنياسى «تۈركي تىللار دىۋانى»نى تىلشۇناسلىقتا تەڭداشسىز ئەسەر دەپ ھېسابلىماقتا. «دىۋان» بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىرى تۈزۈلگەن تۈركي تىللار قامۇسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بىزنى ئونتۇرا ئاسىيا ۋە مەملىكىتىمىزدىكى ھازىرقى شىنجاڭ رايونىغا ئالاقىدار ئىنتايىن مۇھىم ماتېرىيال مەنبەسى بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر ئېنسىكلوپېدىيىسى دەپ ئېيتىشقا ھەقلىقمىز.

1) مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ھاياتى ۋە ئۇنىڭ ئەسىرى توغرىسىدا

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ھاياتى ھەققىدە قولىمىزدا ماتېرىيال كەم. ئەمما، ئاپتورنىڭ ئۆزى «دىۋان» نىڭ كىرىش سۆز قىسمى ۋە مۇناسىۋەتلىك جايلىرىدا بەرگەن مەلۇماتلارغا ئىگىمىز. ئاپتور ئۆزىنىڭ ئاتىسى ۋە بوۋىلىرى توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ: «ئەمدى مۇھەممەد ئوغلى ھۈسەيىننىڭ پەرزەنتى مەھمۇدنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغايسىز»①، «... تۈرك ئەللىرىنى سامانىيلار ئوغۇللىرىدىن ئالغان بوۋىمىزنى خەمىر تېكىن دەيدۇ»②. «بارسغان ئەفراسىياپ سالدۇرغان شەھەر، مەھمۇدنىڭ ئاتىسى شۇ شەھەردىن»③ «بارسغان ئەفراسىياپنىڭ ئوغلىنىڭ ئېتى، بارسغان شەھىرىنى شۇ بىنا قىلغان. بۇ مەھمۇدنىڭ ئاتىسىنىڭ شەھىرىدۇر»④. مۇشۇ مەلۇمات بويىچە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بوۋىسى مۇھەممەد ئەسەب جەھەتتىن قارخانىيلار سۇلالىسىدىن يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ مىلادىيە 1056 ـ، 1057 ـ، 1058 ـ يىللىرى تەختكە ئولتۇرغان. 15 يىلدىن كېيىن تەختنى چوڭ ئوغلى مەھمۇدنىڭ ئاتىسى ھۈسەينگە ئۆتۈنۈپ بەرگەن»⑤. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «مەن شۇ تۈركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكرىنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن، جەڭ ئىشلىرىدا ئەڭ ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن» دېيىشى ئۇنىڭ خان جەمەتىدىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بارسغان ئەسلى قاراخانىيلارنىڭ يازلىق پايتەختى بالاساغۇننىڭ يېنىدىكى شەھەر بولۇپ، قاراخانىيلارنىڭ

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم، 1 ـ بەت.
② «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ تۇم، 152 ـ بەت.
③ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ تۇم.
④ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ تۇم، 569 ـ بەت.
⑤ مىرسۇلتان ئوسمانوف: «مەھمۇد قەشقەرى ۋە تۈركىي تىللار دىۋانىدا بايان قىلغان ئەدەبىي تىل ھەققىدە».

مەركىزىي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمال رايونىدىكى سودا مەركىزى ئىدى. بارسغان ئەفراسىياپ ئوغلىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى ۋە ياشىغان زامانى توغرىسىدا «دىۋان» دىكى مەنبەلەر بويىچە مۇنداق دېيىشكە بولىدۇ، ئاپتور «ئاتۇش يېزىلىرىنى قەشقەر ئەتراپىدىكى بىر يېزا» دېگەن ئىبارە بىلەن ئىزاھلاپ، «ئازىيغ (ئەزىغ azik) دېگەن ئىككى يېزىنى تىلغا ئالغاندا ئۇلارنى «ئازىغ» بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى[1]، ئازىغ «ئوپال»[2] ۋە «بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى» دېگەن ئىبارە بىلەن ئىزاھلايدۇ. بۇ بىزگە ئاپتورنىڭ ئۆز يۇرتى توغرىسىدا بەرگەن گۇۋاھلىقى. ئاتۇش ۋە قەشقەردە بۇ يېزىلار ھازىرمۇ مەۋجۇت ۋە مۇشۇ ئىسىملار بىلەن قەدىمدىن تارتىپ ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى دىۋاندا «بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى» دەپ مۇشۇ ئىككى يېزا ئۈستىدە توختالغان ۋە تىلغا ئالغان. مۇشۇ مەلۇماتلارغا قارىغاندا مەھمۇد قەشقەرى ئازىغ كەنتىدە دۇنياغا كېلىپ بالىلىق ۋە ئوقۇش يىللىرىنى ئازىغدا ۋە قەشقەردە ئۆتكۈزگەن. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئوپالدا ۋاپات بولغان. ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى قەدىمدىن تارتىپ مەدەنىيەت بۆشۈكى بولغان قەشقەرنى قەلەم ئىسمى قىلىپ قوللانغان. ئۆز ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قەشقەرى دېگەن تەخەللۇسنى قوشۇپ ئىشلەتكەن. قەشقەر ئۆز دەۋرىدە قاراخانىيلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت يۇرىكى بولغانلىقتىن، شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقە، مەركىزىي ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تۈگۈنى ئىدى. قەدىمكى قەشقەر ئۆزىنىڭ 2500 يىللىق تارىخى داۋامىدا نۇرغۇن ئالىم، ئەدىب ھەر خىل

---

① ھازىرقى ئاتۇش ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە ئازاغ دەپ ئاتىلىدىغان يېزا بار. مەھمۇد قەشقەرى بۇ يېزىنى «بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى» دەپ شەرھلىگەن.

② مەھمۇد قەشقەرى ئوپالنى بىزنىڭ يۇرت دەپ ئىزاھلىغان. بۇ يېزا قەشقەردىن 36 كىلومېتىر غەربىي جەنۇب تەرەپتە بولۇپ، ھازىرغىچە ئوپال دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

پەنلەرنىڭ مۇتەپپەككۇرلىرىنى، رەسسام ـ سازەندىلىرىنىڭ، شۇنىڭدەك پەن ـ مەدەنىيەت ئەربابلىرىنى يارانقان. شۇنداقلا بۇ جايغا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەدەب، ئالىملار توپلانغاندى. 11 ـ ئەسىردە مەشھۇر «تۇركىي تىللار دىۋانى» نىڭ مۇئەللىپى، ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقەرى دۇنياغا كەلگەن. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋان» نى مىلادىيە 1072 ـ يىلى باشلىنىپ 1074 ـ يىلى پۈتۈلۈپ تاماملىغانلىقىغا قارىغاندا ئۇنىڭ 11 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا تۇغۇلغانلىقى ۋە 12 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ۋاپات بولغانلىقىنى تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ. بۇنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

مەھمۇد قەشقەرى قاراخانىيلارنىڭ مەركىزى بولغان قەشقەردە ئاتاقلىق مەدرىسىلەردىن بولغان ساچىيە مەدرىسىسى، يەنى «مەدرىسى ساچىيە» دە ئوقۇپ بىلىم ھاسىل قىلغان، كېيىنكى چاغلاردا باغدادتىكى مەشھۇر كۇتۇپخانىلاردا ئەرەب، پارس ۋە تۇركىي تىللىرىدىكى ئىلمىي ئەسەرلەرنى پۇختا تەتقىق قىلىپ، چوڭقۇر بىلىم ئالغان.

مەھمۇد قەشقەرى ئۆز دەۋرىدىكى تۇركىي تىللارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تارىخىنى پىششىق بىلگەن، جاھان تۇركولوگىيە پېنىگە ئاساس سالغۇچى يىرىك تىلشۇناس. ئۇ تۇركىي تىللارنى پىششىق بىلىپلا قالماي، بەلكى ئۆز دەۋرىدىكى ئالىملارنىڭ بىلىشكە تېگىشلىك ئەرەب، پارس تىللىرىنى ۋە ئەدەبىياتىنى مۇكەممەل ئىگىلىگەن. بولۇپمۇ ئۆز دەۋرىدە قۇرئاننىڭ ۋە ئىسلام پەلسەپىسىنى تولۇق ئىگىلىگەن. ئۇ ئەرەب، پارس تىللىرىنى مۇكەممەل ئىگىلەش بىلەن بىللە ئۇلارنى تۇركىي تىللار بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەتكەن. «دىۋان» دا نۇرغۇن ئورۇنلاردا ئەرەب تىلى، ماقال ـ تەمسىللىرى قاتارلىق تىل پاكىتلىرىنى مىسال كەلتۇرۇشى ئۇنىڭ ئۆز دەۋرىدە يېتىلگەن مەشھۇر ئەرەبشۇناسلاردىن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان»نى يېزىشتىن ئاۋۋال ئىلى دەريا‌سىدىن تارتىپ تاكى ئامۇر دەريا ۋە سىر دەريا ۋادىلىرىغىچە بولغان پۈتۈن ماۋەرائۇننەھرده ۋە ھازىرقى شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىكى ئوغۇز، تۈركمەن، ياغما، چىگىل، قارلۇغ، قىپچاق، باسمىل، چۇمۇل، تۈركەش، ياباقۇ، ئۇيغۇر، قىرغىز، بۇلغار، تاتار، باشقىرت، پەچەنەك قاتارلىق تۈركىي قەبىلىلىرىنىڭ پەرقلىرىنى، تارىخىنى، جۇغراپىيەۋى جايلىشىشلىرىنى، مەدەنىي ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ۋە بولۇپمۇ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قاتارلىقلاردىن توغرا مەلۇمات بەرگەن. قاراخانىيلار تېررىتورىيىسى ۋە بۇ كەڭ تېررىتورىيىدە ياشىغان تۈركىي قەبىلىلىرىنىڭ جايلىشىشى، كۈندىلىك يېمەك ـ ئىچمەك ھاياتى، قەبىلە ـ ئايماقلارنىڭ قەدىمكى ئىسىملىرى، كىيىم ـ كېچىكى، تۇرالغۇ جايلىرى، قوراللىرى، تۈرلۈك ماددىي ـ مەدەنىيىتى ۋە خانلىقلارنىڭ قەدىمكى تۈركچە ئىسىملىرى ۋە ھەربىي تەشكىل ئاپپاراتلىرى، قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ بوۋىلىرىنىڭ ئىسىملىرى، ئۆز نەسەبى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېسىلزادىلەردىن ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇلارنىڭ مۇھىم شەھەرلىرى، ئۇنىڭ بىنا قىلىنىشى، تۈرلۈك قەبىلىلەرنىڭ قوشۇلۇپ ئۇيغۇرلارغا بىر گەۋدە بولۇشىدىكى تارىخىي جەريانلىرى، تۈركىي تىللىق خەلقلىرىنىڭ ياشىغان قەدىمكى ماكانى ۋە زېمىنى، تارىختىكى مەشھۇر دەريا ۋادىلار ۋە تارىخىي شەخسلەر، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى توپلاشتا جاپالىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، دۇنياۋى قىممەتكە ئىگە بولغان بۇ ئالەمشۇمۇل ئەسەرنى مەيدانغا چىقارغان. ئاپتور مۇنداق دەيدۇ: «مەن شۇ تۈركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ماھىر

نەيزىۋازلاردىن بولۇپ تۇرۇقلۇق ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن - ئاخىر كېزىپ چىقتىم. تۇرك، تۇركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلمىغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى. ئۇلارنى پۈختا رەتلەپ، ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم»[1]. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈش مۇمكىنكى، مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان»نى يېزىشتا ۋە تەنقىق قىلىشتا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئەستايىدىللىق بىلەن ئىشلەپ، ئۇنى ئۆزىگە خاس ئالاھىدە بىر خىل ئۇسۇلدا تۈزۈپ چىققان، «سۆزلەرنى جايى جايىغا قويدۇم، تۈتۈقلارنى ئاچتىم، چىگىشلەرنى يەشتىم، ئاخىر بۇ لۇغەت كىتابىنى سەككىز بۆلۈمگە يىغىنچاقلىدىم»[2] دېگىنىگە قارىغاندا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ ئەسەرگە نۇرغۇن يىللار ئىزدەنگەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. شۇنىڭدەك «دىۋان» نىڭ ھەجىمىنىڭ چوڭلۇقى، ئۇنىڭ باشقا ھەر خىل لۇغەت كىتابلارغا ئوخشىمايدىغانلىقى، ئالاھىدە ئۇسلۇب بىلەن تۈزۈلۈشى، مەزمۇنىنىڭ تولىمۇ بايلىقى، سۆزلەرنىڭ ئىخچام ھالدا مىسال، ماقال - تەمسىل، خەلق قوشاقلىرى، دانىشمەنلەرنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرى بىلەن چوڭقۇر ئىزاھلىنىشى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ ئەسەرگە ئىلاۋە قىلغان تۈركىي تىللىق خەلقلىرىنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىنى ئېنىق كۆرسىتىدىغان خەرىتىنىڭ جايلاشتۇرۇلۇشى، بۇ ئەسەرنىڭ يېزىلىشىدىكى تۈپكى مەقسەتكە دائىر «تۈركىي تىلىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئانقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىش ئۈچۈن ...»[3] بۇنى يازدىم. كېيىنكى

---

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 3 - بەت.
② «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 2 -، 3 - بەتلەر.
③ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 2 -، 3 - بەتلەر.

ئەۋلادلارغا «ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس ـ تۈگىمەس بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ ئۇلۇغ تەڭرىگە سېغىنىپ بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «تۈركىي تىللار دىۋانى» (تۈركىي تىللار دىۋانى) دەپ ئات قويدۇم، دېگەنلىكى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى ۋە مۇتەپەككۇرى مەھمۇد قەشقەرى ئالەمشۇمۇل ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى يېزىشتىن باشقا دىۋاندا بەرگەن مەلۇماتلار، «كىتابۇ جاۋاھىرىن نەھۋى لۇغاتىت ـ تۈرك» (تۈركىي تىللار نەھۋىسىنىڭ جەۋھەرلىرى) ناملىق بىر ئەسەرنى يازغانلىقى مەلۇم. ئەپسۇسكى، بۇ كىتاب زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلمىگەن.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» تىلشۇناسلىقنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەشھۇر دەستۇرى بولۇش بىلەن ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۈركىي قەبىلىلىرىنىڭ تىلىنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق، گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە بىزنى ئەڭ مۇكەممەل، ئەڭ باي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. ئۇ تۈركىي تىللارنىڭ دىئالېكتىكىلىق لوگىكىسى ۋە تۈركىي تىللارنىڭ تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىغا ئىنتايىن مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەرەب تىلىدا ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تىل قائىدىلىرى ۋە تىل بايلىقلىرىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغانلىقى ئاپتورنىڭ يېتىشكەن تالانتىنى ئىپادىلىگۈچى ئالامەتتۇر.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تۈركىي تىللارنىڭ تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىغا قوشقان تۆھپىسى توغرىسىدا سوۋېت تۈركولوگى ن. ئا. باسكاكوف «مەھمۇد قەشقەرى تۈركىي تىللار ساھەسىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقاتنىڭ پېشۋاسى» دېگەنىدى. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بىزنى بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىرىكى ئۇيغۇرلارنىڭ جۇملىدىن تۈركىي تىللاردا سۆزلىشىدىغان باشقا خەلقلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىسى توغرىسىدىكى

مەلۇماتلارغا ئىگە قىلىدۇ. بۇ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەتنى تەتقىق قىلىشتىلا ئەمەس، بەلكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئېتنوگرافىيىلىك تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. «دىۋان» دا يەنە شۇ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئۇزۇن تارىخىي جەريانىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ۋە تاماق تۈرلىرى ۋە ئۇنىڭ ياسىلىش تېخنىكىسى، تۇرار جاي، توي ـ تۆكۈن، ئۆلۈم ـ يېتىم، بايرام كۆڭۈل ئېچىش، مەي ئىچىش قائىدە ـ يوسۇنلىرى، بالىلارنىڭ ھەر خىل ئويۇنلىرى بايان قىلىنغان. يەنە نەققاشچىلىق، قۇرۇلۇش تېخنىكىسى، تاشچىلىق، كانچىلىق، چالغۇ ـ ئەسۋابلار توغرىسىدىمۇ تەپسىلىي بايان قىلىنغان. «دىۋان» دا يەنە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تېببىي ئىلمى ۋە تېبابەتچىلىك تارىخى توغرۇلۇق ماتېرىياللار خېلى كۆپ.

مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» دا تۈركىي تىللىق خەلقلەر جايلاشقان تېررىتورىيىنى «دائىرە» دەپ ئاتالغان خەرىتىگە ئېلىپ كۆرسەتكەن. بۇ خەرىتە ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمكى بىردىنبىر مۇكەممەل خەرىتىسى بولۇپ، بۇنىڭدا يەر يۈزى يۇمىلاقلىق ئۇقۇمى بويىچە ئىلمىي سىستېمىغا ئېلىپ سىزىلغان.

مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» دا كالېندارچىلىق ۋە ئاستىرونومىيىگە دائىر مەلۇماتلارنى كېينكى ئەۋلادلارغا قالدۇرغان. مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» دا يىللارنى مۆچەل بىلەن ھېسابلاش ئۇسۇلى ۋە يۇلتۇزلارغا ئات قويۇشنىڭ تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا ناھايىتى قەدىمكى زاماندىلا پەيدا بولغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى بەرگەن.

ئۇ مۇنداق بايان قىلغان: «تۈركىي خاقانلىرىدىن بىرى ئۆزىدىن بىرنەچچە يىل بۇرۇن بولۇپ ئۆتكەن بىر جەڭنى ئۆگەنمەكچى بولغاندا، بۇنىڭدىن ئاشۇ ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن يىلنى ئېنىقلاشتا خاتالاشقان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ خاقان ئۆز

خەلقى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈپ قۇرۇلتايدا مۇنداق دېگەن: «بىز بۇ تارىخنى ئېنىقلاشتا قانداق خاتالاشقان بولساق، بىزنىڭ كېلەچەك ئەۋلادلىرىمىزمۇ شۇنداق خاتالىشىدۇ. شۇڭا بىز ئون ئىككى ئاي ۋە ئاسماننىڭ ئون ئىككى بۇرجىغا ئاساسلىنىپ ھەر بىر يىلغا بىر ئات قويايلى. بىزدىن كېيىن يىل ھېسابى شۇ يىللارنىڭ ئايلىنىشى بىلەن ھېسابلانسۇن. بۇ ئارىمىزدا مەڭگۈ بىر يادىكارلىق بولۇپ قالسۇن». خەلق خاقانىنىڭ بۇ پىكرى ئۇنىڭ «شۇنداق بولسۇن» دەپ ماقۇللىغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خاقان ئۆۋغا چىققان. ھەممە ياۋا ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا قاراپ قوغلاشنى بۇيرۇغان»[1]. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئۆزىنى ئىلى دەرياسىغا ئاتقان ياۋا ھايۋانلاردىن ئون ئىككى خىلى سۇدىن ئۆزۈپ ئۆتكەن. دەريادىن ئەڭ ئاۋۋال ئۆتكىنى چاشقان ئىكەن. شۇڭا، يىل بېشى ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ چاشقان يىلى دېيىلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن سۇدىن ئۆتكەنلەر تۆۋەندىكى تەرتىپ بويىچە ئۇلارنىڭ ھەربىرى بىر يىل ئۇچۇن ئىسىم بولۇپ قالغان[2]. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ كۆرسىتىلىشىچە، ئون ئىككى يىل ئۇچۇن تۆۋەندىكى ئون ئىككى خىل ھايۋاننىڭ نامى قويۇلغان. مەسىلەن، 1 ـ چاشقان يىلى، 2 ـ كالا يىلى، 3 ـ يولۋاس يىلى، 4 ـ توشقان يىلى، 5 ـ بېلىق يىلى، 6 ـ يىلان يىلى، 7 ـ ئات يىلى، 8 ـ قوي يىلى، 9 ـ مايمۇن يىلى، 10 ـ توخۇ يىلى، 11 ـ ئىت يىلى، 12 ـ توڭگوز يىلى، توڭگوز يىلىغا يەتكەندىن كېيىن ھېساب يەنە چاشقان يىلىدىن باشلىنىدۇ. مۇشۇ قائىدە بويىچە قايتىلىنىپ داۋاملىشىۋېرىدۇ. بۇنىڭ ئالتىنسى ئۆي ھايۋىنى، ئالتىنسى ياۋايى ھايۋان. يىللارنىڭ نامىنى بۇنداق ھايۋانلار بىلەن ئاتايدىغان مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىدە يىللار يۇقىرىقى قائىدە بويىچە

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 449 ـ، 450 ـ بەتلەر.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، 450 ـ بەت.

هېسابلىنىدۇ.

پروفېسسور زەكىي ۋەلىدي توغانىڭ ھۆكۈم قىلىشچە، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان رىۋايەتلەردىكى كالېندار يىلىنى مىلادىدىن 2000 يىل بۇرۇن (ھازىرقى كۈندىن تۆت مىڭ يىل بۇرۇن) قوللىنىشقا باشلىغان.

ئۇنداق بولسا مۆچەلنى كىم ئىجاد قىلغان؟ ئۇ قانداق شەكىللەنگەن؟ بۇ مەسىلىلەر يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدىغان مەسىلە.

مۆچەلنىڭ ئىجاد قىلىنىشى توغرىسىدا كۆز قاراشلار ئوخشاش ئەمەس. يەنى تۆۋەندىكىدەك كۆز قاراشلار مەۋجۇت:

گېرمانىيە ئالىمى خرت (1865 ـ 1939) بىلەن فىنلاندىيە ئالىمى ى . ئا. مىككوللا (1664 ـ 1866) مۆچەلنى گرېتسىيىدە پەيدا بولۇپ باكتىرىيە سوغدا ئارقىلىق خىتايغا ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىدۇ. نېمىس ئالىملىرى مۆچەل ئاۋۋال غەربىي ئاسىيادا پەيدا بولۇپ، كېيىن باشقا جايلارغا تارقالغان دەيدۇ. ۋېنگرىيە ئالىمى ئارمىنى ۋامبىرى مۆچەلنى «تاتار مۆچىلى» دەپ ئاتىغان. رۇس ئالىملىرى پ . ك. كاكوسوف بىلەن ن. پ. ئوستروف مۆچەلنى موڭغۇللار ئىجاد قىلغان دەيدۇ. بۇ بىر خىل كۆز قاراش.

فرانسىيە تۈركولوگى، شەرقشۇناس ھەم خەنزۇشۇناس، خەنزۇ مىللىتىنىڭ تارىخى، ئارخېئولوگىيىسى، گۈزەل سەنئەت توغرىسىدا 250 پارچە خەتتىن ئەسەر يازغان چاۋانىپس (1918 ـ 1965) مۆچەلنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە راۋاجلىنىشىنى ئۇزۇن مۇددەت تەتقىق قىلغان ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۇ مۆچەلنىڭ تۈرك، پارس، موڭغۇل، مانجۇ، خەنزۇ، ياپون، تىبەت، ۋېيتنام، كامبۇدژا، تايلاند، چام تىللىرىدىكى نامىلار ۋە مەنبەلەردىن تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئاخىرىدا مۆچەلنى قەدىمكى تۈرك خەلقى ئىجاد قىلغان دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن. «فرانسوس

گ. پ سىريوچېنكومۇ ئۆز تەتقىقاتى ئارقىلىق مۆچەل تۈرك خەلقلىرىدىن چىققان» دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن①.

روس ئالىمى س. ئو. ئىۋانوف بولسا مۆچەلنى خەنزۇلار ئىجاد قىلغان دەپ قارايدۇ. بۇ 3 ـ قاراش.

1 ـ قاراش توغرىسىدا شۇنداق دېيىش مۇمكىن، گرېتسىيىنىڭ قەدىمكى تارىخي ماتېرىياللىرىدا ھېچقاچان مۆچەل ھېسابى ئۇچرىغان ئەمەس. بىرونىنىڭ بايان قىلىشچە، غەربىي ئاسىيا خەلقىنىڭ قەدىمكى تارىخىدا مۆچەل ھېسابى بولمىغان. موڭغۇل، تاتار بۇلار تۈرك تىل سىستېمىسىدىكى خەلقلەر بولۇپ، موڭغۇللار مۆچەل ھېسابىنى 1027 ـ يىللىرىدىن تارتىپ قوللىنىشقا باشلىغان.

زادى مۆچەلنىڭ ئىجادچىسى خەنزۇلارمۇ ياكى تۈرك خەلقلىرىمۇ؟

خەنزۇلار ئىجاد قىلغان دېگۈچىلەر ـــ خەنزۇلارنىڭ ئاتمىش يىللىق دەۋر ھېسابى يىلنامىسى جۈڭگودا شىيا ـ شاڭ (مىلادىدىن 21 ـ 16 ـ ئەسىر ئىلگىرى) سۇلالىسىدىن تارتىپ بار بولغان دېيىشى ئىككىنچى جۈڭگونىڭ خەنزۇلار رايونىدا تېپىلغان ئاسار ئەتىقىلەر ئىچىدىن 12 ھايۋاننىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن مېدال، ئەينەك بۇيۇملار چىققان. ئەمما، خەنزۇلارنىڭ 60 يىللىق يىلنامىسى ئەسلىدە ئاسمان غوللىرى بىلەن يەر تومۇرلىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، 12 مۆچەل بۇنىڭدا يوق ئىكەنلىكىگە خەنزۇ تارىخچىلىرىمۇ ئىقرار. يەنە بىر تەرەپتىن تارىخي ئاسار ئەتىقەدىكى مۆچەل بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بۇيۇملار ئوتتۇرا ئەسىرگە ئائىت نەرسىلەر بولۇپ، بۇ مەزگىلدە مۆچەل ئاللىقاچان تۈرك خەلقلىرى ئارىسىدا مۇنتىزملىشىپ بولغانلىقىغا ناھايىتى ئۇزۇن ۋاقىت بولغان.

---

① م. ئىسھاقبايوف: «قازاقنىڭ قەدىمكى كالېندارى» دېگەن ئەسىرىدىن.

كالېندار يىل ھېسابى دېگەنتى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ساقىش» دەپ ئاتىغان. ھازىرغىچە تېپىلغان ئەڭ قەدىمكى تۈرك مىللەتلىرى تارىخىغا ئائىت يادىكارلىقلاردىن باشلاپ «12 مۆچەل» يىل ھېسابى، يەنى ھايۋانلار كالېندارى ئىشلىتىلگەن.

10 ـ ئەسىرلەردە ئىسلام دىنىنىڭ كىرىشى بىلەن ئۇيغۇرلار «ھىجرىيە» يىلنامىسىنى قوبۇل قىلغان. 13 ـ، 14 ـ ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى خرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرىدىن «ئالېكساندىر ئىراسى» مۇ قوللانغان. ئۇيغۇرلاردىمۇ شۇ خىل يىلنامىلەر قوللىنىلغان مەزگىللەردىمۇ ئۇيغۇرلار يەنىلا 12 مۆچەل ھېسابىنى قوشۇپ ئىشلىتىپ كەلگەن ۋە تارىخىي مەنبەلەردە ئىز قالدۇرغان. مەھمۇد قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت ـ تۈرك» دىكى مۆچەل ھەققىدىكى بايان تۈركىي تىللار مۇتەخەسسىسى م. شاكىر، ئولگوتاشىرنىڭ «قەشقەرلىك مەھمۇد» ناملىق ئەسىرىدىكى بايانلار مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئېيتقىنىغا ئوخشاش بولۇپ، تارىخىي يادىكارلىقلاردىكى مۆچەل ھېسابى بىلەن خاتىرىلەنگەن يىللار ناھايىتى ئېنىق. تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەزەلدىن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. شۇنىسى ئېنىقكى، يېزىق يوق دەۋرلەردە يىلنى ھايۋان ھېسابى بىلەن بەلگىلەپ شۇ ئارقىلىق ئۇنى ئەستە تۇتۇش، خاتىرىلەش ۋە ھېسابلاشمۇ شۇنداق مۇھىتتا پەيدا بولغان. ئۇنىڭدىن قالسا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىدا 12 مۆچەل ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان، كەڭ ئۆزلەشكەن. مۇشۇنىڭغا قاراپ مۆچەل تۈرك تىل سىستېمىسىدىكى خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان دېگەن خۇلاسىگە كېلىشى مۇمكىن. مۆچەل ھېسابىنىڭ تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە قوللىنىشىغا باشلىغانلىقىغا ناھايىتى ئۇزۇن ۋاقىت بولغانلىقىدا شەك يوق. لېكىن دەل قايسى ۋاقىتتىن تارتىپ باشلانغان؟ بۇنىڭغا دەمالىق جاۋاب بېرىش تەس. شۇنىسى مەلۇمكى، 732 ـ يىلى ئۆلگەن

تۇرك خانزادىسى كۆل تېكىن قەبرىسىدىكى مەڭگۈ تاشقا ئويۇلغان يېزىق ئىچىدىكى يىللارنىڭ مۆچەل ھېسابى بىلەن خاتىرىلىنىشىگە قارىغاندا بۇ خىل يىلنامە تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا ئاللىقاچان مۇنتىزىملىشىپ بولغان. مەنبەلەردىن قارىغاندا خەنزۇلارغا مۆچەل ھېسابى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە تۈركىي مىللەتلىرىدىن كىرگەن بولسا كېرەك. ياپونىيە ۋە باشقا ئاسىيا ئەللىرى مۆچەل ھېسابىنى جۇڭگودىن ئالغان. موڭغۇللاردا 1027 ـ يىللىرىدىن تارتىپ مۆچەل قوللىنىلىشقا باشلىغان. مۆچەل ھېسابى بۇنىڭدىن 3 ـ 4 مىڭ يىل ئىلگىرى پەيدا بولغان بولۇپ ئۇزاق ئۆتمۈشنىڭ سىنىقىدىن ئۆتۈپ نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈش ئارقىلىق مىلادىيەنىڭ بېشىدا تۇراقلاشقان.

مەھمۇد قەشقەرى ھەم ئولگوتاشىرنىڭ رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، قەدىمكى تۈرك خاقانى يىللارنى ھەم بولۇپ ئۆتكەن مۇھىم ۋەقەلەرنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن مۆچەلدىكى ھايۋانلارنىڭ ئاتىلىشى بىلەن يىللارغا نام بېرىش ئۇسۇلىنى ئىجاد قىلغان. بۇ يىلنامىنىڭ پەيدا بولۇشى تۈركىي مىللەتلىرىنىڭ قەدىمكى تۇرمۇش شارائىتىدىن قارىغاندا ئەمەلىيەتتىن ئانچە يىراق تەسەۋۋۇر ئەمەس. يىل ـــ ۋاقىت ھېسابىدىن ئازغىنە قالماسلىق ئۈچۈن يىللانى ھايۋانلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىغان. خۇلاسىلىگەندە تۈركىي تىللىق مىللەتلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلاردا 12 مۆچەل ئەڭ بۇرۇن قوللىنىلغان.

2) مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى يازغان ۋاقتى

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى يېزىش ئۇستىدە توختىلىپ «بۇ كىتابنى ھىجرىيە 464 ـ يىلى جەمادىل ئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا يېزىشقا كىرىشىپ، تۆت قېتىم كۆزدىن

كەچۈرۈپ، ئوبدان تەھرىرلەپ چىققاندىن كېيىن 466 - يىلى ھىجرىيىدە تاماملىدىم» دەيدۇ. ئاپتورنىڭ مۇشۇ سۆزىدىن قارىغاندا «دىۋان» نىڭ 1 - نۇسخىسى ھىجرىيىنىڭ 464 - يىلىدىن 466 - يىللىرى (مىلادىيە 1072 - 1074 - يىللىرى) دا يېزىلغان بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 467 - يىلى (مىلادىيە 1075 - يىلى) دا قايتا كۆزدىن كەچۈرۈلۈپ پۈختا تەھرىرلەنگەندىن كېيىن باغدادتىكى ئابباسىيلار خەلپىلىكىنىڭ 27 - خەلپىسى بولغان ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا تەقدىم قىلىنغان.

3) مەھمۇد قەشقەرىنىڭ باغدادقا بېرىشى توغرىسىدا

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ باغدانقا بېرىشىدىكى سەۋەبلەر توغرىسىدا تەتقىقاتچىلار ئارىسىدا ھازىرغىچە ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراشلار مەۋجۇت. قاراخانىيلار تارىخىنى ئۇزۇن تەتقىق قىلغان گېرمانىيە ئالىمى پېرتساك: مەھمۇد قەشقەرىنىڭ باغدادقا نېمە سەۋەب بىلەن كۆچۈپ كەلگەنلىكى پەقەت ئاشكارىلانمىغان. تۈرك ئەللىرىدە ئېلىپ بارغان نۇرغۇن ساياھەتلىرىنىڭ سەۋەبلىرى سۆزلەنمىگەن. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ باغدادقا بېرىشىدىن ئىلگىرىكى ۋەقەلەر تولۇق ئېچىلمىغان، دەپ قارايدۇ.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، سالچۇقىيلار دەۋرىدە باغداد ئەرەبلەر بىلەن ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈرك خەلقلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئۆزئارا ئۆچرىشىدىغان ۋە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزى بولغانلىقى ئۈچۈن، سىياسىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش ۋە بىرەر مەرتىۋىگە ئېرىشىش ئارزۇسىدا بولغانلارنىڭ باغداد ۋە مىسىرغا كۆچۈپ بارغىنىدەك ئىدىم - پەن بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئارزۇ قىلغانلارنىڭمۇ مەدەنىيەتنىڭ مەركىزى بولغان جايغا بېرىشى تەبىئىي ئەھۋال ئىدى.

شۇ دەۋرلەردە باغدادتىن باشقا بۇخارا، قاھىرە ۋە شام قاتارلىق بىرمۇنچە شەھەرلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار باغدادتەك ئەھمىيەتلىك ئەمەس ئىدى.

باغدادقا توپلانغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەرەب دۇنياسىغا نىسبەتەن مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەسىرى كۈچلۈك بولغانلىقتىن پۈتۈن سىياسىي، ئىلمىي پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسىدىگۈدەك ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈرك خەلقلىرىنىڭ قولىدا ئىدى.

مەھمۇد قەشقەرى باغدادقا بارغان ۋاقىت سالچۇقىيلار خاندانلىقى (1031 ـ 1157) مەلىك شاھنىڭ تەختتىكى ۋاقتى بولۇپ، ئۇنىڭ خوتۇنى تۈركان خاتۇن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خانى تابغاچ بۇغراخاننىڭ قىزى ئىدى. تۈركان خاتون رەسمىي سىياسىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان. ۋىلايەت دەرىجىلىك ئورۇنلارغا كۆپىنچە تۈركلەردىن ۋالىي دەرىجىلىك ئەمەلدارلار تەينىلىنەتتى. بۇنداق ئوبيېكتىپ سەۋەب تۈپەيلىدىن تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە تېخىمۇ يېقىنلىشىش ۋە ئۇلار بىلەن ياخشى ئۆتۈش نىيىتىدە بولغانلارنىڭ ھەممىسى ۋە ئەرەب تىلىدا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ئۇچۇن تەبىئي ھالدا خاقانىيە تىلىنى ئۆگىنىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلدى.

تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، قاراخانىيلار سۇلالىسىدە ھىجرىيە 447 ـ، 448 ـ يىللىرى (مىلادىيە 1056 ـ، 1057 ـ يىللىرى) سىياسىي ئۆزگىرىش يۈز بەردى. قاراخانىيلار خانى سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپ ئۆزىنىڭ ئىنىسى ھەم خانلىق شېرىكى بولغان مۇھەممەد ئىبنى يۈسۈپكە قارشى سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ، دۆلەت ھوقۇقىنى ئۇنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان. ئىككى ئوتتۇرىدىكى جەڭدە ئارسلان خان سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپ مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشىدۇ. بۇغرا خان مۇھەممەد ئىبىن يۈسۈپ ئۇنى زىندانغا تاشلاپ، دۆلەت ھوقۇقىنى قولىغا ئالىدۇ. بۇ

توغرىدا يەنە ئىبنۇل ئەسىرنىڭ يازغان «تارىخىي كامىل» ناملىق مەشھۇر ئەسىردە مۇنداق بىر مەلۇماتنى بايان قىلىدۇ: «15 ئايدىن كېيىن بۇغرا خان مۇھەممەد ئىبىن يۈسۈپ چوڭ خاقان (ئارسلان خان) بولۇپ دۆلەت ھوقۇقىنى چوڭ ئوغلى ھۈسەين چاغرى تېكىنگە تۇنقۇزدى. ئۇنى قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ نامزات خانى دەپ ئېلان قىلدى. لېكىن، بۇغرا خانىنىڭ (ئارسلان خان مۇھەممەد ئىبىن يۈسۈپنىڭ) ئىككىنچى خوتۇنىدىن تۇغۇلغان كىچىك بىر ئوغلى بار ئىدى. بۇ خوتۇن ھۈسەين چاغرى تېكىنىنىڭ نامزات خانلىققا تەيىنلەنگەنلىكىگە نارازى بولۇپ بۇغرا خان (سۇلايمان ئىبن يۈسۈپ) غا قەست قىلدى. ئۇنى ۋە پۇتۇن بىر ئائىلىنىڭ بىرنەچچە ئەزاسىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ قېرىندىشى ئارسلان خان ئىنىسى قادىرخان (سۇلايمان يۈسۈپ) نىمۇ بوغۇزلىۋەتتى. مەھمۇد ئىبن ھۈسەين يەنە مەھمۇد قەشقەرى مۇشۇ قىرغىنچىلىقتىن ئامان قالغان بىرقانچە كىشىنىڭ بىرسى ئىدى. ئۇ بۇ ۋاقىتتا قېچىپ چىقىپ ئۆز ساياھىتىنى باشلاپ بۇ سەپىرىدە ئۆزى ئېيتقاندەك بىر نەچچە يىللار جاپا ـ مۇشەققەت چېكىپ، تۈركىي قەبىلىلىرىنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى كەزگەن. بۇنى ئۆزىنىڭ تۈركىي تىللارنى تەتقىق قىلىشى ئۈچۈن ياخشى پۇرسەت دەپ ھېسابلىغان»①. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىغا ئىشەنچلىك سادىق بولۇپ كەلگەن ھەر ساھەدىكى كىشىلەر ۋە ئەرباب ـ ئەمىرلەرنىڭ قوللىشى بىلەن تۈرك يۇرتلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى ۋە ئۇلار ئاپتونومىنىڭ تەكشۈرۈشىگە ئىمكانىيەتنىڭ بارچە شەرت ـ شارائىت يارىتىپ بەردى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلدى.

---

① مىرسۇلتان ئوسمانوۋ: «مەھمۇد قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بايان قىلىنغان ئەدەبىي تىل ھەققىدە» ناملىق ئىلمىي ماقالىسىدىن.

ئاخىردا سەلچۇقىيلار خاندانلىقىنىڭ سۇلتانى مەلىك شاھنىڭ ئايالى قاراخانىيلار سۇلالىسىدە مەھمۇدنىڭ ئاتىلىرى بىلەن نەسەبداش بولغان تۇركان خاتۇننىڭ قېشىغا سالامەت يېتىپ بارغاندىن كېيىن تۇركان خاتۇننىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن بۇ ئالەمشۇمۇل نادىر ئەسەرنى تاماملاپ، خەلىپىگە تەقدىم قىلىشقا مۇۋاپىق بولغان. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى شانلىق مەدەنىيەتنىڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەمۇنىلىرىدىن بىرى ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئەسكەرتىشچە، ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر ئالىملىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن خەۋەردار بولغان. مەسىلەن، ئۇ «دىۋان» دا ئەبۇ بەكرى قەففال شاشىنى، چۇچۇ ئىسىملىك مەشھۇر شائىرلارنى ئەسلەپ ئۆتكەن.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» تىلشۇناسلىق كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان ئەڭ مۇكەممەل ئەسەر بولسىمۇ، لېكىن شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇنىڭغا ھەممە ساھەدىن مەلۇمات بېرىلىپ ناھايىتى كەڭ مەزمۇنلار بىلەن بېيىتىلغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» بىزگە قاراخانىيلار ئەدەبىياتى توغرىسىدا ئىنتايىن مول ياخشى مەلۇمات بېرىدىغان مەنبەلەردىن بىرىدۇر. ئۇنىڭدا ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشى، مەدەنىي ھاياتىنى، كۆرەش پائالىيىتىنى، ئەقىل - پاراسىتىنى ئىنچىكە ۋە ئەتراپلىق بايان قىلغان. 242 پارچە (1 - تومدا 117 پارچە، 2 - تومدا 48 پارچە، 3 - تومدا 77 پارچە) ئەدەبىي پارچە ۋە تۈرك خەلقلىرىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان 200 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر قوشاق، تەمسىل، ھېكمەتلىك سۆزلەر كىرگۈزۈلگەن.

يەنە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاقانىيە تىلىدىن باشقا تۈركىي تىللارغا خاس بولغان قەبىلىۋى سۆزلەردىن 500 گە

يېقىن سۆزنى كۆرسەتكەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى» غا كىرگۈزۈلگەن شېئىر، قوشاق، تەمسىل، ماقالىلەر تىل گۈزەللىكى، رەڭدارلىقى، يېقىملىقلىقى ۋە مەزمۇنىنىڭ مۇللىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئاستىرونومىيە خېلىلا تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئاسماندىكى سەييارلارنىڭ ئورۇنلىشىشىنى تەنقىق قىلىش باشلانغان. شۇ چاغدىكى ئاستىرونوملار ناھايىتى نۇرغۇن يۇلتۇزلارغا ئىسىم قويۇپ، بىزنى ئاسمان جىسىملىرى توغرىسىدا يېڭى مەنبەلەر بىلەن تەمىنلىگەن.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاراخانىيلار دەۋرىدە بىزگە قالدۇرۇلغان مەدەنىي مىراس بولۇپلا قالماستىن، ئېلىمىزدە ياشىغۇچى باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تىلىنى، تارىخىنى، مەدەنىيىتىنى، ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتىمۇ بىزنى ئەڭ ئىشەنچلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن بىباھا خەزىنە. ئۇ كەڭ ھەم چوڭقۇر مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئىلمىي قىممىتى ئىنتايىن زور يىرىك ئەسەر بولۇش بىلەن يۈكسەك ئورۇندا تۇرۇشقا ھەقلىق.

4. «ئەتەبەتۈل ـ ھەقايىق» توغرىسىدا

قاراخانىيلار دەۋرىدە يېزىلغان «قۇتادغۇبلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى» تىن باشقا يەنە ئۆزىنىڭ چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلىرى بىلەن پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا مەشھۇر بولغان نادىر ئەسەر «ئەتەبەتۈل ـ ھەقايىق» نى مىسال قىلىش مۇمكىن.

«ئەتەبەتۈل ـ ھەقايىق» نىڭ ئاپتورى ئەھمەد يۈكنەكى 12 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى ياشىغان ئۇيغۇر ئەدىب. ئۇنىڭ بۇ ئەسەرنى يازغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس.

ئەمما، ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرىدىن قارىغاندا، بۇ ئەسەرنى قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يېزىلغان، دەپ تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى ئاساسىدىكى ۋەز ـ نەسىھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ ئەسەر جەمئىي 14 باب 484 مىسرادىن تەركىب تاپقان.

ئالدىنقى بەش باب 11 بوغۇمدىن تۈزۈلگەن مەسنەۋى (ھەر بىر كۇپلېتى ئىككى مىسرالىق شېئىر)، كېيىنكى توققۇز بابنىڭ ھەر بىر مىسراسى 11 بوغۇمدىن تۈزۈلگەن. 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ مىسرالىرى قاپىيەلىشىپ كېلىدىغان رۇبائىي شەكلىدە يېزىلغان. كېيىن دۇنيا ئالىملىرىدىن بىرقانچىلىرى ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىپ، باشقىلارنىڭ ئىلاۋە قىلغان مىسرالىرىنى قوشقاندا بۇ ئەسەر جەمئىي 512 مىسرادىن تەركىب تاپقان داستان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىققان.

«ئەتەبەتۈل ـ ھەقايىق» ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر تىلى تارىخىنى تەتقىق قىلىش ھەمدە قەدىمكى دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەمىر ئارسلان خوجا قاراخان تەرىپىدىن بۇ ئەسەرگە يازغان ئىلاۋىدە ئەسەرنىڭ قەشقەر تىلى، يەنى «خاقانىيە تىلى» دا يېزىلغانلىقى ئېيتىلغان. «ئەتەبەتۈل ـ ھەقايىق» نىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» كە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، بۇ ئەسەر چاغاتاي تىلى (چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى) بىلەن يېزىلغان. بۇ ئەسەر ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە تۈركىي تىللار ئىچىدە تۇنۇقان ئورنىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن، بىزنى قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

«ئەتەبەتۈل ـ ھەقايىق» نىڭ بىزگە ھازىرغىچە مەلۇم بولغىنى ئۈچ خىل قولىيازما نۇسخىسى بولۇپ، بىرىنچىسى

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن. بۇ مىلادىيىنىڭ 1444 - يىلى زەينۇل ئابدىن، سۇلتان بەخت ھۈسەين قاتارلىقلار تەرىپىدىن سەمەرقەندتە كۆچۈرۈلگەن. ھازىر ئىستانبۇلدىكى ئايا سوفىيا مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ئىككىنچىسى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئەرەب يېزىقىدا قۇرمۇ قۇر پاراللېل قىلىپ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى بولۇپ، ئابدۇل رەزاق قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئىستانبولدا كۆچۈرۈلگەن. بۇ نۇسخىدىمۇ ئىستانبولدىكى ئايا سوفىيا مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ئۈچىنچىسى يالغۇز ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى بولۇپ، بۇمۇ ئىستانبولدا كۆچۈرۈلگەن. بۇ نۇسخىنىڭ كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى ۋە كۆچۈرگەن كىشىنىڭ نامى تېخى ئېنىق ئەمەس. ھازىر بۇ نۇسخىمۇ ئىستانبولدىكى توپقاپى ساراي كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا.

6-باب قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ يىمىرىلىشى

قاراخانىيلار سۇلالىسى مىلادىيە 9 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 13 - ئەسىرگىچە قەدەر ھۆكۈم سۈرۈپ مىلادىن 1222 - يىلى يىمىرىلدى.

قاراخانىيلار سۇلالىسى فېئوداللىق تۈزۈمىدىكى ئۇيغۇر ئىسلام خانلىقى. قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر مەملىكىتىمىز تارىخىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە دەۋردۇر. يېغىپ ئېيتقاندا ئۇ قاراخانىيلار زېمىنىدە ياشىغان ئۇيغۇر، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنى، بولۇپمۇ قاراخانىيلار سۇلالىسى يۇقىرىقى چىندىن خەزەر دېڭىزىغىچە بولغان كەڭرى زېمىننى بىرلىككە كەلتۈرۈش، گۈللەندۈرۈشتەك تارىخىي ۋەزىپىنى ئۆتىگەن. بىرقانچە ھاكىمىيەتلەرنى ۋە بىرقانچە قوۋملەرنى قاراخانىيلار دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ بىرلىككە كەلگەن قۇدرەتلىك قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇردى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا ۋە مەدەنىيىتىنى يۇكسەك دەرىجىدە ئالغا سۈرۈپ، يېڭى بىر ئىسلام مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈردى. كەڭ تېررىتورىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۆز دائىرىسىدىكى رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ھاكىمىيەتنى مەركەزلەشتۈرۈپ، باشقۇرۇش تۈزۈمى بىلەن يەرلىك باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. خان ئۆزىگە قاراشلىق يەرلەرنى ئۆز پەرزەنتلىرىگە بۆلۈپ بەردى. ئوتتۇرا ئاسىيا، ماۋەرائۇننەھر ۋە

يەتتە سۇ قاتارلىق جايلاردىكى ئىلىك خانلار، ئەمىر، بەگلەر ئەپلىك جۇغراپىيەۋى شارائىتتىن پايدىلىنىپ، تەپرىقىچىلىك ھەربىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلاز ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بولۇۋېلىپ، ئۆز مەيلىچە ئىش قىلىدىغان، بىر - بىرى بىلەن دۇشمەنلىشىدىغان بولدى. ئۆزئارا نىزا - ماجىرالىرى كۆپەيىپ كەتتى.

نەتىجىدە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا كۇندىن - كۇنگە چۇشكۇنلىشىش، پارچىلىنىش كۇچەيگەن. بىر - بىرىنى ئۆلتۇرۇش ماجىرالىرى، ئۆزئارا ئۇرۇش ماجىرالىرى كۆپەيگەن. دۆلەتنىڭ ئەھۋالى يامانلاشقان. بۇنىڭ بىلەن خاندانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپ زىددىيەتلىرى كۇچەيدى. ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۇرەش — فېئودالىق تۇزۇمنىڭ ئاساسلىق بەلگىسى① ئەمگەكچى خەلقلەر بىلەن ھۆكۇمران سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ، كېلىشتۇرگىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتتى.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۇش كېرەككى، قاراخانىيلار خانلىقى فېئودال - ئاقسۆڭەك خانزادىلەر ۋە دىنىي يۇقىرى قاتلام ۋەكىللىكىدىكى ھاكىمىيەت بولغاچقا، بۇ خانلىق ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدايتتى. بۇ ھال قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مۇستەھكەم بولماسلىقىغا، بۆلۈنۈشى ۋە ئاجىزلىشىشىغا سەۋەب بولدى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ھەرقايسى جايلاردا خەلق قوزغىلاڭلىرى كۆتۇرۇلدى. قاراخانىيلار سۇلالىسى دەل شۇنداق خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا ئاجىزلىشىپ يىمىرىلىشىگە يۇزلەنگەندى.

---

① ستالىن: «دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم» ئەسىرىدىن.

1. قاراقىتانلارنىڭ بېسىپ كىرىشى

خەنزۇچە تارىخ كىتابلاردا غەربىي «لىياۋ» دەپ ئاتالغان قاراقىتانلار (ئەسلىدە «قاراقىتان» بولۇپ بىز ئادەت بويىچە قارا خىتاي دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.) موڭغۇلارنىڭ مەخپىي تارىخىدا «karakitay»[1] دەپ ئېلىنغان. قاراقىتانلار مىلادىيە 1124 ـ يىللىرى جىن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا زاۋاللىققا يۈزلەندى. بۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا قاراقىتانلاردىن يوللىغ تاشىن دېگەن بىر ئاقسۆڭەك بىر قىسىم ئادەملەرنى باشلاپ غەربىي شىمال تەرەپكە قېچىپ كەلدى. ئۇ ئاخىر بۇ رايونغا بېسىپ كىرىپ، بۇ جايدا (لىياۋ) خانلىقىنى قۇرۇپ، ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى. بۇ خانلىق ئىسلام تارىخىدا قاراقىتانلار دەپ ئاتالدى. يەرلىك خەلقلەر قاراقىتانلارنىڭ خاقانى يوللىغ تاشىننىڭ ھۆرمەت نامىنى گورخان (خانلارنىڭ خانى ياكى بۈيۈك خان دېگەن مەنىدە)[2] دەپ ئاتايتتى. ئۇ ئىلگىرى ـ ئاخىر ئۇرخۇن دەريالىرى بويىدىكى خاتۇن شەھەرگە ئۇندىن كېيىن غەربىي شىمالغا يۆتكىلىپ، يەنسەي ۋادىلىرىدىكى قىرغىز رايونىغا باردى. قىرغىزلار ئۇنى يەنسەي ۋادىسىدىن ھەيدەۋەتكەندىن كېيىن ئۇ يەنە جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ بەشبالىققا كېلىپ ئورۇنلاشتى. يوللىغ تاشىن جىن سۇلالىسىدىن قىساس ئېلىش ۋە قاراقىتان خانلىقىنى قايتا قۇرۇش مەقسىتىدە بۇ جايدا كېڭەش قۇرۇلتاي ئېچىپ، نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۆزىگە قوشۇپ، 40 مىڭدەك ئادەم توپلىدى. ئۇ غەربىي رايونغا ئېچكىرىلەپ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئىمىل دەريالىرى بويىغا يېتىپ كەلدى. كېيىنچە چۆچەك رايونىغا كېلىپ ھەربىكەتلەندى.

---

① «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى، 95 ـ بەت.

② «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 95 ـ بەت.

ئۇنىڭدىن كېيىن قوجۇ خانلىقى (ئۇيغۇر ئىدىقۇت) چېگراسىغا قەدەر بېسىپ كىردى. جىن سۇلالىسى مىلادىيىنىڭ 1129 - يىلى يوللىغ تاشىنىڭ قايتا تېرىلىشى ئۈچۈن ھەربىر قىلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنىڭغا ئۇزۇل - كېسىل زەربە بەرمەكچى بولۇپ، غەربىي رايونغا قوشۇن ئەۋەتكەندە قاراقىتانلار بۆلۈنۈپ قېچىپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قاراخانىيلار دائىرىسىدىكى يەتتە سۇغا يېقىن كەلگەندە، شىمالىي ئىلىك خان تاغ يوللىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش، چېگرانى قوغداش ۋەزىپىسىنى يۈكلەش شەرتى بىلەن ئۇلارغا يەر، سۇ كۆرسىتىپ بەردى ۋە مەلۇم دەرىجىدە خىزمەت ھەققى بەردى. ئەينى ۋاقىتتا بۇلارنى مۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى مەقسەت قارلۇق، قىپچاق، قانقىل قاتارلىقلارنىڭ قاراخانىيلار دۆلىتىدىكى ھاكىمىيىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشىگە تاقابىل تۇرۇش ئىدى. قاراقىتانلارنىڭ يەنە بىر قىسمى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مەركىزى قەشقەر چېگراسىغا بارغاندا، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى ئۇلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ ھەيدىۋەتتى.

يەتتە سۇ ھاكىمى (تارىخىي كىتابلاردا قايسى ئىلىك خان ئىكەنلىكى ئېيتىلمىغان) قاراقىتانلارنى ئىسلام دىنىغا كىرىشنى زورلىغاندا قاراقىتانلار رەت قىلدى ۋە ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ساقلاپ قېلىش ھېسابىغا ئىلىك خان تەرىپىدىن قويۇلغان ھەممە تەلەپلەرنى ئىجرا قىلىپ، خانغا تولۇق بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى (ئۇلارنىڭ ئېتىقاد قىلغان دىنى مانى دىنىمۇ ياكى خرىستىئان دىنىمۇ ھازىرچە ئىسپاتلاش قىيىن). ئەمما قاراقىتانلار ماكانلىشىپ بولغاندىن كېيىن چېگرا مۇداپىئەسىنى قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، ئىچكى جەھەتتىن كۈچ توپلاپ قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش سۇيىقەستىنى پىلانلىدى.

مىلادىيە 1137 - يىلى قارلۇقلارنىڭ شىمالىي ئىلىك خانغا

قارشى قوزغىلىڭى پارتلىغاندا قاراقىتانلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، شىمالىي ئىلىك خانغا قارشى پىتنە قوزغاپ، ئۇنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، بالاساغۇننى ئىشغال قىلدى. بۇ ۋاقىتتا مۇھەممەد ئىبن سۇلايمانىڭ ئۇچىنچى ئوغلى مەھمۇد قاراقىتانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، خوجەنتكە يېقىن جايدا مەغلۇپ بولۇپ سەمەرقەندكە قاچقان. مەلۇم ۋاقىتلاردىن كېيىن مەھمۇد بىلەن قارلۇقلار ئوتتۇرىسىدا كېلىشمەسلىك پەيدا بولۇپ، سەنجەرنىڭ ياردەمىنى تەلەپ قىلدى. قارلۇقلار ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋۇجۇدقا كەلگەن يېڭى كۈچ قاراقىتانلاردىن ياردەم تەلەپ قىلغان① . شۇنداق قىلىپ سەمەرقەند ئەتراپىدىكى كاتتۇان بوز قىرىدا بۇيۇك سەلجۇقىيلار بىلەن قاراقىتانلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇپ سەنجەرلەر تەرەپدارلىرى خۇراسانغا قېچىشقا مەجبۇر بولغان. پۈرسەتتىن پايدىلانغان قاراقىتانلار پۈتۈن ماۋەرائۇننەھرنى ئىگىلەش ئۈچۈن داۋاملىق ئىلگىرىلەپ يەنسەي دەرياسىدىن تالاسقا قەدەر سوزۇلغان كەڭ رايونىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ قاراقىتانلار ھاكىمىيىتىنى ئورناتتى② .

قاراقىتانلارنىڭ خانى يوللىغ تاشىن زور كۆلەمدىكى ھەربىي قوشۇن بىلەن ئىسسىقكۆل ئارقىلىق قاراخانىيلارنىڭ مەركىزى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، قەشقەرنى بېسىۋالدى. ئارقىسىدىنلا يەكەن، خوتەن، كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق يەرلەرنى بويسۇندۇرۇۋالدى. قەشقەر قاراقىتانلار تەرىپىدىن تامامەن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن قاراخانىيلار خانلىقى قاراقىتان ھاكىمىيىتىگە بېقىندى بولۇپ قالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي قاراقىتانلار شەرققە قاراپ يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ قۇجۇ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىمۇ بويسۇندۇردى. 1441 - يىلى قاراقىتانلار غەربتىكى قاراخانىيلار خانى تامغاچ مەھمۇد خان ئۇستىگە ئەسكەر

---

① پىرىنتسىك: «قاراخانىيلار».
② پىرىنتسىك: «قاراخانىيلار».

تارتىپ ئۆزكەنت، كاسان قاتارلىق مۇھىم شەھەرلەرنى ئىشغال قىلدى. تامغاچ مەھمۇد خان سەمەرقەندتىن ھەربىي قوشۇن كەلتۈرۈپ قاراقىتانلار بىلەن قاتتىق جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئاجىز كېلىپ، سۇلھى تەلەپ قىلدى. يوللىغ تاشىن تامغاچ مەھمۇد خانىنىڭ تەلىپى بويىچە سۇلھى تۈزۈشكە قوشۇلدى. سۇلھى بويىچە تامغاچ مەھمۇد خان ئىچكى جەھەتتىن مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قېلىپ مەلۇم مىقدارداً باج تاپشۇرۇش شەرتى بىلەن قاراقىتانلارغا تەۋە بولدى.

مىلادىيە 1141 ـ يىلى 9 ـ ئايدا قاراقىتانلار غەربتىكى سۇلتان سەنجەر سەلجۇقىيلارغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. سۇلتان سەنجەر سەلجۇقي قاراقىتانلارنىڭ ئىغۋاگەرچىلىكىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئەسكەر باشلاپ ئامۇر دەرياسىدىن ئۆتۈپ سەمەرقەندكە قاراپ ئىلگىرىلىدى. قاراقىتانلار بۇخارا بىلەن سەمەرقەند ئارىسىدىكى كاتتۇان چۆلىگە ئەسكەر توپلىدى. مىلادىيە 1141 ـ يىلى 10 ـ ئايدا سۇلتان سەنجەر سەلجۇقىيلار بىلەن قاراقىتانلارنىڭ قوشۇنلىرى كاتتۇان چۆلىدە ئىنتايىن شىددەتلىك ئۇرۇش قىلدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا سۇلتان سەنجەر سەلجۇقىيلارنىڭ ئەسكەرلىرى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئىككى تەرەپتىن ئونتۇز مىڭ ئادەم ھالاك بولدى. سۇلتان سەنجەر تىرمىزغا قاچتى. 1141 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى قاراقىتانلار بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، ئالىپ تېكىننى بۇخاراغا ئەمىر قىلىپ بەلگىلىدى.

سۇلتان سەنجەر سەلجۇقىيلارنىڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشى خارەزم شاھى ئاتسىز ئۈچۈن خۇددى قاراقىتانلارنى چاقىرىپ كەلگەندەك خەۋپلىك بىر ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈردى. قاراقىتانلارنىڭ قوماندانى ئەزبەر خارەزمگە نۇرغۇن ھەربىي قوشۇن باشلاپ بېرىپ، خارەزم شاھىنى يەڭدى. بۇنىڭ بىلەن خارەزم شاھى ئاتسىزنىڭ مەملىكىتى ئۇزۇنغا قالماي

قاراقىتانلارنىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن تالان ـ تاراج قىلىندى. خارەزم شاھى قاراقىتانلار بىلەن سۇلھى تۈزۈشكە مەجبۇر بولۇپ، ھەر يىلى 30 مىڭ دىنار (ئوتتۇز مىڭ تىللا) ئالتۇن تۆلەش ۋە مەملىكىتىدە بىر ئالىي دەرىجىلىك ۋەكىلنى تۇرغۇزۇش شەرتى بىلەن قاراقىتانلارغا بېقىندى بولدى.

2. قاراقىتانلارنىڭ زۇلمى

قاراقىتانلار ئەسلىدىكى لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش شەكلىنى داۋاملاشتۇردى. تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، قاراقىتانلار ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن بۇخارا، سەمەرقەند، خارەزم ۋە شىنجاڭ قاتارلىق جايلارنى قەدىمكى لياۋ خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت باشقۇرۇش سىستېمىسى بويىچە باشقۇردى. ئۇلار قاراقىتانلارنىڭ ئەسلىكى بىر يۈرۈش چارلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. يەرلىك ئاھالىلەر ئۈستىدىكى سىياسىي زۇلۇمنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. قاراقىتانلار ئۆزىگە قاراشلىق جايلار ۋە رايونلارنى تۆۋەندىكى ئۈچ خىل ئۇسۇل بىلەن ئىدارە قىلدى.

1. بويسۇندۇرۇلغان يەرلىك ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىغا ئۆزىنىڭ ئەمەلدارلىرىنى ئەۋەتىپ، يەرلىك ھۆكۈمدارلار ئۈستىدىن نازارەت قىلدى. مەسىلەن، قاراقىتانلار قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدا كەنجى باسقاق ناملىق ۋەكىلنى تۇرغۇزدى. ئۇلار باشقا جايلاردىمۇ شۇنداق قىلدى.

2. مەلۇم مۇددەتتە باج ـ خىراج يىغقۇچى ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ باج ـ خىراج يىغدى.

3. ئۆز ھۆكۈمدارلىقى ئاستىدىكى جايلارنىڭ ئەمەلدارلىرىغا كۈمۈشتىن ياسالغان دەستەك بېرەتتى. بۇ دەستەكنى ئالغانلار ئۇنى دائىم يېنىدىن ئايرىمايتتى. بۇ دەستەك قاراقىتانلارغا تەۋە

بولغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى. قاراقىتانلار ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورنىتىشتىن كېيىن ئۆزىنىڭ باسقاقلىرىنى ئەۋەتىپ، داۋاملىق ئېغىر ئالۋان - ياساقلارنى سېلىپ، خەلقنى دەھشەتلىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. ھەربىر ئائىلە باشلىقىنى بىر دىنار باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. بۇ باجدىن باشقا يەنە خىراج دەپ مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن بىرىنى تارتىۋالاتتى. بۇ باجنى ۋاقتىدا تاپشۇرمىغانلارنى دەرھال جازالايتتى. قاراقىتانلارنىڭ چېرىكلىرى تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ، يەرلىك خەلقنىڭ خوتۇن - قىزلىرىغا باسقۇنچىلىق قىلىپ ئۇلارنى دەپسەندە قىلىشىمۇ ھېچقانداق جاۋابكارلىققا تارتىلمايتتى. مىلادىيىنىڭ 1143 - يىلى قاراقىتانلارنىڭ خانى يوللىغ تاشىن ئۆلدى. قاراقىتان خانلىقىنىڭ تەخت ۋارىسى يوللىغ ئېلى كىچىك بولغاچقا، ئۇنىڭ ئورنىغا يوللىغ تاشىنىڭ خوتۇنى كوياك ياكى پوسوۋەن خان خان بولدى. بۇ خانلىق ۋاقتىنىڭ قانچىلىك داۋام قىلغانلىقى تارىخىي مەنبەلەردە ئېنىق ئېيتىلمىغان. ئەمما، يوللىغ تاشىن ئۆلگەندىن كېيىن قاراقىتانلار ئىچىدە خانلىق تالىشىش كۈرەشلىرى ئىنتايىن كەسكىن بولۇپ، نەتىجىدە كوياك ئۆلتۈرۈلدى. مىلادىيە 1150 - يىلى قاراقىتانلار تەختىدە يوللىغ ئېلى (شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى، موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخىدا «چورق» دەپ ئالغان)[1] ئۆلتۈرۈلدى. قاراقىتانلارغا قاراشلىق جايلارنى گورخاننىڭ ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى بويىچە ئىدارە قىلدى.

مىلادىيە 1156 - يىلى ئىبراھىم ئىبن ئەھمەد قاراخانىيلارنىڭ خانى قەشقەردە ۋاپات بولدى. شۇ يىلى ئىبراھىم ئىبن مۇھەممەد تابغاچ قاراخان قەشقەردە تەختتە ئولتۇردى. ئۇمۇ قاراقىتانلارغا تەۋە بولۇپ، مەلۇم مىقدارىدا باج تۆلەپ تۇردى.

---

① «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»، 173 - بەت.

مىلادىيىنىڭ 1156 ـ يىلى خارەزم شاھى ئاتسىز ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىل ئارسلان خان تەختتە ئولتۇردى. مىلادىيىنىڭ 1157 ـ يىلى سۇلتان سەنجەر سالچۇقىي ۋاپات بولدى. بۇ چاغدا ئۇ 71 ياشتا ئىدى. سەنجەر سالچۇقىي خانلىقىنىڭ نەسلىدىن غىياسىددىن مۇھەممەد ئىبن مەھمۇد ئىراقتا خان ئىدى. بۇ ۋاقىتتا سەمەرقەندتە قاراخانىيلاردىن ئىبراھىم ئارسلان خانىنىڭ ئوغلى تامغاچ مۇھەممەدنىڭ قاراقىتانلارغا بېقىندى ھاكىمىيىتى مەۋجۇت ئىدى. تامغاچ مۇھەممەد خان ھاكىمىيىتى ئۇزۇن داۋام قىلالمىدى. مۇشۇ مەزگىللەردە يەتتە سۇ قاتارلىق جايلاردا قارلۇقلار قاراقىتانلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. تامغاچ مۇھەممەد خان قارلۇقلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تارىخشۇناس ئۇيغۇر ئالىمى جامال قارشى بۇ ۋەقەلەرنى مىلادىيىنىڭ 1156 ـ يىلى بولغان دەپ كۆرسىتىدۇ.

تامغاچ مۇھەممەد ئىبراھىم خانىنىڭ ئورنىغا يۈسۈپ مۇھەممەد قاراخان بولدى. سەمەرقەندتە تەختتە ئولتۇردى. يۈسۈپ ئىبن مۇھەممەد قاراخان تەختكە چىقىش بىلەن قارلۇقلارنىڭ قاراخانغا قارشى قوزغىغان ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن زور تەدبىر قوللىنىپ قارلۇقلارنىڭ رەئىسى قاراخان يانجۇنى ئۆلتۈردى. قارلۇقلارنىڭ ئىسيانى تىنچىتىلدى. قارلۇقلار ئىسيانى تىنچىتىلغاندىن كېيىن قارلۇقلارنىڭ بىر قىسمى خارەزم شاھى سۇلتان ئىل ئارسلان خان قېشىغا قېچىپ بېرىپ ئۇنىڭدىن پاناھلىق تىلىدى. خارەزم شاھى ئىل ئارسلان خان قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ مىلادىيە 1158 ـ يىلى ماۋەرائۇننەھرگە يۈرۈش قىلدى. سەمەرقەندتىكى قاراخانىيلار خانى تامغاچ ئىبن مۇھەممەد قاراقىتانلارنىڭ خانى گورخاندىن ياردەم تەلەپ قىلدى. قاراقىتانلار ئىلىك تۈركمەن قوماندانلىقىدا ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ياردەمگە ئەۋەتتى. خارەزم شاھى

بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش سۇلھى يولى بىلەن ھەل قىلىندى. خارەزم شاھى ئۇرۇشتا يېڭىلگەنلىكى ئۈچۈن قاراقىتانلارغا ھەسسىلەپ باج تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ۋاقىتتا بۇخارادا جالالىددىننىڭ ئوغلى قىلىچ خان مەسئۇد ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى. خارەزم شاھى ئارسلان خان مىلادىيىنىڭ 1172 - يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا كىچىك ئوغلى سۇلتان شاھ تەختكە چىقتى. بۇ چاغدا ئارسلان خاننىڭ چوڭ ئوغلى تەكەش خۇجەنتنى ئىدارە قىلاتتى. خارەزم شاھ ھاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەتلەر كەسكىنلىشىپ ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن تەخت تالىشىپ قالدى. نەتىجىدە تەكەش سۇلتان شاھنىن ھاكىمىيەت تەختىنى تارتىۋالدى. ئۇ مىلادىيىنىڭ 1172 - يىلى خارەزم تەختكە تەكەش چىقىپ مىلادىيىنىڭ 1200 - يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. خارەزم شاھى تەكەش تەختكە چىقىش بىلەن قاراقىتانلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، قاراقىتانلارنىڭ باسقاقىنىنى ئۆلتۈردى. قاراقىتانلار بۇ قوزغىلاڭنى قوراللىق باستۇردى.

مىلادىيە 1200 - يىلى خارەزم شاھى تەكەش ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى مۇھەممەد شاھلىق تەختكە چىقتى. بۇ ۋاقىتدا سەمەرقەندتە قاراخانىيلاردىن ئىبراھىم بىن ھۈسەين ئوغلى ئوسمان، سۇلتان ئۇنۋانى بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. قاراقىتانلارنىڭ سەمەرقەندتىكى زۇلمى چېكىدىن ئاشقانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چەكسىز غەزەپ - نەپرەت پۈتۈن سەمەرقەندنى قاپلىغانىدى. شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەممە جايلىرىدا قاراقىتانلارنىڭ زۇلمىغا قارشى ئوت ئۇچقۇنلىرى لاۋۇلداپ خەلقنىڭ نارازلىقى كۈندىن - كۈنگە كۈچەيمەكتە ئىدى. قاراقىتانلارغا قارشى قوزغىلاڭ ئالدى بىلەن خوتەندە كۆتۈرۈلدى. قاراقىتانلار قارلۇقلارنىڭ باشلىقى ئارسلان خانغا قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا ياردەم بېرىش ھەققىدە بۇيرۇق

بەردى. ئارسلان خان قاراقىتانلارغا قارشى بولغاچقا قاراقىتانلار مۇشۇ تەدبىر ئارقىلىق ئارسلان خاننىڭ قارشىلىقىنى بوشتىپ، ئۇنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى خوتەن خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا بۇرىماقچى بولدى. ئارسلان خان قاراقىتانلارنىڭ بۇيرۇقى بويىچە نائىلاج ھالدا خوتەن خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇردى. لېكىن، كۆرەش يوشۇرۇن ھالدا داۋاملىق راۋاجلاندى.

مىلادىيىنىڭ 1204 - يىلى چىڭگىزخان نايمانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ باشلىقى تايان خاننى ئۆلتۈردى. تايان خاننىڭ ئوغلى كۈچلۈك شىنجاڭغا، يەنى قاراقىتانلارنىڭ يېنىغا پاناھ تارتىپ قېچىپ كەلدى. بۇ ۋاقىتتا بۇ يەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قاراقىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭلىرى خۇددى لاۋۇلداپ يانغان ئوتتەك ھەممە جايغا تۇتاشقانىدى. قاراقىتانلارنىڭ خانى ۋەزىيەتنى ئوڭشاش مەقسىتىدە كۈچلۈكنى دەرھال قارشى ئېلىپ، ئۇنىڭغا قىزنى بېرىپ، ئۇنى ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلدى. كۈچلۈك قاراقىتانلارنىڭ يېنىدا بىر مەزگىل تۇردى. مىلادىيىنىڭ 1205 - يىلى قەشقەردە قاراخانىيلار خانى يۈسۈپ ئىبن مۇھەممەد ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا مۇھەممەد ئىبن يۈسۈپ خان بولدى. قەشقەر خانى گەرچە قاراقىتانلارغا بېقىندى بولسىمۇ، ئەمما قاراقىتانلارغا قارشى كۈرەشنى زادىلا توختاتمىدى. قاراقىتانلارنىڭ خانى ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چىرىكلەشكەن ۋە لىڭشىپ قالغان ھاكىمىيىتىنى جېنىنىڭ بارىچە قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، قاراخانىيلارنىڭ سەمەرقەندتىكى ئىلىك خان سۇلتان ئوسمانغا كۈيئوغۇل بولۇشنى تەلەپ قىلدى. سۇلتان ئوسمان خان قاراقىتان خانىنىڭ بۇ تەلىپىنى قاتتىق رەت قىلدى. قاراقىتانلارنىڭ سەمەرقەندكە ئەۋەتكەن ۋەكىلىنى دەريانا تاشلاپ قاراقىتانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزگەنلىكىنى جاكارلىدى.

سۇلتان ئوسمان خان قاراقىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن خارەزم شاھى مۇھەممەد بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ بىرلىشىش مەقسىتىدە مۇھەممەد شاھنىڭ قىزى بىلەن نىكاھلىنىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. خارەزم شاھ مۇھەممەد سۇلتان ئوسمان خانىنىڭ بۇ تەلىپىنى قوبۇل قىلدى.

غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خانى سۇلتان ئوسمان قاراقىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن، خارەزم شاھى مۇھەممەد بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. ئەسلىدە خارەزم شاھ مۇھەممەدنىڭ ئانىسى تۈركان خاتۇن قاراخانىيلار ئەۋلادى ئىدى. خارەزم شاھ مۇھەممەد بىلەن سۇلتان ئوسمان قاراقىتانلارنى قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن بىرلەشمە قوشۇن تەشكىللەپ، ئوتتۇرىدا قاراقىتانلارنىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا سۇلتان ئوسمانىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى قاراقىتانلارنىڭ تانىكو باشچىلىقىدىكى قوشۇنلىرىنى ئۈزۈل - كېسىل تارمار قىلىپ، نۇرغۇنلىرىنى ئەسىرگە ئالدى. تانىكو قېچىپ قۇتۇلدى. ۋەزىيەتنى كۆزەتكەن كۇچلۇك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دەرھال ئىسيان كۆتۈرۈپ، مىلادىيە 1211 - يىلى قاراقىتانلارنىڭ خان ئوردىسىنى ئىشغال قىلىۋالدى. قاراقىتانلارنىڭ خانى چورۇقدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن قاراقىتانلار ئاغدۇرۇلۇپ، ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولدى. كۇچلۇك قاراقىتانلارنى يوقاتقاندىن كېيىن ئۇ داۋراڭ قىلىپ قاراقىتانلارنىڭ تەۋەلىكىدىكى جايلارنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋالدى. كۇچلۇك قاراقىتانلارنىڭ ئورنىنى باستى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن تىغ ئۇچىنى ئالدى بىلەن غەربىي قىسىم قاراخانىيلار خانى سۇلتان ئوسمان ۋە خارەزم شاھقا قارىتتى. ئۇ شۇ يىلى ئۇلارغا قارشى ئۇرۇش قوزغىدى. مۇشۇ ئۇرۇش جەريانىدا ماۋەرائۇننەھردىكى بۇخارا ۋە سەمەرقەندكە ھەربىي يۇرۇش قىلىپ، بۇ جايلارنى ئۆز

هاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى. كۆچلۈك قەشقەر ئەتراپىدىكى قارشىلىقنى باستۇرۇشتا دەل دېھقانچىلىقنىڭ ئۇزۇكچىلىك پەسلى ۋە هوسۇل يىغىش ۋاقتىدا قوشۇن ئەۋەتىپ سۆرەلمە خاراكتېرلىك ئۇرۇش ئېلىپ باردى. بۇ جايلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ ئىشلەپچىقىرىشنى، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ۋەيران قىلدى. ئاشلىقنى قىسىش ئارقىلىق خەلقنى ئۆزىگە باش ئەگدۈرۈش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، قەشقەر رايونىنى بويسۇندۇردى. يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارغا داۋاملىق هەربىي يۈرۈش قىلىپ يەرلىك هاكىمىيەتلەرنىڭ كۆچىنى قانلىق باستۇرۇپ، بۇ رايونلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى. ئۇ كۆچار، ئاقسۇ، تۇرپان قاتارلىق جايلارنىمۇ ئارقا - ئارقىدىن ئۆز هاكىمىيەت ئاستىغا ئالدى.

قاراقىتانلارنىڭ دەهشەتلىك زۇلمى ۋە بۇ رايونلاردا ئېلىپ بارغان ئۇزۇن يىللىق ئۇرۇش نەتىجىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيا جۇملىدىن شىنجاڭنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئۆزىگە كېرەكلىك كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك ۋە ئات - ئۇلاغلارنى خالىغانچە بۆلدى. بولۇپمۇ قەشقەر رايونى تېخىمۇ قاتتىق تالان - تاراج ئاستىدا قالدى.

كۆچلۈك ئەسلى نېستۇرى دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. غەربىي دىيارغا كەلگەندىن كېيىن ئۇ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. ئۇ قەشقەر رايونىدىكى، بولۇپمۇ خوتەندىكى مۇسۇلمانلارنى بۇددا دىنىغا كىرىشكە ياكى نېستورىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا زورلاپ، بۇ دىنغا كىرىشنى خالىمىغان مۇسۇلمانلارنى قاتتىق باستۇردى. خوتەنده قۇرئاننى تەپسىر قىلىش ئىسلام تارىخى ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى، تېببىي كىتابلارنى ئوقۇشنى قەتئىي مەنئى قىلدى. هەتتا مەدرىسە ئىلىم - مەرىپەت ئورۇنلىرىنىڭ ئىشكىلىرىنى ئېتىۋەتتى. خوتەنده ئۇچ مىڭدەك

مۇسۇلمان دىنىي ئۆلىمالارنى، دامولا ۋە ئالىم ئىمامىلارنىڭ يىغىۋېلىپ ئۇلارنى دىن ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە زورلىدى. خوتەننىڭ ئاتاقلىق دىنىي ئالىمى ھەزرىتى ئىمام ئەلائىدىن مۇھەممەد خوتەننى (مىلادىيە 1157 ـ يىلى تۇغۇلغان) ۋە خوتەن خەلقىنى ئىسلام دىنىدىن قايتىشقا، ۋەز ـ نەسىھەت قىلىشقا مەجبۇرلىدى. ئۇلۇغ ئىسلام ئالىمى ئەلائىدىن كۇچلۇكنىڭ تەلىپىنى رەت قىلغاندا، كۇچلۇك ئۇنى ئۆزىنىڭ مەدرىسىسىنىڭ ئىشىكىگە ئېسىپ، پۇت ـ قوللىرىنى باغلاپ مىخلاپ ئۆلتۈردى. ئۇچ مىڭدىن ئارتۇق مۇسۇلمان ئۆلىمالىرى، ئالىم دامولىلارنى ئەڭ ۋەھشىي ئۇسۇل بىلەن ئوققا تۇتۇپ، قىرىپ تاشلىدى. خوتەندىكى ئىسلامىيەتنىڭ قەدىمكى يادىكارلىقلىرىنى، مىللىي مىراسلىرىنى ۋە ھەر خىل ئىلىم ـ پەنگە دائىر تارىخىي قەدىمكى كىتاب ۋە ئەسەرلەرنى كۆيدۈرۈپ تاشلىدى.

3. چىڭگىزخاننىڭ ئىستېلاسى

13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇل دالاسىدا چىڭگىزخان باش كۆتۈرۈپ چىقتى. چىڭگىزخاننىڭ ئاتىسى يەسىرگەي[1] نىڭ خوتۇنى «ئولۇن ئوجىن»[2] (چىڭگىزخاننىڭ ئاپىسى ئوجىن خانىم دېگەن مەنىدە) ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئەسلى ئىسمى تېمورچىن (تۆمۈرچى، تۆمۈردەك قاتتىق دېگەن مەنىدە) بولۇپ مىلادىيە 1161 ـ يىلى باش ئەتىيازنىڭ 16 ـ كۈنى قىزارغان بامدات مەزگىلىدە تۇغۇلغان[3]. تۇغۇلغان جايى ئونۇن

① «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 25 ـ بەت.

② «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 24 ـ بەت.

③ «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 25 ـ بەت.

دەريا سىنىڭ زەلمىگۇن بولداغ[1] دېگەن جاي ئىدى.

چىڭگىزخان تەۋە بولغان ئۇرۇق، يەنى (ئالتۇن ئۇرۇق) دەپ ئاتىلىدىغان ئۇرۇق[2] دىن بولۇپ، ئۇ ئونۇن دەريا سىنىڭ بېشىدىكى بۇرھان خالدۇن تېغىغا كېلىپ ماكانلاشقان. كېيىن ئونۇن دەريا سى بىلەن لېگۇەن دەريا سى ئوتتۇرىسىغا كۆچۈپ كەلگەن موڭغۇل قەبىلىسى بىلەن بىللە چۆللۈكنىڭ شىمالىدا يەنە نۇرغۇن قەبىلىلەر بار ئىدى. بۇ قەبىلىلەر ئىچىدىن تاتارلار (شەرقتە بويۇر كۆلىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان)، ئوڭغۇتلار (سەددىچىن ئەتراپىغا جايلاشقان)، توڭراتلار (ئوڭغۇت ۋە تاتارلار ئوتتۇرىسىدىكى جايلارغا جايلاشقان)، كەرەيلەر (ئۇرۇقنامى قاڭغاي تېغى بىلەن ھازىرقى خانگاي تاغلىرىنىڭ، يەنى موڭغۇلىيەنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان)، مەركىتلەر (بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبى سېلىنگا دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان)، نايمانلار (قاڭغاي تاغلىرى بىلەن ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان) قاتارلىقلاردىن باشقا يەنە ئويراتلارمۇ بار ئىدى (ھازىرقى موڭغۇلىيەنىڭ غەربى، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى، ئالتاي رايونلىرىدىكى موڭغۇللارنى كۆرسىتىدۇ). بۇلار مانجۇر خانلىقى دەۋرلىرىدە ئويرات ياكى ئۆيرەت دەپ ئاتىلاتتى. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئىقتىسادىي سەۋىيەسى بىر - بىرىگە ئوخشمايتتى. بەزىلىرى چارۋىچىلىق بىلەن، بەزىلىرى ئوۋچىلىق ئىشلىرى بىلەن، بەزىلىرى بېلىقچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئوڭغۇتلار، توڭراتلار دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. شىنجاڭغا قوشنا بولغان نايمانلار موڭغۇل

---

① «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 25 - بەت. «زەلمىگۇن بولداغ» جاي نامى. زەلمىگۇن - سىيرىنىڭ يىلىنى. بولداغ - ئىدىر - تۆپىلىك، دۆڭ دېگەن مەنىدە.

② بۇ ئۇرۇق مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئاز بىر قىسىم مەسىلەن، قارا چىنلارنىڭ ئويراتقاي ۋە شىنجاڭدىكى تۇرغۇتلارنىڭ كەرەي قاتارلىق تۇرۇقلىرىدىن باشقا قالغانلىرى مۇشۇ ئالتۇن ئۇرۇقتا تەۋە. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى چىڭگىزخاننىڭ ئىنىلىرىنىڭ ئەۋلادى. بۇ ئۇرۇق موڭغۇللارغا سەككىزگە بېقىن مۇكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن.

يايلاقلىرىدىكى ئەڭ كۆچلۈك ۋە مەدەنىيەتلىك قەبىلىلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق بولۇپ، سىياسىي تۈزۈم شەكلى ۋە ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلى ئاساسەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا ئوخشاپ كېتەتتى. ئۇلارنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىق ئورگانلىرىدا بىرمۇنچە ئاتاقلىق ئالىم، ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى ئىشلەيتتى. ھەتتا ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلىتەتتى. نايمانلارنىڭ قاغانى تايانخاننىڭ ئوردا پۈتۈكچىسى ۋە دۆلەت ئۇستازى تاتا تۇڭا ئۇيغۇرلاردىن بولۇپ، ئالىم كىشى ئىدى. نايمانلار دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىاتتى. ئۇلار خرىستىئان دىنىنىڭ نېستۇرى مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلاتتى.

تېمۇرچىن موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ بىرلىككە كەلتۈرۈش يۈرۈشىگە يۈزلەندى. موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بۇ ئەينى دەۋردىكى بىرلىشىشى، بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىستىكى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ يۆنىلىشىگە ئۇيغۇن ئىدى. شۇڭا، تېمۇرچىن موڭغۇل قەبىلىلىرىدىن مەركىت ۋە كىرەيلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۆزىگە قارىتتى. باشقا موڭغۇل قەبىلىلىرىمۇ تېمۇرچىنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ، ئارقا - ئارقىدىن تېمۇرچىنغا تەسلىم بولۇپ قوشۇلدى. مىلادىيە 1206 - يىلى ھەرقايسى قەبىلە باشلىقلىرى ۋە ئاقسۆڭەكلىرى ئونۇن دەرياسى بويىدا قۇرۇلتاي ئېچىپ، مەيدانغا توققۇز دانە چوڭ ئاق تۇغ (بايراق) قاداپ بۇيۇك موڭغۇل خانلىقىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. تېمۇرچىن خانلىققا سايلىنىپ «چىڭگىزخان»① دېگەن ئۇنۋان بىلەن تەختتە ئولتۇردى. بۇ چاغدا موڭغۇل

---

① چىڭگىزخان - تېمۇرچىن مىلادىيە 1189 - يىلى چىڭگىزخان بولۇپ تىكلەندى. چىڭگىزخان دېگەن ئىسىم ھەققىدە خىلمۇ خىل كۆز قاراشلار بار. لېكىن، فرانسىيىلىك تارىخشۇناس بىللىئود بۇ ئىسىم ئۇستىدە ئىزدىنىپ مۇنداق دېگەن: چىڭگىزخان دېگەن ئىسىم خەت مەنىسىدىن ئېيتقاندا دېڭىز خان دېگەن مەنىدە. ئۇنىڭ قارىشىچە تېڭىز پاكى دېڭىز ئۇيغۇرچىدىن كىرگۈزۈلگەن سۆز بولۇپ موڭغۇلچە دالاڭ دېگەن سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى بىلەن ئوخشاش.

خانلىقىنىڭ زېمىنى شەرقتە ھىنگان تاغلىرى، غەربتە ئالتاي تاغلىرى، شىمالدا سىبىرىيە تاغلىرىنىڭ جەنۇب شىمالى گوبى چۆللۈكى قاتارلىق زېمىنلار قارايتتى. چىڭگىزخان پۈتۈن مۇڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ئۇ غەرب ۋە شەرققە قاراپ كېڭىيىشكە باشلىدى. ئالدى بىلەن تايانخانىنىڭ ئوغلى كۈچلۈكنى يوقىتىش ئۈچۈن جەبەنويان باشچىلىقىدىكى قوشۇننى تەشكىللەپ يۈرۈش قىلدى. بۇ يۈرۈشتە نايمانلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى ۋەيران قىلدى. كۈچلۈك بولسا داۋاملىق قېچىپ غەربكە سۈرۈلدى. چىڭگىزخان زور قوشۇن بىلەن تاڭغۇتلارنىڭ ئەدىپىنى بەردى. شۇ يىللىرى چىڭگىزخان يەنە ئىككى نەپەر ئەلچى ئەۋەتىپ يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ بېقىندى بولۇشىنى تەلەپ قىلغاندا، قىرغىزلارنىڭ باشلىقى ئىنال ۋە كەككەمچۇت رايونىنىڭ باشلىقى ۋە ئورۇس ئىنال قاتارلىقلار چىڭگىزخانىنىڭ ئەلچىلىرىگە جاۋاب قايتۇرۇپ، چىڭگىزخانغا تەسلىم بولدى. چىڭگىزخان بۇ قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن غەرب ۋە شەرققە قاراپ كېڭىيىشكە باشلىدى. تايانخانىنىڭ ئوغلى كۈچلۈك قاراقىتانلارغا قېچىپ بېرىپ، 1211 - يىلى قاراقىتان خانى گورخاندىن ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئالدى. ئۇ ئۆز كۈچىنى قايتا تەشكىللەپ قەشقەر، يەركەنت، خوتەن قاتارلىق جايلارنى ئارقا - ئارقىدىن بېسۇبلىپ، قەشقەردىكى شەرقىي قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، بۇ جايلاردا ئۆزىنىڭ ئىستىبدادلىق ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى. ھەتتا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى قاراقىتانلارنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالدى. قاراقىتان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىغا قاراتقان سىياسىي زۇلۇمى ۋە ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيىسى ئېغىر لاشقانلىقتىن قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ چەكسىز غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغىدى. 1209 - يىلى قۇجۇ ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىن

قاراقىتانلارنىڭ قوجۇدا تۇرۇشلۇق كەنجى باسقاقىنى ئۆلتۈردى. قوجۇ ئۇيغۇرلىرى قاراقىتانلارنىڭ ھۆكۈمدارلىقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۆز ئۈمىدىنى موڭغۇللارغا باغلىدى. مىلادىيە 1210 - يىلى چىڭگىزخان قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنى ئۆزىگە بېقىندى قىلىش ئۈچۈن قوجۇغا ئەلچى ئەۋەتتى. شۇ چاغدا قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىن چىڭگىزخانىنىڭ ئالدىغا ئاتكىراق، دارى باي دېگەن ئىككى ئەلچىنى ئەۋەتىپ: «ئەگەر خان ئالىيلىرى ماقۇل كۆرسە ئالتۇن بەلۋاغلارنىڭ ئوقىسى، قىزىل تونلارنىڭ چۇچىسى بولاي. يەنى مېنى بەشىنچى ئوغۇللىرى قاتارىدا كۆرسىلە، خىزمەتلىرىگە جان تەسەددۇق ئېيتەي» دەپ چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. چىڭگىزخان قىزىنى تارتۇق قىلىدىغانلىقى ۋە بەشىنچى ئوغلۇم بولسۇن دەپ تەشەككۈر ئېيتىپ ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان شادلىققا چۆمگەن ئىدىقۇت ئالتۇن - كۈمۈش، ئۇنچە - مەرۋايىت، سەدەپ - مونچاق، شايى كىمخاپ، تاۋار - دۇردۇنلارنى ئېلىپ چىڭگىزخان ھۇزۇرىغا كەلدى. چىڭگىزخان ئىدىقۇتقا ئىلتىپات قىلىپ، ئال ئالتۇن دېگەن قىزىنى بەردى①. چىڭگىزخان قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىنىنىڭ ئوغلىغا بەشىنچى ئوغۇللۇق مەرتىۋىسىنى بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى چىڭگىزخان ھاكىمىيىتىنىڭ بېقىندى بىر خانلىققا ئايلىنىپ قالدى. مىلادىيىنىڭ 1218 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ جەبەنويان باشچىلىقىدىكى قوشۇنلىرى زور قوشۇن بولۇپ قەشقەرگە ھوجۇم قىلىش بىلەن كۈچلۈكنى يوقاتتى. كۈچلۈك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى يەرلىك ھاكىمىيەت ۋە خەلقلەر ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلىپ كۈچلۈكنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى ئۆلتۈرۈپ،

① «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»، 221 - بەت.

چىڭگىزخانغا تەسلىم بولدى. كۈچلۈك قەشقەرنىڭ غەربىدىكى پامىر ئىگىزلىكىگە قاراپ قاچقاندا جەبەنويانىنىڭ ئاۋانگارت قوشۇنىدىكى ئىسمايىل سارىق قولغىچە قوغلاپ بېرىپ، ئۇنى ئەسىرگە ئېلىپ ئۆلتۈردى. ئارقىدىنلا موڭغۇل قوشۇنلىرى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىغا ھۇجۇم قىلدى. قەشقەردىكى قاراخانىيلار خانى يەركەنت، خوتەن قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى موڭغۇللارغا تەسلىم بولدى. شۇنىڭ بىلەن چىڭگىزخان ھۆكۈمرانلىقى قەشقەر رايونىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلدى.

موڭغۇللار مىلادىيىنىڭ 1219 ـ يىلى كۈز پەسلىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىنى قوزغاپ مىلادىيىنىڭ 1222 ـ يىلى ماۋەرائۇننەھردىكى قاراخانىيلارنىڭ ئىلىك خانلىقى ۋە خارەزم شاھىنى بويسۇندۇردى. چىڭگىزخان ماۋەرائۇننەھر ۋە قەشقەر رايونىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ئۇ رايونلاردا چىڭگىزخان ھاكىمىيىتى تىكلەندى. قاراخانىيلار سۇلالىسى پۈتۈنلەي يىمىرىلدى.

1. قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى مۇھىم ۋەقەلەر يىلنامىسى

ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىز تارىخىدىكى تارىخى ئۇزۇن ۋە شانلىق مەدەنىيەتكە ئىگە خېلى بۇرۇنلا تەرەققىي قىلغان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى.

قەدىمكى ئۇيغۇرلار «دىڭىلىڭ» (丁零) ياكى «دىيلى» «丁灵» دېگەن ناملار بىلەن ئاتالدى. مىلادىيە 3 ـ ئەسىردىن كېيىن يەنە «چىلى» (敕勒) ۋە «تىلى» (铁勒) ئاتالدى. «دىڭىلىڭ» نامى ئەڭ دەسلەپ مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر ئىلگىرى يېزىلغان تارىخىي كىتابلاردا قەيت قىلىنغان. ئۇلار ئەينى زامانىدىكى «دىڭىلىڭ» شەرقتە بايقال كۆلى، غەربتە ئېرتىش دەرياسى ۋە بالقاش كۆلىگە تۇتىشىدىغان جايلاردا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر قوۋم ئىدى. ئۇلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلىرىغا قاراپ «ۋېي خاندانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا شەرق ۋە غەرب تېلېلار دەپ ئىككىگە بۆلۈندى. «دىڭىلىڭ» لار كېيىنكى دەۋرلەردە «چىلى» ياكى «قاڭقىللار» ۋە «تېلىلار» دەپ ئاتالدى. 4 ـ ئەسىردە «تېلى» قەبىلىلىرىدىن ئۇيغۇر، بۆكو، تۇڭرا، بايىرقۇ قەبىلىلىرى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ باشچىلىقىدا بىر ئىتتىپاق تۈزدى. كېيىن بۇ ئىتتىپاق نامى «خۇيخې» دەپ ئاتالدى. خۇيخې دېگىنىمىز دەل ئۇيغۇرلار ئىدى. ئۇلار تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىنى قوللاندى. مۇشۇ يېزىق بىلەن

نۇرغۇن تاش ئابىدىلەرنى قالدۇردى. تۇرالار، ھۇنلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ۋە ئاتا - بوۋىلىرى ئىدى. ھۇنلار ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىلا (مىلادىيىدىن ئىككى مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردىن تارتىپلا) جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمال ۋە غەربىي قىسمىدا ياشىغانىدى.

مىلادىدىن 5 ئەسىر ئىلگىرىكى چاغلاردا بايقال كۆلىنىڭ غەربى ۋە سىلىنگا دەريا ۋادىسى تۇغلۇقلارنىڭ پائالىيەت مەركىزى ئىدى. 552 - يىللىرى يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا ئورۇنلاشقان تېلېلار ئاشنا ئۇرۇقىنى يېتەكچى قىلىپ، ئاۋار خانلىقىنى يوقىتىپ، تۈرك خانلىقىنى قۇردى. 6 - ئەسىرلەردىكى خەنزۇچىدە رەسمىي ئۇيغۇر نامى بىلەن قەيت قىلىندى. خەنزۇ مەنبەلىرىدىكى «ۋېيخېي» دېگەن نام ۋە «خۇيخې» دېگەن ناملار ئۇيغۇرلارنىڭ مەنبەلىرى ئىدى. ئۇلار 5 - ئەسىرلەردىن باشلاپلا بىر قىسمى موڭغۇل يايلاقلىرىدا تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم بوستانلىقلىرى قاتارلىق جايلاردا ئولتۇراقلاشقانىدى. 627 - يىللىرى ئۇيغۇرلار زور قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلىنىپ شەرقىي تۈركلەرنى يوقاتتى. سىرتادوشلار بىلەن ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك قەبىلىلەردىن بولۇپ مەيدانغا چىقتى. 646 - يىللىرى ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ سىرتاردۇش خانلىقىنى يوقاتتى. 646 -، 682 - يىللىرى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى تورا قەبىلىلىرى ياغلۇقلار قەبىلىسىنى يېتەكچى قىلىپ ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇزلارنى يېتەكچى قىلىپ، ئۇيغۇر ئىتتىپاقداشلىقىنى شەكىللەندۇردى. ئۇيغۇرلار كۆكتۈرك خانلىقى (552 - 743 - يىللىرى) نىڭ ئىچكى قىسمىدا بولغان كۈرەشلەردىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇر ئىتتىپاقىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ كۆك - تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، مىلادى 744 - يىللىرى

ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان.

مىلادىيە 755 - يىلى تاڭ سۇلالىسىدە ئۆكتىلۈك - سۇيگىن توپىلىكى پارتلىدى. مىلادىيە 756 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر خانلىقىغا ئۆكتىلۈك - سۇيگىن توپىلىكىنىي بېسىقتۇرۇشقا مۇراجىئەت قىلدى. ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئاتلىق قوشۇن بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە يارەمىلىشىپ ئۆكتىلۈك - سۇيگىن توپىلىكىنى تىنجىتقان.

مىلادىيە 762 - يىلى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ ئۆكتىلۈك - سۇيگىن توپىلىكىنى تىنچىتىش ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسىگە يارەم بەردى. 789 - 791 - يىللىرى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تىبەت بىلەن بەشبالىقنى تالىشىپ قاتتىق جەڭ بولدى. ئاخىر ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى جەڭدە غەلىبە قىلدى. 9 - ئەسىرنىڭ باشلىرى بوي خاقان (ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇت بىلگە خاقان) (808 - 821 - يىللىرى) قارلۇق ۋە قىرغىزلارنىڭ ئىتتىپاقىنى مەغلۇپ قىلىپ، پۈتۈن جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ۋە پامىرنىڭ غەربىدىكى چۈدەريا ۋادىسىنى تىزگىنلىدى.

2. قاراخانىيلار سۇلالىسى تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى

840 - يىلى قىرغىزلار ئۇرخۇن ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ مەركىزىي شەھىرى ئۆتۈكەنگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇرخۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلدى. پان تېكىن باشچىلىقىدا 15 قەبىلە غەربتىكى قارلۇق زېمىنىغا كۆچۈپ بېرىپ، يەتتە سۇ رايونىدا بىلگە كۆل قادىرخان قاراخانىيلار خاندانلىقىنى قۇردى.

840 - يىلى سامانىيلار خاندانلىقىدىن نوھ ئىبنى ئەسەد سەمەرقەندنىڭ ھۆكۈمدارى بولغان ۋاقىتتا ئەسكەر چىقىرىپ،

ئىسپىجاپ شەھىرىنى ئىشغال قىلدى.

9 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ تۆنجى خاقانى بىلگە كۆل قادىرخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. چوڭ ئوغلى بارىز چوڭ قاغانلىققا تەيىنلىنىپ بالاساغۇندا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئىككىنچى ئوغلى ئوغۇلچاق قادىر ئورۇنباسار قاغانلىققا تەيىنلىنىپ قادىرخان ئۇنۋانى بىلەن تالاسقا ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

893 ـ يىلى ئوغۇلچاق قادىرخان مەركەزنى يۆتكەپ قەشقەرنى پايتەخت قىلدى.

10 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا سۇتۇق تېكىن ئارسلان بۇغرا قاراخان ئۇنۋانى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى ھەمدە مۇسۇلمانچە «ئابدۇلكېرىم» دېگەن ئىسمىنى قوللاندى.

10 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا ئابدۇلكېرىم سۇتۇق تېكىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان ئوغۇلچاق قادىرخاننى مەغلۇپ قىلىپ، ئوردۇكەنت (قەشقەر) دە قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن ئۆزىنى قاراخان دەپ ئېلان قىلىپ، قەھرىمانلىقنى ئىپادىلەيدىغان ئارسلان بۇغرا قاراخان ئۇنۋانى بىلەن ئاتالدى.

مىلادىيە 942 ـ يىلى سۇتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخان سۇيۇپ شەھىرىنى ۋە بالاساغۇننى ئىشغال قىلىپ، ئۇ جايلارنى قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى.

مىلادىيە 955 ـ يىلى سۇتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنى قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى ئاستىنئاتۇشنىڭ مەشھەت كەنتىگە قاراخانىيلارنىڭ ئائىلە مازىرى «گۇمبەزەتۇل ـ خاقانىيە» گە دەپنە قىلدى. بۇگۇنكى كۈندە سۇلتان سۇتۇق مازىرى دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

مىلادىيە 956 ـ يىلى سۇتۇق بۇغراخاننىڭ چوڭ ئوغلى موسا

ئىبن ئابدۇلكېرىم (تۈركچە ئىسمى بايتاش) ئارسلان بۇغرا قاراخان ئۇنۋانى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى.

مىلادىيە 960 - يىلى مۇسا ئىبن ئابدۇلكېرىم ئارسلان بۇغرا قاراخان قەشقەرنى قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ مەركىزىي پايتەختى قىلدى. ئىنىسى سۇلايمان بۇغراخان بالاساغۇندىكى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ يەنە بىر پايتەختىدە ئولتۇردى. 960 - يىلى مۇسا ئىبن ئابدۇلكېرىم بۇغراخان ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇش يۈزىسىدىن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قەشقەردىكى مەركىزىي ھاكىمىيىتىنى ۋە بالاساغۇن ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەپ ئىچكى بىرلىكنى كۈچەيتتى. شۇ يىل 200 مىڭ چېدىرلىق تۈركىي تىللىق خەلقنى ئىسلام دىنىغا كىردى.

961 - يىلى ئەبۇ نەسىر سامانىي ۋاپات بولدى.

مىلادىيە 968 - يىلى مۇسا ئىبن ئابدۇلكېرىم بۇغرا خان ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا بۇددا دىنىنىڭ مەركىزى بولغان ئودون (خوتەن) خانلىقى بىلەن قاتتىق جەڭ قىلدى، شۇنداقلا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا يۈرۈش قىلدى. ئىدىقۇتتىكى بۇددىس ئۇيغۇرلار ئۆز ئېتىقادىدا قېلىش شەرتى بىلەن قاراخانىيلارغا بويسۇندى.

مىلادىيە 970 - يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن بەشبالىقتا ئېلىپ بارغان بىر قېتىملىق شىددەتلىك جەڭدە ئەبۇ نەسىر سامانىينىڭ ئوغلى ئەبۇلفەتتاھ باتۇرلۇق بىلەن خىزمەت كۆرسىتىپ قازا قىلدى. مۇسا ئارسلان بۇغرا قاراخان ئۇنىڭ قەھرىمانلىقىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئۇنىڭغا «ئالىپ تېكىن» ئۇنۋانىنى بەردى. ئالىپ تېكىننىڭ مازىرى نەسەننىڭ تاغ ئېتىكىدە بولۇپ ھازىرمۇ خەلقنى بۇ مازارنى «ئەلپەتتاھ خوجام مازىرى» دەپ ئاتايدۇ.

مىلادىيە 992 ـ يىلى موسا ئىبن ئابدۇلكېرىم ئارسلان بۇغرا قاراخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ ئاتۇشتىكى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قەبرىگاھى تەختىيوندىكى بۇغرا مازىرى نامى بىلەن ئاتالغان «گۈمبەزەتۇل خاقانىيە» گە دەپنە قىلىندى.

مىلادىيە 992 ـ يىلى موسا ئىبنى ئابدۇلكېرىمنىڭ ئىنىسى ھارۇن بۇغرا قاراخان ئۇنۇڭانى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى. ھارۇن بۇغرا قاراخان بىلىم ئىقتىدارى يۇقىرى، سىياسىي تەدبىرلىك، يېتىلگەن ئالىم بولۇپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنى ئىچكى جەھەتتە تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىككە ئېرىشتۇردى. ھەربىي كۈچنى مۇنتىزىملاشتۇرۇپ ۋە ئاشۇرۇپ قاراخانىيلارنىڭ زېمىن دائىرىسىنى كېڭەيتىپ ئىسپىچاپنى ئىشغال قىلدى. ئارقىدىن پەرغانە، سەمەرقەندنى ئالغاندىن كېيىن، سامانىيلار خانلىقىنىڭ پايتەختى بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى. سامانىيلار ھۆكۈمدارى ئەمىر نۇھنى مەغلۇپ قىلىپ، بۇخارا قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى.

مىلادىيە 997 ـ يىلى ھارۇن بۇغرا قاراخان بۇخارادا كېسەل بولۇپ كېسىلى ئېغىرلىشىپ قەشقەرگە قايتىش سەپىرىدە يول ئۈستىدە «قوچقار بېشى» دېگەن جايدا ئالەمدىن ئۆتتى. قاراخانىيلارنىڭ ئائىلە مازىرى «گۈمبەزەتۇل ـ خاقانىيە» قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىندى.

997 ـ يىلى مۇسا ئارسلان بۇغرا قاراخانىنىڭ جىيەنى ئەھمەد ئىبنى ئەلى (توغان خان) قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ تەختكە ئولتۇردى. بۇ ۋاقىتتا ھارۇن بۇغرا خانىنىڭ چوڭ ئوغلى يۈسۈپ قەدىرخان قەشقەردە ئارسلان خان ئىدى. غەربىي قىسمىنى ئىداره قىلىش ئىشىنى يەنىلا ئارسلان خان ئوغۇللىرىدىن ناسىر بىن ئەلى ئىلىك خان ئىداره قىلدى.

مىلادىيە 998 ـ يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى ئەھمەد بىن ئەلى توغان خان ئابباسىيلار خەلىپىسىنى ئەڭ بۇرۇن

ئېتىراپ قىلغان قاراخانىيلار ھۆكۈمدارى بولدى. قاراخانىيلار ئاببباسىيلار خەلىپىلىرىنىڭ ناملىرىدا مېتال پۇللارنى چىقاردى.

مىلادىيە 998 ـ يىلى ھارۇن بۇغراخان نەۋرە ئىنىسى (موسا بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى) ناسىر ئىبنى ئەلى ئىلىك خان نۇرغۇن قوشۇن تەشكىللەپ سامانىيلار خاندانلىقىغا يېڭىدىن ھۇجۇم قوزغىدى. ھارۇن بۇغرا خان قەشقەرگە قايتىش ۋاقتىدا، قېرىندىشى ئەلى تېكىننى قاراخانىيلارنىڭ بالاساغۇن، ئۆزكەنتتە تۇرۇشلۇق ئىلىك خان نامى بىلەن باش ئەمىر ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. بۇنىڭ بىلەن قاراخانىيلارنىڭ بالاساغۇندىكى ئەمىرى شىمالىي ئىلىك خان نامى بىلەن ئاتالدى. شىمالىي ئىلىك خان تېررىتورىيىسى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە سىر دەريا سىنىڭ شەرقىدىكى زېمىنلىرىنى ئىدارە قىلاتتى.

999 ـ يىلى سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىچكى مالمانچىلىقى يۈز بەردى. بۇ ۋاقىتتا غەربىي ئىلىك خانى ناسىر ئىبنى ئەلى زور ھەربىي تەييارلىق بىلەن ئەسكەر چىقىرىپ سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ پايتەختى بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى. قاراخانىيلارنىڭ قوشۇنى شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، بۇخارانى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭ بىلەن 130 يىل (870 ـ 1000) ھۆكۈم سۈرگەن سامانىيلار خانلىقى ئۆزۈل ـ كېسىل مۇنەرز بولدى.

1000 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخان خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇستىگە يۈرۈش قىلىپ، خوتەن خانلىقىنى مۇسۇلمان قىلىپ بويسۇندۇردى، يۈسۈپ قادىرخان خوتەنگە خان بولدى.

1000 ـ يىلى غەزنەۋي خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمدارى سۇلتان مەھمۇد قاراخانىيلار بىلەن دوستلۇق ئورنىتىش تەلىپىنى قويدى. بۇنىڭ بىلەن ئىككى ئوتتۇرىدا دوستلۇق كېلىشىمى ئىمزالاندى.

1001 ـ يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن غەزنەۋىيلەر خاندانلىقى ئوتتۇرىسىدا دوستلۇق كېلىشىمى بۇزۇلۇپ ئۇرۇش

پارتلىدى. ئاخىر غەزنەۋىلەر خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمدارى سۇلتان مەھمۇد سۇلھى تەلەپ قىلدى.

1002 ـ يىلى خوتەندە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان خەلقلەر ئىسلام دىنىدىن يېنىپ قاراخانىيلار سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈردى. يۈسۈپ قادىرخان ئوتتۇرا ئاسىيادىن قايتىپ نۇرغۇن ھەربىي كۈچ ۋە ئىسلام دىنىي ئۆلىمالىرى بىلەن بىرلىكتە خوتەندە بۇددىستلارغا قارشى يۈرۈش قىلىپ، خوتەن خانىسى چىگالوۋ خالخانىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، خوتەندە ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇردى.

1026 ـ يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى يۈسۈپ قادىرخان بالاساغۇننى قايتا ئىشغال قىلدى. 1032 ـ يىلى قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ خانىسى يۈسۈپ قادىرخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنى قەشقەردىكى قاراخانىيلار قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلدى.

1032 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ خانلىق ئورنىغا ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سۇلايمان بىن يۈسۈپ ئارسلان قاراخان ئۇنۇانى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى. بۇ مەزگىلدە قاراخانىيلار سۇلالىسى بالاساغۇننى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ يازلىق پايتەختى، قەشقەرنى قىشلىق پايتەخت قىلدى. قەشقەرنى ئوردۇكەنت نامى بىلەن ئاتىدى.

1039 ـ يىلى ئىبراھىم ئىبنى ناسىر ئىلىك خان «تامغاچ ئىبراھىم خان» ئۇنۇانىنى قوللاندى.

1041 ـ يىلى تامغاچ ئىبراھىم خان سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلدى ۋە ماۋەرائۇننەھرنى كونترول قىلدى. سەلجۇقىيلار سۇلتانى ئالىپ ئارسلان قوشۇن تەشكىللەپ، ماۋەرائۇننەھر رايونىغا ھۇجۇم قىلدى. بۇنىڭ بىلەن سەلجۇقىيلار سۇلتانى ئالىپ ئارسلان بىلەن تامغاچ ئىبراھىم خان ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى. تامغاچ ئىبراھىم خان باغداد خەلىپىلىكىدىن ياردەم

سوربدی. باغداد خەلىپىلىكى بۇ ئىشقا قول سالمىدى. ئەمما ئۇنىڭغا «مۆمىنلەرنىڭ ئەزىزى» دېگەن ئۇنۋانىنى ھەدىيە قىلدى.

1042 ـ يىلى ئىبراھىم قاغان تابغاچ ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۆز ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى سەمەرقەندكە يۆتكىدى. پۈتۈن ماۋەرائۇننەھر رايونىنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى. شۇندىن ئېتىبارەن قاراخانىيلار سۇلالىسى غەربىي قىسىم ۋە شەرقىي قىسىم بولۇپ ئىككى خانلىققا ئايرىلدى. غەربىي قىسىم سەمەرقەندنى مەركەز قىلدى. شەرقىي قىسىم يەنىلا بالاساغۇننى مەركەز قىلدى.

1) شەرقىي قاراخانىيلارغا دائىر زور ۋەقەلەر يىلنامىسى

مىلادىيە 1043 ـ، 1044 ـ يىللىرى شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى سۇلايمان ئارسلان خان (1032 ـ 1056) تايانغۇ (كېڭەش) چاقىرىپ چوڭ ئىنىسى مۇھەممەد بىن يۈسۈپنى تالاس، ئىسپىجاپ شەھىرىنى باشقۇرۇش، يەنە بىر ئىنىسى مەھمۇد بىن يۈسۈپنى پەرغانە ۋىلايىتىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى بەردى. مۇھەممەد بىن يۈسۈپنىڭ چوڭ ئوغلى ھۈسەين بىننى مۇھەممەد («تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئاپتورى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ دادىسى) نى ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىدىكى بارسخان شەھىرىنىڭ ھاكىمى قىلدى. سۇلايمان ئارسلان خان بالاساغۇن ۋە قەشقەرگە بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. سۇلايمان ئارسلان شەرق شىمالىدىكى ياباقۇ، باسمىللارنىڭ قاراخانىيلار خاندانلىقىغا قارىتا قوزغىغان ئىسيانلىرىنى باستۇرۇپ، بالقاش ۋە ئالا كۆل ئەتراپلىرىنى قاراخانىيلار خاندانلىقى ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى. 1044 ـ يىلى بۇلغارلار بىلەن بالاساغۇنلار ئوتتۇرىسىدا كۆچمەن بولۇپ ياشاپ كەلگەن ئون مىڭ چېدىرلىق كۆچمەن تۈركىي تىللىق قوۋمنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى. سۇلايمان

ئارسلان خان ئىلىمده يېتىلگەن ئادىل ۋە دىندار ھۆكۈمدار بولۇپ، ئالىملارنىڭ دوستى ۋە ھامىيسى دەپ تونۇلغانىدى. تەرەپ ـ تەرەپتىن ئۆلىما ۋە ئالىملار ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ كېڭەش ئۆتكۈزەتتى.

1045 ـ يىلى سۇلايمان ئارسلانخان شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى بولۇپ تۇرغان دەۋردە جەمئىيەتنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىي ماۋارىپ ئىشلىرى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. ھاكىمىيەتنى ئادىل باشقۇردى. رەشىدىددىن فەزلۇللا «جامىئوتتەۋارىخ» دېگەن ئەسىرىدە سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپنى ئادىل، تەقۋادار ئىدى، ئۆلىمالارنىڭ دوستى ئىدى، دەپ بايان قىلغان.

1046 ـ يىلى سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپنىڭ قاراخانىيلار خاندانلىقىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا نارازى بولغان ئىنىسى ھوقۇق تالىشىش مۇددىئاسى بىلەن سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپ بىلەن زىددىيەتنى كۈچەيتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىككى ئوتتۇرىدا نىزا پەيدا بولۇپ، ئاخىردا جەڭ پارتلىدى. بۇ سوقۇشۇشتا سۇلايمان ئىبن يۈسۈپ ئىنىسى مۇھەممەدكە ئەسىر چۈشتى. مۇھەممەد ئۇنى تۇرمىگە تاشلاپ، ئۆز ـ ئۆزىنى ئۇلۇغ خاقان دەپ ئېلان قىلدى.

1057 ـ يىلى مۇھەممەد ئىبن يۈسۈپ ئۆز ئورنىنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىن ئىبنى مۇھەممەدكە ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئەمما، مۇھەممەدنىڭ ئىبراھىم ئىسىملىك يەنە بىر ئوغلىنىڭ ئانىسى بۇ ئىشقا قاتتىق نارازى بولۇپ، تەختنى ئۆز ئوغلىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش مەقسىتى بىلەن تەختنى ھۈسەيىن مۇھەممەددىن تارتىپ ئېلىشنى پىلانلاپ، ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىرلىشىپ، مۇھەممەدنى زەھەر بېرىپ ئۆلتۈردى. شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ خانلىق تەختىگە ئىبراھىم ئىبنى مۇھەممەد ئولتۇردى.

1058 ـ يىلى غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خانى تامغاچ ئىبراھىم خان شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىچكى

ماجىرالىرىدىن پايدىلىنىپ، دەرھال شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارلىقى ئاستىدىكى پەرغانە ۋە شاش (تاشكەنت) قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغاندى.

1059 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ سۇلالىسىنىڭ خانى ئىبراھىم ئىبنى مۇھەممەد بۇ خىل ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەندە ئۇنىڭ ئانىسى ئوتقۇيرۇقلۇق قىلىپ، كۈشكۈرتۈش بىلەن بارسغان شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغاندا بارسغان ھاكىمى ئىنال تېكىن تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇپ بولىدۇ. ئىنال تېكىن ئىبراھىمنى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىدۇ.

1060 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تەختىگە يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوچىنچى ئوغلى توغرۇل مۇھەممەد قاراخان ئولتۇرىدۇ. مۇشۇ يىللاردا قەشقەر ھاكىمى بولغان سۇلايمان بۇغرا خانىنىڭ ئوغلى ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىننى سۇلايمان بىلەن بىرلىكتە غەربىي قاراخانىيلار خاندانلىقىنى بېسىپ ئالغان زېمىنلىرىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلدى. 1068 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ سۇلالىسىنىڭ خانى توغرۇل مەھمۇد غەربىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى شەمسۇل ـ مۇلۇككە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. بۇ ئىككى سۇلالە ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش شىددەتلىك بولۇپ، ئاخىر كېلىشىم بىلەن ئاخىرلاشتى. كېلىشىمگە ئاساسەن خوجەنت غەربىي قاراخانىيلار زېمىنى دەپ بەلگىلىنىپ، پەرغانىنى شەرقىي قاراخانىيلار تېررىتورىيىسى دەپ بەلگىلىدى. مەھمۇدنىڭ ئوغۇنغا ئولتۇرغان ئوغلى ئۆمەر بىننى مەھمۇد شەرقىي قاراخانىيلارغا ئىككى ئايلا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىن سۇلايمان تەرىپىدىن قاماققا ئېلىنىدى.

1069 ـ يىلى ئۆمەر بىننى مەھمۇدنىڭ قول ئاستىدىكى قوشۇن ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىن سۇلايمانغا سادىق بولىدىغانلىقىغا قەسەم ئىچىپ ساداقەتلىكىنى بىلدۈردى.

1070 ـ يىلى ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىن سۇلايمان تامغاچ بۇغرا قاراخان ئۇنۇانى بىلەن شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ بۇيۇك قاغانى بولدى. مانا مۇشۇ دەۋردە شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى قۇدرەتلىك، يۇكسەك مەدەنىيەتلىك تارىخىي باسقۇچقا قەدەم قويدى. قەشقەر مۇھىم مۇقەددەس بىر مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندى.

1071 ـ يىلى سۇلايمان ئارسلان خانىنىڭ ھۇزۇرىدا مۇتەپەككۇر ئۇلۇغلارنىڭ يېتىشكەنلىكىگە ئوخشاش ئۇنىڭ ئۆزىمۇ دانىشمەن زات ئىدى. ئەبۇ ئەلى ھەسەن ھۇزۇرىدا چوڭ ئالىملار، مۇتەپەككۇر شائىرلار، ئەدەبىيات پېشۋالىرى كۆپ ئىدى.

1072 ـ يىلى 11 ـ ئەسىر ئىلىم ـ پەن ساھەسىدىكى ئىپتىخارىمىز ۋە غۇرۇرىمىز بولغان مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسىرىنى يېزىپ ئاياغلاشتۇرغان خەلىپىسىنىڭ 27 ـ نۆۋەتلىك خەلىپىسى بولغان ئەبۇل قاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا تەقدىم قىلغان. يەنە ئۇ 1081 ـ يىلى سەلجۇقىيلار سۇلتانى مەلىك شاھ ماۋەرائۇننەھرنى قولغا كىرگۈزۈشكە قول سېلىپ، ئۆزكەنتكە قەدەم قويغاندا قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلاپ كېلىشىم بىلەن ئاخىرلاشقان.

1102 ـ يىلى تامغاچ بۇغرا خان ئەبۇ ئەلى ھەسەننىڭ ئوغلى ئەھمەد بىن ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئارسلان خان نامى بىلەن تەختكە ئولتۇردى.

1105 ـ يىلى ئەھمەد بىن ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئارسلان خان باغدادتىكى خەلىپە ئەل مۇستەزھىربىللا ھۇزۇرىغا مەھمۇد بىن ئابدۇلجەلىل باشچىلىقىدىكى بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتىپ، دوستلۇقىنى ئىزھار قىلغان. ئۇنۇان سورىغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئارزۇسى قوبۇل قىلىنىپ ئۇنىڭغا مەخسۇس تون بىلەن بىللە «نۇرۇددەۋلە» ئاتىقىنى بەرگەن.

1128 ـ يىلى ئەھمەد بىننى ئەبۇ ئەلى ئارسلان خان قاراقىتانلارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىدىكى ھۇجۇمىنى ئالدىنئالا توسۇپ، قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى قوغداپ قالغان.

1124 ـ يىلى قاراقىتانلارنىڭ خانى يوللىغ تاشبىن قاراقىتانلارنى باشلاپ غەربكە ئىلگىرىلىدى. ئۇ 40 مىڭدەك ئادەم توپلاپ ئىلى دەريا ۋادىسى، ھەتتا چۆچەك رايونىغا قەدەر كېلىپ ھەربكەت قىلدى. ئۇلار تارىختا قاراقىتايلار خانلىقى دەپ ئاتالدى.

1128 ـ يىلى قاراخانىيلار خانى ئىبراھىم ئىبىن ئەھمەد قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قارلۇق، قىپچاق، قاڭقىللار ئىسيان كۆتۈردى. ئىبراھىم قاراخان بۇ ئىسيانىنى تىنچىتىش ئۈچۈن يەتتە سۇغا كەلگەن قاراقىتانلاردىن يارىدەم سوراپ، ئۇلارنى شىمالىي ئىلىك خانلىقىدىكى يەتتە سۇغا ئورۇنلاشتۇردى.

1133 ـ يىلى قاراقىتانلار يەتتە سۇدىن ئىلگىرىلەپ بالاساغۇننى ئىشغال قىلدى. 1204 ـ يىلى نايمان دۆلىتىنى قۇرغان كۈچلۈك قەشقەرگە قېچىپ كېلىپ، قاراقىتانلار بىلەن بىرلىشىپ شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ مەركىزى بولغان قەشقەرنى ئىگىلەپ بىرمۇنچە شاھزادە بەگلەرنى ئۆلتۈرۈپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنى مۇنقەرز قىلدى.

2) غەربىي قاراخانىيلارغا دائىر زور ۋەقەلەر يىلنامىسى

1041 ـ يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىككىگە ئايرىلغاندىن كېيىن غەربىي قاراخانىيلار ئۆزكەنتنى مەركەز قىلدى. تۇنجى غەربىي قاراخانىيلار تەختىدە مۇھەممەد ئىبن ناسىر ئولتۇردى.

1052 ـ يىلى مۇھەممەد ئىبن ناسىر ۋاپات بولغاندىن كېيىن

ئىبراھىم ناسىر خانلىق تەختىدە قىلىچ قاغان ئۇنۇڭانى بىلەن ئولتۇردى. پايتەختى يەنىلا ئۆزكەنت ئىدى. يېزىق مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، تابغاچ خان دەپ ئاتالغان ئىبراھىم بىننى ناسىرنىڭ تولۇق نامى تابغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىم بىننى ناسىر ئىدى.

1056 ـ يىلى تابغاچ ئىبراھىم بىننى ناسىر غەربىي قاراخانىيلار تەختىگە چىقىپلا شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى شاش (تاشكەنت)، مىڭلاق، قونخاس ۋە پەرغانىنىڭ بىر قىسمىنى تارتىۋېلىپ غەربىي قاراخانىيلار زېمىنىغا قوشتى.

1057 ـ يىلى تابغاچ ئىبراھىم بىننى ناسىر بۇغرا قاراخان كېسەل بولۇپ تۇرغان ۋاقىتتا، ھاكىمىيەتنى ئوغلى ناسىرغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. ھاكىمىيەتتىكى يۆتكىلىش پۈرسىتىدىن پايدىلانغان شەرقىي قاراخانىيلار ھۆكۈمدارى مۇھەممەد بىن يۈسۈپ ئەبۇ ھەسەن بىننى سۇلايمان غەربىي قاراخانىيلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان يەرلەرنى تارتىۋېلىش يۈزىسىدىن ئىككى ئوتتۇرا ئۇرۇش بولۇپ 1068 ـ يىلىدىن 1080 ـ يىلغىچە داۋام قىلدى.

1072 ـ يىلى كۈزدە سۇلتان ئالىپ ئارسلان خان 200 مىڭ قوشۇن بىلەن ماۋەرائۇننەھرگە يۈرۈش قىلدى. بۇ ۋاقىتتا مەلىك شاھ سەمەرقەندكە قاراپ يۈرۈش قىلغان. شەمسۇل ـ مۇلۇك ئەبۇل ھەسەن ناسىر بىننى ئىبراھىم بۇ كۈچكە تاقابىل تۇرالمايدىغانلىقىنى بىلىپ سەلجۇقىلار ۋەزىرى نىزامۇل مۇلۇكنىڭ ئوتتۇرىغا چۈشۈشى بىلەن سۇلھى ئىمزالاندى.

1075 ـ يىلى شەمسۇل ـ مۇلۇك خانمۇ ئاتىسىدەك ھاكىمىيەتنى ئوبدان باشقۇرۇش بىلەن ئادىل ھۆكۈمدار دېگەن نامغا ئېرىشتى. ئۇ غەربىي قاراخانىيلار ئىچىدە شەھەر قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بېرىپ ئەڭ چوڭ ئىمارەتلەردىن بىرى

رەبانى مۇلۇك ناملىق ئىمارەتنى بەكمۇ گۈزەل، كۆركەم قىلىپ سالدۇرغان. شۇنداقلا شەمس ئابات شەھسىزدە نۇرغۇن جامە مەسچىتلەرنى بىنا قىلدۇرغان.

1079 - يىلى شەمسۇل - مۇلۇك خان ۋاپات بولغاندا سەمەرقەندتىن خوجەنتكە بارىدىغان يول ئۈستىدىكى ئاق كۆتەل دېگەن جايغا دەپنە قىلىنغان. شەمسۇل - مۇلۇك خاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ناسىرنىڭ تۆتىنچى ئىنىسى ئەبۇ شوجا خىزىر بىن ئىبراھىم تەختكە ۋارىسلىق قىلغان.

1080 -، 1081 - يىللىرى يۈز بەرگەن ۋەقەلەر بىزگە مەلۇم. ئەمەس. «بۇخارا تارىخى» كىتابىنىڭ مۇئەللىپى نىزامى ئارۇزىنىڭ بايانچە ئۇنىڭ زامانىسىدا دۆلەت رونىق تاپقان. خان ئالىم، شائىرلارنى ياخشى كۆرگەچكە ئۇلارنىڭ ھۆرمەتلەپ ئۇلارنىڭ شېئىر ئوقۇش يىغىنلىرىنى ئۆتكۈزۈپ تۇرغان. ياخشى ماھارەت كۆرسەتكەن بىر شائىر 250 دىنار بىلەن مۇكاپاتلانغان.

1081 -، 1088 - يىللىرى خىزىر بىننى ئىبراھىمدىن كېيىن ئوغلى تامغاچ ئەھمەد خان تەختتە ئولتۇردى. ئۇ كىچىك چېغىدىلا تەختكە چىقىپ ھاكىمىيەتنى باشقۇرالماي شىئە مەزھىپى ئۇلغىيىپ، مەزھەپ كۈرەش قاينىمىغا كىرىپ كەتتى. بۇنىڭدىن پايدىلانغان سەلجۇقىيلار سۇلتانى مەلىك شاھ ئىككىنچى قېتىم ماۋەرائۇننەھرگە ھۇجۇم قىلدى. غەربىي قاراخانىيلار پايتەختى بۇخارانى ئىشغال قىلدى. ئارقىدىن سەمەرقەندنى بېسىۋالدى. كېيىن غەربىي قاراخانىيلار سەلجۇقىيلار تەرىپىدىن ئىداره قىلىنىدىغان بېقىندى دۆلەت بولۇپ قالدى. ئەھمەد بىلەن ئۆلىمالار ئوتتۇرىسىدا يېڭى ئىختىلاپلار چىقىپ ئۇ ئەيىبلەندى. بۇنىڭ بىلەن خەلق مۇتىۋەرلىرى تەرىپىدىن قاماقتا ئېلىنىپ 1095 - يىلى ئۆلتۈرۈلدى.

1095 - يىلى ئەھمەد خان ئورنىغا قىلىچ تامغاچ خان مەسئۇد بىننى مۇھەممەد تەختكە چىققان بولسىمۇ، قىسقا ۋاقىت

1097 ـ يىلىغا قەدەر ھۆكۈم سۈردى.

1097 ـ يىلى مەسئۇد بىننى مۇھەممەد ئورنىغا تاغىسىنىڭ ئوغلى سۇلايمان تېكىن دادۇكۇچ تەختكە چىقىپ ئاز ۋاقىتتىن كېيىن شۇ يىلى ۋاپات بولدى.

1097 ـ، 1099 ـ يىللىرى غەربىي قاراخانىيلارنىڭ تەختىدە ئەبۇلقاسىم مەھمۇد خان ئولتۇردى. مۇشۇ قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلانغان سەنجەر سەلجۇقىيلار ماۋەرائۇننەھرنى ئوڭچە ئىگىلىدى.

1130 ـ يىلى مۇھەممەد بىننى سۇلايمان ئارسلان خان غەربىي قاراخانىيلار تەختىگە چىقىپ سەمەرقەندنى پايتەخت قىلدى. مۇھەممەد ئارسلان خان يەنىلا سەلجۇقىيلارغا بېقىندى دۆلەت بولۇپ قالدى. مۇھەممەد بىننى سۇلايمان ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا پالەچ كېسىلى بىلەن ياتقان مەزگىللەر ئوغۇللىرىدىن ناسىر، ئەھمەدلەر ھاكىمىيەت تالىشىش نىزالىرى بىلەن بولدى. سەلجۇقىيلار بۇ زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ سەنجەر سەمەرقەندنى بېسىۋېلىپ، دۆلەت خەزىنىسىگە قول سالدى. ناسىر ئۇلارغا ئەسىرگە چۈشتى.

1131 ـ يىلى مۇھەممەد بىننى سۇلايمان ئالەمدىن ئۆتتى. سەلجۇقىيلار مەرۋىدىكى ئەبۇل ھەسەن بىننى ئەلىنى سەمەرقەندكە ھاكىم قىلدى. ئەبۇل ھەسەن ئۆلگەندىن كېيىن سەلجۇقىيلار مۇھەممەد بىننى سۇلايمانىنىڭ ئىنىسى ئەبۇل مۇزەپپەر ئىبراھىم بىننى سۇلايمانىنى قاغان دەپ ئېلان قىلدى. مۇھەممەد بىننى سۇلايماندىن كېيىن ئۇچىنچى ئوغلى مەھمۇد خان بولدى.

1136 ـ يىلى مەھمۇد قاراقىتانلارنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرۇش ئۈچۈن خۇجەنتتە قاراقىتانلار بىلەن ئېلىشقان بولسىمۇ، مەھمۇد

مەغلۇپ بولۇپ سەمەرقەندكە قېچىپ بېرىپ، قارلۇقلار بىلەن ئوتتۇرىسىدا كېلىشمەسلىك پەيدا بولدى. مەھمۇد سەنجەربدىن ياردەم تەلەپ قىلدى. قارلۇقلار قاراقىتانلاردىن ياردەم تەلەپ قىلدى.

1141 ـ يىلى سەمەرقەند ئەتراپىدىكى كاتتۇان دېگەن جايدا قاراقىتانلار بىلەن سەلجۇقىيلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى. بۇ ئۇرۇشتا سەلجۇقىيلار يېڭىلىپ قاراقىتانلار سەمەرقەندنى بېسىۋالدى ۋە بىر مەزگىل پۈتۈن ماۋەرائۇننەھرنى ئىشغال قىلىۋالدى. بۇ ۋاقىتتا تەختتە ئولتۇرغان مەھمۇدنىڭ ئىنىسى ئىبراھىم بىننى مەھمۇد يەنىلا قاراقىتانلارنىڭ ھىمايىسىدىكى خان ئىدى.

1141 ـ يىلى ئالىپ تېكىن ئىسىملىك بىرسى بۇخاراغا ۋالىي بولدى. ئىبراھىم قارلۇقلار بىلەن بولغان جەڭدە ئۆلتۈرۈلدى. بەلختە كۆچمەن بولۇپ ياشاۋاتقان ئوغۇزلار

1159 ـ يىلى ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەدنى ئۇنىڭ ئۆزىگە ھۆكۈمدار بولۇشقا تەكلىپ قىلىپ ئادەم ئەۋەتتى. بۇ ئەھۋاللارنى كۆرگەن سەلجۇقىيلاردىن ئارسلان بىننى ئاتسىز (خارەزم شاھ) قالايمىقانچىلىق چىقارغان ئوغۇزلارغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى.

1152 ـ يىللىرى مەھمۇدنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مەلىك خارەزم شاھ ئاتسىز بىلەن بىللە قىپچاقلارغا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلانغان چاغدا ئۆز شېرىكلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ كۆلپەت ئىچىدە ئۆلتۈرۈلدى.

1162 ـ يىلى مەھمۇد بىلەن ئوغلى مۇھەممەد ئەسىر ئېلىنىپ كۆزىگە زەھەر چېچىپ تۇرمىگە تاشلىنىپ ئىككى يىلدىن

كېيىن ئاتا ـ بالا ھەر ئىككىلىسى ئۆلدى.

1204 ـ يىلى غەربىي قاراخانىيلاردىن ئىبراھىمنىڭ ئوغلى ئوسمان غەربىي قاراخانىيلار تەختىدە ئولتۇردى. ئۇ قەيسەر، ئىقتىدارلىق خان بولۇپ، خارەزم شاھى بىلەن بىرلىشىپ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قاراقىتانلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىپ بۇخارانى تارتىۋالغان.

1212 ـ يىلى قاراقىتانلار غەربىي قاراخانىيلار خانىي مۇھەممەد ئوسمان خانغا قارشى جەڭ ئېلان قىلىپ بۇ ئۇرۇشتا مۇھەممەد ئوسماننى ئەسىرگە ئالغان. سەمەرقەندنى ئىشغال قىلىپ، غەربىي قاراخانىيلار خانىي مۇھەممەد ئوسماننىي ئۆلتۈردى. سەمەرقەند يەنىلا خارەزم شاھىنىڭ پايتەختى بولدى.

1218 ـ يىلى چىڭگىزخان جوبە نايان باشچىلىقىدىكى قوشۇن قەشقەرگە يۈرۈش قىلىپ كۈچلۈكنىڭ قول ئاستىدىكى رايونلارنى ئىشغال قىلدى.

1221 ـ يىلى غەربىي ۋە شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى يىمىرىلدى. پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا چىڭگىزخان ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى.

قوشۇمچە I
پايدىلانغان مەنبەلەر

1. كىشلوف: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى»، بىرىنچى قىسىم.
2. ماچاكۆشۇۋ: «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى تارىخى».
3. «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقات مەجمۇئەسى»، 1998 ـ يىل 1 ـ سان.
4. ئا. خوجا: «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت» ناملىق ئەسەر.
5. ئابدۇرەھىم ئۆتكۈر: «غەزىنىلىرى بوسۇغىسىدا».
6. «تارىخنامە ۋە ھۇنلار تەزكىرىسىدىن».
7. فىك جياشىك، چىك سۇلو، موگۇاكۆۋېن: «ئۇيغۇر تارىخىنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشى».
8. گۇ باۋ: «شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە يېڭى ئىزدىنىش».
9. ۋ. ۋ. رادلوف: «ئۇيغۇرلار مەسىلىسى توغرىسىدا»، 1893 ـ يىل.
10. گۇ باۋ: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە دائىر بىرقانچە مەسىلىلەر توغرىسىدا».
11. ۋ. ۋ. گرىگورىيوف: «چىنى تۈركىستان».
12. ئا. گابائىن: «قۇجۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇشى».
13. ئا. خوجا: «چەرچەن ناھىيە زاغۇنلۇقتىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان ئېسىل يادىكارلىقلار»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 98 ـ يىل 3 ـ سان.
14. ئا. راخمان: «ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى».

15. مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى».
16. ئا. گابائىن: «قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى (1400 ـ 850) نىڭ خانلىق قارىشى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 97 ـ يىللىق سان.
17. «خوتەننىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» خوتەن تەزكىرىچىلىكى.
18. «تاڭنامە».
19. «كونا تاڭنامە» دىن.
20. ئەبۇل غازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈرك».
21. موللا موسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدىيە».
22. جۇۋەينى: «تارىخى جاھانگۇشاي».
23. رەشىددىدىن فەيزۇللا: «جامىئوتتەۋارىخ».
24. «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى 1964 ـ يىللىق 2 ـ سان.
25. «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى».
26. ياڭ شىڭمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار».
27. شۆ زۇڭجىڭ: «شىمالىي چۆللۈكتىكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى».
28. يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى: «قۇتادغۇبلىك ۋە قانۇن».
29. دوكتور زەكەريا: «تۈركستاندا ئىسلامىيەت ۋە تۈركلەر».
30. «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر خاتىرىلەر».
31. «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» 1994 ـ يىللىق 1 ـ سان.
32. ئابلىز مۇھەممەد سايرامى: «ھارۇننىڭ كەشىپ قىلىنىشى».
33. ئابدۇرېھىم راخمان: «ئۇيغۇرلاردىكى ئانچىلىق

توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى.
34. «قانۇنلار قامۇسى، باسمىللار ھەققىدە قىسسە، قەدىمكى ئۇيغۇرلار» دېگەن ئەسەردىن.
35. فېڭ جياشىڭ: «ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى».
36. «يېڭى تاڭنامە».
37. پېتېروۋسكى: «موڭغۇلىيە بىلەن جۇڭگودىكى سایاھەت توغرىسىدا».
38. جىنوسكى: «ئوتتۇرا ئەسىر تۈركلىرى، ئىرانلار، كافكازلىقلار» ، 1978 ـ يىلى لوندون نەشرى.
39. گىشلوب: «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى شەھەرلەر ۋە سوۋېت ئارخېئولوگىيەسىدىن».
40. مىنورىسكى: «ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۈركلەر».
41. ئا. گ. مالياۋكىن: «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى».
42. «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيەسى» ، «ئارخېئولوگىيە» قىسمى.
43. «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» 98 ـ يىللىق 3 ـ سان.
44. فېڭ چىڭجۇن (تەرجىمىسى) : «دۇسان موڭغۇل تارىخىدىن».
45. «غەربىي يۇرتتىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى».
46. ئۆمەلژان پىرىتساك: «قاراخانىيلار».
47. سىن جۇڭمېەن: «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 2 ـ قىسىم.
48. جامال قارشى: «مولھاتوس ـ سوراھ».
49. مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان: «تارىخى رەشىدىي».
50. «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيەسى» 4 ـ توم.
51. «ھۇدۇدۇلئالەم».

52. بارتولد: «موڭغۇللار بىلەن كىرگەندىكى تۈركستان».
53. «تەزكىرەئى سۇلتان سۇتۇق بۇغرا خان» قولىيازما نۇسخىسى.
54. ئىبنول ئەسىرى: «تارىخى كامىل».
55. بارتولد: «ئىران جۇغراپىيىسى تارىخى».
56. «ئىسلام دىنىنىڭ خوتەنگە كىرىشى»، «تۆت ئىمام تەزكىرىسى».
57. يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك».
58. «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى».
59. مورگان: «تۈرك تارىخىنىڭ ئانا خەتلىرى».
60. ھىنرى يولى: «قەدىمكى جۇڭگودا ئاڭلىغان ۋە كۆرگەنلىرىمدىن خاتىرە».
61. «ھەزرىتى موللام تەزكىرەسى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى.
62. «ئەبۇنەسىر ساماني تەزكىرىسى».
63. سەيپىدىن ئەزىزى: «سۇتۇق بۇغراخان».
64. مۇھەممەد ئىمىن يۇسۇپ: «يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۇنيا تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر مۇتەپەككۇرلارنىڭ بىرى».
65. تۇرسۇن ئەرشىدىن: «قۇتادغۇبىلىكتىكى ئارىفمېتىكا، گېئۇمېتىرىيە، ئالگېبرا، ئانالىز ماتېماتىكىسىغا دائىر مەلۇماتلار».
66. سەمەت خېۋىر: «يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بىلىش نەزەريىسى».
67. فۇ چىڭيۈەن: «قۇتادغۇبىلىكتىكى بىلىم قارىشىغا دائىر ئىدىيىلەر».
68. ئەمىر نەجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» قولىيازمىلىرىدىن نەمەنگان، قاھىرە، مىسىر نۇسخىلىرىنىڭ تېكىستى ھەققىدە».

69. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار».
70. م. ئىسقاقبايوف: «قازاقنىڭ قەدىمكى كالېندارى».
71. مىرسۇلتان ئوسمانوف: «مۇھەممەد قەشقىرى ۋە ئۇنىڭ «تۈركىي تىللار» دىۋانى» دا بايان قىلىنغان ئەدەبىي تىل ھەققىدە».
72. ستالىن: «دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم».
73. رىشات گەنجى: «قاراخانىيلارنىڭ تەشكىلاتى».
74. خامىلتون: «بەش دەۋر مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار».
75. چىڭ سولو: «قۇجۇ ئىدىقۇتلىرىنىڭ شەجەرىسى ئۇستىدە تەتقىقات».
76. چىڭ سولو: «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسىسىگە تولۇقلىما».
77. جاڭ گۇاڭدا: «غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرىغا دائىر دوڭخۇاڭدىن تېپىلغان بىر پارچە ھۆججەت»، «بېيجىڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى» 89 ـ يىل 2 ـ سان.
78. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر».
79. «قاراغوجا ئۇيغۇر خانلىقى».
80. ژاڭ يەندې: «قۇجۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى».
81. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى ـــ قۇجۇ تەزكىرىسى».
82. «جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى تارىخى ـــ قۇجۇ تەزكىرىسى».
83. ئەنۋەر بايتور: «شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخى».
84. سۇڭ داچاڭ: «تەكرار خەۋەر بايانى».
85. «كىتابلار جەۋھىرى».
86. ياڭ فۇشۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ پۇل ھەققىدە

ئىزدىنىشى» .
87. «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» .
88. «شىنجاڭ تارىخىغا دائىر مەدەنىي يادىكارلىقلار» .
89. تېخنوف: «10 ـ، 14 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى» .
90. «مايىتىر سېمىت» .
91. لاڭ يىڭ: «جۇڭخۇا ئەدەبىياتى مۇنبىرىدىكى قۇتادغۇبىلىك» .
92. «تارىخىي پىزىقلىرىمىز» .
93. بارتولد: «تېرىنىر ماددىسى ـــ دائىرەتول مۇئادىپ ئەل ئىسلامىيە» .
94. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى» .
95. بارتولد : «ئىسلام مەدەنىيىتى تارىخى» .
96. جەئەتانى: «ئىسلام تارىخى» .
97. «تۈركلەر ۋە ئىسلامىيەت» ناملىق ئەسەردىن.
98. ئۆگەل باھائىددىن: «ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى تۈرك تارىخى» .
99. ئىبنى ئەدىم: «مەلۇم بولمىغان ئىچكى ئاسىيا» .
100. بىروككېلمان: «ئىسلام مىللەتلىرى ۋە دۆلەتلەر تارىخى» .
101. نارشاھى: «بۇخارا تارىخى» .
102. بارتولد: «موڭغۇللار دەۋرىدىكى تۈركىستان» .
103. ئابدۇل مالىك: «پارس ئەدەبىيات تارىخى» .
104. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» .
105. ئەبۇسەئىد ئابدول ھەييان بىننى زەھھاك گەردىزى: «زەينۇل ـ ئەخبار» .
106. شۇەنزاڭ: «غەربىي يۇرتقا سایاھەت خاتىرىسى» .

107. ئەبۇ جەئپەر مۇھەممەد ئىبنى جەرىر تەبەر: «تارىخى تەبەر».
108. ف. ئېنگلىس: «دىيورىڭغا قارشى» 1972 ـ يىلى · مىللەتلەر نەشرىياتى.
109. جيەن بوزەن: «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا».
110. بىرنىشتىين: «قازاق پەلسەپە تارىخى».
111. ئەھمەد زەكىي ۋەلىدى توغان «قەدىمكى كۇچار خەلقىنىڭ مەدەنىيىتى».
112. پروفېسسور رەشىت رەھمىتى ئارات: «قۇتادغۇبىلىك، تە يېزىلغان كىرىش سۆز».
113. نىزامى ئەرۇزى: «بۇخارا تارىخى».
114. ج. كلوسون: «ئۇيغۇرلارنىڭ نامى توغرىسىدا».
115. «جۇڭگو ـ غەرب قاتنىشى توغرىسىدا ماتېرىياللار توپلىمى».
116. دوكتور ب. ن. شەھسۇۋاز: «فارابىنى تونۇشتۇرۇش».
117. چىڭ سولو: «ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭدا ماكانلىشىشى».
118. دوكتور ئارسلان تىرزىھى ئوغلى: «تۈرك تارىخي كونگىرىيىسى».

مەسئۇل مۇھەررىرى: مەھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت
مەسئۇل كوررېكتورى: ئادالەت مەخسۇت

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە قاراخانىيلار

هاجى نۇرهاجى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348№)
شىنجاڭدىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
شىنجاڭ مورتوم (MORTOM) مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 1168×850 مىللىمېتىر، 1/32 باسما تاۋىقى:
15.875 قىستۇرما ۋاراقى: 4
2009 ـ يىل 4 ـ ئاي 2 ـ بېسىلىشى
ISBN7-228-06389-9/K·927
باھاسى: 23.00 يۈەن